

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Марина Ј. Нешковић

**ЗАШТИТА И РЕВИТАЛИЗАЦИЈА БЕОГРАДСКЕ
ТВРЂАВЕ КАО ИСТОРИЈСКОГ ЈЕЗГРА ГРАДА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Marina J. Nešković

**PROTECTION AND REVITALISATION OF THE
BELGRADE FORTRESS
AS A HISTORICAL CITY CORE**

DOCTORAL THESIS

BELGRADE, 2015

Ментор:

др Мирјана Ротер-Благојевић, дипл.инж.арх.
ванредни професор Архитектонског факултета – Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Владан Ђокић, дипл.инж.арх.
редовни професор Архитектонског факултета – Универзитета у Београду

др Мирјана Ротер-Благојевић, дипл.инж.арх.
ванредни професор Архитектонског факултета – Универзитета у Београду

др Сретен Вујовић, дипл. социолог
редовни професор Филозофског факултета – Универзитета у Београду

Датум одбране:

ЗАШТИТА И РЕВИТАЛИЗАЦИЈА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ КАО ИСТОРИЈСКОГ ЈЕЗГРА ГРАДА

Резиме:

Београдска тврђава представља сложену и слојевиту споменичку просторну целину, са мање или више очуваним материјалним остацима из свих историјских епоха њеног вековног развоја. Развијајући се на рушевинама римског каструма, преко византијског кастела, средњовековног утврђеног града, све до најсавременије бастione фортификације - Тврђава је прилагођавана потребама времена, али је у свим епохама доказивала свој изузетно важан геостратешки положај. На бројне преобрјаје Тврђаве утицале су – поред геостратешког положаја - историјске, друштвене и политичке околности. Историјске околности су се мењале, као и властодршци, али је Тврђава задржавала свој значај и одбрамбену намену - било да се у оквиру утврђења развијала градска структура или су се формирали искључиво војни фортификациони системи.

Ослобађањем од турске власти 1867. године започео је процес трансформисања Тврђаве у јавни градски простор, који се одвијао кроз два различита периода: парцијалног уређења делова тврђавског простора које војска постепено напушта, предајући их граду на коришћење и периода институционализоване, системски спровођене заштите и ревитализације.

Овај простор који представља историјско градско језгро - нуклеус развоја урбаног Београда - упркос систематским радовима на заштити и ревитализацији, данас се не користи у складу са својим значајем и могућностима. Простор Тврђаве не представља део градског простора какав би по свом значају, положају и вредностима требао бити – ни по намени, ни по функционалној повезаности.

Утврђивање разлога оваквог стања вршено је кроз вредновање историјских структура, али и свих промена из новије историје кроз које се одвијао процес трансформације тврђавског у јавни градски простор. Томе је допринела и анализа степена реализације идеја, концепата и планова из периода трансформисања тврђаве у јавни простор, као и конзерваторских принципа и метода примењених у периоду институционализоване делатности заштите градитељског наслеђа..

Рedefинисање значења и ревалоризација Београдске тврђаве били су предуслов за утврђивање конзерваторског приступа, који омогућује бољу интеграцију тврђавског и градског простора. У том смислу, посебна пажња је посвећена анализи потенцијала и ограничавајућих фактора са становишта постојећих веза али и блокираних комуникација на релацији Тврђава – град.

Провером новог конзерваторског приступа и третмана Тврђаве у склопу укупног фонда градитељског наслеђа у централним зонама града, у односу на савремену теоријску основу заступљену у међународним повељама и препорукама, дефинисан је нови методолошки поступак који се може применити и у пракси и у законодавству заштите градитељског наслеђа.

Кључне речи:

Београдска тврђава, вредновање, заштита, градитељско наслеђе, ревитализација, трансформисање, интегрисање, јавни градски простор

Научна област:

Архитектура и урбанизам

Ужа научна област:

Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

УДК број: 725.182.025.4(497.11)(043.3)

PROTECTION AND REVITALISATION OF THE BELGRADE FORTRESS AS A HISTORICAL CITY CORE

Summary:

The Belgrade Fortress is complex and stratified spatial heritage unit with more or less preserved material remains dating from all the historical periods, testifying to its centuries long development. Growing on the ruins of an old Roman military camp, then a Byzantine castle and a mediaeval fortified town, all the way to a modern fortified bastion – the Fortress was being adapted to the particular needs of each period, but it was also a proof of an important geostrategic position. Besides the geostrategic position, the numerous Fortress transformations were also influenced by historical, social and political circumstances. Historical circumstances were changing, as well as the rulers, but the Fortress retained its significance and defending purpose – whether an urban structure was growing inside or the military fortification systems.

The liberation from the Turkish rule in 1867 was a starting point for the transformation process from the fortress to a city public space, occurring in two different periods: a partial rearrangement of the Fortress areas which the army was gradually abandoning, ceding them to the city, and a period of formal and systematic protection and revitalisation.

This area – being a historical city core, a nucleus of the urban Belgrade development – despite the systematic protection and revitalisation works, today is not put to use in accordance with its significance and possibilities. The Fortress area is not integral to the city space – either in its purpose or functional connection, which by its importance, position and values should be.

In order to find the reasons for such a situation, historical structures valorisation was conducted and the valorisation of all the changes occurring in the recent history when the process of transformation from the fortress to the city space was taking place. Also, analyses were conducted of how far ideas, concepts and plans were realised in the period when the Fortress was being transformed to a public space, as well as the conservation principles and methods implemented in the period of formal architectural heritage protection activities. Redefining the significance and revalorisation of the

Belgrade Fortress constituted a prerequisite for establishing a conservation approach which would enable a better integration of the Fortress and city areas. To that end, a special focus has been put on an analysis of the potentials and limitation factors, from the aspect of the already existing connections but also of the obstructing roads along the Fortress – city direction.

By testing a new conservation approach to and the treatment of the Fortress, as part of the overall architectural heritage stock in the city central zone, against the modern theoretical grounds established in the international charters and recommendations, a new methodological process has been defined, which could be implemented in both the architectural heritage protection practice and legislation.

Key words:

The Belgrade Fortress, valorisation, protection, architectural heritage, revitalisation, transformation, integration, public city space

Scientific Field:

Architecture and Urbanism

Direction:

History, theory and aesthetics of architecture and visual arts and the architectural heritage restoration

UDK No.: 725.182.025.4(497.11)(043.3)

САДРЖАЈ:

Резиме и кључне речи на српском	II
Резиме и кључне речи на енглеском	IV
Садржај	VI

I УВОД

1.0. Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, полазне хипотезе и научне методе истраживања	1
2.0. Критички приказ досадашњих истраживања и извора	12

II ЗНАЧАЈ ПРОСТОРА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У НАСТАНКУ И РАЗВОЈУ ГРАДА

1.0. Историјат настанка и развоја утврђења и насеља на простору данашње Београдске тврђаве	20
1.1. Настанак првих насеља и утврђења – антички Сингидунум	21
1.2. Процес формирања средњовековног града	24
1.3. Београд као оријентална варош под Турцима	27
1.4. Трансформација урбане структуре у бастioniу тврђаву	29
1.5. Последњи период турске власти	33
2.0. Однос војног утврђења и цивилног насеља - континуитет и дисконтинуитет намене	34
3.0. Трансформисање Тврђаве у јавни градски простор у периоду од 1867. до 1947. године	39
3.1. Период од 1867. до 1919. године	40
3.1.1. Догађаји који су обележили почетак преображаја Београдске тврђаве	41
3.1.2. Укључивање Тврђаве у реконструкцију вароши кроз анализу планова града	50
3.1.3. Формирање и развој парка Калемегдан	61
3.1.4. Промене на простору Тврђаве након 1867. године	89
3.2. Период између два Светска рата	96
3.2.1. Идеје и планови за уређење Тврђаве	97
3.2.2. Радови на „рестаурирању“ – почетак обнове Тврђаве	110
3.2.3. Реконструкција постојећих и изградња нових објеката	112
3.2.4. Уређење простора и увођење нових намена	128

4.0.	Београдска тврђава као споменик културе после 1946. године	
4.1.	Законски и институционални оквир	145
4.2.	Истраживачки и конзерваторски радови	151
III	РЕВАЛОРИЗАЦИЈА СПОМЕНИЧКИХ ВРЕДНОСТИ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ	
1.0.	Савремени критеријуми вредновања културног наслеђа	162
2.0.	Редефинисање значења и вредности Београдске тврђаве	
2.1.	Тумачења вредности у периоду пре II Светског рата	177
2.2.	Валоризација после II Светског рата	180
2.3.	Савремена ревалоризација	181
3.0.	Однос природних и градитељских вредности	
3.1.	Опште природне карактеристике	183
3.2.	Узајамно дејство природних услова и градитељских активности кроз историјске етапе градње	185
3.3.	Створене природне вредности	188
3.4.	Јединство природних и градитељских вредности	190
4.0.	Редефинисање конзерваторског приступа у третирању простора Београдске тврђаве	192
IV	УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПА ЗАШТИТИ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈИ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ	
1.0.	Интегрисање Београдске тврђаве у структуру и функције савременог града – ограничења и потенцијали	197
2.0.	Методолошки поступак заштите и ревитализације Београдске тврђаве као интегрисаног градског простора	
2.1.	Основне карактеристике простора	204
2.2.	Дефинисање методолошког поступка.....	206
2.3.	Валоризација и могућности ревитализације појединих целина	210
3.0.	Унапређење методологије заштите и ревитализације градитељског наслеђа са могућом применом у законодавству	216
V	ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ	219

VI	БИБЛИОГРАФИЈА	
1.0.	Извори	230
2.0.	Литература	236
VII	ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ	251
VIII	БИОГРАФИЈА АУТОРА	

I УВОД

1.0. Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, полазне хипотезе и научне методе истраживања

Проблем и предмет истраживања

Београдска тврђава – у границама данашњег заштићеног споменика културе – непокретног културног добра од изузетног значаја, чини просторни оквир истраживања ове докторске дисертације. Истраживање је усмерено на ревалоризацију Београдске тврђаве – преиспитивање вредности на основу којих је проглашена за споменик културе и редефинисање њеног значења и вредности. Поред тога, у циљу успостављања интегритета овог споменичког комплекса и његовог одговарајућег укључивања у структуру и функције савременог града истражен је начин унапређења методолошког поступка заштите и ревитализације, заснованог на савременим критеријумима вредновања и конзерваторским начелима.

У складу са овако дефинисаним предметом на почетку истраживачког процеса анализиран је историјски контекст настанка и развоја утврђења и насеља на простору данашње Тврђаве, као и њихов међусобни однос у различитим етапама развоја. Ове анализе вршене су у циљу спровођења валоризације историјских структура које су се формирале, мењале, нестајале и поново стварале на простору данашњег споменичког комплекса, као и утврђивања оних етапа развоја које су заједничке и подједнако значајне за развој Тврђаве и града у целини.

Захваљујући изузетном геостратешком положају, али и историјским околностима, Београд је настајао и развијао се у дугом временском периоду - од праисторије до данашњих дана. Његов настанак и развој везани су у највећој мери за простор Београдске тврђаве, те она данас представља сложен и слојевит споменички комплекс, са мање или више очуваним материјалним остацима из свих историјских епоха и етапа развоја.

Развој Београда, од настанка првог утврђења и насеља па до формирања средњовековног утврђеног града деспота Стефана Лазаревића у првој половини

15. века, vezan je za prostor danashnjeg zastihjenog kompleksa Beogradске tvrђave. I kasnije, pod vojnom i administrativnom vlashћu Otomanске царевине, nije došlo do značajnih promena te se o tom periodu može govoriti kao o periodu kontinuiteta urbanog razvoja Beograda na prostoru danashње Tvrђave.

Društveno istorijske promene koje su se dogodile u 18. veku trajno ће se odraziti na daļi razvoj urbane strukture Beograda. Utvrђeni srednjovekovni grad koji je i u periodu Otomanске vladavine nastavio da se kontinuirano razvija na istom prostoru, u prvoj polovini 18. veka, pod vlashћu Austrijsке царевине pretvoren je u tvrђavu sa primењеним najsavremenijim rešenjima tadašње evropsке vojne arhitekture. Radi izgradње spolњих utvrђења, kao i formiranja glasiје што je zahtevalo veliki prostor ispred spolњих linija југоисточног и североисточног bastionog fronta, porušen je veliki deo zatčenog naselja izvan postoјећег utvrђеног grada, a gradska struktura unutar utvrђења potpuno je uništena radi izgradње vojnih objekata: kasarni, arsenala, barutnih magacina. Od tog trenutka je stvorena, po prvi put u istoriji dotadašњег suživota vojnog i civilnog, striktna podela na две целине – Tvrђavu и цивилно насеље – Varoš. Funkcionalno и просторно razgraničene, ove две целине razvijale se uglavnom nezavisno, uz meђusobne uticaje koji ће zavисити od istorijskih prilika, sve do perioda u kojem Tvrђava почиње da губи primarni vojni značaj u drugoj polovini 19. veka, posebno od 1867. године kada se Kneжевина и њена престоница Beograd u potpуности ослобађају Otomanске власти. Od tada почиње период укључивања Tvrђаве u strukturu и функције tadaшње Varoши, која je u то време обухватала скучени простор између Tvrђаве и некадашњег спољашњег појаса utvrђења, zemљаних бедема и рова – Шанца, али започиње и њено ширење и развој „што даље од tvrђаве и турских топова“, како су савременици говорили.

Sходно томе, истраживање je nastavљено анализом promena koje су се odvijale u novijoj istoriji и кроз koje се Beogradska tvrђava transformisala из простора vojne namene u јавни gradski простор. Proces transformisanja Tvrђаве и њено integrisanje u strukturu и функције grada – баш као и њен развој – nije teкао kontinuirano. Odvijao се под uticajem razlichitih istorijskih и друштвених околности, u оквиру postoјећих законских propisa, ideja, planova

развоја и уређења града у целини - због чега је и укупан временски оквир истраживања подељен на два периода.

Први период обухвата време од 1867. до 1947. године у којем су се промене одвијале парцијално, на оним деловима Тврђаве које је војска постепено напуштала предајући их граду на коришћење. Отпочеле су озелењавањем и трасирањем стаза на простору некадашњег градског поља које је раздвајало Тврђаву и варош. Данашњи парк Калемегдан настао је као резултат ових првих радова, али и обимнијих, који су уследили на савској падини где је уређено репрезентативно градско шеталиште. Даље активности које су у почетку подразумевале само парковско уређење, убрзо су се прошириле а посебно интензивирале у периоду између два рата – обухвативши подизање јавних споменика, увођење спортских, културних, забавних и едукативних садржаја, као и нову изградњу. До значајног дисконтинуитета у трансформисању Тврђаве у јавни градски простор дошло је током оба светска рата, услед враћања војне намене када је – посебно у бомбардовањима у Другом светском рату – дошло до знатних разарања у којима су уништене многе до тада сачуване историјске грађевине.

Проглашењем Београдске тврђаве за споменик културе 1947. године почиње други период, за који је карактеристичан целовит и свеобухватан третман Тврђаве као простора посебног значаја и изузетних вредности. Од тог времена, промене на простору Београдске тврђаве одвијале су се плански и биле резултат систематских истраживања, археолошких ископавања и радова на конзервацији, рестаурацији и ревитализацији овог споменичког комплекса. Археолошка истраживања вршена су ради утврђивања хронологије изградње утврђења и формирања појединих просторних целина, као превентивна и заштитна или у функцији конзерваторских радова. Систематско техничко снимање фортификација и свих очуваних појединачних грађевина вршено је у циљу стварања документације за валоризацију, утврђивање степена угрожености, израде конзерваторско-рестаураторских пројеката и извођења радова на конзервацији, статичкој санацији, рестаурацији и ревитализацији. Захваљујући континуитету у спровођењу ових активности, од 1947. године до данас, Београдска тврђава представља у великој мери истражен споменички комплекс са

великим бројем санираних, конзервираних и обновљених грађевина и делова фортификација, као и парковски уређеним слободним простором.

Слојевитост наслеђа историјских епоха представља једну од основних вредности Београдске тврђаве као споменика културе. Са друге стране, различит степен очуваности материјалних остатака из различитих периода представља један од кључних проблема валоризације који је непосредно утицао на конзерваторски приступ и концепт заштите, уређења и ревитализације. На Београдској тврђави је у највећој мери очувана структура из најмлађих епоха – Аустријске и Отоманске реконструкције извршене током 18. века. Она је у супротности са вредностима овог простора као историјског градског језгра, будући да је у процесу њеног формирања значајно уништена затечена урбана структура и грађевине средњовековног Београдског града, које су биле добро очуване све до краја 17. века. С тим у вези присутан проблем валоризације историјских структура истражен је са становишта функционалног повезивања тврђавског простора са савременим насељем с једне, и приобаљем и рекама с друге стране, као и са аспекта дефинисања одговарајуће намене.

У време када је Београдска тврђава проглашена за споменик културе, степен истражености и стање у којем се налазила, важећи конзерваторски принципи али и тадашњи законски оквир утицали су да она буде вреднована пре свега као тврђава – комплекс под фортификацијама и заштићена као споменик културе. Оваква валоризација свакако је определила програмску оријентацију, планове и динамику реализације истраживања, заштите и ревитализације. На третман овог споменичког комплекса утицао је већ започети процес формирања парка на простору некадашње гласије и његово већ реализовано делимично проширење на простор Тврђаве. Поред тога, ограничавајући фактор су представљале и већ реализоване промене у претходном периоду: нове намене, објекти и највише комуналне и инфраструктурне интервенције – првенствено саобраћајне. Простор тврђаве, већ одвојен од градског ткива моћним бастионим фронтovima, одсечен је од града с једне и обала и река с друге стране, те уоквирен јаким саобраћајницама, приобалном дуж Саве и Дунава (данас Доњоградски булевар) и попречном преко београдског гребена (данас Париска и Тадеуша Кошћушка), које су повезивале савски и дунавски део града.

Нова теоријска схватања културног наслеђа као необновљивог ресурса и једног од основних чинилаца одрживог развоја, било је такође предмет истраживања. Нове вредности, прихваћене кроз ратификоване међународне конвенције и повеље, пружају могућност али намећу и обавезу провере постојеће валоризације засноване на некадашњем стању и тада важећим, а данас превазиђеним критеријумима. Нематеријално наслеђе, као и нова категорија културних добара – културни предео/пејзаж, произашла из истицања вредности интерактивног деловања природног и изграђеног простора, такође су укључени у истраживање као посебно значајни за простор Београдске тврђаве.

Стога су промене због којих је овај споменички комплекс мењао намену, али и просторне и архитектонске карактеристике, анализирани и вредновани на основу јединственог критеријума заснованог на савременим принципима заштите и очувања културног наслеђа. Укључивање ових савремених принципа допринело је редефинисању значења простора Београдске тврђаве и ревалоризацији, заснованој на проширеним и промењеним схватањима вредности. То је била основа на којој је испитивано унапређење методолошког поступка заштите и ревитализације, са циљем третирања овог простора у складу са основним значењем које има у историјском развоју Београда, али и у планирању његовог даљег развоја. Испитана је и могућност имплементације одговарајућег методолошког поступка у национално законодавство.

У складу са изнетим, као основни проблем који је разматран током истраживања било је утврђивање кључних историјских етапа у развоју Београдске тврђаве, као и одговарајућих интервенција и физичких структура које су те етапе обележиле. Посебно је истражено у којој мери су ове интервенције у складу или у супротности са значењем и вредностима простора Тврђаве као специфичног историјског језгра Београда. Такође су разматрани будући правци деловања на реafirмацији очуваних материјалних остатака, кроз примену одговарајућих савремених конзерваторских принципа и поступака којима би се истовремено разрешили проблеми адекватне презентације и ревитализације Београдске тврђаве и задовољиле просторне и функционалне потребе савременог града.

Научни циљ истраживања

Примарни циљ истраживања било је дефинисање методолошког поступка заштите и ревитализације Београдске тврђаве, заснованог на савременим конзерваторским принципима, као и редефинисању њеног значења и значаја, ради утврђивању нових вредности и предлагању приступа будућем третирању Тврђаве као специфичног историјског језгра града. Остваривање овог циља је од посебног значаја за вредновање њеног места и учешћа у будућем дефинисању културног пејзажа Београда.

У складу са овако дефинисаним примарним циљем, а имајући у виду сложеност различитих утицаја на данашње стање овог простора које је резултат низа промена реализованих у периоду дугом скоро 150 година, дефинисани су и посебни циљеви истраживања, који су у функцији постизања примарног циља :

1. Утврђивање значаја и значења простора Београдске тврђаве за настанак и развој града. Овај циљ је спроводен кроз анализу историјског развоја и карактеристика одговарајућих етапа градитељске делатности, валоризацију историјских структура и анализу односа утврђења и насеља. На основу тога су дефинисане оне етапе развоја које су истовремено значајне и за простор Тврђаве и за развој Београда у целини.

2. Ревалоризација споменичких вредности, која је као посебан циљ истраживања ивршена уз претходно идентификовање основних критеријума и вредности, на основу којих је Београдска тврђава проглашена за споменик културе. Уследило је дефинисање нових критеријума заснованих на савременим принципима заштите, а посебно укључивање нематеријалног наслеђа као једнако вредног и значајног, као и нове врсте непокретних културних добара – културног предела/пејзажа. У процес вредновања укључене су и интервенције реализоване у периоду постепене промене војне намене од 1867. до 1947. године, као и изведени радови на заштити и ревитализацији утврђења, објеката и Тврђаве у целини.

3. Дефинисање савременог приступа заштити и ревитализацији Београдске тврђаве, као новог методолошког поступка који омогућава одговарајуће

интегрисање у структуру и функције града и укључивање у његов развој – што је био крајњи циљ истраживања. Истражена је и могућност примене овог поступка и на културна добра исте врсте (утврђења у склопу савремених градова, али и друге просторне културно-историјске целине), као и уграђивање у теорију, праксу и законодавство у области заштите и очувања културног наслеђа.

Задаци истраживања

Претходно дефинисани циљеви и предмет истраживања одредили су следеће задатке:

1. Анализа степена очуваности материјалних остатака из кључних историјских етапа развоја града, на простору Београдске тврђаве, као и могућности њихове реафирмације применом одговарајућих конзерваторских метода.
2. Истраживање хронологије, начина реализације и карактера изведених радова на уређењу, увођењу нових садржаја и изградњи јавних грађевина на простору Тврђаве у периоду постепеног повлачења војске и њеном предавању граду на коришћење. У оквиру овог дела истраживања разматране су друштвено историјске околности које су утицале на започињање процеса интеграције Београдске тврђаве у структуру града, трансформисањем простора искључиво војне намене у јавни градски простор.
3. Анализа валоризације спроведене у поступку проглашења Београдске тврђаве за споменик културе и преиспитивање на њој заснованих и примењених конзерваторских приступа, принципа и метода у заштити и ревитализацији. Овај задатак је подразумевао и анализирање постојећег стања простора, утврђења и објеката и идентификовање ограничења и потенцијала за даљи конзерваторски третман, ревитализацију Тврђаве и њеног интегрисања у структуру и функције града.
4. Утврђивање мера за отклањање ризика по успостављање интегритета тврђавског простора као споменичке целине, задатак је чије је решавање било

основ за разраду структуре савременог модела заштите и ревитализације. Анализом домаћег и међународног законодавства у области заштите и очувања градитељског наслеђа извршена је провера могућег унапређења правне регулативе и споменичког статуса Београдске тврђаве, али и других непокретних културних добара исте врсте и карактера.

Полазне хипотезе

Спроведено истраживање засновано је на следећим хипотезама:

1. Двојна намена Београдске тврђаве у прошлости, као утврђеног града, односно војног утврђења, имала је превасходни утицај на начин њеног трансформисања у јавни градски простор.

Простор Београдске тврђаве у својој дугој историји увек је имао одбрамбену намену, било да се унутар утврђења развијала градска структура или су се формирали искључиво војни фортификациони системи. Изузетно геостратешко место, с једне стране, као и положај на укрштању главних европских комуникацијских праваца, с друге - определили су смењивање ове две намене у зависности од конкретних историјских околности.

Од времена постепеног гашења војне функције, примарне све до краја 19. века, на правац и ширење Београда и третман тврђавског простора у тада започетом процесу урбанизације и реконструкције града утицала су **два супротстављена схватања тврђаве**. Једно виђење везивало се за њену војну намену, због чега је тврђава и даље представљала **потенцијалну опасност по град и становништво** те није ни разматрана као део града, који је већ започео ширење „*што даље од тврђаве и турских топова*“. Друго, које је артикулисано касније и према којем је тврђавски простор још увек у колективном памћењу био присутан као **простор средњовековног насеља - града**, утицало је на развијање идеја о Тврђави као својеврсном националном „*Акропољу*“.¹

¹ Суд општине града Београда је 1930. године именовало специјални одбор за решавање питања подизања споменика у Београду. Кроз рад одбора и анкету коју је уредништво Београдских општинских новина покренуло 1933. године, уобличен је став да су „*Град*“ и Калемегдан простори на којима треба „*створити српску Акропољу*.“ Видети у: __ (1930). Прва седница Одбора за подизање споменика у Београду, *БОН бр.17*, стр. 958; Грбић, М. (1933). Српска Акропола, *БОН бр. 4*, стр. 285

2. Кроз рад је проверавана и хипотеза да би ревалоризација споменичких вредности и редефинисање значења Београдске тврђаве, унапредили даљи приступ њеној споменичкој презентацији и ревитализацији, те омогућило њено боље интегрисање у структуру савременог града.

Досадашња историографска, археолошка, архитектонска, социолошка и културолошка истраживања употпуњена су новим, спроведеним у оквиру предложене теме, у циљу спровођења новог целовитог поступка ревалоризације. Истраживањем су обухваћене све промене током периода преображаја тврђавског у јавни градски простор и примењени конзерваторски приступи очувању, презентацији и ревитализацији. **Очекивало се да ови резултати потврде или оповргну претпоставку да је ограничавајући фактор интеграције простора Београдске тврђаве у структуру града управо њена досадашња валоризација као простора војне намене, формулисана приликом проглашења за споменик културе.**

3. Такође је испитана хипотеза да ће се кроз унапређење методолошког поступка заштите и ревитализације Београдске тврђаве – којим се претходно идентификују ограничења и потенцијали али и дефинишу смернице за њихово отклањање, односно афирмисање – створити услови за непосредније укључивање Тврђаве у стратешке развојне токове града.

Стално присутна а до сада нереализована потреба града за повезивањем са приобаљем и рекама, била је полазиште у испитивању ове претпоставке. Досадашње идеје и планови који су третирали овај проблем указују на значајну улогу Београдске тврђаве у решавању овог питања. Она је идентификована као веза између приобаља и града, али решења која су до сада била разматрана нису у складу са њеним вредностима, значајем и конзерваторским принципима. Са друге стране, одређене структуре: делови утврђења, појединачне грађевине, комуникације - више или мање очуване - пружају могућност решавања овог и неких других питања од значаја за функционалне и урбанистичке проблеме града. Стога се пошло од претпоставке да би њиховом реafirмацијом у склопу целовитог уређења и одрживог коришћења тврђавског простора, заснованог на

савременим принципима заштите, Београдска тврђава могла постати основни чинилац у будућем дефинисању културног предела Београда.

Научне методе истраживања

У почетној фази истраживања која су спроводена у циљу стварања документационе базе, коришћен је **историографски метод** којим је вршен одабир и прикупљање грађе, примарних и секундарних извора. Примарне изворе за проучавање процеса промена у периоду од 1867. до 1947. године чини писана архивска грађа, историјски планови, техничка и фото документација - док су секундарни извори: старе разгледнице, новински чланци, закони, уредбе, путописи, сећања, биографски текстови као и друга релевантна објављена грађа. Као примарни извори за истраживање Београдске тврђаве као споменика културе коришћени су: програми истраживања и конзерваторско рестаураторски пројекти, извештаји, елаборати услова за урбанистичке планове, техничка и фото документација о извођењу радова, урбанистички планови Београда, Београдске тврђаве и простора у контактним зонама (Кнез Михаилова улица, Дорћол, Косанчићев венац). За истраживање могућности новог приступа заштити Београдске тврђаве као интегралног дела града, коришћени су као примарни извори: планови заштите и ревитализације тврђава и просторних културно - историјских целина, а као секундарни: закони, међународне повеље, конвенције и препоруке, као и студије меодологије заштите просторних културно – историјских целина.

Од посебног значаја било је и дугогодишње искуство аутора рада у непосредном теренском истраживању, које је укључивало и израду конкретних пројеката и извођење конзерваторских радова. То је искуство употпуњено новим истраживањима везаним за конкретну тему рада и спроведено је **методом научног посматрања**. На овај начин прикупљени су подаци првенствено о стању и начину коришћења појединачних грађевина и просторних целина на Тврђави, али и подаци о контактним градским зонама.

У наставку ове фазе истраживања уследила је обрада података применом **методе анализе**, где су путем аналитичко-сазнајних операција релевантни подаци доведени до степена у којем је било могуће извршити проверу хипотеза.

Извршена је селекција и **класификација** података према њиховим кључним својствима, као и **систематизација** у одговарајуће целине.

Компаративни метод примењен је за утврђивање степена реализације одређених целовитих идеја, концепата и планова - у оном делу истраживања које има за циљ да открије и објасни хронолошки след и начин трансформисања тврђаве у јавни простор. Овај метод се користио и за утврђивање примене одговарајућих принципа и метода заштите – упоређивањем одговарајуће теоријске основе са изведеним конзерваторским радовима. За утврђивање односа војног утврђења и цивилног насеља, значајног за валоризацију историјских структура, такође је коришћен компаративни метод.

Кроз **студију случаја** извршена је анализа и критички су валоризоване активности заштите и ревитализације на простору Београдске тврђаве, уз дефинисање даљег конзерваторског приступа, заснованог на савременим принципима заштите и одрживог коришћења културног наслеђа.

Сумирање резултата истраживања и интерпретација претходних анализа извршено је кроз **синтезу** и коришћено је за доношење **закључака** којима су провераване постављене научне хипотезе.

Текст је документован одговарајућом техничком и фото документацијом, као и копијама оригиналне архивске грађе. У оквиру техничке документације коришћени су оригинални прилози аутора којима је документован спроведени аналитички и синтетички процес, а који чини и саставни део предложеног методолошког поступка заштите и ревитализације Београдске тврђаве.

2.0. Преглед досадашњих истраживања

Досадашњи научни и стручни радови који се баве простором Београдске тврђаве односе се првенствено на изучавање политичке и економске историје града и изучавање постанка, развоја и реконструкција утврђења, кроз архивску грађу и резултате археолошких истраживања. Одређени број радова бави се критичком анализом картографских извора у циљу хронолошког истраживања развоја утврђења и насеља, или урбане структуре и архитектуре грађевина и утврђења одређеног периода. Остала истраживања везана су углавном за историју и архитектуру појединачних грађевина или делова утврђења, као и резултате конзерваторско рестаураторских радова.

Ретка су истраживања која се баве новијом историјом Београдске тврђаве и радовима који су извођени на уређењу и увођењу нових садржаја, изградњи нових зграда и постављању споменичке скулптуре у периоду од 1867. до 1947. године. Такође је мали број радова посвећен заштити и ревитализацији Београдске тврђаве. Они представљају преглед изведених истраживачких и конзерваторских радова у ограниченим временским оквирима или објашњавају и анализирају конзерваторско рестаураторске радове конкретног дела утврђења и грађевине.

О променама које су се одвијале на простору тврђаве током њене новије историје, њиховом валоризацијом и дефинисањем таквог модела ревитализације којим ће се Тврђава интегрисати у савремени градски простор - до сада нема објављених научних радова.

У складу са дефинисаном темом, претходни извори и информације подељени су на више целина. Њихова класификација произашла је из предмета, структуре и процеса истраживања, уз издвајање само најзначајнијих библиографских јединица.

I Извори и литература који су коришћени за почетни део истраживања историјског развоја и односа утврђења и насеља настајалих на простору данашње Београдске тврђаве.

Ову групу чине првенствено објављени радови међу којима су најзначајнији они који се директно баве настанком и развојем фортификација и насеља на

простору Београдске тврђаве. Они су коришћени као основна информациона база, посебно важна за утврђивање кључних етапа развоја тврђаве и града, као и валоризацију историјских структура. То су првенствено радови др Марка Поповића засновани на историографским и археолошким истраживањима и проучавању Београдске тврђаве. Монографија *Београдска тврђава* у издању Археолошког института САНУ у Београду, издата 1982. године, докторска је дисертација аутора. Поновљено допуњено издање из 2006. године, у издању ЈП „Београдска тврђава“ обogaћено је резултатима у међувремену спроведених истраживања, као и одговарајућом техничком документацијом. Остали радови, континуирано објављивани у научним и стручним часописима, представљају резултате археолошких истраживања засебних просторних или фортификационих делова Тврђаве као и појединачних грађевина, од којих издвајамо: „Средњовековна предграђа Београдског града“, у: *ГГБ XXV*, Београд: МГБ 1978, 121-131.; „Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве“, у: *Саопштења XVIII*, Београд: РЗСК 1998-1999, 181-198.; „Западна капија горњег града Београдске тврђаве“ у: *Саопштења XXIV*, Београд: РЗСК 1992, 177-192.; „Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве“ у: *Саопштења XXX - XXXI*, Београд: РЗСК 1998-1999, 71-97.; „Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима“ у: *Наслеђе IV*, Београд: ЗЗСКГБ 2004. 35–52.; „Комплекс Сахат капије“, у: *Наслеђе VII*, Београд: ЗЗСКГБ 2006, 9-36.; „Кула Небојша са делом приобалног бедема и Воденом капијом II“, у: *Наслеђе VIII*, Београд: ЗЗСКГБ 2007, 9-28.; „Нова сазнања о горњоградском југоисточном беду“, у: *Наслеђе IX*, Београд: ЗЗСКГБ 2008, 89-103.; „Сава капија Београдске тврђаве“, у: *Наслеђе X*, Београд: ЗЗСКГБ 2009, 65-76; „Трагови резиденцијалних здања средњовековног Београда“, у: *Наслеђе XI*, Београд: ЗЗСКГБ 2010, 137-146.; „Источно подграђе Београдске тврђаве – истраживање и обнове“, у: *Наслеђе XII*, Београд: ЗЗСКГБ 2011, 9-32; „Капија цара Карла VI у Београду“, у: *Наслеђе XIII*, Београд: ЗЗСКГБ 2012, 9-25.

Значајни радови за овај део истраживања односе се на **анализе картографских извора** вршене у циљу хронолошког истраживања развоја утврђења и насеља, али и истраживања урбане структуре и архитектуре објеката и утврђења одређеног периода: Поповић, Мирјана, „Преглед развоја Београдске

тврђаве кроз литературу и планове“, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београдска тврђава I*, Београд: ЗЗСКГБ 1964.; Шкаламера, Жељко. „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века“, *ГГБ XIV*, Београд: МГБ 1967, 169–200.; Škalamera, Željko. „Planovi Beograda iz prve polovine XIX veka“, *Urbanizam Beograda* 26, Београд: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda 1974.; Шкаламера, Жељко. *Београд 1688. године на плану Јоана Бантиста Гумпа*, Београд: Народна библиотека Србије 1978.; Шкаламера, Жељко. „Београд 1884. године – према оријентационим плановима вароши“, *ГГБ XXXI*, Београд: МГБ 1984. 75–91.

За овај део истраживања од значаја су радови који се баве **друштвено политичком и економском историјом Београда**: Калић - Мијушковић, Јованка. *Београд у средњем веку*, Београд: СКЗ, 1967; Група аутора, *Историја Београда*, Београд: САНУ - Просвета, 1974; Група аутора, *Историја Београда*, Београд: Балканолошки институт - Драганић, 1995; Зиројевић, Олга. *Србија под турском влашћу*, Београд: Српски генеалогски центар, 2007., као и **урбаним развојем града**: Вукотић – Лазар, Марта. *Урбанистички развој Београда у XX веку* (докторска дисертација), Београд 2011: Библиотека Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.; Đurić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1512-1867*, Beograd: MGB, 1977.; Максимовић, Бранко. „Прилози за проучавање архитектуре и урбанизма старог Београда“, *ГГБ IV*, Београд: МГБ, 1957. 236-238; Максимовић, Бранко. „Естетичка схватања композиције градских центара Београда почетком XX века“, *ГГБ XIV*, Београд: МГБ, 1967. 81-98; Максимовић, Бранко. *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830 – 1941*. Београд: ЗЗСКГБ, 1983.

II Извори и литература од значаја за проучавање преображаја/трансформисања тврђавског простора у јавни градски простор у периоду постепене промене намене – од 1867. до 1947. године.

Имајући у виду да се веома мали број истраживача до сада бавио новијом историјом Београдске тврђаве и радовима који су извођени на уређењу и увођењу нових садржаја, изградњи објеката или постављању споменичке скулптуре - ову

групу чине првенствено **примарни извори**: архивска грађа, техничка и фото-документација која се налази у архивима, музејима, библиотекама, Заводу за заштиту споменика културе града Београда, Археолошком институту САНУ, Урбанистичком заводу Београда. Од посебног значаја су **историјски планови Београда** из друге половине XIX и прве половине XX века кроз које ће се пратити постепени преображај тврђавског простора и сукцесивно повезивање са тадашњом градском структуром. Поред ових примарних, за истраживање су од значаја и **секундарни извори**: првенствено **дневна и периодична штампа, путописи и мемоари** (Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I*, Београд: СКЗ – Рад; Христић, Коста.Н. *Записи старог Београђанина*, Београд: Просвета, 1987.,), **старе разгледнице** (Вицић, Снежана и Драган, *Поздрав из Београда: 1895 – 1941*, Београд: Атеље Вицић, 2008.) Посебно драгоцено за овај део истраживања је капитално издање Историјског архива града Београда у 6 књига - *Живети у Београду*, у којима је од 2005. до 2008. године објављивана драгоцена архивска грађа.

Број објављених радова битних за овај део истраживања је релативно мали: Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М. (2013). Зграда над југозападним бедемом Београдског горњег града, *Наслеђе XIV*, Београд: ЗЗСКГБ; Божовић, А. „Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве“, у: *Наслеђе XI*, Београд: ЗЗСКГБ 2010, 11–28.; Божовић - Лопичић, Радојка, Поповић, Марко. „Савско шеталиште са великим степеништем на Калемегдану“, *Наслеђе II*, Београд: ЗЗСКГБ 1999, 53-72.; Јевтовић, Мила. „Споменик Карађорђу Пашка Вучетића“ у: *Наслеђе III*, Београд: ЗЗСКГБ 1999, 181–191.; Лажетић, Предраг, „Војни музеј и Београдска тврђава“ у: *Весник 34*, Београд: Војни музеј 2007, 82-108.; Милановић, Хранислав. „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан“ у *Наслеђе II*, Београд: ЗЗСКГБ 1999, 41–52.; Милановић, Хранислав. *Зеленило Београда*, Београд: ЈКП „Зеленило- Београд“, 2006.; Милатовић, Милка. „Албан Шамбон – Генерални урбанистички план Београда“, *ГГБ XXVII*, Београд: МГБ 1980. 221-237; Недић, Светлана.В. „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године“, *ГГБ XXIV*, Београд: МГБ 1977. 301-310

Од значаја за разумевање и стављање у контекст историјских и друштвених околности које су утицале на промене тврђавског простора у овом

периоду су и новија истраживања историје Београда: Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт – урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд: Чигоја штампа, 2009.; Стојановић, Дубравка. *Иза завесе – огледи из друштвене историје Србије 1890-1914.*, Београд: Чигоја штампа, 2013.; *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, (приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић), Београд: Слио 2006.; *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (Милан Ристовић ур.), Београд: Слио 2007.

III Извори и литература који се односе на систематска истраживања и радове на заштити и ревитализацији Београдске тврђаве као споменика културе, у периоду од 1946. године до савременог доба.

Анализа степена истражености, резултата систематских археолошких и архитектонских истраживања и примењених поступака, принципа и метода заштите и ревитализације, заснована је на коришћењу **примарних извора**: документације постојећег стања и истраживања, планова заштите, уређења, презентације и ревитализације, конзерваторско рестаураторских пројеката, студија, елабората услова за урбанистичке планове, техничке и фото документације о извођењу радова - који се чувају у **Заводу за заштиту споменика културе града Београда**, али и на сопственом теренском раду и документацији.

Коришћени су и сви малобројни публиковани радови који објашњавају **изведене конзерваторско рестаураторске радове на конкретним грађевинама или деловима утврђења**: Вујичић-Вуловић, Мила. „Београдска тврђава – конзерваторски и испитивачки радови у 1960. години“, у: *Саопштења IV*, Београд: РЗЗСК 1984, 201-209.; Вујичић-Вуловић, Мила. „*Конзерваторско-рестаураторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961-1968. године*“, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београдска тврђава III, Београд: ЗЗСКГБ 1970.; Нешковић, Марина. „Капија Деспота Стефана Лазаревића – Источна капија Горњег града Београдске тврђаве“, у: *Гласник ДКС* 23-24, Београд: ДКС 2000, 48-52.; Нешковић, Марина. „Лучни бедем комплекса Зиндан капије на Београдској тврђави“, у: *Гласник ДКС* 25, Београд: ДКС 2001,

111-114.; **проблеме и могућности ревитализације:** Јаковљевић, Зоран. „Пројекат рестаурације и ревитализације Барутног магацина у Горњем граду“, у: *НаслеђеII*, Београд: ЗЗСКГБ 1999, 131-142.; Мишић, Предраг. „Ревитализација простора Сахат капије“, у: *НаслеђеIII*, Београд: ЗЗСКГБ 2001, 131-140.; Нешковић, Марина. „Заштита и ревитализација Београдске тврђаве“, у: *Гласник ДКС 32*, Београд: ДКС 2008, 172-178.; Целебцић, Мирјана. „Заштита и ревитализација градитељског наслеђа XX века на простору приобаља Београдске тврђаве“, у: *Наслеђе VIII*, Београд: ЗЗСКГБ 2007, 199-208.

У овом делу истраживања коришћени су као примарни, односно секундарни извори уколико су публиковани, и урбанистички планови Београда и простора у контактним зонама, као и урбанистички план Калемегдана.

IV Извори и литература релевантни за процес ревалоризације споменичких вредности Београдске тврђаве и дефинисање новог методолошког поступка заштите и ревитализације.

За ову групу издвојени су као посебно значајни **текстови међународних докумената: конвенција, повеља и препорука, које се односе на културно, природно, материјално и нематеријално наслеђе:** *Документ о аутентичности из Наре*, у: *Гласник ДКС 35*, Београд: ДКС 2011, 42-44; *Европска конвенција о пределу*, у: *Гласник ДКС 32*, Београд: ДКС 2008, 18-22; *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa* Kotor: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, 2005.; *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза*, Београд: Министарство културе републике Србије, 2009.; *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, Београд: Министарство културе републике Србије, 2009.; *Конвенција о архитектонском благу*, Београд: Министарство културе републике Србије, 2009.; *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004.

Поред наведеног, коришћена је и општа литература која се односи на **очување и ревитализацију градитељског наслеђа:** Marasović, Tomislav. *Aktivni*

pristup graditeljskom nasljeđu, Split: Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Društvo konzervatora Hrvatske-Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta-Zagreb, 1985.; Nenadović, Slobodan. *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1980.; Nešković, Jovan. *Revitalizacija spomenika kulture*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1986.;

теорију конзервације: Вученовић, Светислав. *Урбана и архитектонска конзервација, том 1*. Београд: ДКС, 2004.; Вученовић, Светислав. „Од заштите споменика до урбане обнове“, у: *Саопштења XXXVII – XXXVIII*, Београд: РЗЗСК 2005-2006, 177-187; *Урбана и архитектонска конзервација, том 2*. Београд: ДКС, 2012.; Група аутора. *Више од наслеђа, Зборник о оквирној конвенцији Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво*, Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе - Смедерево, 2012.; **и методологију заштите и ревитализације:** Група аутора. *Кнез Михаилова улица – заштита наслеђа, уређење простора*, Београд: САНУ, 1975.; Нешковић, Јован. *Смедеревски град, ревитализација – идејна решења, Споменици Смедеревља и Браничева 1*, Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе, 1997. 206–215.;

За овај део истраживања од значаја је и малобројна литература у којој су разматрани: **конзерваторски приступи и концепти заштите примењени на Београдској тврђави:** Вуловић, Мила. „Конзерваторски приступ обнови горњоградских бедема београдског града“, у: *Наслеђе I*, Београд: ЗЗСКГБ 1997, 85-97.; Вуловић, Мила. „Сажета ретроспектива конзерваторско-рестаураторских активности на простору Београдске тврђаве“, у: *Наслеђе III*, Београд: ЗЗСКГБ 2001, 123-130.; Нешковић, Марина. „Београдска тврђава – Преглед радова у периоду од 2002. до 2006. године“, у: *Гласник ДКС 31*, Београд: ДКС 2007, 101-105.;

проблеми неадекватног вредновања Београдске тврђаве и потребе за применом нових критеријума валоризације: Нешковић, Марина. „Проблеми валоризације историјских структура Београдске тврђаве у условима савременог уређења и ревитализације“, у: *Културне вредности као основ просторне интеграције подунавских земаља*, Београд: Удружење урбаниста Србије 2000, 53-57.; Нешковић, Марина. „Основни проблеми и могућности ревитализације Београдске тврђаве“, у: *Гласник ДКС 26*, Београд: ДКС 2002, 119-122.

V У испитивању могућности имплементације у законодавство новог методолошког поступка заштите и ревитализације, коришћени су национални закони у области заштите културних добара, заштите природних добара, урбанистичког планирања: Brguljan Vladimir, *Međunarodni sistem zaštite kulturnih dobara*, Zagreb – Beograd: RZZSK – Beograd, RZZSK – Zagreb, Koordinacioni odbor republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu spomenika kulture i zavoda za zaštitu prirode SFRJ, 1985.; Бргуљан Владимир, *Извори споменичког права у Југославији*, Београд: Службени гласник, 2000.; *Zakon o kulturnim dobrima*, Beograd: Službeni glasnik RS, br. 71/1994.; *Zakon o планирању и изградњи*, Београд: Службени гласник РС, бр. 24/2011.; *Zakon o заштити природе*, Београд: Службени гласник РС бр. 36/2009 и 88/2010.

II ЗНАЧАЈ ПРОСТОРА БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ У НАСТАНАКУ И РАЗВОЈУ ГРАДА

1.0. Историјат настанка и развоја утврђења и насеља на простору данашње Београдске тврђаве

Београд је настао и вековима се у континуитету развијао на простору данашње Београдске тврђаве - прво као насеље уз римски војни логор, затим византијско погранично утврђење, српски средњовековни утврђени град са цивилним подграђем и као турска тврђава са утврђеним насељем.

У првој половини 18. века, потпуном реконструкцијом град је претворен у тврђаву а цивилно насеље – варош, формирано је у њеном залеђу – на простору некадашњег предграђа. Структура те вароши неће се дуго очувати. Још увек до краја незавршена, почеће да се трансформише већ после 1740. године када војска Отоманског царства поново осваја Београд. Варош ће се мењати у складу са карактеристикама оријенталне архитектуре и урбанизма, с тим што ће задржати просторне оквири – омеђена тврђавом с једне и спољним утврђењима, с друге стране. Тврђава, међутим, неће претрпети битније промене. Постојећа утврђења ће се одржавати а изградња нових грађевина биће минимално заступљена.

После 1867. године, када Београд постаје престоница кнежевине Србије, Тврђава постепено губи војну намену. Кроз различите интервенције и радове на уређењу, увођењу нових садржаја, подизању јавних грађевина и споменика, поступно се трансформише у јавни градски простор.

Од проглашења за споменик културе 1946. године, Београдска тврђава је кроз истраживања, конзерваторске радове и процес ревитализације наставила да се плански и систематично укључује у савремене градске токове.

Временом, у урбаној структури савременог Београда Тврђава добија посебан значај као споменик културе највише категорије. Тај се значај огледа у чињеници да је настанак и развој града – од првих утврђења и насеља античког Сингидунума, преко византијског кастела, српског средњовековног утврђеног града и развијеног турског трговачког средишта – све до почетка 18. века везан управо за простор данашње Тврђаве. Као јединствена сведочанства прошлости,

сачувани материјални остаци из свих историјских епоха деценијама су предмет интердисциплинарних проучавања која се врше у циљу сагледавања развоја града. Захваљујући резултатима тих истраживања и сложеним конзерваторско рестаураторским радовима који се обављају више од пола века, Београдска тврђава данас представља јединствену споменичку целину изузетних друштвених, историјских, културних, просторних и архитектонских вредности.

Захваљујући изузетном географском положају, одликама рељефа, као и историјским збивањима, настанак и развој Београда може се континуирано пратити кроз изузетно дуго временско раздобље. Већим делом тог периода, развој града био је везан управо за простор данашње Београдске тврђаве. До прекида у вишевековном, континуираном развоју градског насеља долази тек крајем 17. и почетком 18. века, када је најстарији део насеља уништен и на његовом месту формирана бастиона артиљеријска тврђава, са искључиво војном наменом. Од тог времена, тврђава са једне стране и град са друге – развијаће се углавном самостално. Тако разграничени дочекаће и период у којем ће тврђава постепено губити војни значај. Тај период почиње у другој половини 19. века, ослобађањем од војне и административне власти Отоманског царства, односно каснијим потпуним повлачењем војске из свих делова тврђаве – када овај простор постаје доступан не само за коришћење, већ и за проучавања и истраживања на терену. Тако су се стекли услови да се непосредно после Другог Светског рата Београдска тврђава прогласи за споменик културе.

1.1. Настанак првих насеља и утврђења - антички Сингидунум

Подручје Београда је још у праисторији било једна од најзначајнијих географских зона старог Балкана. Појава људских насеља на подручју града, потвђена и археолошким истраживањима, везује се за доба неолита и енеолита.² На простору данашње Београдске тврђаве прва насеља су управо из ових епоха.³

Боравак Келта у последњим столећима пре нове ере потврђују и историјски извори и археолошки налази. Међутим, трагови насеља овог периода нису нађени

² Гарашанин, Д. (1974). Београд у праисторијског доба, *Историја Београда I*, 21 – 23.

³ Тасић, Н. (1988). Праисторијске културе на платоу Београдске тврђаве, *Београд у прошлости садашњости и будућности*, Београд, стр. 105-107

на Београдској тврђави, већ на ширем подручју града. Стога се о повезаности келтског града и античког Сингидунума може са сигурношћу говорити само у смислу постојања континуитета у називу града, али не и просторног формирања и развоја.⁴

Настанак античког Сингидунума, на брегу изнад ушћа Саве у Дунав, везује се за долазак римљана на шири простор Подунавља и за формирање читавог низа утврђења на успостављеној северној граници Римског царства. Изградња великог утврђења – Каструма, датује се у почетак II века односно у време доласка римске IV FLAVIEVE легије у Сингидунум. (Сл.1)

Остаци каструма слабо су сачувани. Откривени су само на појединим местима, пре свега у структури каснијих утврђења, где су - уколико је то било могуће - и презентовани.⁵ Трагови насеља откривени су и на простору Београдске тврђаве и у централном градском подручју, али су само истражени и документовани без презентовања на лицу места.⁶ На основу бројних трагова сахрањивања и налаза гробова на ширем подручју центра града утврђено је постојање неколико некропола из овог периода.

Постојећи материјални остаци, откривени у досадашњим истраживањима, уз историјске изворе и аналогije пружају само основне податке о просторној диспозицији, величини и изгледу некадашњег Сингидунума. Само утврђење, приближно правоугаоне основе, формирано је пратећи конфигурацију терена на гребену изнад ушћа, захватајући простор данашњег Горњег града и парка Калемегдан, као и део приобаља. Цивилно насеље се развијало према залеђу, дуж главне комуникације која се настављала од југоисточне капије у правцу унутрашње Via Cardo.⁷ Може се претпоставити да је ово градско насеље било формирано на принципима античког урбанизма, тако што се у односу на главну комуникацију - паралелно или управно на њу - гранала мрежа улица на падинама према Сави и Дунаву.

⁴ Гарашанин, М. (1974) Антички Сингидунум, *Историја Београда I*, Београд, стр.53.

⁵ Остаци југоисточне капије откривени су приликом радова на згради данашње Библиотеке града Београда, где су и презентовани *in situ* у новоформираној мањој сали за предавања ``Римској дворани``.

⁶ Римске терме које су пронађене и презентоване у Студентском парку, због проблема са одржавањем археолошког локалитета, после извесно времена су затрпане.

⁷ Поповић, М. (1975) Подручје Кнез Михаилове улице у склопу римског Сингидунума, *Кнез Михаилова улица, заштита наслеђа, уређење простора*, Београд, стр. 12

Живот античког града прекинут је највероватније средином V века, када су у учесталим нападима варварских племена са севера страдали сви подунавски градови. Легија IV FLAVIA за чије се име везује настанак Сингидунума, боравила је највероватније у њему и тада, делећи судбину разарања града у нападима варварских племена - Гота и Хуна.

После разарања Сингидунум је неколико деценија остао напуштен да би тек средином VI века, за време владавине цара Јустинијана I, према историјским изворима по свему судећи био обновљен.⁸ Крајем VI и почетком VII века обновљени касноантички град ће поново stradати и бити разорен, после чега се столећима неће помињати - све до краја IX века, када настаје словенски Београд. Положај и структура новог насеља нису познати. На основу фрагментарних резултата археолошких истраживања, најстарији културни слојеви датовани су у крај 9. века што се поклапа са временом првог помињања Београда у историјским изворима.⁹ Како се већ тада град помиње као седиште епископа, са доста сигурности се може тврдити да је морао бити формиран знатно пре тога те не би требало искључити континуитет између касноантичког и раносредњовековног насеља. Будући да у том раном периоду није забележена изградња нових утврђења, може се такође претпоставити да је насеље које се формирало на простору приобаља и платоу Горњег града користило још увек очуване античке бедеме каструма.¹⁰ Улога значајног војно стратешког упоришта коју ће Београд имати у континуитету кроз читав средњовековни период, утицаће на изградњу нових утврђења, као и на развој насеља и поступно формирање структуре развијеног средњовековног утврђеног града.

⁸ Наводи из историјских извора недвосмислено говоре о обнови Сингидунума. Досадашњим археолошким истраживања откривени су културни слојеви овог периода, али нису регистровани материјални докази везани за обнову самих фортификација. Упореди: Поповић, М. (2006) *Београдска тврђава*, Београд, стр. 42 - 45.

⁹ Град се под новим словенским именом први пут помиње 878. године у једном писму папе Јована VIII као седиште епископа. Видети у: Калић-Мијушковић, Ј. (1967). *Београд у средњем веку*, Београд, стр. 30-31

¹⁰ Поповић, М. (2006), стр. 49-52

1.2. Процес формирања средњовековног града

Од почетка 11. века Београд постаје једно од најзначајнијих византијских упоришта на северној граници царства. У таквим околностима, долазак сталне војне посаде условио је изградњу мање тврђаве/кастела на стратешки најзначајнијем положају - на самом врху гребена, у западном углу некадашњег античког утврђења.¹¹ У залеђу утврђења, на савској падини и у зони приобаља формирало се цивилно насеље. Крајем 12. века, Угарска осваја северне границе Византије која се од тада трајно повлачи са простора јужно од Дунава, уступајући место новоформираним државама – Србији и Бугарској. У таквим околностима Београд први пут подпада под власт српских владара.

Захваљујући сродничким везама, краљ Драгутин 1284. године добија од угарског краља Београд који постаје центар његових области и седиште српског епископа. И после његове смрти, 1316. године, град кратко време остаје у склопу српске државе. Касније, услед њеног слабљења због унутрашњих сукоба али и појаве Турака као нове велике силе која се учвршћује на југоистоку Балкана са тежњом за даљим освајањима у правцу средње Европе, Београд ће поново постати Угарски град и под њеном влашћу биће све до првих година 15. века.

Овај период развоја града недовољно је расветљен. Утврђења западног подграђа претрпела су највеће промене у наредним епохама и многи делови су потпуно уништени каснијом градитељском делатношћу. Структура насеља се такође није сачувала, те се о њој може говорити само на основу аналогича и тумачења оскудних извора и фрагментарних материјалних остатака откривених археолошким истраживањима. Извесно је да у овом периоду Београд први пут добија изглед типичног средњовековног града са две засебне утврђене целине – кастелом на брегу и подграђем на падини и у подножју на обали реке. Кастел је задржао војну намену иако се повремено користи и као резиденција владара. Западно подграђе је по свему судећи подигнуто у циљу побољшања одбрамбене функције и коришћено за смештај војне посаде.¹² Цивилно насеље које је већ

¹¹ Подаци из историјских извора и археолошки налази датују изградњу утврђења у период између 1151. и 1165. или 1167. године, у време цара Манојла I Комнина. Исто, стр. 66 – 67.

¹² Исто, стр. 82 – 83.

постојало у Доњем граду, где се налазила и епископска црква Успења Богородице, ширило се дуж дунавског приобаља.¹³ (Сл.2)

Почетком 15. века Београд доживљава врхунац духовног и материјалног развоја за време владавине деспота Стефана Лазаревића, сина кнеза Лазара и књегиње Милице. У сложеним приликама све веће опасности од турских освајања, Угарска и Србија склапају вазалски уговор 1403. године према коме српски Деспот добија Београд, највероватније уз обавезу да га утврди и обезбеди за одбрану. У периоду од 1404. до 1427. деспот Стефан Лазаревић изградиће нови систем фортификација, у чији састав ће ући и затечено утврђење на врху гребена и западно подграђе. Град ће се знатно проширити, формирањем Горњег и Доњег града а основна просторна подела која је тада остварена - сачуваће се углавном до данас.

Горњи град је имао претежно војни карактер, док је у Доњем граду било цивилно насеље. У оквиру горњоградског утврђења, на простору византијског кастела, формирано је унутрашње утврђење са функцијом владарског двора. Простор Горњег града је служио за смештај главног дела војне посаде али и за боравиште властеле. Западно подграђе је највероватније било у функцији последње одбране града јер се преко тог простора остваривала веза утврђеног владарског двора са мањим утврђеним пристаништем на Сави. У Доњем граду било је цивилно насеље са црквом Успења Богородице, као централном грађевином већег манастирског комплекса у оквиру којег се налазила резиденција београдског митрополита.¹⁴ На обали Дунава, у склопу доњоградских утврђења, формирано је велико пристаниште у виду дубоког залива. Оно је за разлику од малог савског пристаништа, које је имало функцију градске стратешке луке, било у функцији економских и трговачких делатности цивилног насеља.¹⁵

Услед сталног прилива становништва насеље се убрзано увећавало и ширило изван оквира утврђеног града. Одвијало се првенствено дуж комуникације која се од источне капије Доњег града пружала подножјем Дунавске падине, тако да је веома рано дошло до формирања дунавског

¹³ Шкаламера, Ж. Поповић, М. (1978). Урбани развој Дорћола, *ГГБ XXV*, Београд, стр. 218.

¹⁴ Поповић, М., Бикић В. (2004). *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, стр. 216-217.

¹⁵ Поповић, М. (1982). Београдска тврђава, Београд, стр. 80-81.

предграђа.¹⁶ Оно је имало трг на којем се највероватније налазила и црква. Оквир трга је чинила чаршија са трговачким и занатлијским радњама. Предграђе се од трга ширило према западу, излазећи на врх гребена и спуштајући се једним делом према савској падини.¹⁷ (Сл.3)

Опис Београда из тог времена сачуван је у биографији/житију деспота Стефана Лазаревића. Византијски писац и историчар који је боравио на двору деспотовом, Константин Филозоф, аутор је овог житија у којем највећу пажњу посвећује опису просторних целина утврђеног града, положају и изгледу капија, архитектонском решењу одбрамбених зидова. Наведени описи у највећој мери су потврђени и археолошким истраживањима. Величајући способности деспота Стефана – владара и градитеља - да препозна и искористи погодности изузетног природног и геостратешког положаја Београда, Константин Филозоф пореди га са Јерусалимом и описује следећим речима: „Нигде не могосмо слично замислити, ни наћи таква уточишта ни прилаза водом и по суху...“. Даље, он истиче предност природног положаја и зналачки позиционираних утврђених целина за успешну одбрану, наводећи да је у случају опсаде са река мноштва од десетина хиљада људи и њиховог продора у утврђени простор, могуће град безбедно напустити.¹⁸ О структури, густини насељености и изгледу, како утврђеног града тако и предграђа, података у овом опису Београда готово и да нема. Слику о томе дају малобројни ликовни извори и најстарији планови из друге половине XVI века, када се Београд већ налази под турском влашћу. Осим фортификација и грађевина формираних у њиховом склопу, из овог времена очувана је до данас само грађевина на дунавској падини идентификована као резиденција београдског митрополита. Ова грађевина је припадала комплексу уз цркву Успења Богородице, која је уништена каснијим нивелационим радовима у Доњем граду током реконструкције урбане структуре почетком 18. века.

После смрти деспота Стефана 1427. године Београд поново постаје Угарски град. Скоро цело наредно столеће обележиће борба две велике силе – Угарске и Турске за превласт на Дунаву, у оквиру које ће Турска покушавати да

¹⁶ Шкаламера, Ж., Поповић, М. (1978), стр. 218.

¹⁷ Поповић, М. (1978), Средњовековна предграђа Београдског града, *ГГБ XXV*, Београд, стр. 125

¹⁸ Константин Филозоф (1970), Живот деспота Стефана Лазаревића, Нови Сад, Београд, стр. 219-221.

освоји Београд, док ће Угарска користити дуже периоде мира за побољшање одбране – кроз реконструкције и доградње фортификација мањег обима а првенствено условљене појавом артиљеријског оружја. После две неуспешне опсаде, Турска ће 1521. године освојити Београд и у њему ће остати више од 150 година. (Сл.4)

1.3. Београд као оријентална варош под Турцима

Београд је у прве две деценије турске владавине још увек био важно војно упориште, као гранични град на северу Отоманског царства и полазиште за даља освајања. У таквим условима приоритет је била поправка оштећених утврђења и затечених грађевина, као и прилагођавање просторне структуре новим потребама. У погледу намене, задржана је функционална подела постојећих утврђених целина. Унутрашње утврђење – некад двор деспота Стефана, постао је седиште дигдара – заповедника града. Горњи град је остао намењен за смештај војне посаде а западно подграђе је заједно са савским пристаништем задржало искључиво војну функцију, као најважнији део у систему одбране. Доњи град је остао цивилно насеље, с тим што је одмах дошло и до промена којима су се постојеће грађевине прилагођавале новом саставу становништва различите религије и културе – другачијих правила, схватања и навика везаних за становање, економски и јавни живот.¹⁹ Хришћанске сакралне грађевине претваране су у исламске богомоље а древна српска црква Успења Богородице у Доњем граду претворена је у џамију која је названа по султану Сулејману Величанственом, заслужном за освајање Београда.

Изглед Београда у то време може се анализирати једино на основу гавира које су настале после турског освајања града. Најзначајнија међу њима приказује опсаду и изглед града са река. То је уједно и једини ликовни извор за истраживање средњовековног хришћанског Београда, који уз касније представе и најстарије планове омогућава праћење промена које су се у овом првом периоду дешавале.²⁰ На обали Доњег града Турци су затекли велико трговачко

¹⁹ Исељавање целокупног хришћанског становништва из утврђеног града било је предузето међу првим мерама после успостављања турске управе у Београду.

²⁰ Најстарија представа града налази се на гавири која се у већем броју примерака и неколико варијантних представа појавила у Европи после пада Београда под Турску власт: издавач. Волфганг Реш, 1521. година, Музеј града Београда G11/464. Најстарији топографски план са

пристаниште које су наставили да користе и уз њега највероватније основали прву чаршију са дућанима, јавном вагом, магацинима и царинарницом. За рибљи трг који се налазио у непосредној близини пристаништа, потврђено је археолошким истраживањима да је постојао и у средњем веку. Од нових грађевина у овом периоду подигнути су Царски амбари на обали Саве и Сулејманов амам на обали Дунава. Већ у то време насеље се проширило и изван утврђеног простора: на савској падини, дунавском приобаљу и испред југоисточног бедема Горњег града.²¹ (Сл.5)

После пада Будима 1541. године Београд ће постепено губити војно – стратешки значај и развити се у трговачки транзитни центар изузетне економске моћи. То ће се одразити на структуру постојећег насеља и на даљи развој и ширење града. У деловима Горњег града који су до тада служили за смештај војне посаде, долази до формирања и ширења махала са претежно цивилним становништвом. Нови градски центри формирају се изван доњоградских утврђења, као комплекс јавних грађевина посебне намене. У складу са карактеристикама оријенталне урбане културе, око ових центара развијају се: чаршија, са низом занатских и трговачких зграда, и стамбена насеља – махале. На општи изглед града у овом периоду, поред основних карактеристика везаних за саму физичку структуру, утицала је и карактеристична архитектура објеката јавне намене: џамија, медреса, амама, каравансараја, текија, јавних чесми.²²

Овакви услови, у којима се Београд развијао све до пред крај 17. века, утицали су да постојећа утврђења остану у највећој мери у стању у којем су била почетком 16. века. Насеље које је у то време затечено, уз наведене трансформације, наставиће да се развија и даље на истом простору Доњег града - ширећи се изван утврђења, као и до тада, дуж обала река Дунава и Саве, на савској падини. Иако у овом периоду долази до значајних промена у структури и изгледу града у односу на претходни период, они се могу третирати и вредновати

приказаном прецизном и детаљном структуром града: Јоан Баптиста Гумп, 1688. година, Народна библиотека Србије.

²¹ Đurić-Zamolo, D. (1977). *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1512-1867*, Beograd, стр. 182-185.

²² Исто, стр. 185-201.

јединствено са становишта континуитета развоја града на истом простору – данашњем споменичком комплексу Београдске тврђаве. (Сл.6)

Становништво града чинили су Турци, Срби, Јевреји, Дубровчани, Јермени, Цинцари... Структура становништва се временом мењала, с тим што су град и предграђа - која ширењем и спајањем прерастају у варош - имала од почетка тенденцију поделе по етничкој припадности. Махале које су уз трговачке центре и чаршије чиниле градску структуру по функцији искључиво намењене становању, формирале су се и развијале тако што су турске биле концентрисане у дунавском приобаљу и на падини изнад њега, излазећи до највише коте гребена дуж којег се формирало турско гробље. Српско становништво је насељавало узан и стрми простор савске падине и приобаља, где се још у средњовековним изворима помиње и постојање цркве.²³

Заједнички живот становништва различитих култура и религија на простору истог града утицаће поред осталог на његову урбану структуру, архитектонске одлике и општи изглед. Подела града по етничком саставу, поред основне поделе по функцији на војни и цивилни део, имаће велики утицај на даљи развој града, све до краја 19. века. (Сл.7)

1.4. Трансформација урбане структуре у бастииону тврђаву

После неуспелог похода на Беч 1683. године, Турска ће се убрзано повлачити пред Аустријском војском и већ пет година касније биће приморана да брани северну границу на Дунаву. У таквим околностима Београд се враћа у средиште ратних збивања као главно турско одбрамбено упориште. Припреме града за одбрану усмерене су на постојећа утврђења, будући да до тада нису ојачавана ни усавршавана а било је неопходно прилагодити их новом артиљеријском начину ратовања. Двојни одбрамбени зидови горњоградског средњовековног утврђења ојачани су зиданом испуном у међупростору скривеног пута, а испред доњоградских утврђења постављене су палисаде и земљани

²³ Brokić, В. (2002). *Putovanje preko mora*, Beograd, стр. 110. Црква која се помиње у овом путопису из прве половине 15. века везује се за постојећу Саборну цркву на Савској падини – данашњем Косанчићевом венцу, заштићеној просторној културно-историјској целини, у смислу континуитета култног места.

насипи.²⁴ Палисадна ограда са рововима постављена је и око целе вароши на јужној страни, а са доњоградским утврђењима била је спојена трасама које су се пружале уз обале Саве и Дунава. У кратком времену спроведено обезбеђење града није било довољно да издржи напад савременим артиљеријским наоружањем опремљене Аустријске војске која је, после непуних месец дана колико је трајала опсада, успела да освоји Београд.

Показало се да постојећи одбрамбени систем не може да одговори сложеним захтевима ратовања. У условима сталних сукоба између Аустрије и Турске који ће обележити читаво наредно столеће, предузимани су радови на реконструкцији постојећих и изградњи нових утврђења. Започети непосредно по аустријском освајању Београда, наставиће се и касније кроз неколико различитих етапа. Бројни сачувани пројекти за реконструкцију града омогућавају праћење тока радова, као и анализирање предложених и изведених решења.²⁵ (Сл.8 и 9)

Не улазећи у детаљнију анализу изведених захвата на реконструкцији утврђења, треба нагласити да су овим радовима средњовековна утврђења претрпела значајне промене уклапањем у нове елементе бастионих фортификација. Читав простор средњовековног града опасан је новим истуреним утврђењима са земљаним насипима и платформама за смештај топова. Бастиони фронтови су на неким местима пратили правац затечених средњовековних бедема који су тако постали саставни део нових утврђења, што је спречило њихово рушење. На тај начин остала је сачувана основна просторна подела на Горњи и Доњи град, успостављена још почетком 15. века. Насупрот томе, Западно подграђе је потпуно трансформисано и негирано изградњом низа степенасто постављених бастиона на савској падини, као и делимичним припајањем новоформираном простору некадашњег Доњем граду.

Због изградње бастионих фортификација које су захтевале велики простор и развијале се са спољне стране средњовековних зидова, уништен је део насеља – предграђа које се развило дуж главних комуникација изван постојећег утврђеног града. Урбана структура унутар утврђења потпуно је уништена због изградње

²⁴Истраживањима Североисточног и Југоисточног бедема Горњег града, добијени су подаци о овим радовима, чиме су потврђени наводи у историјским изворима и прикази на архивским плановима из овог раздобља. Видети у: Поповић, М. (2006), стр. 176 – 179.

²⁵Детаљније о пројектима за реконструкцију и изведеним радовима видети у: Исто, стр. 212 – 222.

читаваог низа војних грађевина – касарни, арсенала, барутних магацина.... (Сл.10)
У припремама Доњег града за нову изградњу после рушења постојећих зграда, извршени су обимни нивелациони радови. Дунавска падина је на широком потезу засечена, насут је приобални појас и на тај начин обликован релативно раван плато чиме је у великој мери промењена затечена конфигурација терена.²⁶ Једина целина некадашње градске структуре која је остала сачувана, иако делимично трансформисана у склопу новог решења, јесте дунавско пристаниште. Његово укључивање у структуру бастионе фортификације 18. века од изузетне је важности за савремени третман Тврђаве као споменика културе, а посебно за процес реинтегрисања овог простора у урбано ткиво савременог града.

Поред радова на реконструкцији средњовековних утврђења и изградњи бастионих фортификација, као и објеката војне намене, изведени су у овом периоду и обимни радови на формирању спољног бастионог појаса којим је утврђена варош. Утврђења која су од реке Саве према Дунаву обухватала полукружно читав простор вароши састојала су се од једанаест бастиона и шест равелина.

Изузетно обимни и сложени радови реализовани у кратком временском периоду захтевали су ангажовање најбољих инжењера и стратега, огромна материјална средства и изузетно бројну радну снагу. Радове су пратили бројни проблеми, посебно ако се има у виду да је за нову градњу претходно морао да буде припремљен одговарајући простор и то онај на којем се налазило цивилно насеље. Последице рушења кућа, одузимања имања и обрадивог земљишта због изградње утврђења и утицај ових радикалних захвата на живот становништва били су драматични. Из историјских извора сазнајемо да су Београђани изнурени и оштећени – лишени својих кућа и имања, „које је покрила царска фортификација и земљу сравнила“. Обавезе рада на копању шанчева, изградњи утврђења и војних грађевина без новчане надокнаде – кулучењем, нико није био поштеђен. Услед погоршаних услова живота, у вароши је дошло до великог исељавања становништва.

На простору између новоформиране бастионе тврђаве и спољних утврђења извршена је реконструкција постојеће вароши. На бројним плановим тога

²⁶ Поповић, М. (1982), стр. 170 – 171.

времена, варош је приказана са карактеристичном правилном ортогоналном шемом. Широке улице које се секу под правим углом формирале су велике блокове предвиђене за градњу јавних и стамбених зграда. Будући да се ова структура није сачувала, о степену реализације барокног Београда сазнаје се на основу ретких планова града са приказаним појединачним изведеним грађевинама, као и на основу описа и цртежа најзначајнијих међу њима.²⁷ Урбана матрица је највероватније била изведена али изградња блокова није завршена, те су остале сачуване и многе турске грађевине из претходног периода.

Цивилно насеље је било подељено, као и у претходном периоду, према етничком саставу становништва. Српска варош је и даље обухватала простор на савској падини и приобаљу, док је остали део био насељен немачким становништвом.

Непредвидиви историјски токови који су уследили, довешће у питање сврсисходност обимне реконструкције Београда која је у потпуности трансформисала доташњу урбану структуру. Због одредби мировног споразума којим је завршен нови двогодишњи аустријско-турски сукоб, бастиони фортификациони фронтови порушени су у тренутку када још увек нису били у потпуности завршени, не доказавши своје одбрамбене вредности због којих су грађени.²⁸

У новим условима ослабљене централне власти и међународног положаја, исцрпљена унутрашњим слабостима, Турска није могла да се посвети великим подухватима поновног утврђивања Београда. У склопу тврђаве извршени су радови којима је обновљен уз мање измене аустријски бастиони систем утврђења, док се од обнове варошких утврђења одустало. После још једног аустријског освајања крајем 18. века, које је кратко трајало и није оставило последице ни на

²⁷ На највећем броју планова приказана је пројектована структура вароши. Ретки су пројекти на којима су учртане изведене грађевине. Највероватније да степен реализације није био велики, имајући у виду кратко време и обим свих изведених радова на подручју града.

²⁸ Према првој тачки уговора о примирју Аустрија је морала пре предаје Београда Турцима да поруши сва нова утврђења подигнута после 1717. године, док је новоизграђене војне објекте у тврђави и јавне и приватне зграде у вароши морала да преда неоштећене. Видети у: Поповић, М. (2006), стр. 250.

простору тврђаве ни у урбаној структури, Београд поново постаје турски град.²⁹ (Сл.11)

1.5. Последњи период турске власти

У време када је Београд поново припао Турској и опет постао погранична тврђава, враћен је и оријентални изглед његовој урбаној структури. Обновљене су старе џамије, ханови, хамами и друге јавне и стамбене зграде. Затечене аустријске грађевине су углавном порушене а изграђен је мањи број нових, са карактеристикама оријенталне архитектуре. Главни привредни живот одвијао се у чаршији, која се простирала дуж данашње улице која спаја дунавску и савску падину. Територијалног ширења није било. Варош је остала у оквирима аустријског спољног утврђења, на месту на којем је остао само земљани насип са ровом испред њега. На простору Тврђаве није било значајнијих радова осим на поправкама оштећених утврђења, предузиманим почетком 19. века када су српске устаничке снаге на кратко заузеле Београд.

Услед постепеног осамостаљивања Кнежевине Србије, посебно после 1830. године, долази до наглог исељавања турског и великог прилива српског становништва у варош, у условима у којима је Тврђаву и даље држала турска војска. Учестали сукоби између војске и становништва довели су 1862. године до бомбардовања вароши са тврђавских бедема. **У дугој историји Београда први пут је дошло до ситуације у којој су се војни и цивилни делови града нашли супротстваљени. Варош је била угрожена нападима са тврђаве која је изграђена управо у функцији њене одбране. То ће с једне стране убрзати коначни одлазак турске војне посаде, али ће с друге стране утицати да развој града започне ширењем на просторе удаљене од Тврђаве.** На падинама Западног Врачара, дубоко у залеђу изнад реке Саве, формиран је нови део града правилне ортогоналне уличне мреже и великих блокова намењених изградњи државних здања. Овај део града повезан је са постојећим српским делом вароши на савској падини у близини Тврђаве, дугачком новом комуникацијом дуж које је почело формирање нове чаршије.³⁰ (Сл.12)

²⁹ Милосављевић, П. (1974). Ослобођење Београда од Турака, *Историја Београда 2*, Београд, стр. 148-153.

³⁰ Максимовић, Б. (1983). *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830 – 1941*. Београд, стр. 8-13.

2.0. Однос војног утврђења и цивилног насеља - континуитет и дисконтинуитет намене

Географски положај и топографске карактеристике простора на којем је заснован данашњи Београд опредељивали су кроз историју примат једне од две основне функције насеља – војну и цивилну, док је степен развоја градитељских умећа и схватања утицао на његов изглед, просторну организацију и структуру. Поред тога, речни токови две велике европске реке као природна граница између два различита географска подручја, будући за то веома погодна, вековима је била и административна граница, раздвајајући различита друштва и државе.

Зараван на узвишењу над ушћем на висини од око 50 метара од нивоа река, доминирајућа у ширем окружењу, пружала је идеалне услове за контролу водених комуникација, копнених прилаза у залеђу - и сходно томе представљала изузетно геостратешко место. Ова карактеристика утицаће у зависности од конкретних историјских околности на општу концепцију насеља – војну или цивилну, као и на просторну диспозицију и узајамни однос ове две функције, које су већином биле једновремено заступљене у свакој историјској епохи и градитељској етапи.

Трагови првих насеља – праисторијских, откривени су археолошким истраживањима на простору Горњег града и потичу из неолитског, енеолитског и старијег гвозденог доба. Према местима налаза може се закључити да је насеље покривало читав плато у оквирима данашњих бедема, с могућношћу да се ширило и на север, низ дунавску падину.³¹ Без довољно података тешко је говорити о карактеру овог првог насеља, осим што се према положају може претпоставити да је имало функцију брањеног простора.

Антички Сингидунум настао је као војно утврђење. Изграђен је као легијски логор у склопу подунавског лимеса, као једна од низа тврђава које су имале функцију одбране северне границе римске државе. Потребне одржавања границе и задовољавање свих потреба неопходних за живот војне посаде, утицали су на развој градског насеља. На основу резултата вишедеценијских археолошких истраживања на подручју ширег подручја савременог Београда, могуће је одредити просторни обухват и међусобни однос основних делова Сингидунума:

³¹ Тастић, Н. (1988). стр. 105.

утврђења, насеља и некропола.³² Утврђење је изграђено на узвишењу изнад ушћа Саве у Дунав и обухватало је простор данашњег Горњег града и парка Калемегдан. Узан појас обале³³ био је такође обухваћен бедемима: на истоку у правцу подужног – североисточног, а на западу у правцу попречног северозападног бедема.³⁴ Од грађевина које су се налазиле унутар брањеног простора откривено је врло мало. Поред стамбених грађевина, грађевина за чување хране и радионица за израду оружја, од посебне су важности остаци сакралног комплекса у западном углу каструма – простору касније формираног Западног подграђа.³⁵ Градска зона Сингидунума развијала се у залеђу, дуж главне подужне комуникације – *via cardo*, почев од југоисточног бедема. Обухватала је простор од улице Тадеуша Кошћушка до Трга Републике; на дунавској падини до Господар Јованове; на западу спуштајући се према савској падини – простор оивичен Обилићевим и Косанчићевим венцем и Париском.³⁶ На више места откривени су трагови грађевина који говоре о различитом друштвеном и материјалном статусу њихових власника. Репрезентативни комплекс грађевина, са просторијама које су имале апсидални део и биле покривене подним мозаицима и украшене живописом, откривен је на Косанчићевом венцу на локацији некадашње зграде Народне библиотеке.³⁷ Положај Форума, са храмом посвећеним Јупитеру, може се само претпоставити на простору данашње Народне банке, у улици Краља Петра, где су пронађени камени жртвеници највероватније постављени око храма.³⁸ На више места откривени су и остаци терми, водовода, уличних траса са очуваним поплочањем, као и трагови занатске делатности груписани по ободу цивилног насеља. Простори на којима је вршено сахрањивање окруживали су

³² О хронологији настанка античког Сингидунума и етапа у његовом развоју видети у: Роровић, М. (1997). *Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja*, *Singidunum 1*, Београд, стр. 1-20.

³³ У то време приобални равни појас био је много ужи него данас, што је утврђено на основу археолошких истраживања у Доњем граду и на подручју Дорћола: Исто, стр. 2-4.

³⁴ Основна функционална подела анализираће се према стању Сингидунума у III и IV веку – према Роровић, М. (1997). стр. 6.

³⁵ Исто, стр. 7.

³⁶ Симић, З. (1979). Подручје Косанчићевог венца у периоду Антике, *Косанчићев венац*, Београд, стр. 1.

³⁷ Томашевић-Цветковић, Г. (1981). Археолошки локалитет на Косанчићевом венцу бр. 12-16 у Београду, *Саопштења XIII*, Београд, стр. 177-198

³⁸ Зотовић, Љ. (1974). Религиозни споменици са територије Сингидунума, *Историја Београда 1*, стр. 91.

насеље са свих страна. Груписани су у три некрополе различите величине. Главна и просторно највећа налазила се око главног пута за Виминацијум, ширећи се по дужини и досежући простор око данашњег Вуковог споменика, у булевару Краља Александра. Друга, нешто мања, налазила се на дунавској падини, док се трећа – просторно најмања, ослањала на западну ивицу насеља и обухватала простор око Поп Лукине и Бранкове улице, до Зеленог венца.³⁹

У следећем периоду – после хунског разарања, Сингидунум остаје и даље у оквиру Источног римског царства и почетком VI века поново се јавља као једна од важних тачака у систему одбране на граници Византије – према новоформираној готској држави. Писани извори помињу обнову и поновну изградњу Сингидунума у време цара Јустинијана I што међутим, није потврђено археолошким истраживањима. Претпоставља се да су у то време коришћена, још увек у довољној мери очувана, античка утврђења.⁴⁰ Занимљив је податак о другачијем карактеру одбране у овом периоду за који се наводи да има одлике „активне одбране“, за разлику од оног који је био заступљен у античко доба. Према Прокопију, утврђења грађена у склопу античког лимеса имала су првенствено улогу стационирања војске и њену концентрацију дуж границе, будући да „тамошњи варвари нису знали освајати тврђаве.“⁴¹ Зато су у новим околностима наслеђена пространа античка утврђења морала да се смање и „тако утврде да би могли да се успешно бране са малим посадама.“⁴²

На основу археолошких истраживања закључено је да на простору данашње Београдске тврђаве у наредном периоду, дугом више векова, није регитрована градитељска делатност усмерена на нова утврђења иако је простор некадашњег каструма и даље коришћен. Историјски извори у којима се помиње ово насеље – од краја 9. века под новим словенским именом Београд – описују га као „најславнији град на Дунаву“.⁴³ Претпоставља се да су тада још увек били у знатној мери очувани бедеми античког каструма и да је тако утврђени простор служио – не цео већ само један његов део - за развој насеља. У условима

³⁹ Роровић, М. (1997), стр. 12-13.

⁴⁰ Поповић, М. (1982), стр. 32-33.

⁴¹ Исто, стр. 34.

⁴² Исто.

⁴³ Поповић, М. (2006), стр. 49.

продирања словенских племена и периода опште несигурности, на избор локације и карактер насеља имала је још увек пресудну улогу могућност одбране. Сходно томе, простор на узвишењу у склопу некадашњих утврђења имао је и даље војну намену, док се цивилно насеље налазило у приобаљу – испод северозападних бедема, као и на простору данашњег парка Калемегдан.⁴⁴

У последњим деценијама 11. и првој половини 12. века град је имао зидано утврђење, што документују историјски извори у којима се Београд описује као типичан средњовековни утврђени град са насељем у оквиру бедема (*urbs*) и посебним утврђењем последње одбране (*argh*). Детаљан опис опсаде даје слику града са утврђењем на врху брега и насељем у подножју.⁴⁵

У средњем веку, на врхунцу владавине деспота Стефана Лазаревића, Тврђава има све одлике утврђеног средњовековног града прилагођеног одбрани и безбедности властеле која обитава у оквиру насеља на горњоградској заравни. У склопу тог насеља, као посебно брањени простор налазио се утврђени двор Деспотов опкољен бедемима и кулама – са централном "донжон кулом" – последњом тачком одбране, која је у колективној свести остала упамћена као "Небојша кула".⁴⁶ Војска је стационирана такође у оквиру Горњег града. Два посебна мања утврђења – источно и западно подграђе – имала су у потпуности војну намену и представљала посебно брањене просторе у случају опсаде. Западно подграђе је имало функцију заштићене комуникације за евакуацију до малог војног пристаништа на Сави.

У Доњем граду налазило се цивилно насеље, са црквом посвећеном Богородици и седиштем београдских митрополита. Ово насеље имало је на Дунаву велико трговачко пристаниште око којег се одвијала трговина на тргу и рибљој пијаци. Град је формиран и развијао се иако на граници, у условима стабилних међусуседских односа, те је и насеље убрзо почело да се шири изван утврђења, дуж дунавског приобаља. За овај период се може рећи да представља период развоја и урбанизације цивилног насеља који су почели да насељавају трговци и занатлије са простора читавог Балкана. Преко Београда водио је

⁴⁴ Исто, стр. 50-51.

⁴⁵ Поповић, М. (1982), стр. 44.

⁴⁶ Овај назив преузеће касније пристанишна кула, будући да је донжон кула страдала у 17. веку. приликом аустријског освајања Тврђаве.

трговачки пут који је спајао исток са западом, који су интензивно користили дубровачки каравани, будући да им је деспотска власт гарантовала бројне погодности и олакшице.

После пада Смедерева и почетка турске владавине дуге неколико векова, са непрестаним сукобима и разарањима у турско-аустријским ратовима, стратешки изузетно важна гранична тврђава добија на одбрамбеном значају. Утврђења се учвршћују, дограђују и прилагођавају савременим војним доктринама али цивилно насеље никада неће достићи сјај и величину свог средњовековног изгледа. Претворено у турску касабу, са изграђеним верским и осталим пратећим објектима, у делима путописаца остаће забележено као погранична варош без посебних својстава и раскоши.

Сваки ратни сукоб и разарање Тврђаве изазваће расељавање и напуштање насеља, прекид свих активности – до поновног враћања војске али и живота у насеље, често под промењеним господаром.

За ово истраживање је занимљив однос војног и цивилног насеља, односно промене тог односа сходно мењању војно-политичких прилика. Тврђава - самим својим постојањем - штити ширу територију па и насеље које се развија у њеном подножју. Тај се однос не мења столећима, до српско-турских војних сукоба у оквиру побуна и устанака, када српска војска опседа Београд и Тврђаву. Топови са Тврђаве сада су окренути на варош и српске шанчеве који су ван њиховог домета: на Ташмајдану, Врачару, па и даље. Варош се у тим и познијим временима шири "ван домета тврђавских топова" а утврђени Град је за српско, већинско становништво, упориште завојевача и место од којег прети смртна опасност. На тај начин доживљена и запамћена, Тврђава више није Град – заштитник али појам "града" остаће присутан до времена после Великих ратова.

Својство "града", у свести житеља Београда, Тврђава ће временом изгубити како је губила војно-стратешки значај и намену. Београд постаје престоница нове Краљевине, није више погранична варош и по први пут у својој хиљадугодишњој историји - цивилно насеље, са свим атрибутима и функцијама грађанског живљења, добија примат над војном и одбрамбеном наменом.

3.0. Трансформисање Тврђаве у јавни градски простор у периоду од 1867. до 1947. године

Суштинске и историјски најбитније државне, економске и друштвене промене у Србији наступају након што Отоманска империја предаје власт над Српском кнежевином, напустивши заувек Београдску тврђаву, град Београд и све српске вароши. Тиме Србија добија пуни суверенитет и враћа државну самосталност коју није имала од пада Смедерева 1459. Враћањем државности у Србији се успостављају нови вредносни системи, нове трговачке и привредне везе, убрзано се ради на стварању модерно организоване државе по угледу на Европске – што се наравно одражава и на изглед престонице.

Од тренутка када је Београд напустило турско становништво и у Тврђави се стационарала српска војна посада започела је коренита трансформација затечене структуре вароши у шанцу, обухватајући и део тврђавске гласије – градског поља, која се простирала између спољних линија бастионих тврђавских фортификација и варошких блокова. Све до завршетка I Светског рата промене које су се одвијале на простору данашње Београдске тврђаве – у границама данашњег споменика културе - биле су везане само за тај простор на којем је садњом дрвећа и трасирањем стаза започело постепено формирање парка Калемегдан. Тврђава се такође мењала, али су те промене биле готово све везане за њену војну намену. Изузетак чини претварање једног од три затечена војна објекта – магацина у гарнизонску цркву, као и трасирање локалне пруге у зони приобаља, као везе градске железничке станице са новоподигнутим комплексом Кланице на Дунаву.

Економски моменат постаје све присутнији, али војни карактер Тврђаве остаје доминантан. Сматрало се да техника ратовања није промењена у мери да измени вишевековну одбрамбену стратегију која је почивала на утврдама. Или се бар тако чинило до избијања Првог светског рата. Употреба савремених борбених дејстава и значајно повећање ватрене моћи, којима је супротстављена класична војна доктрина - проузроковала је огромна разарања и људске жртве. Београд је после само неколико деценија релативног мира и просперитета поново бомбардован и рушен. На простору Тврђаве, поред рушења војних објеката и делова утврђења, страдали су и многи делови већ уређеног парка.

По завршетку Великог рата, Србија као једна од земаља победница, постаје окосница стварања прве јужнословенске државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а затим и Краљевине Југославије. Београд постаје престоница државе чије се границе протежу далеко преко Дунава и Саве што у војном смислу битно смањује његов хиљадугодишњи стратешки значај, али као престоница нове Краљевине постаје политичко а настоји да буде привредно и културно средиште новонастале Краљевине.

У измењеним друштвено политичким условима, после првих година обнављања разрушеног града, почиње интензивна активност на изградњи нових јавних и административних грађевина и уређивању града по узору на европске метрополе. Београдска тврђава постепено губи војно стратегијски значај а интерес града да се она укључи у савремене токове и планска решења, као и да преузме улогу градског простора од посебног значаја и намене - довели су до поступног повлачења војске из делова тврђаве и уступања тих делова граду на коришћење и организовање нових функција.

У овом, за Београд по много чему преломном периоду, различите околности везане за положај и улогу престонице нове државе, промене у војностратегијској улози, економским односима и битно измењеним међународним околностима – утицале су на различити приступ Тврђави и обим радова на укључивању тврђавског простора у функције града. На основу перцепције Тврђаве од стране њених савременика и односа друштвене заједнице, власти и јавног мњења према Тврђави, као и придавању различитог значаја и значења Тврђави и њеној симболици, овај осамдесетогодишњи период може се посматрати кроз две различите фазе – различите по условима у којима су се одвијале, различите по начину третирања Београдске тврђаве, различите по ономе што су Тврђави и граду Београду савременици наменили и за собом оставили.

3.1. Период од 1867. до 1919. године

Први период преображаја Тврђаве почиње у годинама успостављања независности Српске државе и обухвата развој Београда као престонице Кнежевине, а касније и Краљевине Србије, све до краја Првог Светског рата.

У процесу ослобађања Србије од Турске власти, посебан значај имала је политичка и дипломатска активност Кнеза Михаила, усредсређена на коначно и потпуно успостављање суверенитета и преузимања власти у Србији.⁴⁷ После турског бомбардовања београдске вароши – изазваног инцидентом на Чукур чесми, али са много дубљим и озбиљнијим узроцима и последицама на даљи развој сложених српско турских односа – ослабљена Царевина повлачи своју војску и административну власт. Предају градова и власти симболизовала је предаја кључева Београдског града, свечано обележена церемонијом која се одиграла у Београду – на простору између вароши и Града (Тврђаве), на данашњем Калемегдану.

3.1.1. Догађаји који су обележили почетак преображаја Београдске тврђаве

Предаја кључева градова

Церемонија обнародовања Фермана Султана Абдул-Азиса Кнезу Михаилу, свечано је обављена 06. априла 1867. године, по посебној Кнежевој жељи - само два дана по његовом повратку из Цариграда, пошто је „нарочито желео видети да се већ на Цвети, 9. априла, српска застава вије на бедемима града београдског.“⁴⁸ Обележавање овог значајног догађаја почело је већ 4. априла организованим дочеком Кнеза Михаила, осмишљеним као претходница и увод у главну свечаност. Према извештавању Српских новина, у граду су, дуж пута којим је „Његова Светлост“ требало да прође од изласка на обалу „до уласка у свој двор“, постављене "тријамфалне" капије: испред ђумрука, код велике пијаце, на месту некадашње спољне Стамбол капије и испред самог двора, а на великој пијаци где је било предвиђено веће окупљање и „благодарење“, подигнута је била пирамида. (Сл.13) Кнежев долазак пратила је „непрегледна множина народа са узвишеног градског поља“ - од појављивања лађе „која је кроз два реда на Дунаву постављених чамаца прошла“ до њеног пристајања на савској обали. (Сл.14) Кнез је дочекан уз војне почасте и уз „такве тријумфалне усклике“, праћен свитом „кроз гомиле поздрављајућег народа“, улицама које су биле искићене заставама

⁴⁷ Јанковић, З. (2006). *Пут у Цариград : Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд

⁴⁸ Христић, К.Н. (1987). Записи старог Београђанина, Београд, стр. 315; Церемонија се обавила на Цветни четвртак, 06. априла по старом, односно 18. априла по новом календару.

стигао до Саборне цркве где га је дочекао митрополит Михаило. (Сл.15) После „благодарења и кратког слова“, Кнез је наставио пут према двору. На великој пијаци дочекали су га и „поздравили ученице и ученици свију школа које су у унутрашњој вароши, са свима својима учитељима и професорима, а упарађена ђачка чета велике школе поздравила је Господара војничким почастима“. (Сл.16) У наставку пута, на Теразијама је Кнеза дочекала и уз велике почести поздрављала војска све до његовог проласка кроз последњу "тријамфалну" капију и уласка у двор.⁴⁹ (Сл.17)

Церемонија читања Фермана и предаје кључева одиграла се два дана касније, на Калемегдану - градском пољу, празном простору између тврђаве и вароши. За ову прилику, направљене су на крају данашње Узун Миркове улице пред улазом у тврђаву трибине,⁵⁰ за чије је подизање и украшавање потрошено „11311 гроша и 10 пара чаршиски или 6155 гроша и 25 порески“ из кредита одобреног годишњим буџетом.⁵¹

Према детаљном програму „церемоније, која ће се држати приликом читања царског фермана, по коме се замењују у градовима у Србији посаде турске са посадама српским“,⁵² било је предвиђено да се Ферман прочита на турском и српском језику, да уследи паљба из топова и једновремено подизање турске и српске заставе, да заповедник Београдске тврђаве Али Риза-паша преда Кнезу Михаилу кључеве свих градова и да се изврши смена турске војске – српском. (Сл.18) За крај је било планирано да Кнез Михаило праћен заповедником Београдске тврђаве Али Риза-пашом и свим званицама уђе у Горњи град.

Чин предаје градова извршен је, како обавештавају Српске новине, „начином најсјајнијим“.⁵³ Кнез Михаило је око 10 сати пре подне, на коњу и у генералској униформи, праћен својом „јахаћом гардом и војничком својом свитом уз громовите усклике народа и војничке поздраве једне и друге војске“ дошао до трибине, где га је дочекао Паша са својом војничком свитом, заступници страних

⁴⁹ Српске новине, број 48, 5. април 1867. године, стр. 1.

⁵⁰ Иванчевић, Д. (1970), *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд: Православље, стр.75.

⁵¹ Средства је одобрио Државни савет, као издатак „за државну потребу учињен“: ИАС, Државни савет, 165/867.

⁵² Текст Програма објављен је у истом броју Српских новина (5. априла 1867. године), на насловној страни у наставку извештаја о дочеку Кнеза Михаила из Цариграда.

⁵³ Српске новине, број 49, 6. април 1867. године, стр. 1.

сила, преосвећени митрополит Михаило, „председатељи министарства и државног савета“ са министрима и саветницима. Када је читање царског фермана завршено „топови са града огласише да је тај први акт свршен“. Затим је „пред заставом турског батаљона“ Али Риза-паша предао Кнезу Михаилу „све градове и службу у њима“ што је било пропраћено „громогласним усклицима“ окупљеног народа чиме је „био свршен и други акт те свечаности“. Као што је Програмом било планирано, уследио је свечани улазак у Град. Овај последњи „акт“ свечаности, окарактерисан је у Српским новинама као прави тријумфални поход. „Уз громослане усклике превеселог народа и свирање војничке музике Његова Светлост праћена најсрдачнијим поздравима свога народа ушла је у град, где је са целом својом пратњом једно по сата проборавила, за које време су страже на једном крају горњег града српским војницима једне стрелачке чете, која је за Светлим Господаром у град ушла, биле замењене. Народ је том приликом највећим усхићењем био обузет.“ Повратак Кнеза и целе његове свите из Града у двор био је праћен „живим громовитим усклицима народа и поздравима војске као и о доласку“ Тако је завршена ова свечаност „оставивши у срцима нашим чувство, које нам наш народни дух тако крепко подиже“⁵⁴.

Атмосферу која је владала у Београду тога дана, савременик овог догађаја описује следећим речима: „Ово весело, могло би се рећи лудачко расположење, трајало је преко целог дана, до дубоко у ноћ. Људи су се грлили, плакали и певали. Нама, малој деци, доле у Савамали испред Ћир-Тасине кафане, савамалски трговци бацали су кифле, перече, погачице и разне слаткише из препуних котарица.“⁵⁵

Град је увече био свечано осветљен. „Ниједна кућа, ниједан прозор, није остао неосветљен. На угловима улица горела су запаљена бурад од катрана, а на раскрсницама и пред каванама, играло се коло.“⁵⁶

Прослављање великог хришћанског празника - „народног празника Цвети“⁵⁷ које је уследило неколико дана касније, одвијало се под јаким утицајем

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Каћански, Ст. В. Предаја градова 1867 год. *БОН* - октобар 1937. стр. 667.

⁵⁶ Поповић, Ј. Д. (1964) *Београд кроз векове*, Београд, стр. 479.

⁵⁷ *Цвети* су покретни хришћански празник којим се обележава Христов улазак у Јерусалим. Од 1836. године био је званични народни празник којим је прослављан почетак ослобођења Србије на Сабору у Такову 1815. године. Тимотијевић, М. (2008). Јубилеј као колективна репрезентација:

недавних политичких догађаја „приумножено новим светковинама, којима престоница наша од доласка Његове Светлости из Цариграда прослављаше нову епоху, која је по својој важности тако знаменита за даљи развитак нашега народног живота...“⁵⁸ Јутарњој служби у Саборној цркви за време које је према програму објављеном у Српским новинама 08. априла испалено „11 метака топовских испред велике војне касарне“ у Доњем граду, присуствовао је и Кнез Михаило. Његов долазак и повратак из цркве одвијао се у пратњи гардиста и „ескадрона народне кавалерије“ кроз шпалир постројених трупа свих видова народне војске и жандармерије.⁵⁹ После повратка у двор уследио је велики дефиле војске коју је Кнез пратио и поздрављао са балкона двора у присуству Али Риза паше и министра војног. У послеподневним сатима, праћен ађутантима и породицом Кнез је пешице прошетао од Калемегдана до Горњег Града. „Одушевљење народа том приликом излито не може се описати, и Светли Господар изишавши из града, био је испраћен усклицима, којима не беше краја.“⁶⁰ Празнична атмосфера трајала је до касно у ноћ. Варош је била осветљена, народ се веселио на улицама уз музику војних оркестара и певачких друштава, који увече испред двора „правише серенаду“. Као пре подне тога дана Кнез се појавио на балкону свог двора, овог пута исказујући „захвалност на одушевљењу“ којим га је окупљени народ поздрављао „у свечаном за Њега као владатеља тренутку...“⁶¹

У данима који су уследили, почело је исељавање турске посаде из Тврђаве. Последњи је Београд напустио Али – Риза паша, 24. априла. Последњем команданту свих турских посада у Србији, приликом напуштања Тврђаве одала је војну почаст једна стрељачка чета „постројена у горњем раду испред цамије“, а на Сави, пре уласка на брод - жандармерија, са једним одељењем ноћних стражара и војном музиком. Пашу су на пароброду Делиград до Земуна испратили: војни министар са многим вишим официрима, први кнежев ађутант и управник вароши

прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, у: *Наслеђе IX*, Београд, стр.10.

⁵⁸ Српске новине, број 51, 11. април 1867. године, стр. 1

⁵⁹ Српске новине, број 50, 8. април 1867. године, стр. 1

⁶⁰ Српске новине, број 51, 11. април 1867. године, стр. 1

⁶¹ Исто.

Београда.⁶² Топовска паљба са бедема у Доњем граду означила је полазак пароброда, који је док је „испод града пролазио“ војним почастима поздравила једна чета српске тврђавске посаде, постројена на обали.

Освећење Београдске тврђаве

Као последњи чин у низу свечаности којима је од повратка кнеза Михаила из Цариграда - 04. априла прослављано коначно успостављање српске власти на територији целе престонице, али и свих других градова у Србији, извршено је освећење Београдске тврђаве. У Српским новинама од 27. априла, било је најављено да ће после службе у Саборној цркви, око 10 часова кренути у Град литија коју ће предводити преосвећени митрополит Михаило са свештенством и да ће „том приликом благословити и осветити град *за будуће у њему живљење нашег христољубивог воинства.*“⁶³ Будући да се приближавао црквени празник Спасовдан, за који се иначе – већ уобичајено „носила општа литија“, црквене власти су објавиле да ће литија приликом освећења Тврђаве изостати, али да ће после службе митрополит Михаило са свештенством отићи у град и „тамо у намештеној војничкој капели свршити водоосвећење по црквеном правилу“.

Сведочанства о овом догађају је мало. Коста Н. Христић⁶⁴ даје опис који потпуно и веродостојно преноси најављени програм свечаности из Српских новина, док је код Нушића забележено да је литију од цркве до града водио Митрополит са целим свештенством и да је „Певајући црквене песме обишао цео град, пошкропио га и посветио свако место“.⁶⁵

За ову прилику, како су и најавиле Српске новине, подигнута је на платоу Горњег града привремена црква од платна. Освећење Града прерасло је у „такву достојанствену верско-националну свечаност, да је она код свега народа оставила неизбрисиву успомену за цео век.“⁶⁶

⁶² Српске новине, број 56, 25. април 1867. године, стр. 1

⁶¹ Српске новине, број 57, 27. април 1867. године, стр. 2

⁶² Христић, К. Н. (1987), стр. 317

⁶⁵ Нушић, Б. Ђ. (2006), *Из полупрошлости*, Београд: Просвета, стр. 24-25

⁶⁴ Иванчевић, Д. (1970), стр.76.

„Обнова“ цркве Ружице

Живо сећање о постојању старе хришћанске цркве у Граду, очувано у колективној меморији српског народа, утицало је да се већ на дан предаје кључева почну скупљати прилози „за србску цркву, налазећу се у Граду, која је досад Турцима за магацин служила...“.⁶⁷ У то време су се на простору Тврђаве налазила три готово идентична објекта која су коришћена као магацини: један у Горњем граду – у његовог источном углу, један у Источном подграђу и један у Доњем граду – у подножју западног угла Горњег града. На основу сачуваних картографских извора поуздано је њихово датовање у прве деценије 18. века, када је за време Аустријске владавине Београдом поред обимних радова на изградњи бастioniх артиљеријских фортификација изграђен и читав низ војних грађевина унутар затечених утврђења.⁶⁸ Будући да ни један од ова три објекта није сачуван до данас у целости у свом изворном облику, о њиховом првобитном изгледу може се говорити посредно – на основу сачуваних остатака грађевине у Горњем граду и фотографије цркве Ружице у рушевинама (после бомбардовања 1914. године), на којој се види њен „попречни пресек“ са масивним зидовима и сводом од опеке. (Трећи берутни магацин у Доњем граду уништен је у експлозији муниције у Другом светском рату). Може се рећи да су сва три објекта изграђена по истом стандардном типу грађевине специфичне архитектуре која задовољава првенствено сложене функционалне захтеве складиштења и чувања барута. Једноставна правоугаона грађевина јединственог унутрашњег простора била је по висини подељена на три нивоа, од којих је само средњи имао довољно велику корисну висину и био предвиђен за складиштење барута. Доња етажа имала је функцију ваздушне изолације и била је централна ваздушна комора у сложеном систему вентилационих канала који су се налазили у склопу свих обимних зидова и масивних пиластера - контрфора распоређених равномерно уз подужне зидове. У унутрашњост магацинског простора улазило се са уже - бочне стране, кроз анекс који је фланкирао главни улаз и имао два бочна засведена пролаза. Објекат

⁶⁷ Иванчевић, Д. (1970), стр.79, цитат пренет из листа *Напредак* од 06. априла 1867. године.

⁶⁸ Поповић, М. (2006, стр. 234

је завршавао стрми двоводни кров, истог нагиба и над централним простором и над улазним анексом.⁶⁹

Није спорно да је овакав тип грађевине могао да асоцира на хришћанске цркве. Податак о повезивању ових грађевина у функцији магацина са сакралном функцијом налазимо на турском плану Тврђаве из 1862-1863. године.⁷⁰ У легенди овог плана, два магацина - у Горњем и Доњем граду означена су као Црква (мунициони магацин), док је онај у Источном подграђу означен само као мунициони магацин. О постојању две цркве у оквиру утврђења, што се поклапа са податком из наведеног турског плана, постоји запис по којем је кнез Милош београдском везиру Јусуф паши на његов захтев за обнављањем Батал џамије одговорио „да се у унутрашњости шанчева налазе две цркве, у којима Турци држе муницију, а не дају Србима да их оправе, па кад они тако раде на свом земљишту, не да ни он њима да они оправљају џамију на српском (земљишту).“⁷¹ У опису Београда Стјепана Марјановића из 1842. године, помиње се као некадашња црква Ружица барутана у Доњем граду: „... једна мања, са свих страна обзидана сграда, о којој се говори, да је то негда католичанска, или како једни хоће христјанска царквица под именом „Ружица“ била. Сад је та сграда турска барутана.“⁷²

У време одласка турске војске из Тврђаве, све три грађевине биле су очуване и у функцији. Ако се имају у виду наведени подаци према којима је некадашња црква везивана за магацин у Доњем граду, остаје нејасно због чега је идентификована као стара хришћанска богомоља управо она у Источном подграђу која је затим и „обновљена“. Може се, међутим, са доста сигурности закључити да је пресудну улогу имала непосредна близина извора Свете Петке, због чије је лековите воде народ и за време Турака долазио у овај део Тврђаве и „освежавао успомену на некадашњу своју цркву, која је сада била барутни магацин.“⁷³

⁶⁹ Детаљан опис просторног и конструктивног склопа барутног магацина у Горњем граду са реконструкцијом првобитног изгледа видети у: Јаковљевић, З. (1999), Пројекат рестаурације и ревитализације Барутног магацина у Горњем граду, *Наслеђе II*, 131-142.

⁷⁰ Божовић, А. (2010), Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве, *Наслеђе XI*, 11-28

⁷¹ Иванчевић, Д. (1970), стр.72

⁷² Danica Piirska, broj 31, 30. srpanj 1842. godine, str. 123. Имајући у виду читав опис неспорно је да се податак односи на барутану у Доњем граду.

⁷³ Иванчевић, Д. (1970), стр.88

Правоугаона грађевина јединственог унутрашњег простора засведеног благо преломљеним полуобличастим сводом и улазом на ужој, бочној страни у облику мањег квадратног анекса, могла је без већих интервенција да се прилагоди новој намени. Постојећи контрфори на подужним зидовима су порушени, над улазним анексом је изграђен звоник, а на супротној североисточној страни дограђен олтарски простор – у унутрашњости полукружни, а споља полигоналан. Нови улаз у цркву пробијен је на средини северозападног подужног зида, иако је улаз постојао и у приземљу звоника, на месту некадашњег улаза у магацин. Фасаде цркве решене су једноставно – без орнамената, са узаним полукружним прозорима и наглашеним кровним венцем. Звоник је имао приземље и спрат подељене хоризонталним венцем и завршавао се изразито стрмим пирамидалним кровом. Спрат звоника са плитком декорацијом која је чинила оквир једноделним правоугаоним прозорима био је једини стилски обрађени део грађевине. Малтерисане и у бело обојене фасаде чиниле су контраст каменим тврђавским зидовима на којима су се пројектовале.⁷⁴ (Сл. 19)

Црква Ружица, посвећена рођењу Пресвете Богородице освећена је 10. децембра 1867. године, пре завршетка свих радова, чим је унутрашњост била „оправљена да се у њој може служба божија вршити“.⁷⁵ Будући да су радови финансирани углавном од прилога, то је и њихов ток зависио од расположивих средстава. Услед недостатка сачуване документације, на основу малог броја сачуваних рачуна познато је да су се радови наставили у наредним годинама: у пролеће 1869. године завршен је звоник, у септембру исте године кров над олтарским простором и препокривање целог храма. Прво звоно подигнуто је крајем 1870. године.⁷⁶

Све до Првог Светског рата црква Ружица служила је првенствено као гарнизонска црква с тим што је - највероватније због непосредне близине извора

⁷⁴ Изглед цркве после завршених радова познат је на основу фотографије која је публикована у серији разгледница која се појавила 1904. године, поводом успомене на прославу 100 годишњице Првог српског устанка.

⁷⁵ Српске новине, број 158, 09. децембар 1867. године, стр. 2

⁷⁶ Иванчевић, Д. (1970), стр.90.

Свете Петке - био омогућен одређеним данима и приступ грађанству.⁷⁷ У наредби министра просвете и црквених дела Алимпија Васиљевића Управи вароши Београда од 05. октобра 1877. године, у којој износи распоред одласка у цркву недељом и празником за учитеље београдских основних школа, стоји да ће учитељи из школе код Саборне цркве и школе на Јалији ићи у цркву Ружицу, у граду.⁷⁸ О Посебном значају цркве Ружице сведочи и чињеница да је сваке године у оквиру прослављања обједињеног празника „примања градова и Таковског устанка“ – 06. Априла и Цвети, у њој држана архијерејска служба.⁷⁹

Црква је страдала у бомбардовању 1914. године, када је „са Бежанијске косе добила две гранате: једна је ућуткала звона, а друга разрушила олтар“. У измењеним политичким и друштвеним приликама у периоду између два рата, њена обнова имаће кључну улогу у формирању новог односа према Београдској тврђави - простору од посебне важности за српску историју и очување националног идентитета.

Свечано освећење Београдске тврђаве којим је обележен одлазак последњих турских војника крајем априла месеца и „обнављање“ старог и више векова недоступног култног места већ у децембру исте године, употпуњују слику догађаја од изузетног државотворног значаја и доприносе разумевању не само политичког тренутка већ и атмосфере израженог и ослобођеног националног набоја. Чином државничким и духовним обележен је на Београдској тврђави један од најзначајнијих догађаја у историји српског народа, уједно и догађај од пресудног утицаја за даљи развој Београда. Успостављање српске власти на територији целог града иако није непосредно утицало на гашење војне намене Тврђаве, омогућило је реконструкцију вароши која је подразумевала и њено инверзно ширење према сопственом историјском нуклеусу. У првом периоду који започиње овим значајним догађајима а који ће прекинути Први светски рат, затечена структура вароши у шанцу потпуно ће бити реконструисана а

⁷⁷ На основу писања дневне штампе у време обнављања цркве Ружице после Првог Светског рата сазнаје се да је приступ извору Свете Петке био омогућен петком, захваљујући интервенцији „градског попе“; Видети у: Вечерње време, број 33 од 11. јула 1925. године.

⁷⁸ Прпа, Б. (Ур.) (2006). *Живети у Београду - Документа управе града Београда, књ. 6*, Београд: ИАБ, Београд. 83.

⁷⁹ БОН број 17 од 14. Априла 1891. године, стр. 82

формирањем градског парка на простору гласије варош ће се приближити тврђавским бедемима.

3.1.2. Укључивање Тврђаве у реконструкцију вароши кроз анализу планова града

У време када је турска посада напустила Београд, тврђава и варош били су подељени осим по намени и физички – празним простором некадашње гласије ширине између 300 и 500 метара. Овај простор, у плановима и описима града с краја 19. и почетка 20. века називан је *градско поље*. Према конфигурацији терена делио се на *Градско поље горње* које је обухватало највиши и релативно заравњен простор – од гребена на савској падини, до коте одакле се терен спушта према Дунаву. Простор на дунавској падини укључујући и раван приобални појас био је *Градско поље доње*. Тврђава је на плановима града углавном приказивана само шематски – контуром спољних линија бастioniх утврђења и обележавана називом „Град“. На ретким плановима из овог периода приказан је и простор унутар тврђаве, али поједностављених и шематски приказаних садржаја – утврђења, појединачних објеката, комуникација. Такво стање јасно указује на њену још увек значајну војно стратегијску улогу и осликава простор тврђаве као изразито изолован и недоступан. И поред тога, он је укључен у први план реконструкције вароши који је урађен већ 1867. године. У њему је тврђава третирана као градски простор, али простор који мора да претрпи корените промене како би постао интегрални део нове градске структуре и одговорио новопостављеним функционалним захтевима града као целине. Реализација тог плана у делу који се односи на тврђаву због присуства војске и њеног одлучивања о свим предлозима ипак није могла да буде спроведена, свакако не у целости. Упркос томе, нека од планираних решења су остварена и означила су почетак преображаја тврђаве као војног комплекса у јавни градски простор. Једном започет - у овом периоду углавном ограничен само на простор градског поља који се постепено трансформисао у јавни градски парк - тај се процес са више или мање прекида и промена наставио кроз читав овај период.

План реконструкције дела Београда у оквиру шанца Емилијана Јосимовића - 1867. године

Први урбанистички план реконструкције Београда урадио је Емилијан Јосимовић, математичар и инжењер, професор Лицеја и Велике школе, оснивач прве Техничарске дружине у Србији претходнице данашњег Савеза инжењера и техничара.⁸⁰ (Сл.20)

У време које је претходило изради „Предлога за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у Шанцу“, у Београду је већ било у току ширење града оснивањем нове чаршије, трасирањем главних уличних потеза и формирањем нових правилних блокова на подручју Западног Врачара.⁸¹ С обзиром да су се све установе културе и објекти друштвеног карактера налазили у старој вароши, она је и даље имала улогу главног пословног и друштвеног центра те се због тога све чешће наметао проблем њеног даљег развоја, изградње и уређења. Решавања овог сложеног задатка прихватио се Емилијан Јосимовић. Уложивши сва своја знања и искуство, почео је рад 1864. године, геодетским снимањем и израдом ситуационог плана постојећег стања. Тек по завршетку тог посла, на захтев Министра грађевина, наставио је са анализом и планирањем потпуне регулације овог дела вароши а завршио објављивањем рада 1867. године. Имајући пред собом само неколико препорука – „ограничења“ која је добио усмено од Министра: да има у виду „поглавито терен (местност)“, да у највећој мери сачува куће од тврдог материјала и да где год је то могуће надокнади материјалну штету која ће бити учињена приватним добрима „од правителствене земље“ – те стога и изузетну одговорност, Јосимовић по завршеном послу објашњава да је све што је предложио учинио после свестраног разматрања и да „ниједна, бар главнија потреба није промашена“.⁸²

Анализирајући постојеће стање, Јосимовић је као највеће недостатке истакао: „варошке делове“ – неправилне и неједнаке величине; улице различитих

⁸⁰ Максимовић, Б. (1967) *Емилијан Јосимовић – први српски урбанист*, Београд: ИАУС, 15-20; Ђурић – Замоло, Д. (1976). Прилог биографији Емилијана Јосимовића. *ГГБ*, XXIII, 143-162 .

⁸¹ Максимовић, Б. (1983), стр. 8-13.

⁸² О условима у којима је рађен овај значајан пројекат који ће имати пресудну улогу у даљем развоју Београда, говори и сам Јосимовић у предговору и у завршном делу свог *Предлога*. Видети детаљније у: Јосимовић, Е. (1997). *Објасњење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у Шанцу*, Београд: „ЦЕП“ Центар за планирање урбаног развоја. 44-45

дужина - „искривудане“ и неједнаких ширина; недостатак пијаца, односно тргова, цркава – за које каже да осим потребе у погледу „религиозности и моралности“ имају и естетску улогу јер „веома сваку варош красе“ и уређених зелених јавних простора. За ове последње, које назива „ваздушним резервоарима“ даје детаљно образложење наглашавајући њихов значај не само у погледу утицаја на здравље и хигијену, већ и за „удовољство житеља“ и њихово „душевно расположење“.

Поред тога је указао и на нерешено водоснабдевање, каналисање и одвод отпадних вода, непостојање осветљења и веома лошу или никакву калдрму на улицама.⁸³ Решавањем ових питања није се додуше бавио, осим што је на крају дао предлог за снабдевање вароши водом и за осветљење.

Поделе, коју је поставио у првом делу (I – Мане варошке предмети регулације) разматрајући постојеће стање, Јосимовић се држао и у другом делу (II – Шта је предложено према свим показаним незгодама и потребама...) у којем је објаснио свој предлог реконструкције појединачно за варошке делове, улице (где је поред постојећих укључио и нове, како оне у вароши, тако и „венце“ које је пројектовао трасом шанца), пијаце, цркве и ваздушне резервоаре.⁸⁴ Овим последњим обухватио је „садове“, шуму код Дунава и ботаничку башту. Посебан део (III – Нека сравања између старог и новог) посветио је питањима власништва земљишта и анализи површина које су ослобођене за „нове цркве, театар, државна здања и друге државне потребе“, издвојивши оно земљиште које је предвидео за „накнаде оштећених приватних добара“ што их је проузроковало највише „ширење старих улица и просецање нових.“ Поред тога образложио је начин на који је одредио величину плацева уз цамије и чесме, као и однос према приватним плацевима и процени приватних кућа „од тврдог материјала“ које се могу сачувати.⁸⁵ У посебним књигама Јосимовић је дао попис свих плацева из чега је ради бољег сналажења и идентификовања сваког појединачног плаца

⁸³ Може се рећи да је Емилијан Јосимовић већ тада идентификовао све комуналне проблеме којима ће се поред основних радова на регулацији уличне мреже Општина града Београда бавити у наредном периоду – деценијама, оптерећена сиромаштвом и без материјалне подршке државе чија је била престоница.

⁸⁴ За поступак који је применио Емилијан Јосимовић може се рећи да представља претечку методолошког поступка који ће се примењивати у области урбанистичког и просторног планирања, тек у 20. веку.

⁸⁵ Детаљно образлагање начина надокнаде приватним имањима од „правителствене“ земље и однос кућа предвиђених за рушење према оним које се задржавају произашло је из услова које је прописао Министар грађевина.

произашао и његов предлог за „наименовање улица“ и „нумерацију плацева“.⁸⁶ Део који следи (IV – О извршењу регулације) односи се на поступак и динамику реализације плана. Узимајући у обзир економски моменат, свестан да ће радови захтевати велика средства, Јосимовић предлаже да се за физичке послове ангажују робијашаи а да се регулисање започне тамо где нема приватних плацева како би се максимално смањио трошак за експропријацију земљишта. Паралелним регулисањем варошких венаца и засађивањем садова, тај део вароши добио би веома брзо на квалитету те би се продајом плацева дуж венаца обезбедила додатна средства за даљу регулацију делова који „захватају“ приватно земљиште.⁸⁷ Према његовој процени, читав посао би могао - ако би се на предложени начин спроводио - да се заврши за три године.

Тек на крају свога образложења (V – Последње примедбе) Емилијан Јосимовић посвећује пажњу тврђави (Граду) која на самом плану није приказана, будући да је у време када га је он радио тај простор још увек држала Турска војска.⁸⁸ Уцртане су само контуре бастioniх фортификација и то оне оријентисане према вароши чиме је дефинисан простор градског поља. Једина веза вароши и града (Тврђаве) која је приказана на плану водила је према Стамбол капији, у наставку улице која је полазила од велике пијаце – са њене јужне стране (Узун Миркова улица). Назначена су још два улаза у тврђаву: кроз Леополдову и Видин капију, али само започетом стазом уз контуре тврђаве, без одговарајуће везе са варошком структуром. На тај начин приказан празан простор између тврђаве и вароши обележен је јединственим називом „градско поље“, док је простор дунавског приобаља, такође празан и без иједне уцртане стазе обележен

⁸⁶ Из Јосимовићевог предлога сазнајемо да су називи улица већ постојали и да их је он иако је сматрао да би их требало „као публици познате“ задржати оставио само четири: чаршија, зерек, Сараф-Костина улица и златна греда. Остале је морао „наименовати“ будући да „саблазњавају, као што, стид је рећи, и таквих има.“

⁸⁷ Јосимовић је предлагао да се пресађивање већ израслог дрвећа у садове и дуж путева обавља машинама „што се сада свуд за тај посао употребљују, а са целим нужним прибором много некоштају“: Јосимовић, Е. (1997), стр. 37.

⁸⁸ Могуће је да је то био разлог што се Емилијан Јосимовић није детаљније бавио овим простором. С друге стране, постоје одређени наговештаји у самом образложењу, као и неки други подаци који указују на могућност да се питањем тврђаве ипак озбиљније бавио, али да за укључивање и тог простора није било ни временских ни техничких могућности. Образложење које је публикувао датирао је са два датума – један је пре одласка турске војне посаде (22. јануар), а други после (07. август).

као „плављено поље“ и у наставку – гледано низводно у ширини варошких блокова, као „шума“ (што се односило на планирано, а не постојеће стање).⁸⁹

Јосимовић је изнео јасан став да је за напредак Београда неопходно да се тврђава поруши (под претпоставком да „падне у наше руке“), и да се тај простор сједини са вароши. Тврђаву је видео као сталну потенцијалну опасност, а њено задржавање сматрао најштетнијом кочницом за развој трговине, привредни напредак и просперитет - и то не само Београда, него и читаве земље. Стога би изузетан природан и географски положај простора на којем је тврђава требало искористити за економски развој и стварање услова да Београд постане један од најважнијих трговачких центара у југоисточном делу Европе, писао је Јосимовић.⁹⁰ Да би се то и остварило, предложио је да се речни токови искористе за стварање великог пристаништа, које би имало централни део на Дунаву и дугачак кеј око целог Града, уз који би се изградила многа стоваришта и дуж којег би могле пристајати „многе лађе“. За повезивање савског краја кеја са дунавским пристаништем предложио је изградњу тунела „кроз градско брдо“. Овакво – максимално коришћење обала и речних токова, првенствено за саобраћај и трговину, сматрао је да би било од велике користи и за Београд и за целу Србију, истичући још веће погодности уколико би се укључио поред речног и железнички саобраћај.

Простор Горњег града Емилијан Јосимовић посматра двојачко и предлаже две потпуно различите намене, не коментаришући да ли једна другу искључују или су обједињене. Прва подразумева да се изузетни квалитети овог јединственог видиковца искористе за становање и да се на њему изграде „лепи фронтови кућа на све стране“. Друга, полазећи од топографских карактеристика овог простора, али гледано и шире у склопу целе вароши, предност даје решавању потреба водоснабдевања. Према овом другом предлогу на простору тврђаве би се изградила два велика резервоара за воду, од којих би један био на горњоградском платоу и пунио би се посебним машинама које би црпле воду из Дунава. Од тог централног резервоара на највишој коти гранала би се водоводна мрежа према

⁸⁹ Најобимнију и најкомплекснију студију о Јосимовићевом „Предлогу за регулисање онога дела вароши Београда што лежи у Шанцу“ урадио је Бранко Максимовић. Видети у: Максимовић, Б. (1957). Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу. *ГГБ IV*, 207-235.

⁹⁰ Максимовић, Б. (1967), стр. 23.

свим деловима вароши. Ови предлози можда најбоље говоре о комплексној стручности Емилијана Јосимовића, која обједињује рационалног инжењера и градоградитеља суптилних естетских схватања.

За повезивање тврђавског простора и вароши предвидео је три главна правца: један на савској страни, кроз Сава капију, други на дунавској кроз Зиндан и Видин капију и трећи кроз Стамбол капију према централном делу вароши. Овај последњи био би остварен кроз простор парка за који Јосимовић предлаже да се формира на простору градског поља – Калемегдана. Претварањем овог простора у „дивотан парк“ са засађеним „пристранцима градског брда“ и удобним стазама, у многоме би се побољшао квалитет живота у престоници а задовољиле потребе и здравствене и за „удовољство житеља“.

За разлику од тврђаве којој је наменио безрезервно рушење Јосимовић је за затечене и у великој мери већ порушене варошке фортификације, претворене у шанац током последњег периода турске власти у Београду, имао другачији третман. Његов предлог је био да се постојећа траса шанца искористи за формирање широке и вишенаменске главне варошке комуникације која везује савску и дунавску страну, са низом „садова“ – паркова на местима некадашњих бастиона. Широки булевар са дрворедима и раздвојеним пешачким, колским и јахачким саобраћајем, уз који је предвиђао изградњу под посебним условима, требало је да буде основно обележје новог, европског Београда. Тај „систем путова око вароши по шанцу и поред њега“ Јосимовић је назвао „варошким венцима“. Употпунио га је низом паркова који су имали функцију не само неопходних „ваздушних резервоара“, већ су били неопходни и да се ова лучна комуникација око вароши учини што пријатнијом и удобнијом.

Насупрот регулацији унутар вароши, за коју је применио максимално правилну геометријску шему формирајући где год је било могуће нову ортогоналну урбану матрицу, Јосимовић је при регулисању варошких венаца задржао или минимално променио затечену трасу и облике. Овај принцип применио је и код варошких блокова на граници према градском пољу – тврђавском простору. Промене које ће уследити током наредних деценија спровођења регулације показале да су ова, мада најприроднија и најлогичнија, решења промењена и нису реализована по Јосимовићевој замисли. Са становишта

трансформисања београдске тврђаве и варошких фортификација, праћење ових промена и њихова анализа од посебног је значаја.

План Београда из 1878. године

Овај план који је урадио инжењер Стеван Зарић први је ситуациони план Београда после Јосимовићевог плана реконструкције дела вароши у Шанцу.⁹¹ Будући да веома детаљно приказује стварно стање, на основу њега се може пратити ширење вароши и реализација планиране регулације по Јосимовићу.⁹² (Сл.21)

План је оријентисан на североисток, тако да простор данашње Београдске тврђаве захвата горњи део плана. Сама тврђава није приказана, већ је простор на којем се налази искоришћен за наслов. Изостављена је на северу и западу граница тврђаве, односно линија обале на делу ушћа Саве у Дунав, док је граница према залеђу дата танком линијом и прати трасу бастионих утврђења. Део Градског поља између тврђаве и града, на дунавској падини, приказан је као потпуно празан простор и обележен је као *Градско поље доње*. Други део је приказан као уређена зелена површина, са густом мрежом криволинијских стаза. Границу према Савској падини чини дугачка стаза која пратећи конфигурацију терена иде врхом гребена - а са друге стране, према Градском пољу доњем, границу чини стаза која се наставља на правац улице обележене као Узун Миркова (и данас ова улица носи исти назив). Ова стаза, чији се правац поклапа са Јосимовићевим предлогом, представља на плану једину везу града са тврђавом.⁹³

Структура вароши на обали Саве, оног дела који се налази у оквиру данашњих граница заштићеног комплекса Београдске тврђаве, на Зарићевом плану је готово идентична као на Јосимовићевом. Блок у облику неправилног троугла остао је и до данас један од најстаријих препознатљивих делова некадашњег Београда. Испод њега, на самој обали, учртана је једна већа зграда

⁹¹ *План Београда удешен за потребе београдских основних школа*, Р-1: 4 000, (КАВ, Г Љ 56)

⁹² Детаљан опис и анализу овог плана дао је Ж. Шкаламера. Видети у: Шкаламера, Ж. (1967). Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века. *ГГБ*, XIV, 190-192.

⁹³ Линија која означава границу тврђаве, прекинута је на контакту са овом стазом. С обзиром да се то место поклапа са положајем Спољашње Стамбол капије, може се претпоставити да је на овај начин обележен улаз у тврђаву. Други такав прекид налази се на месту Видин капије, али без одговарајуће комуникације, која би могла да представља везу тврђаве са овим делом вароши.

издужене правоугаоне основе са великим припадајућим слободним простором према Сави. Обележена је као *Ново стовариште*. И овај објекат се налазио у плану Емилијана Јосимовића. На савској падини, испрекиданом линијом исцртан је габарит мањег објекта означеног као *Пећине за гас*.⁹⁴

Ободни градски блокови према Градском пољу имају неправилну регулацију у форми изломљене линије, која на дунавској падини уједно представља и границу са градским пољем. У зони уређене парковске површине, међутим, уочава се почетак формирања улице - јасним физичким раздвајањем зелене површине од урбане структуре. Овај простор између парка и градских блокова означен је као *Градско поље горње*.⁹⁵

Траса спољних утврђења полако се губи у изграђеној структури варошких блокова. Положај и облик ових утврђења може се јасно пратити још једино на дунавској падини, где су три неизграђена блока неправилне основе, повезана комуникацијом која иде трасом некадашњег шанца. Ови блокови, иако неизграђени, нису приказани ни као зелене површине што наводи на закључак да се од Јосимовићевог плана који је подразумевао стварање низа садова на површинама некадашњих бастиона, већ тада одустало. Трасу некадашњег шанца на Зарићевом плану, односно у структури Београда из тог времена, пратимо у континуитету од Саве до Дунава још једино кроз називе улица: Косанчићев венац, Топличин венац, Обилићев венац, Хајдук Вељков венац и Рајићев венац. Варошке капије нису уцртане али је њихов положај обележен ознакама: С.К. (за Сава капију и Стамбол капију) и В.К. (за Варош капију и Видин капију).

План Београда из 1884. године

На основу овог плана закључује се да је град у протеклих шест година знатно проширен, а да је стара варош која се налазила у оквиру некадашњег шанца почела да се реконструише. (Сл.22) План је по свој прилици рађен за потребе извођења даље регулације, будући да је преко постојеће уличне мреже

⁹⁴ Овај детаљ са плана представља први податак о постојању магацинских простора укопаних у стени на Савској падини. У каснијим плановима и на фотографијама, као и у периодици налази се на податке који потврђују коришћење савске падине за магацине и складишта и у каснијем периоду, свакако због близине пристаништа и царинарнице.

⁹⁵ Назив који је у претходном периоду важио за читав простор између тврђавских бедема и градских блокова, исто као у случају *Градског поља доњег*.

један број улица уцртан испрекиданом линијом и то на простору дунавске падине.⁹⁶ На том делу још увек су као постојећа уцртана и спољна утврђења, али без назнака да се планира њихова регулација.

Простор тврђаве је приказан као празан простор, без уцртаних делова утврђења и објеката и обележен је натписом „ГРАД“. Контура која прати спољна утврђења има обележене улазе – капије и то: Спољну Стамбол капију, капију на гласији испред Леополдове капије и Видин капију у Доњем граду. До ових капија воде стазе - све уцртане пуном линијом: у правцу данашње Узун Миркове, данашње Страхињића бана (на плану обележене као Јованова иако и улица изнад носи исто име) и у продужетку Душанове улице - што наводи на закључак да су тада већ постојале. Поред њих, на простору Градског поља доњег - на дунавској падини - уцртане су и друге стазе али испрекиданом линијом, што указује да су биле планиране за трасирање. Највећу промену према овом плану требало је да претрпи регулација блокова на дунавској падини, на ободу вароши према градском пољу доњем. Са спољне стране постојећих блокова планирана је права улица, једнаке ширине у целој својој дужини од планираног пресека у наставку улице испод великог трга, све до обале Дунава. Сви постојећи блокови који су се неправилно, криволинијски завршавали, требало је да се продуже до новопроектване улице и да добију правилну, углавном трапезасту форму. На овај начин створен је и један нови блок троугаоног облика, на месту на којем се улица „ломи“, да би управно избила на обалу Дунава.⁹⁷

Простор између тврђаве и вароши на делу према савској падини приказан је - као и на претходном, Зарићевом плану - као уређен парк а сама савска падина приказана је као озелењена површина. Ободни градски блокови према овом уређеном делу градског поља завршени су улицом означеном као Градско поље, која и даље има изломљену линију и неједнаку ширину, односно није још увек ни регулисана ни планирана за регулацију.

⁹⁶ Шкаламера, Ж. (1984). Београд 1884. године – према оријентационим плановима вароши. *ГГБ*, XXXI, 75–91.

⁹⁷ Овај блок је како се на плану из 1893. године види већ формиран, а није се ни до данас мењао. То је блок на чијем се шпицу данас налази споменик Риги од Фере.

План Београда из 1893. године – удесио Бешлић⁹⁸

Овај план представља први регулациони план Београда у којем је обухваћена читава територија града.⁹⁹ Поред приказа постојећег стања, план садржи и елементе пројекта. То се пре свега односи на део дунавске падине изван граница некадашњег шанца, који према овом плану дефинитивно нестаје из урбане матрице града. Планирана нова улична мрежа на простору дунавске падине и приобаља надовезује се и прати у потпуности већ изведену ортогоналну шему у оквирима некадашњег шанца, на Дунавској падини. (Сл.23)

Тврђава је приказана као јединствена површина, без уцртаних утврђења и објеката, оивичена контурама спољашњих бедема. Обележена је као Град – доњи и горњи. Око тврђаве, према насељу, налази се зелена површина која обухвата простор од савске падине - преко данашњег Великог и Малог Калемегдана, Зоолошког врта, до блока испод Душанове улице. Између ове зелене површине и насеља јасно је издиференцирана траса улице са називом Градско поље горње и Градско поље доње, која одговара данашњој улици Тадеуша Кошћушка.¹⁰⁰ Велики Калемегдан је приказан као парковски уређена површина, као на претходна два плана, док је Мали Калемегдан само у горњој зони обележен као парк са криволинијским стазама а доњи простор, све до дунавског приобаља, означен је само као зелени појас са неколико главних комуникација. Улица у наставку улице Цара Душана, која је у претходном плану први пут уцртана, овде добија оквир зеленила чиме се дефинише и њена ширина и правац пружања. Међутим, за разлику од плана из 1884. године, она не иде до Видин капије већ у непосредној близини тврђаве скреће према обали Дунава и завршава се на граници зелене површине, практично не водећи никуда. Продужетком улице Цара Душана и овим краком паралелним са тврђавским фортификацијама уобличен је блок на обали Дунава, између тврђаве и Дорћола на простору приобаља, у то време још неизграђен и обележен на исти начин као простор Калемегдана.

⁹⁸ Историјски архив Београда, ЗПМ IА,1/2

⁹⁹ У горњем десном углу је назив плана : *План Београда, Удесио Бешлић, 1893. Размер 1 : 10 000* , а у доњем левом углу налази се приказ ширег подручја града, означен као *Околина Београда*. Са десне стране је легенда која садржи ознаке квартова у различитим бојама, онако како су приказани на плану, будуће и постојеће парцеле, железницу, трамвај и трамвај у пројекту. План има ортогоналну мрежу и свако квадратно поље обележено је арапским бројевима.

¹⁰⁰ Регулисање Градског поља доњег изведено је према решењу датом у претходном плану – означеном црткастим линијама.

„План Вароши Београда“ из 1912. Године, А. Шамбона

Први генерални план уређења Београда, француског архитекте Албан Шамбона,¹⁰¹ садржи елементе просторног уобличавања који имају за циљ стварање основних услова за преображај Београда и његово прерастање у европску престоницу. За план је карактеристична мрежа монументалних архитектонских композиција које представљају градске центре посебне намене, државно – административне, културно просветне и верске. Карактеристику плана чини и новопројектована улична мрежа која обједињује постојећу неправилну урбану матрицу.¹⁰²

Шамбон предлаже у свом плану трасирање широке рејонске улице која би требало да обухвати читав град, чиме истиче значај обилазне магистрале као границе градске територије. Дајући значај главној осовини Калемегдан – Славија, предлаже трансформацију Теразија у попречном правцу, што представља прву идеју за касније на много начина решавану Теразијску терасу. На Славији пројектује кружни звездасти трг са тријумфалном капијом а за завршетак осовине планира на највишој коти, на Савинцу, нову цркву Светог Саве. (Сл.24)

Што се тиче простора тврђаве, уочавајући њен јединствен природни положај, Шамбон цео простор Горњег и Доњег града планира као велики парк. На тај начин Калемегдан би се повезао са историјским просторима тврђаве и спустио на обале Саве и Дунава. Будући да је на плану простор тврђаве приказан као уређена парковска површина - уз поштовање затечених тврђавских бедема - о проширењу Калемегдана до речних обала можемо говорити као о одговарајућем решењу са становишта заштите, али и решењу које ће на неки начин бити прихваћено и разрађено у Детаљном плану Калемегдана шездесет година касније. На исти начин може се коментарисати и ободна магистрала, с обзиром да је њено трасирање на простору тврђаве извршено у узаном појасу између тврђавских бедема и обале тако да постојећа утврђења не би морала да буду порушена.

Предлагање озелењавања читаве тврђаве било је у оно време везано за хигијенске захтеве уређења вароши, који су се огледали и у увођењу зелених

¹⁰¹ Детаљније о аутору ``Плана Вароши Београда`` видети у: Милатовић, М. (1980). Албан Шамбон – Генерални урбанистички план Београда. *ГГБ*, XXVII, стр. 226.

¹⁰² Легат оставштине А. Шамбона налази се у Брислу, у Архиву Модерне архитектуре. ``План Вароши Београда`` сачуван је само као графички приказ, без писаних докумената и посебних објашњења. Исто.

површина у читавом граду, те су у плану многи простори покривени парковима. Најдрагоценији допринос овог предлога је измештање војних садржаја са тврђаве и коришћење њеног изузетног положаја за „одмор и разоноду грађана“ као и за успостављање тесне везе града са његовим обалама и рекама.

Овај план, по свој прилици, у наредном периоду није служио као основ за регулацију вароши али се на предложено решење за Тврђаву, које је у многим сегментима било слично плану Емилијана Јосимовића, гледало као на оптималан начин коришћења овог простора. У годинама између два Светска рата, иако је донет нов Генерални план, приступ који је Шамбон предложио биће чешће примењиван. На крају ће и преовладати, а непосредно после Другог светског рата биће и потпуно прихваћен стварањем „Народног парка Калемегдан“. То ће бити уједно и основ за начин на који ће се Београдска тврђава, у време када је већ проглашена за споменик културе, третирати у „Детаљном плану Калемегдана“, донетом 1969. године.

3.1.3. Формирање и развој парка Калемегдан

После одласка турске посаде, тврђаву је заузела српска војска а под њену управу стављен је и Калемегдан, односно градско поље, што је било у складу са његовом још увек актуелном војном наменом - функцијом гласије испред бастионих утврђења.

Војска је одмах приступила рашчишћавању читавог овог простора, након чега је отпочела и прве радове на уређењу и озелењавању. Иако се почетак претварања градског поља у парк у литератури углавном везује за идеју Емилијана Јосимовића, као непосредни разлози који су утицали на прва пошумљавања овог простора наводе се и неповољни временски услови, посебно изузетно јака кошава која је те прве зиме „изгледа нарочито беснела над Београдом“ и у тврђаву наносила „разно ђубре и велику прашину.“¹⁰³ Радовима на пошумљавању, на иницијативу министра војске Јована Белимарковића, руководио је командант тврђаве, пуковник Драгутин Жабарац.¹⁰⁴ Тај посао поверио је свом

¹⁰³ Војиновић-Пеликан, Б. (1931). Постанак Калемегдана. *БОИ*, 24. 1583.

¹⁰⁴ Мишић, Ж. В. (1969). *Kalemegdan – njegov postanak i razvitak. Arhitektura urbanizam*, 56-57, стр. 29-30. Милановић, Х. (2006). *Зеленило Београда*, Београд: ЈКП „Зеленило- Београд“, стр. 117-118.

ађутанту, коњичком поручнику Павлу Стефановићу. „Он је отишао са својим војницима у Топчидер и Кошутњак и донео стабљике и младаре од разног дрвећа и воћа које је лепо засадио по извесном реду и на тај начин засновао наш први национални парк.“¹⁰⁵ Чување и неговање младе шуме није се одвијало без проблема. Будући да овај простор није био ограђен већ доступан становништву које је одмах и почело да га користи, долазило је и до оштећења и уништавања тек засађених младица. Због тога је Управа вароши Београда посебном наредбом објављеном у Српским новинама упозорила да ће сви који буду ухваћени да „дрва ломе и другу штету чине“ морати да надокнаде причињену штету и „искусити законом прописану казну“. Да би се то предупредило, наређено је полицији да одреди позорнике који ће се о извршењу наредбе старати.¹⁰⁶

Поред градског поља горњег, које је обухватало простор од стазе у наставку Узун Миркове улице која је водила у тврђаву кроз Стамбол капију па до гребена од којег је почињала стрма савска падина, уређењем и озелењавањем обухваћен је и западни део Горњег града где се налазила Команда тврђаве - усељена у некадашњи Пашин конак. Следеће пошумљавање нешто већег обима извела је такође војска, у периоду између 1873. и 1875. године. Паралелно са пошумљавањем трасиране су и прве стазе. За њих се побринула Општина града Београда и 09. маја 1871. године у листу „Видовдан“ објавила оглас који је започела следећим речима: „Калимегдан је постао за нас сада не само место за шетњу него још и за плућа наша даје добра и здрава ваздуха. Засађен дрвима пружа свим житељима Београда подједнако најбољи ваздух за дисање. Да се пак одржи у добром стању, треба да је брига свих оних који се њиме користе, тј. свих Београђана. Али у добром стању не може опстати док путање између сасађених дрва не буду посуте шљунком.....“ На позив да својим прилозима помогну у решавању ове опште потребе, Београђани су се одазвали и захваљујући томе обезбеђена су средства за пошљунчавање стаза што је допринело да Калемегдан постане „заиста лепа шетница“.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Војиновић-Пеликан, Б. (1931), стр. 1583.

¹⁰⁶ Прпа, Б. (Ур.) (2006), стр. 355-356.

¹⁰⁷ Оглас објављен у листу „Видовдан“ 09. маја 1871. године, преузето из Милановић, Х. (2006), стр. 118.

У овом периоду, о формирању парка старали су се истовремено и војска и општинска управа. Претварање пустог градског поља - празног, неравног и кршевитог, без иједног дрвета или жбуна - у уређен јавни градски простор представљало је велики и сложен посао. О заједничким активностима на одржавању и чувању парка сведочи и писмо команданта Града (тврђаве) пуковника Груја Мишковића упућено Управи вароши Београда 02. марта 1878. године, у којем извештава да је за чување парка ангажовао инвалиде, али како их у томе ометају ђаци који свакодневно долазе на градско поље да се играју те газе тек никлу младу траву, моли Управу да им „удесним начином“ то забрани, као и свима који на било који начин праве штету – ломећи дрвеће и клупе.¹⁰⁸ У наредним годинама Општина све више преузима иницијативу за настављање радова на уређењу парка. Уз пристанак војних власти започела је 1886. године трасирање савског шеталишта - на гребену према стрмој савској падини, где је већ исте године дуж ивице засађен дрворед црних борова, а коју годину касније - према парку - формиран су „цветни насади на издигнутим ронделама“. (Сл. 25) Формирање изузетно раскошне цветне алеје везује се за 1892. годину када је пуштен у рад београдски водовод и када га је већ и парк могао имати.¹⁰⁹ (Сл.26) У то време почеле су да се постављају „фотеље“ и столице - прво на савском шеталишту а затим и у другим деловима парка.¹¹⁰ Стварање услова за дужи боравак у здравом и пријатном парковском окружењу утицало је и на стварање нових навика у друштвеном животу Београђана. Постепено ће парк постати једно од омиљених места не само за шетњу већ и за организована окупљања и седељке.¹¹¹

Временом се све више испољавао проблем учешћа војске која је морала да одобри сваку нову интервенцију на простору већ уређеног парка, а посебно је био изражен њен отпор, условљавања и одуговлачење по питању уступања нових делова градског поља за „паркирање“. Овакво стање најбоље илуструју настојања „Удружења за улепшавање Калемегдана“, да од војске преузме „старање“ о

¹⁰⁸ Прпа, Б. (Ур.) (2006), стр. 356. Ово је иначе најраније помињање постојања клупа у парку, што се углавном везивало за каснији период када је Општина преузела од војске старање о парку.

¹⁰⁹ Mišić, Ž. V. (1969), стр. 29-30.

¹¹⁰ Овај први парковски „мобиљар“ даван је у закуп и наплаћиване су таксе за седење.

¹¹¹ Јовановић - Стојимировић, М. (2008). Мали Калемегдан. *Силуете старог Београда*, Београд: Просвета, стр. 49.

уређењу парка.¹¹² Преговори са војском трајали су пуне две године, од 1888. године - када је Удружење и основано - па све док на њихов позив Општина није преузела на себе преговоре са војним властима и најзад успела да 1890. године добије Калемегдан на руковање. Један од првих задатака управе Удружења изабране на конститутивној седници 24. јула 1888. године био је да од Министарства војног добије одобрење да може самостално предузимати све потребне радње у циљу уређивања калемегданског парка.¹¹³ У молби упућеној Министарству тражена је дозвола да Удружење може руковати Калемегданом у циљу његовог уређивања као јавног шеталишта, те да може самостално планирати земљиште, просецати нове стазе, наставити са садњом дрвећа, градити водовод, опремати простор различитим садржајима за посетиоце као што су ресторани, игралишта за децу и слично. Поред тога Удружење је тражило дозволу да може подизати грађевине и давати их у закуп како би обезбедило потребна средства за радове, те је с тим у вези тражило дозволу да може одмах на савској падини „направити лагуме за винарско стовариште“.¹¹⁴ Иако се начелно сложило, Министарство је поставило услове које је Удружење после многих објашњавања и прецизирања изнетих у обимној преписци - оценило као неприхватљиве. Из те преписке сазнају се и основни разлози који указују да је овај простор за војску још увек био од посебног значаја. Наиме, у првом одговору Министра војног тражи се да се од уређивања и озелењавања изузме део гласије - појас ширине 10 метара дуж тврђавских бедема, неопходан за комуникацију и да он „не може бити ничим – ни дрвима ни зградама заузет ни маскиран“.¹¹⁵ Поред тога, истакнут је и услов да војна власт задржава право да поруши без накнаде све зграде које Друштво подигне у случају „ванредног, ратног и томе подобног стања, као и кад потреба настане да се парк калемегдански поништи“ делимично или потпуно. Поред наведених услова око којих је ипак постигнут договор, највећи проблем који је на крају и остао нерешен био је одређивање годишње новчане надокнаде које је

¹¹² Поред украшавања калемегданског парка задатак Удружења је био да ради на подизању и других шеталишта у вароши и стара се о садњи дрвећа како на улицама тако и изван вароши.

¹¹³ О конституисању и првим активностима удружења видети у: БОН бр.42, 30. септембар 1890. године, стр. 140-141.

¹¹⁴ Део средстава добијених од давања у закуп магацинског простора на Калемегдану уплаћиван је до тада инвалидском фонду, те се Удружење обавезало да ће ту обавезу свакако преузети.

¹¹⁵ Одговор министра Војног председнику Удружења од 12. новембра 1888. године: БОН бр.43, 7. октобар 1890. године, стр. 147.

Удружење требало да плати Министарству. Утврђена сума на којој је Министарство инсистирало била је за Удружење неприхватљива, те је одлучено да се помоћ затражи од Општине.¹¹⁶ У писму председнику Општине посебно се наглашава да је штета због нерешеног питања коришћења и надлежности на простору Калемегдана велика, да се у таквим условима ништа не може предузети на његовом унапређењу, да су грађани незадовољни и да за такво стање криве „једни општину, други градску команду, а трећи удружење“... и да траже да се Калемегдан уреди не само као једино шеталиште у престоници „а по положају своје мал не једино и у свету“, већ и као простор који по значају „и добротинствима предака својих“ заслужује. Сматрајући решење овог питања општим интересом и великом одговорношћу, Удружење моли председника Општине да се заложи код Министра војног „да се отклоне напред изложене сметње на начин који Госп. Председник изабере“.¹¹⁷

Општина је преузела на себе даље преговоре са војском који су завршени потписивањем Акта предаје и пријема Калемегдана на руковање 23. јула 1890. године.¹¹⁸ Који је простор овим Актом преузела Општина може се само посредно утврдити, будући да план који се помиње у преговорима Удружења и Министарства а који је највероватније био и саставни део споразума склопљеног са Општином, није сачуван. Општина је, поред Горњег (великог) калемегдана, највероватније већ тада добила на управљање и савску падину¹¹⁹. Могуће да је и за простор Доњег калемегдана склопљен одговарајући договор који је подразумевао његово двојно коришћење, уз искључивање радова на озелењавању и уређењу. Томе у прилог говори чињеница да су у наступајућем периоду и војска и Општина користиле овај простор. Док су га с једне стране за вежбе користили

¹¹⁶ Износ који је Министарство одредило и око којег није хтело да се даље договара био је одређен према годишњим приходима које је до тада оно имало „са Калемегданског простора и његових лагума“ и износило просечно за последњих пет година 4500 динара годишње. Удружење је тражило да се овај износ умањи и да се обрачуна само онај приход који је Министарство имало са простора који би дало на коришћење, а не приход са укупног простора тврђаве укључујући и Горњи град и дунавску обалу, који нису били предмет договора.

¹¹⁷ БОН бр. 51, 2. децембар 1890. године, стр. 196.

¹¹⁸ „Акт предаје и пријема потписала је у име државе градска команда а у име општине овлашћена комисија“ - БОН бр.42, 30. септембар 1890. године, стр. 140

¹¹⁹ Постоје контрадикторни подаци везани за савску падину. Општина је почела да је припрема за пошумљавање почетком 1902. године, иако је још увек није добила званичан и коначан пристанак војне власти о уступању Општини на уређење и уживање: БОН број 12, 24. март 1902. године, стр. 91-92

војници „једне батерије“ смештене у Тврђави¹²⁰, с друге стране, Општина је спроводила лицитације за кошење траве чиме је кроз додатна средства попуњавала свој ионако скроман буџет.¹²¹ Ако се доведе у везу чињеница да је Управа вароши Београда посебном полицијском наредбом прописивала услове и таксе за давање дозвола за „балове, разне представе позоришне, циркусе, мађионичаре и гимнастичаре, концерте сваке врсте, излагање на углед слика, панорама и менаџерија, обртушка, мала стрелишта и све што служи на уживање публике...“¹²², са забележеним описом према којем је Доњи калемегдан „служио као неко вашариште, на коме су циркуси и панораме разапињали своје шаторе кад би *гостовали* у Београду, а на њему је често радио и понеки *рингшипил*...“¹²³ - може се закључити да је Општина и на тај начин обезбеђивала додатна средства за уређење и одржавање калемегданског парка, али и осталих јавних зелених површина у граду.

Како се већ тада интензивно радило на стварању система градског зеленила, у циљу обезбеђења потребног броја младих стабала различите врсте, на делу простора Градског поља доњег формиран је општински расадник. Он је приказан на плановима с почетка 20. века када су већ биле трасиране главне комуникације између вароши и тврђавских капија. Њима је издиференциран простор Градског поља доњег на два дела, од којег је доњи – између наставка Душанове улице који је водио према Видин капији и стазе која је из вароши водила према источном улазу у тврђаву (у наставку данашње улице Страхињића бана) - приказан и обележен као општински расадник.¹²⁴ Горњи део, између расадника и горњег Калемегдана, називао се доњи Калемегдан. У самој приобалној зони између расадника и дунавске обале формирана је варошка

¹²⁰ БОН број 12, 24. март 1902. године, стр. 91

¹²¹ Општинска лицитација, 29. април 1894. године - тачка 3. „Кошење траве у доњем Калемегдану“: БОН број 16, 10. април 1894. године, стр. 72; БОН број 21, 15. мај 1894. године, стр. 94.

¹²² Наредба Управе вароши Београда од 10. новембра 1892. године и 31. маја 1894. године: БОН број 25, 12. јун 1894. године, стр. 110.

¹²³ Јовановић - Стојимировић, М. (2008), стр.50.

¹²⁴ План Београда из 1909. године – документација МГБ – Ур 16670. На овом плану јасно су разграничене површине Доњег калемегдана, општинског расадника и осуђеничке баште.

башта¹²⁵ која се касније називала и осуђеничка башта, будући да су у њој радили осуђеници из Горњег града.¹²⁶ (Сл.27)

Формирање општинске баште и расадника може се доста поуздано датирати у последњу деценију 19. века а такође се може закључити да су подигнути једновремено или бар у кратком временском размаку те да су представљали одређену функционалну целину, будући да је 1901. године у Техничком гласнику најављена изградња нове стакларе „која ће се подићи у општинској башти – расадници која постоји до Малог Калемегдана.“¹²⁷ Исте године је спроведена и лицитација којом је извођење радова уступљено предузимачу из Београда Павлу Костићу, за 9.980 динара,¹²⁸ а који је радове завршио у наредној 1902. години.¹²⁹ Уређење и опремање расадника били су једнако важни послови као и уређење градских паркова и дрвореда, што је посебно истицано као „прилика општинском баштовану за успешнији рад на уређивању и улепшавању наших, по готову, јединих шеталишта – Калемегдана – у којима ћемо у будуће наћи веће насладе и пријатније шетње и одмора.“¹³⁰

Одмах по потписивању Акта о предаји горњег Калемегдана Општини на руковање, већ на првој седници Општинског одбора одржаној 27. Јула 1890. Године је формирана Комисија за преглед пројекта уређења Калемегдана¹³¹. Њен задатак био је да утврди приоритетне радове који би већ од јесени могли да отпочну, будући да су у буџету за ту годину опредељена знатна средства за „подизање паркова“.¹³² Трочлана Комисија у којој су били одборници Милорад Терзибашић - трговац и професори Велике школе Коста Главинић – инжењер и Милан Капетановић – архитекта, прегледала је пројекат и изнела мишљење да није потребно постојеће стазе мењати, већ само проширити оне главне и све посути шљунком. За ове радове и набавку нових клупа одређена су у складу са

¹²⁵ План Београда из 1893. године – Државна библиотека Сечењи у Будимпешти – Документација ЗЗЗСКГБ

¹²⁶ БОН број 18, 24. април 1894. године, стр. 78

¹²⁷ Технички гласник, 22. јул 1901. године, стр. 4.

¹²⁸ Технички гласник, 28. октобар 1901. године, стр. 4.

¹²⁹ Радови су коштали 10.307 динара и 19 пара, што је нешто више од понуђене вредности: БОН број 43, 27. октобар 1902. године, стр. 273.

¹³⁰ Технички гласник, 22. јул 1901. године, стр. 4.

¹³¹ БОН бр.42, 30. септембар 1890. године, стр. 140

¹³² БОН бр. 34, 12. август 1890. године, стр. 202

њиховим предлогом средства у износу од 15.000 динара. Иста комисија била је одређена да врши надзор над извођењем радова.

Пројекат који је комисија разматрала није сачуван, тако да се о променама у парковском решењу које је реализовано у наредне две године може говорити на основу плана града из 1893. године. У њему је парк приказан у измењеном облику у односу на претходно решење са планова из 1878. 1884. и 1886. године.¹³³ Док је прво решење карактерисала слободна криволинијска и прилично густа мрежа стаза којом су формиране уситњене зелене површине неправилног облика, ново решење имало је више правилности. У средишњем делу парка примењена је геометријска шема са централном кружном композицијом сачињеном од пешачких стаза (једне кружне и четири радијалне) између којих су формиране четири идентичне кришкасте зелене површине. На тај начин добијен је простор за централни мотив парка - базен са водоскоком који ће бити изведен нешто касније. Овим решењем формирана је и нова комуникација – прилаз из Кнез Михаилове улице, чија је регулација у то време била завршена у делу од Дубровачке улице до улице Градско поље горње која је чинила границу према парку. Прилагођавање новог решења постојећем може се сагледати кроз њихову упоредну анализу. Централни кружни елемент настао је од постојећег мањег, проширењем и увођењем нових зракастих прилаза, док су остале постојеће зелене површине кориговане и прилагођене - у мери у којој је то било могуће - основној идеји централне радијалне композиције. То је био разлог што се овај главни мотив парка није налазио у осовини новоформираног прилаза из Кнез Михаилове улице, већ га је стаза која ће постати главни улаз у средиште парка тангирала. Ова нова прилазна стаза била је изведена у благом луку и уливала се у спољни кружни „прстен“, не нарушавајући јединство овог централног мотива. И све друге стазе биле су криволинијске, осим оне на гребену према савској падини која је била и

¹³³ Решење које је идентично приказано на наведеним плановима града јавља се и на најстаријем сачуваном плану који приказује само простор градског поља са композиционим решењем – вероватно пројектом за простор горњег градског поља (данас Велики Калемегдан). План има натпис: „Копирано из плана Београда од 1870. године“ - Милановић, Х. (2006), стр. 118; Вукотић, М. (2011). *Урбанистички развој Београда у XX веку*, Докторска дисертација: Филозофски факултет Универзитета у Београду, стр. 131.

најшира. Аутор новог парковског решења био је архитекта Милан Капетановић.¹³⁴ Он је урадио и пројекат за два киоска који су израђени и постављени на савском шеталишту, за продају освежавајућих напитака.¹³⁵ Све земљане радове изводили су, ради што веће уштеде, осуђеници београдског казног завода који се налазио у Горњем граду.¹³⁶

Овакав приступ максималног поштовања већ затеченог и однегованог зеленила, као и коришћење јефтине радне снаге, осликава сложене прилике у којима се Београд у том периоду налазио.¹³⁷ Изузетно обимни и скупи комунални радови којима су се стварали основни хигијенски услови за здрав живот грађана престонице, налагали су крајње рационална решења. У том контексту мора се посматрати и формирање парка Калемегдан. Настао такође из потребе обезбеђења здравих животних услова – пошумљавањем празног и неуређеног градског поља - парк је временом попримао и друге карактеристике те су на одлуке о начину његовог уређења и опремања имали утицаја и други разлози. Ипак се не сме превидети да су кроз читав овај период сви радови и сва догађања којих је на Калемегдану било све више, имали поред друштвеног и културног значаја и важан финансијски ефекат.

За радове који су већ марта 1891. године били у току, није било довољно средстава.¹³⁸ Ни додатних 10.000 динара кредита није било довољно за њихов завршетак.¹³⁹ Због тога је Општина београдска у јулу месецу, обележавајући завршетак прве фазе уређења, организовала концерт војне музике на Калемегдану. Концерт је најављен са великом помпом а сви детаљи музичког програма, у којем је требало да учествује „чак 50 добрих свирача“, објављени су у Београдским општинским новинама. Улаз се наплаћивао, за ову прилику симболичним

¹³⁴ О Милану Капетановићу, архитекти и професору Велике школе, видети у: Несторовић, Б. Н. (1937). *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд, стр. 86; Ђурић – Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815 – 1914*, Београд, стр. 64-66; Vogunović, S. G. (2005). *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka II*, Arhitekti, Beograd, стр. 850-854.

¹³⁵ Пројекте је Милан Капетановић урадио без накнаде: Главинић, Д. К. (1936). Неколико успомена о раду одбора општине Београдске у времену од априла 1888 до краја 1890 године. *БОН бр.12*. 897.

¹³⁶ Милановић, Х. (2006), стр. 119.

¹³⁷ Општина је на име награде за сваког осуђеника плаћала 25 пара динарских Управи казног завода: Главинић, Д. К. (1936). Неколико успомена о раду одбора општине Београдске у времену од априла 1888 до краја 1890 године. *БОН бр.12*, стр. 897.

¹³⁸ БОН број 11, 10. март 1891. године, стр. 49.

¹³⁹ БОН број 45, 27. октобар 1891. године, стр. 271.

износом, али је најављено да ће се добровољни прилози примати са захвалношћу, а да ће сви прилагачи „за ту родољубивост“ добити од Општине „из њене баште лепу киту цвећа“. Наглашено је да ће сав новац који се буде прикупио бити употребљен искључиво на улепшавање Калемегдана.¹⁴⁰ Детаљан финансијски извештај приређивачког одбора који је после одржаног концерта поднет општинском суду најбоље показује колико се водило рачуна о сваком динару и са каквим поштовањем је изражена захвалност суграђанима који су својим присуством и прилозима показали „да општина београдска може слободно и чврстим корацима корачати и даље у свима својим предузећима, јер ће је грађани београдски и морално и материјално потпомагати.“¹⁴¹

Концерти су постали уобичајена, редовна забава - како због великог интересовања грађанства, тако и због могућности да се у буџету обезбеде додатна средства - с обзиром да их је Општина наплаћивала чак и деци млађој од 12 година, додуше упола цене.¹⁴² Одржавани су и наменски концерти које су поред Општине организовала и различита удружења, школска омладина а и сами извођачи, обезбеђујући на тај начин средства за различите потребе.¹⁴³ Ипак је Општина задржала право издавања дозвола, а тек касније, у првим годинама 20. века увела је и бесплатне концерте за „сиротињу“, који су се одржавали једном месечно.¹⁴⁴

У наредним годинама Општина је наставила да се стара о одржавању парка, чистоћи, хигијени и побољшању услова за боравак у њему и у том циљу инвестирала подизање првог јавног тоалета одобревши 1893. године из кредита средства у износу од 1.800 динара.¹⁴⁵ Сваке године Суд вароши Београда издавао је два киоска под закуп „путем јавног усменог надметања и то „један за кафецијски,

¹⁴⁰ БОН број 30, 14. јул 1891. године, стр. 163.

¹⁴¹ БОН број 32, 28. јул 1891. године, стр. 168.

¹⁴² Од „разних забава и свирања“ остварен је додатни приход у износу од 6.500 динара. Видети у: БОН бр. 6, 3. фебруар 1891. године, стр.22. Како је расход за одржавање свих паркова исте године износио 15.000 динара, то се скоро половина потребних средстава обезбеђивала на овај начин. Приход од калемегданских концерата издвојен је 1892. године у посебан фонд за улепшавање Калемегдана и других паркова.

¹⁴³ Општина је задржала право издавања дозвола за одржавање концерата на Калемегдану, око чега су се одборници често спорили на седницама општинског одбора, посебно када су били у питању захтеви за ослобађање од плаћања.

¹⁴⁴ На седници Општинског одбора одржаној 23. јуна 1900. године одлучено је да се забрани приређивање концерата у празничне и недељне дане, изузев оних који се приређују у корист општинске сиротиње... БОН број 31, 16. јул 1900. године, стр. 127.

¹⁴⁵ Mišić, Ž. V. (1969), стр. 30.

а један за посластичарски посао“.¹⁴⁶ Продаја алкохола била је забрањена.¹⁴⁷ (Сл.28)

Због старих, неугледних и по типу неуједначених столова и столица које су закупци киоска постављали - како је који имао - Општина је о свом трошку опремила и „баште“ уз киоске, клупама и столицама истим као у осталом делу парка.¹⁴⁸ У склопу увођења јавног осветљења, у 1902. години средства у износу од 70.000 динара планирана су за осветљење вароши али и за осветљење парка калемегданског.¹⁴⁹

И поред свега што је урадила од 1890. године на горњем Калемегдану, Општина није одустајала од првобитне намере да у парк претвори читав простор некадашњег градског поља. Стога је 1898. године расписала Конкурс за израду плана уређења „доњег (малог) Калимегдана“¹⁵⁰, иако још увек није добила одобрење од војске за уређење овог простора.¹⁵¹ Условима конкурса који су садржани у свега пет тачака јасно је истакнута намера да простор доњег Калемегдана по функцији задржи забавни карактер. Тражено је: да се одреде места за дечија игралишта (једно за одраслу и једно за мању децу), панораму „или какву другу забаву те врсте“, рингишпил „или томе подобно“, као и да се испројектују стазе и одреде места за садњу дрвећа.¹⁵² Овакви услови могли су да значе намеру да се пројектантима остави довољно слободе за испољавање идеја, што би иначе било у складу са самом одлуком о расписивању конкурса. С друге стране би се могле схватити и буквално - као једина потреба коју је београдска општина као инвеститор желела да задовољи, имајући у виду њене исувише

¹⁴⁶ БОН број 25, 7. јун 1891. године, стр. 119.

¹⁴⁷ Из дискусије са седнице Општинског одбора од 16. Јуна 1891. године, сазнаје се да је лицитација одржана 14. јуна спорна за киоск бр.2 због предложене продаје алкохолних пића. Одбор је решио да се купац услови да продаје искључиво „млеко, сурутку, белу кафу, ледену кафу, послатице, минералну воду, сируп, лимунаду, колаче, сладолед и. т. д.“

¹⁴⁸ БОН број 48, 17. новембар 1891. године, стр. 238.

¹⁴⁹ БОН број 5, 30. јануар 1902. године, стр. 20.

¹⁵⁰ У ово време почињу да се јављају називи велики и мали Калемегдан, за просторе који су до тада били означавани као горњи и доњи. У огласу о „стечају“ користе се оба назива, а и касније се користе у публикацији У лету кроз Београд. У овом делу рада биће још увек коришћени стари називи, осим код цитата.

¹⁵¹ БОН број 31, 9. август 1898. године, стр. 125.

¹⁵² Конкурс (стечај) је расписао Суд општине београдске и објавио у Београдским општинским новинама од 09. августа 1898. године. Време одређено за израду пројекта било је кратко, тек нешто више од месец дана - радови су се морали предати до 15. септембра.

скромне финансијске могућности.¹⁵³ У предвиђеном року предата су само три пројекта и њих је прегледала комисија у саставу: Коста Главинић и Милан Капетановић, као представници Општине и Андра Стефановић, архитекта, професор Велике школе.¹⁵⁴ На основу Извештаја Комисије који је прочитан на седници Одбора београдске општине одржаној 19. новембра 1898. године, а у којем су изнете примедбе на достављена решења, одлучено је да се ниједан рад не може у целини прихватити али да се сва три рада награде, у складу са конкурсним условима, и на тај начин постану општинско власништво.¹⁵⁵ Општински одбор је донео и одлуку да се пројектант Димитрије Т. Леко, као један од учесника, замоли да поступајући по примедбама Комисије одабере из свих конкурсних радова „оно што је добро“ и уради нову скицу, по којој би радове уз његов надзор извео општински баштован.¹⁵⁶ Не постоје подаци о томе да ли је Димитрије Т. Леко урадио нови пројекат према упутствима конкурсне комисије али је зато познато његово мишљење о читавом конкурсном раду: условима, одлуци Комисије, а посебно њеним примедбама и ставовима којима је образложила недостатке његовог пројекта. Имајући у виду суштинско неслагање са тим примедбама које је Леко детаљно, стручно и аргументовано изнео у књизи коју је поводом овог конкурса објавио, може се са доста сигурности претпоставити да предлог није прихватио.¹⁵⁷ У првом делу ове публикације он је изнео свеобухватну критичку анализу регулације Београда представљајући је као основни разлог свог одазивања на

¹⁵³ Награде које су прописане говориле су у прилог овој другој претпоставци. Биле су више него скромне – предвиђене су укупно три у износу од 120, 80 и 50 динара.

¹⁵⁴ О броју приспелих радова извештени су одборници Општине београдске на седници одржаној 01. октобра 1898. године и на истој одредили састав комисије за преглед планова. Видети у: БОН бр. 36, 18. октобар 1898. године, стр. 147. О учешћу Андре Стефановића у оцењивању конкурсних радова нема података, будући да су Извештај потписали само Милан Капетановић и Коста Д. Главинић: Видети у: Леко, Т. Д. (1899). *У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулацији Малог Калемегдана* - Прилози, стр.9.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ Димитрије Т. Леко био је у то време запослен као архитекта у Министарству војном. Видети у: Ђурић – Замоло, Д. (1981), стр. 67-69; Vogunović, S. G. (2005), стр. 908-916; Ивановић, М. (2004). Архитект Димитрије Леко, *ГГБ, LI*, 120-130. На конкурс је учествовао и тада млади архитекта Архитектонског одељења Министарства грађевина Петар Поповић. Видети у: Ђурић – Замоло, Д. (1981), стр. 86-87; Vogunović, S. G. (2005), стр. 1046-1050. Име трећег учесника на Конкурсу није познато.

¹⁵⁷ Леко, Т. Д. (1899). На крају књиге Леко је као прилоге штампао: текст конкурса, графички и текстуални део свог конкурсног рада и реферат комисије. После реферата и цитирања одлуке општинског одбора да њему повери израду нове скице према примедбама комисије, Леко у упоредном приказу примедби с једне стране и начела којима се он руководио приликом израде пројекта с друге, јасно и недвосмислено, а ипак нигде директно и буквално наводи на закључак да он тог посла не може да се прихвати на начин на који се то од њега тражи.

конкурс. Излазак у јавност са предлогом за регулисање малог Калемегдана сматрао је јединим начином да кроз конкретни пример покаже све недостатке „модерног регулисања“ које се спроводи у Београду, а које се врши шематски - „шпартањем градова улицама“, не узимајући у обзир „терен, предања, обичаје, архитектуру“, као и посебне карактеристике које су за сваки град другачије.¹⁵⁸

Извесно је да је Леко својим решењем то и показао. Регулацију малог Калемегдана засновао је на основним карактеристикама простора - „три особености“. Као прву особеност простора истакао је „високи градски бедем“ који се пружа дуж читаве северозападне стране, затим пад терена који се континуирано спушта ка истоку и трећу, такође везану за конфигурацију терена, а то је најнижа кота у тачки пресека југоисточне (траса Кнез Михаиловог венца) и североисточне (граница према општинском расаднику) границе простора. Сматрајући да изломљена линија бедема целом својом дужином ствара „ружан утисак“, он је покушао да ублажи неједнаке и неправилно распоређене „испупчености и празнине“ на тај начин формиране, тако што је уз бедем предвидео континуалну широку стазу, која на сваком прелому бедема има проширење различитих димензија, облика и функције. На највишој коти, уз први прелом бедемске трасе пројектовао је пространи плато са централно постављеним објектом – гостионицом и два симетрична извијена проширења – видиковца. Сложеним, развијеним степеништем повезао је овај плато са главном стазом, преко проширења са централном кружном ронделом. Овај сложени архитектонски ансамбл, употпуњен чесмом у осовини благо заобљених степенишних кракова чини у пројекту најрепрезентативнији и по садржају најбогатији део парка. Стазом уз бедем наниже, на месту следећег прелома који формира конвексну површину, Леко је пројектовао још једно проширење довољно велико да се на њему може изградити неки мањи објекат, затим још једно издужено двоструко једнокрако степениште и на најнижем опет испупченом прелому једно мање полукружно проширење. (Табла 1)

У погледу постојећег терена, Леко је предвидео знатне земљане радове којима би се значајно изменила конфигурација читавог простора. Постојећи природни пад дунавске падине остао би доминантан, с тим што би се и у

¹⁵⁸ Леко, Т. Д. (1899), стр. 1-8.

попречном профилу формирао пад и то од подужних ивица – бедема с једне и улице с друге стране, према средини. На тај начин добијен „коритасти“ пресек пројектован је првенствено у циљу одвајања парка од околног простора, а посебно улице и њиме би се како је образложио постигло да „границе дођу свуда узвишене према непосредној околини парка“. Поред насипања земље која је била неопходна да би се остварила континуирана комуникација уз тврђавски бедем, највеће насипање терена предвидео је у најнижем углу – на пресеку улице и границе са расадником, где је пројектом предвидео формирање веће водене површине – рибњака. Посебно је нагласио, у погледу измена терена, да ће се земља која се буде ископавала користити за сва предвиђена насипања.

Леко је задржао постојећу широку главну стазу која се средином доњег Калемегдана између бедема и улице спуштала од Горњег Калемегдана до расадника, с тим што је незнатно променио њен правац на граници према расаднику, заобливши постојећу праву линију како би затворио директну визуру на расадник и створио интимнији доживљај боравка у изолованој оази зеленила. У складу са условима конкурса, Леко је предвидео игралиште за малу и одраслу децу – на простору између бедема и главне стазе, као и „забавиште“ – простор са рингишпилом, панорамом и сл. Овај простор је лоцирао на самом улазу у парк - на простору који формирају главна стаза, граница доњег и горњег Калемегдана и улица Кнез Михаилов венац.

У циљу повезивања доњег и горњег Калемегдана, који су раздвојени широком комуникацијом која води из вароши правцем који се наставља на Узун Миркову улицу у тврђаву кроз Стамбол капију - што је истакао као посебан недостатак - Леко је предвидео изградњу тријумфалне капије коју је поставио тако да истовремено врши функцију улаза у тврђаву и у оба дела парка. Капију је повезао са монументалном оградом од дуплог низа аркада постављених у благом луку дуж границе доњег Калемегдана, са улазом у средини фланкираним пилонима. Улаз у доњи Калемегдан лоцирао је наспрам улаза у горњи, који је само нагласио симетричним проширењем пешачке стазе.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Анализа конкурсног решења за уређење Малог Калемегдана извршена је према оригиналној документацији - текстуалном и графичком прилогу који су публиковани у књизи Димитрија Т. Лека *У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулацији Малог Калемегдана*, стр. 2-4 и план на крају као прилог.

Не улазећи детаљније у анализу ставова конкурсне комисије изречених поводом овог пројекта, треба истаћи да су примедбе иако веома конкретне, заправо резултат суштинског неслагања са Лековим приступом пројектовању и примењеном просторном и урбанистичко - архитектонском концепцијом. Полазећи од природних карактеристика терена и постојећег просторног и архитектонског оквира, Димитрије Т. Леко уочава њихове супротности и успева да их помири користећи неправилне, криволинијске, покренуте форме, које на појединим местима своди у вешто компоноване симетричне просторне и архитектонске елементе. Та ретка места примењене симетрије представљају тачке ослонца целе композиције која свој пуни израз добија тек укључивањем пројектованих попречних нагиба терена, чиме се повећава иначе мала ширина парка, поједини архитектонски склопови добијају на монументалности а цео простор на интимности. Леков конкурсни рад у свим својим аспектима представља зрело, простудирано и целовито решење, очигледно засновано на добром познавању и прихватању нових идеја које су у Европи крајем 19 и почетком 20. века почеле да се шире на архитектуру - пошто су претходно освојиле грађевинско и уметничко занатство, примење и ликовне уметности, графички и урбани дизајн.¹⁶⁰

По завршетку конкурса није се на простору доњег Калемегдана ништа радило у наредним годинама, осим што је Општина и даље предузимала активности да овај простор добије на коришћење. Ово питање добило је завршницу крајем 1901. године, приликом решавања захтева Министарства војног везаног за изградњу зграда за војну болницу Београдског гарнизона. Наиме, на седници општинског одбора одржаној 6. новембра донета је одлука да Општина уступи своје земљиште на Западном Врачару Министарству војном за подизање војне болнице а да Министарство заузврат прихвати захтев Општине од 20. септембра 1900. године да она о свом трошку уреди мали Калемегдан. Истом приликом, Министарство војно је дало сагласност да у подножју савске падине

¹⁶⁰ У литератури се наводи да је Леко свој рад засновао на идеји о барокном типу простора, што се не може прихватити. Његов пројекат јасно показује утицај „новог правца“ који је он примењивао у својим каснијим пројектима, а ватрено заступао у бројним критичким чланцима о архитектури и урбанизму. О утицајима који су „Минхенски Jugendstil, бечка сецесија, париска изложба и пештанске грађевине на прелому столећа“ сигурно имале на београдске архитекте и о новом стилу у архитектури Београда видети у: Шкаламера, Ж. (1965). Сецесија у архитектури Београда 1900-1914. ЗЛУМС: Матица Српска, 315-320.

Општина о свом трошку подигне „трошаринске антрпоте“¹⁶¹, уз услов да и даље о радовима које буде предузимала обавештава Министарство војно, али не „да оно те радове спречава но да их доводи у склад са положајем београдске тврђаве“. Ова одлука је као и у случају горњег Калемегдана подразумевала уступање земљишта на „употребу и уживање“ с тим да је војска задржавала право да ово земљиште поново преузме уколико се укаже потреба „пошто оба земљишта спадају у градски рејон,¹⁶² на коме се нико убаштинити не може“.¹⁶³ Међутим, ни ова одлука није била коначна због чега радови нису започињали, иако су у општинском буџету у наредне три године предвиђана средства за уређење малог Калемегдана.¹⁶⁴ Као и у случају горњег Калемегдана, војска се невољно и тешко - очигледно под сталним притисцима општинске власти - одрицала простора који је користила и који јој је очигледно још увек био потребан. С друге стране, за Општину је основни проблем било питање власништва које није могло бити решено и није могло бити пренето на Општину, будући да се простор Калемегдана, некадашњег градског поља – тврђавске гласије, још увек третирао ко простор примарне војне намене. У честим дискусијама које су покретане на седницама Општинског одбора у овом периоду преговарања о узајамном уступању земљишта између војске и општине, чули су се и предлози да се од овог простора треба одустати а да се за „дечији парк“ тражи друго земљиште.¹⁶⁵ Најзад, априла 1903. године, на основу решења Суда општине београдске одржана је јавна лицитација „за откопавање и уређење малог Калемегдана“ и радови су започели.¹⁶⁶ Према неким подацима, радови на уређењу су започели тек наредне – 1904. године која се уједно помиње и као година када је Војна команда коначно

¹⁶¹ „антрпо“ (фр. *entrepot*, л. *interpositus* метање између, уметање) *трг.* стовариште, складиште, магацин за смештај робе која долази из иностранства, а под условима које закон одређује (роба, док лежи у њему, не плаћа царину)... Вујаклија, М. (1954). *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета, стр. 59.

¹⁶² Читати: тврђавски рејон. Град = Тврђава

¹⁶³ БОН број 43, 22. новембар 1901. године, стр. 257.

¹⁶⁴ Општина је предвидела средства у износу од 8.000 динара за 1900. годину (видети у: БОН бр. 5, 30. јануар 1900. године, стр. 20), 15.000 динара за 1902. годину (видети у: БОН бр. 3, 1902. године, стр. 21). На седници Општинског одбора 26. фебруара 1902. године, одговарајући на одборничко питање зашто се не почиње са радовима, председник општине је обавестио „да питање о уступању Савске падине и Малог Калемегдана општини на уређење и уживање није још свршено“. (БОН број 12, 24. март, 1902. године, стр.91).

¹⁶⁵ БОН број 8, 22. фебруар 1903. године, стр. 58.

¹⁶⁶ БОН број 16, 20. април 1903. године, стр. 119. За јавну лицитацију која је одржана 22. априла били су припремљени „план и предрачун и остала техничка и погодбена документа“.

предала Општини мали Калемегдан на управљање.¹⁶⁷ Нема сумње да је овај простор у тренутку преузимања био у лошем стању имајући у виду на који је начин и у које сврхе до тада коришћен. Стога се свакако прво морало приступити припреми терена и земљаним радовима, што је могло бити урађено 1903. године у складу са објављеном лицитацијом, а тек у наредној години могли су започети и радови на уређењу - изради стаза и озелењавању.¹⁶⁸ На овим пословима је, како се наводи у литератури, била ангажована архитекта Јелисавета Начић.¹⁶⁹ То је био њен први рад као младог архитекте у београдској општини а обављала га је према „идејним нацртима архитекте Димитрија Т. Лека“.¹⁷⁰ Будући да су у то време обоје радили у Општини, може се претпоставити да су на овом послу сарађивали али не постоје подаци о томе колики је удео у планирању и извођењу радова имао Леко као аутор конкурсног решења, а колики Јелисавета Начић.¹⁷¹ Имајући у виду да је Леко непосредно по завршетку конкурса прешао из Министарства војног у Београдску општину, могуће је да је ипак прихватио да уради нови нацрт за мали Калемегдан, како је то сугерисано општинском одлуком. У том случају Јелисавета Начић је могла да разрађује пројекат свог старијег колеге, израђује техничке

¹⁶⁷ Милановић, Х. (1999). Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан. *Наслеђе*, II, 49.

¹⁶⁸ Давање у закуп кошења траве на Малом калемегдану прекинуто је 1903. године са образложењем да је неће вероватно ни бити пошто ће започети радови на уређењу. Видети у: БОН број 17, 27. април 1903. године, стр. 124. С друге стране, 1904. године стазе су већ биле трасиране и 01. јуна је обављена лицитација за радове на калдрмисању „олука“. Видети у: БОН број 22, 30. мај 1904. године, стр. 3

¹⁶⁹ После дипломирања на Великој школи у Београду 1900. године, Јелисавета Начић се запослила као цртач у Министарству грађевина, а од 1902. године, после положеног државног испита почиње да ради као архитекта у Београдској општини. Плодни рад који је обухватио пројекте и конкурсне радове једнако као и разраду идејних пројеката других архитеката и извођачке радове, прекинуо је Први светски рат и окупација Београда, за време које је интернирана у Нежидерски логор у Мађарској. После рата живела је у Дубровнику са породицом и није се више вратила професионалном раду. О животном путу и професионалном раду Јелисавете Начић видети у: Минић, Милан. С. (1956). Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић. *ГМГБ*, III, 451-458; Ножинић, О. (1983). Јелисавета Начић – прва жена архитекта у Србији, Зборник за ликовне уметности, Нови Сад: Матица српска, 275 – 293. Ђурић-Замоло, Д. (1988). Прилог познавању живота и рада арх. Јелисавете Начић (1878-1955). *ГГБ*, XXXVI, 149-162. Ђурић-Замоло, Д. (1996). Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896 – 1940 године. *Пинус* 5, 43-47.

¹⁷⁰ Минић, Милан. С. (1956), стр. 451. Аутор првог рада о Јелисавети Начић наводи да је главне податке добио од ње саме, а да је „проверавања и допуне ... чинио према исказима њених савременика и другова архитекте Ђуре Бајаловића и инжењера Јоце Обрадовића, који је у то време био шеф катастра“.

¹⁷¹ После Министарства војног у којем је био запослен 1898. године у време расписивања конкурса, 1900. године Димитрије Т. Леко прелази у Београд – за општинског архитекту. Видети у: БОН број 23, 28. мај 1900. године, стр. 93.

детаље и изводи радове.¹⁷² У сваком случају, изведено уређење приказано на плану Београдске тврђаве из 1914. године нема готово никакве сличности са конкурсним радом Димитрија Т. Лека. Изостали су сви архитектонско – урбанистички елементи који су били основно обележје овог пројекта: монументално решени улаз у тврђаву и парк са тријумфалном капијом и са њим повезан аркадни низ који наглашава централно постављени улаз у простор Малог калемегдана, терасасто решен ансамбл са гостионицом на врху, степеништем са чесмом и кружном цветном ронделом у подножју, језеро – рибњак, а најзад и сва три пројектована игралишта. Једина сличност са конкурсним радом огледа се у решењу пешачких комуникација. Средишња широка пешачка стаза која спаја горњи Калемегдан са расадником, која је постојала и у време расписивања конкурса, задржана је као главна комуникација. Са обе стране ове централне стазе изведене су испреплетане криволинијске стазе мање ширине, формирајући на тај начин неправилне зелене површине различитих величина, облика и врсте зеленила. За овакво решење пешачких стаза, као и за три мања новоотворена бочна улаза у парк - на правцима одговарајућих варошких улица – може се рећи да представљају реализацију Лекове замисли.

Приближно у исто време када је Општина приступила уређењу доњег (малог) Калемегдана, започели су и радови на формирању новог улаза у горњи Калемегдан. (Табла 2) На основу идеје коју је Општински баштован Франц Копта изнео пред Одбор вароши Београда марта 1900. године требало је да се омогући директан прилаз савској алеји, која је већ била уређена и представљала један од најпријатнијих делова парка, са дрворедом, цветним лејама и клупама за одмор и уживање у јединственом погледу на Земун и сремску равницу.¹⁷³ За израду „степеница на Калемегдану спрам Богословије“ одобрено је да се може из вишка трошаринских прихода утрошити сума од 20.030 динара и 75 пара у 1902. и 1903. години.¹⁷⁴ Извођење радова је поверено „фирми Голумховског“, која је према наводима Димитрија Т. Лека са грађењем започела априла 1903. године.¹⁷⁵ Већ средином маја у дневној штампи је објављено да „радови око намештања наших

¹⁷² Ђурић – Замоло, Д. (1981), стр.71.

¹⁷³ Леко, Т. Д. (1909). *Наше прилике – поводом VIII конгреса архитекта*, Београд, 76.

¹⁷⁴ БОН број 33, 18. август 1902. године, стр. 234.

¹⁷⁵ Леко, Т. Д. (1909), стр. 76.

нових калемегданских степеница приближавају се крају и већ сад можемо с поносом узвикнути: одиста су господске те степенице и нека је хвала свима који су на замисли овако лепа украса наше престонице радили, па ју ето и у дело привели.“ У наставку се као посебно значајно истиче да камен за грађење „није са стране донесен“ већ да је употребљен домаћи камен „ломљен у нашем Рипњу“ под надзором Феђе Голумбовског, чија је заслуга што је овом мајдану „приредио чувен глас на далеко...“.¹⁷⁶ Као аутор ових степеница у литератури се свуда наводи архитекта Јелисавета Начић.¹⁷⁷ Пројектоване су као симетричне са два лучна степенишна крака која полазе са улице, спајају се на подесту и трећим, централним краком нешто веће ширине од полазних излазе на шеталиште. Велики нагиб улице са које полазе степенишни краци представљао је проблем код овако конципиране правилне шеме кретања (пењања). Он је веома вешто решен – применом различитог броја степеника у горњем (14 висина) и доњем (17 висина) краку, сходно одговарајућој – мањој и већој висинској разлици која се морала савладати. На овај начин добијено је високо зидно платно између кракова, које је искоришћено за формирање чесме као централног мотива, у осовини читаве композиције. Чесма у облику лавље главе изливене у бронзи налазила се у зиду, у оквиру плитке нише са стилски обликованим елементима, а за прикупљање и одвођење воде изведено је полукружно ниско профилисано „корито“. Пуна ограда степенишних кракова, са квадратним стубовима на свим преломним тачкама, настављала се дуж улице са обе стране што је доприносило монументалности и наглашавало симетрију решења.

У Првом светском рату степениште је претрпело знатна оштећења, после чега је обновљено. На стубовима ограде - на горњем делу степеништа - тада су постављене као завршни мотив вазе обликоване у духу сецесије. Исте вазе, на

¹⁷⁶ Вечерње новости, 11. мај 1903. године, стр.3. Будући да се на основу податка о почетку радова који је забележио Димитрије Т. Леко и ових о најави њиховог завршетка закључује да су они извршени за свега месец дана, може се претпоставити да су они започели и раније. Податак који налазимо код Д.Т.Лека може се односити на почетак постављања камених квадера, који су свакако морали раније бити израђени и допремљени на градилиште, а припремни радови већ обављени.

¹⁷⁷ Постоје одређена неслагања о ауторству и датовању пројекта у иначе малом броју података са којима се располаже. Хронолошки наводећи кључне датуме везане за „Калемегданске степенице“ – од прве идеје до реализације - Димитрије Т. Леко помиње два пројекта: један који је урадио општински архитекта и други који су урадили инжењери из Министарства грађевина. Будући да је текст усмерен на критику рада Општине, у њему се не прецизира ни аутор пројекта, ни година његове израде. Видети у: Леко, Т. Д. (1909), стр. 75-76.

постољу идентичном као на огради степеништа, налазиле су се и у оквиру тада изведене ограде дуж Савског шеталишта.¹⁷⁸ За разлику од пуне ограде степеништа - на шеталишту је ограда била транспарентна, са танким металним шипкама између стубова - потпуно у складу са основним вредностима шеталишта као јединственог видиковца. Ограда је по свој прилици страдала у Другом рату, после чега није обновљена, а степениште је у нешто измењеном облику – без ваза – и знатно оштећено сачувано до данас.¹⁷⁹

Подизање јавних споменика

Обликовању парка на простору Горњег Калемегдана, као јавног градског простора, посебно су допринели споменици, који су почели да се подижу већ у последњој деценији 19. века. Прва иницијатива потекла је од Типографског певачког друштва „Јакшић“, које се већ 1891. године обратило Општини молбом да му се одреди место на Калемегдану на којем би подигли споменик Ђури Јакшићу.¹⁸⁰ Општински одбор је одредио архитекту Милана Капетановића да одреди место за споменик, а на предлог одборника Косте Главинића одлучио да учествује у његовом подизању са прилогом у износу од 100 динара.¹⁸¹ Истом приликом је најављено да се и „друга друштва спремају да подигну споменике Даничићу, Панчићу и другима.“¹⁸²

¹⁷⁸ Ограда са вазама у духу сецесије у литератури је навођена као дело архитекте Јелисавете Начић, те сходно томе и датована у прву деценију 20. века: Минић, Милан. С. (1956), стр. 452. и каснија литература. Међутим, на основу анализе фотографија из времена после Првог светског рата, на којима се виде и вазе на степеништу и ограда на Савском шеталишту, закључено је да су ови елементи каснијег датума. О огради из времена пре Првог светског рата нису нађени подаци. На ратним фотографијама види се обична ограда од дрвених облица и жице.

¹⁷⁹ Вазе на огради степеништа данас не постоје. О њима сведочи фотографија снимљена између два рата, по свој прилици у време зидања Француске амбасаде. На овај снимак ми је указала Вера Павловић – Лончарски, историчар уметности. Поређењем са фотографијама које ми је из своје колекције љубазно уступио Милош Јуришић, могло се утврдити да ограда на савском шеталишту и елементи ограде на степеницама припадају истом решењу, односно истом времену. За ове драгоцене податке и документацију обома се најсрданије захваљујем.

¹⁸⁰ Георгије „Ђура“ Јакшић (1832 – 1878) - српски сликар, песник, приповедач и драмски писац, представник родољубивог романтизма. Поезију и прозу посвећивао је темама из националне историје али и савременог живота, величајући националну и личну слободу и борећи се против друштвене неправде. Био је веома цењен и поштован од савременика.

¹⁸¹ БОН број 48, 17. новембар 1891. године.

¹⁸² Споменик Ђури Даничићу откривен је 1894. године у Калемегданском, а споменик Јосифу Панчићу 1897. године у Универзитетском парку. За разлику од свих споменика подизаних у Калемегданском парку у овом периоду, који су били у облику бисте на постаменту, Панчићев споменик је као фигуралну скулптуру израдио 1891. године вајар Ђорђе Јовановић. Детаљније о Панчићевом споменику у: Тимотијевић, М. (2001). Херој пера као путник: типолошка генеза

Подизање јавних споменика које је током 19. века доживело експанзију у европским земљама, било је у то време већ потпуно прихваћено и у Србији која се тек налазила на почетку процеса формирања државности, у оквиру којег су посебно биле подржаване све активности које су доприносиле јачању националне свести и националне идеје.¹⁸³ Споменици су подизани као израз почаст и поштовања а уједно и у циљу чувања сећања на заслужне личности из политичког, привредног и културног живота, као и на значајне историјске догађаје.¹⁸⁴ Овакав начин јавног, уметнички обликованог обележавања националне прошлости али и савремених носилаца националне идеје, био је у већој или мањој мери подржаван од државе и од јавности. Ипак, посебну улогу у реализовању конкретних акција - нарочито када је реч о споменицима на Калемегдану - имала су грађанска удружења. Она су у већини случајева иницирала и кроз све фазе спроводила активности око подизања споменика - укључујући и прикупљање средстава и ангажовање уметника - због чега се често дешавало да од покретања иницијативе до откривања споменика прође и неколико година.¹⁸⁵ Тако је и споменик Ђури Јакшићу, за који је прво од Општине тражена сагласност 1891. године, подигнут тек пет година касније. Пре њега је залагањем Учитељског удружења већ био подигнут споменик Јовану Гавриловићу¹⁸⁶, а заслугом Великошколске дружине „Даничић“ споменик Ђури Даничићу¹⁸⁷. Оба споменика израдио је вајар Петар Убавкић и они су свечано откривени 1893. и 1894. године.¹⁸⁸

Истом уметнику била је поверена и израда бисте Ђуре Јакшића, о којој је непосредно пре подизања споменика јавност обавештена да је „необично лепа“, да

јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе*, III, 50. са наведеном литературом.

¹⁸³ Макуљевић, Н. (2006). *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд, 275.

¹⁸⁴ Исто, 277.

¹⁸⁵ Прва иницијатива за подизање споменика Војиславу Илићу, коју је непосредно после његове смрти 1894. године покренула Књижевно-уметничка заједница, није се реализовала. Пет година касније – 1901. године покренута је нова, а споменик је откривен тек априла 1904. године. Видети у: Тимотијевић, М. (2000-2001). Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *ПГБ*, XLVII - XLVIII, 187-210.

¹⁸⁶ Јован Гавриловић (1796 - 1877) државник, географ, члан Државног савета - био је на многим значајним државним пословима. Као историчар Првог српског устанка, сарадник и пријатељ Вука Караџића, дао је велики допринос развоју просвете и организовању модерне српске државе.

¹⁸⁷ Ђуро Даничић, рођен под именом Ђорђе Ј. Поповић. (1825 – 1882) - филолог, блиски сарадник Вука Караџића и велики поштовалац његовог рада. Један од најзначајнијих реформатора српског језика. Превео је Стари завет.

¹⁸⁸ Тимотијевић, М. (2000-2001), стр. 200.

„брижљиво и верно изражава израз у свим цртама жив“ и да „чини на човека дубок утисак“, те да ће „служити на част и уметнику вајару Убавкићу и вредној и благодарној певачкој дружини Јакшић“.¹⁸⁹ Прикупљање прилога вршено је на тематски одржаваним концертима и књижевним вечерима, на које су позивани и представници власти и Општинске управе, што је био начин да се и из буџета обезбеде одређена средства.¹⁹⁰ Друштво је организовало и лутрију за коју су штампане наменске срећке симболичне вредности од једног динара и ограниченог броја згодитака, с тим што се у најавама посебно наглашавао циљ прикупљања новца и позивало грађанство да помогне „овај лепо доказ поштовања Јакшићева спомена“.¹⁹¹ Најзад, споменик је откривен на Светог Илију 1896. године уз присуство многобројног грађанства, представника Владе, ректора Велике школе и бројних „знаменитих људи од пера“ после чега је уприличена пригодна свечаност са кратким говором председника Друштва о „животу и делању великог покојника“ и извођењем - за ту прилику „спеване“ - химне Јакшићу.¹⁹²

Подизање споменика заслужним савременицима било је у функцији „конституисања националног пантеона“, као завршни чин у процесу стварања „хероја новог доба“. На реализацију почетне идеје, често инициране непосредно после смрти - у случају рано преминулог песника Војислава Илића¹⁹³ већ на свечаној сахрани - утицали су сложени услови у оквиру којих је велику улогу имао и утицај покретача – удружења, као и појединаца из Одбора за подизање споменика.¹⁹⁴ Поред великих заслуга које је имала у популаризацији песниковог дела, посебно објављивањем *Војислављеве споменице*, Књижевно-уметничка заједница у оквиру које је 1894. године формиран *Одбор за подизање споменика Војиславу Ј. Илићу* није успела да реализује друга два постављена циља:

¹⁸⁹ Бранково коло, 23. мај (04. јун) 1896. године.

¹⁹⁰ Типографско певачко друштво „Јакшић“ приредило је 20. септембра 1891. године забаву у калемегданском парку на коју је позвало и Одбор београдске општине. Одазвавши се позиву, Општина је том приликом из буџета издвојила 100 динара као добровољни прилог: БОН број 40, 22. септембар 1891. године, стр. 230.

¹⁹¹ Бранково коло, 25. јануар (06.) фебруар 1896. године, стр. 126.

¹⁹² Бранково коло, 1. (13.) августа 1896. године.

¹⁹³ Војислав Илић (1860 – 1894) - српски песник ангажоване поезије, гласник напредних идеја и критичар друштвених збивања. Његов плодни рад прекинут је прераном смрћу у тридесет трећој години.

¹⁹⁴ Тимотијевић, М. (2000-2001), стр.187-188.

објављивање сабраних дела и подизање споменика.¹⁹⁵ Почетком 1901. године поново је покренута иницијатива за подизање споменика. Захваљујући великом утицају који је имао *Одбор београдских госпођица за подизање споменика Војиславу Ј. Илићу*, формиран у оквиру *Кола српских сестара*, и подршци највиших кругова државне власти - споменик је свечано откривен већ 1904. године. За разлику од претходних споменика, који су директно наручивани од уметника које је бирао сам наручилац, за споменика Војиславу Илићу расписан је конкурс којим су позвани српски уметници - вајари да израде пројекте за споменик у облику „попрсја обичне величине са постаментом“.¹⁹⁶ У року од месец дана колико је конкурсним условима било предвиђено, пристигла су прво три рада а накнадно још три.¹⁹⁷ Ако се узме у обзир да су своје радове послали и већ признати уметници од којих су неки већ имали реализоване јавне споменике, свакако се може оценити да је конкурс имао веома успешан исход. Међутим, у каснијем процесу оцењивања радова, које је вршила петочлана комисија, дошло је до одређених проблема - неслагања у мишљењима појединих чланова - због чега се рад одужио, комисија претрпела измене, а своје радове повукло чак три уметника. Прва награда на крају није ни додељена те је *Одбор београдских госпођица*, у настојању да посао око којег се окупио доведе до краја, прибегао већ уобичајеном поступку директног наручивања. За израду споменика ангажован је вајар Јован Пешић, који је учествовао на конкурсима и чији је рад награђен другом наградом.¹⁹⁸

Место за споменик одређено је већ у време расписивања конкурса. Одбор београдске општине је марта 1902. године разматрајући молбу коју је поднео *Одбор београдских госпођица* донео одлуку да се споменик „може поставити на Великом калимегдану, на месту које председништво општине са овим одбором буде одредило.“¹⁹⁹ Споменик је постављен наспрам споменика Ђури Јакшићу и 4.

¹⁹⁵ Детаљније о условима и активностима везаним за подизање споменика али и за читав концепт величања „националних хероја пера“ у: Тимотијевић, М. (2000-2001), стр.187-210.

¹⁹⁶ Бранково коло, 14. (27.) март 1902. године.

¹⁹⁷ Нацрте за споменик послали су Петар Убавкић, Ђорђе Јовановић и Иван Рендић, а накнадно Анастас Боцарић, Симеон Роксандић и Јован Пешић. Према подацима из *Бранковог кола* преузето из Тимотијевић, М. (2000-2001), стр. 198.

¹⁹⁸ Рад вајара Јована Пешића објавила је *Нова искра* (бр. 3 март 1903. године, стр. 69). О анализи конкурсних решења, променама изведеног споменика у односу на конкурсно решење и могућој изради нове бисте видети у: Исто, стр. 201-206.

¹⁹⁹ БОН број 16, 21. април 1902. године, стр. 131.

априла 1904. године, уочи песниковог рођендана, откривен на свечаности која је била осмишљена с великом пажњом организаторки и најављена са детаљним програмом и позивом за „све пријатеље и поштоваоце“, као и за „сва удружења и редакције свих овдашњих листова и остало грађанство“ да „својим присуством увеличају ову скромну свечаност у спомен и славу ранопреминулог и омиљеног песника“.²⁰⁰ Поред чланова породице и најближих пријатеља, поштоваоца песниковог дела – књижевника, свештеника, новинара, ђака, радника, откривању споменика је присуствовала и председница *Кола српских сестара* Савка Суботић и принцеза Јелена Карађорђевић, коју је „постројени Одбор госпођица дочекао на уласку у Калемегдан“. Откривање споменика је са великом пажњом пропраћено у јавности, кроз бројне натписе у штампи који су преносили све детаље са ове свечаности, посебно одајући признање *Одбору београдских госпођица* и најдубље поштовање за уметника Јована Пешића „који је произвео опште дивљење“.²⁰¹

Непуне три недеље касније откривен је на Калемегдану споменик песнику Јовану Суботићу.²⁰² Иницијатива за подизање овог споменика потекла је од његове породице и суграђана. Залагањем Одбора земунских грађана, формираног у оквиру Српске црквене општине Земун, прикупљени су добровољни прилози којима је у целости финансирана израда и бисте и постамент, тако да породица „није имала потребе да и са своје стране што додаје.“²⁰³ Бронзану бисту израдио је у Паризу вајар Ђорђе Јовановић 1896. године²⁰⁴ а постамент од белог мермера исклесан је и обрађен у Земуну и крајем 1903. године допремљен је у Београд.²⁰⁵ Претходно је Општински одбор вароши Београда на седници одржаној 27. јуна 1903. године дао сагласност др Војиславу Суботићу да подигне споменик „своме оцу Јовану Суботићу, српском књижевнику, на Великом Калемегдану у близини већ постављених споменика, с тим да тачно место одреди председништво

²⁰⁰ Политика, 2. април 1904. године.

²⁰¹ Бранково коло, 25. април (05. мај) 1904. године.

²⁰² Јован Суботић (1817 – 1886) - адвокат и политичар. Популаран као песник и драмски писац патриотске провенијенције али и истакнути народни трибун.

²⁰³ Политика, 25. април 1904. године, стр.3.

²⁰⁴ Бранково коло, 1. (13.) август 1896. године.

²⁰⁵ Захтев за ослобађање од пореза поднела је Одбору београдске општине супруга Јована Суботића. Мермер за постамент у вредности од 91 динар и 80 пара ослобођен је плаћања пореза приликом увоза, на седници одржаној 15. октобра 1903. године: БОН број 45, 2. новембар 1903. године, стр. 261.

општине.²⁰⁶ Представници Општинског одбора вароши Београда примили су са посебном захвалношћу споменик од представника Српске земунске црквене општине и открили га на свечаности 25. априла 1904. године.²⁰⁷

Првих пет споменика подигнуто је у централном делу Горњег Калемегдана. Постављени су по ободу стазе концентрично трасиране око кружног платоа са фонтаном у средини. Извођење фонтане свакако би се морало датирати у време увођења водоводне мреже у Горњи калемегдан, што је могло да буде већ после 1892. године, с тим што је највероватније била предвиђена већ пројектом реконструкције из 1890. године. Накнадно, најраније 1909., а најкасније 1911. године, фонтана је украшена скулптуром „Борба“ („Рибар“).²⁰⁸ Дело вајара Симеона Роксандића настало је 1906. године у Риму, где је уметник отишао на годину дана како би могао да се посвети стваралаштву, после десет година рада као наставник цртања „у српској паланци, гдје се његов велики и отмјени таленат унижавао учењем дјецe како се праве троугаоници и кругови...“²⁰⁹ Скулптура „Борба“ била је изложена 1907. године на међународној изложби лепих уметности у Риму, где је била је запажена и добила позитивне критике, те је гипсани модел исте године откупио Народни музеј у Београду.²¹⁰ Захваљујући већ створеном интересу у земљи и за уметника и за његово дело, скулптура „Борба“ била је послата исте 1907. године на велику Британску изложбу у Лондон где је добила централно место у сали Српског павиљона. Похвале ни тада нису изостале. Нема сумње да је опширан приказ Јована Дучића, објављен прво у Политици²¹¹ а пренет у Босанској вили²¹², допринео да вредности овог несумњиво изузетног вајарског дела које тематиком осликава борбу рибара са змијом, поприме симболичне

²⁰⁶ БОН број 31, 13. јул 1903. године, стр. 183

²⁰⁷ Политика, 25. април, 1904. године, стр.3.

²⁰⁸ О предлогу за откуп скулптуре писала је *Политика* 25. јуна 1908. године, стр. 3, а фотографија водоскока са скулптуром у Калемегданском парку објављена је у *Новој искри* јуна 1911. године, стр. 175.

²⁰⁹ Дучић, Ј. Сима Роксандић, Вајар. *Политика*, 02.септембар, 1907. године, стр.3. У току студија Симеон Роксандић је једно време добијао стипендију, али будући да је она била недовољна за живот, радио је каменорезачке послове. Крајем 1898. године почиње да ради као наставник цртања и „калуповања“ прво у Ужицу, а затим у Крагујевцу. Видети у: *Enciklopedija likovnih umetnosti 4* (1966). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, str.113.

²¹⁰ Борозан, И. (2014). Обнова антике и архајски модернизам: фонтана *Рибар (Борба)* Симеона Роксандића, *Наслеђе XV*, 33-34.

²¹¹ Политика, 2. септембар, 1907. године, стр.3.

²¹² Босанска вила, бр. 20, 1908. године, стр.317.

карактеристике човекове борбе са природом, борбе за преживљање.²¹³ Инспирисан очигледно дубоким емоцијама које је Роксандићево дело у њему покренуло, Дучић је на сугестиван начин детаљно описао скулпторалну композицију и са истанчаним осећајем за препознавање и тумачење основне замисли али и скулпторалног изражавања, раскошном нарацијом створио живу слику и увећао њену визуелну вредност. У том смислу истичући функцију скулптуре као водоскока и садејство визуелног доживљаја са звучним ефектима „живе“ воде, предвидео је да „када високи и кипећи млаз воде прсне из чељустни змијине, сипајући по цијелој бронзи, та ће скулптура бити необично пуна покрета и напор ових хрвача добиће шума, хуке; грцање побијеђене змије у смртоносним, гвозденим песницама постаће овдје не само видљиво него и чујно.“ Из наставка Дучићевог приказа сазнаје се и место предвиђено за постављање скулптуре, а то је „сквер на Теразијама, зашто је бронзани примјерак откупљен за водоскок.“ Позитивно се изражавајући и о функцији и о предвиђеној локацији, о значају који ће скулптура имати за трансформацију и унапређење јавног градског простора закључује: „У нашем тихом граду, гдје изгледа не иду сатови, нити теку чесме, овај ће умјетнички угао на Теразијама представљати страст, снагу и неке радосне и бунтовне жеље за животом, какве ми имамо тако мало.“ Дучић је, како се показало, исправно проценио атмосферу у Београду, због које ипак није дошло до реализације почетне идеје и постављања скулптуре на Теразијама. Судећи по каснијем примеру Мештровићеве скулптуре – наге мушке фигуре која је такође требало да буде постављена на Теразијама али је због протеста великог дела јавности „завршила“ на горњоградском платоу Тврђаве, преузимајући потпуно другачије значење од првобитне уметникове идеје - може се прихватити претпоставка да је представа рибаревог нагог тела била исувише смела за постојеће моралне норме и да јој је због тога додељено ново место у простору градског парка.²¹⁴

Последњи споменик у облику бисте на постољу постављен је на Калемегдану Кости Таушановићу.²¹⁵ За разлику од претходних, који су били

²¹³ О различитим тумачењима, значају и месту скулптуре Борба (Рибар) у ликовном српском стваралаштву краја 19. и почетка 20. века видети у: Борозан, И. (2014), стр.38-42.

²¹⁴ Исто, 41.

²¹⁵ Коста Таушановић (1854 – 1902) – политичар, истакнути опонент династије Обреновић. Као радикалски првак, посланик и уставобранитељ, често хапшен. После абдикације Краља Милана

концентрисани око кружног платоа са водоскоком, овај споменик је постављен десно од улаза у парк, уз стазу која се настављала на правац Кнез Михаилове улице. Могуће да је на промену места утицала личност истакнутог политичара савременика, за коју се сматрало да не припада већ формираној групи коју су чинили првенствено књижевници, песници и научници. У присуству многобројног света, чланова Одбора за подизање споменика и чланова и присталица многих радикалних група, споменик је откривен 25. јуна 1906. године.²¹⁶

За разлику од споменика који су знаменитим личностима подизани у Калемегданском парку у форми попрсја – бисте на постаменту, последњи споменик подигнут пред сам Први светски рат био је сложена архитектонско - скулпторална композиција посвећена Карађорђу, вођи Првог српског устанка.

Идеје о обележавању догађаја и личности везаних за Први српски устанак јављале су се периодично од средине 19. века а износили су их удружења и појединци, Министарства и општински одбори, посебно у годинама које су претходиле јубилејима Првог српског устанка. Разлози због којих све до почетка 20. века није подигнут споменик Карађорђу нису били везани само за изузетно тешку економску ситуацију у којој се Србија налазила и политичку нестабилност проузроковану сменом династија Обреновић и Карађорђевић, већ су били у великој мери одраз лутања и неиздиференцираних ставова по питању начина, форме, карактера и финансирања јавних споменика и спомен обележја, укључујући и идеје о градњи утилитарних објеката који би имали меморијални карактер.²¹⁷

Полемике које су обележиле читав период од расписивања конкурса до откривања споменика и критике које су се још интензивније „обрушиле“ на изведено дело, одражавале су сложене услове у којима се крајем 19. и почетком

био је министар у неколико влада, да би касније политичко деловање заменио радом на унапређењу привреде и економије. О Кости Таушановићу видети и у: Јовановић-Стојимировић, М. (2008), стр. 362-366.

²¹⁶ Политика, 26. јун, 1906. године, стр. 2.

²¹⁷ О различитим приступима обележавању догађаја и личности заслужних за ослобођење од турске власти, посебно о идејама и покушајима подизања споменика Карађорђу видети у: Павловић, А. (1980). Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина* 2, стр. 233-238.

20. века у Србији одвијао преломни период продора савремених европских утицаја у развоју ликовне и посебно скулпторалне, меморијалне уметности.²¹⁸

Рад вајара Пашка Вучетића као првонаграђени на конкурс који је 1908. године расписало Министарство војно поводом наступајућег јубилеја – стогодишњице оснивања српске регуларне војске чији је оснивач био Карађорђе – откривен је свечано на Калемегдану 1913. године.²¹⁹ Свечаност уприличена у част српске војске и њеног повратка после победе у балканским ратовима, обављена је уз највише војне и државне почести - у присуству краља Петра I, престолонаследника Александра, чланова краљевске породице и владе, највиших званика и трупа које су се тек вратиле са ратишта.²²⁰ Откривање споменика уклопљено је у целодневну прославу победе у којој је Србија проширила своје границе на југу, тако да су ратне заслуге војске увеличане заслугама за подизање споменика Карађорђу, што је посебно истакнуто и у Краљевом говору на свечаности на Калемегдану.²²¹

Споменик је подигнут на крају стазе којом се из правца Кнез Михаилове улице улазило у горњи Калемегдан. Завршетак стазе је обликован као неправилно овално проширење малих димензија у односу на величину споменика, што је произашло из карактеристика локације. Наиме, стаза се завршавала на ивици рова испред капије која је носила Карађорђево име, будући да су устаници које је он предводио кроз њу ушли у Тврђаву приликом освајања Београда. Међутим, мост који је премошћавао ров био је у то време срушен, тако да из тог правца није било могуће ући у Тврђаву.²²² То је утицало на концепцију партерног решења у оквиру којег се споменик јавља као завршни мотив који се пројектује на зидна платна тврђавских фортификација, а визуелно сагледава већ са улаза у парк.

Замишљен као високи постамент од камена неправилног облика изведен и обрађен тако да асоцира на природну стену, са фигуром Карађорђа на врху и

²¹⁸ Борозан, И. (2012). Споменик Карађорђу – симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе XIII*, стр. 27-47.

²¹⁹ Павловић, А. (1980), стр. 233-238.

²²⁰ О историјату израде споменика, конкурс, полемици која се водила после изложбе модела свих кокурских радова која је одржана у пролеће 1908. године у Официрском дому и о критикама после откривања споменика видети у: Јевтовић, М. (2001). Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе III*, стр. 181-191.

²²¹ Исто, стр. 186.

²²² Мост испред Карађорђеве капије, која и данас носи тај назив, обновљен је тек после Другог светског рата.

низом фигура које се од подножја пењу ка њему, споменик је изазвао такву буру незадовољства, најжешћих критика којима се оспоравала било каква његова уметничка вредност, чак се доводила у питање и сама идеја и компетентност комисије која ју је наградила. Због тога су се, додуше ретка, чула и мишљења да су разлози за толику острашћеност нејасни а негативне оцене преувеличане. Најдрастичнији предлог који је изречен за овај споменик окарактерисан као „наказа и ругоба“ и „највеће ругло за нашу културу“ подразумевао је „само један пут: срушити пијуком ову ругобу и подићи на томе месту нов, бољи споменик, према заслуги.“²²³ Рушењем споменика 1916. године овај се предлог и остварио, а о симболичном значењу његовог нестанка са Калемегдана може се говорити не само као о завршници дугог процеса стварања првог градског парка коме су управо споменици трансформисали значење у својеврсни храм националне културе, али и завршници једног изузетно важног периода српске историје, који је прекинут ратом, у наступајућем периоду кренуо сасвим другим правцем.²²⁴

(Табла 3)

3.1.4. Промене на простору Тврђаве након 1867. године

Тврђава какву је затекла српска војска после одласка турске војне посаде, одговарала је у потпуности стању последњег периода турске власти у Београду. У недостатку планова из овог периода, за утврђивање стања у којем се налазила тврђава у време када је преузела српска војска, као и за касније праћење промена, кроз читав овај период све до Првог Светског рата, користе се малобројни планови из средине 19. века и планови из друге деценије 20. века. Поред њих, слику употпуњују и веома драгоцени снимци из ваздуха начињени после бомбардовања у Првом Светском рату или непосредно по ослобођењу, али и описи путописаца. Тако Сигфрид Карпер приликом боравка у Београду 1850. године бележи да су зидине тврђаве „занемарене“, зарасле у коров, обрушене и на многим местима затрпане одроњеном земљом или „водом подривене и потонуле“.

²²³ Пијаде, М. (1963). *О уметности*, стр. 106 и 109, преузето из: Павловић, А. (1980), стр. 237.

²²⁴ За време окупације Београда Аустријанци су срушили споменик Карађорђу, који је могуће био оштећен у ратним дејствима, али је такође рушење могло бити проузроковано и другим разлозима. У сваком случају, на његовом месту подигнут је у међуратном периоду нови споменик „Захвалности Француској“

На Тврђави у наступајућем периоду мало је тога рађено. Коришћена је првенствено као војни комплекс за смештај војске и оружја, те су у ту сврху коришћени постојећи објекти, али првенствено они који су затечени у функцији или они за чије оспособљавање нису била неопходна већа материјална улагања. Из дописа који је председник министарскога савета – министар правде Ђорђе Ценић, упутио Управитељству вароши Београда 12. октобра 1868. године сазнаје се да је наредио пресељење „апсане“ из Топчидера у град београдски. Управа апсане и сви осуђеници који су до тада у Топчидеру „казне извршавали“ преселили су се тада у град (тврђаву), те је за убудуће министар обавестио Управитељство вароши Београда да „одсада осуђенике по пресудама судским“ шаље у град београдски, „као што је досад у Топчидер слало“.²²⁵

Поред Тврђаве, војсци је припадало и градско поље, које је у то време било празно и запуштено, неравно и кршевито, без иједног дрвета или жбуна, препуно разног ђубрета и прљавиштине. На једном делу налазило се старо турско гробље, напуштено, са разбијеним и обореним надгробним споменицима.²²⁶

Сви остали објекти, који војсци нису били неопходни, а налазили су се у стању да се могу користити, давани су у закуп. Тако је Амам у Доњем граду оспособљен за коришћење после реновирања 1896. године и наведен је као један од три купатила (поред Јеврејског амама у Солунској улици – срушеног 1939. Године и Купатила у Душановој улици које је сачувано до данас) у „Првом туристичком водичу“ који је под називом „Вођа по Београду с планом Београда“ објављен у другој половини 1896. године.²²⁷ На истом месту, у поглављу „Знаменитости“ - приликом описивања значајних грађевина од оних које су се тада налазиле на простору тврђаве наведене су: Дамад Али – пашино турбе на Горњем граду (под тадашњим називом Карамустафино турбе), Девојачко турбе у рову испред југоисточног бедема Горњег града, које се у водичу помиње као „гроб Туркиње девојке, (сршено 1961. Године), Пашин конак, на западном делу платоа Горњег града уз североисточни бедем, у којем се налазила команда Града, помиње се као „дивна

²²⁵ Прпа, Б. (Ур.) (2006), стр. 101

²²⁶ Градско поље – Калемегдан, описао је чешки књижевник и преводилац српских народних песама, 1850. године, приликом свог пропутовања по Београду. Стање није било ништа боље ни у време када је српска војска преузела тврђаву. Видети у: Гавела, Ђ. (Ур.). (2005). *Стари Београд – путописи из XIX века*, Нови Сад: ЗД+. 120

²²⁷ Недић, С.В. (1996). Први београдски туристички водич као сведочанство о урбанизму и архитектури. *ГГБ*, XLIII, 207.

зграда, са прекрасним и јединственим изгледом на китњасту Срем, равни Банат и богату Мачву“, цркву Ружицу.

У поглављу названом „Вредно је видети и посетити“ помињу се сви у то време у граду подигнути јавни споменици („Карађорђевића споменик“ – Споменик ослободиоцима Београда 1806. године у данашњем Карађорђевој парку, „Кнежев споменик“ - споменик кнезу Михаилу, споменик Јосифу Панчићу у данашњем парку на Студентском тргу) укључујући и оне у калемегданском парку: Споменик Ђури Даничићу, Јовану Гавриловићу, Ђури Јакшићу.

Југозападни део Горњег града био је још у време док су у њему били Турци издвојен од осталог дела горњоградског платоа, чак ограђен зиданом оградом. У том делу се налазио Пашин конак – стари, а затим и нови изграђен на истом месту.²²⁸ После преузимања Тврђаве, овај део Горњег града војска је почела да пошумљава истовремено кад и Горњи Калемегдан, будући да је био најрепрезентативнији део где се налазила команда Тврђаве. Касније ће на том простору бити изграђена и зграда над југозападним бедемом за потребе Генералштаба²²⁹, као и нешто касније павиљон у којем је 1904. године отворен Војни музеј.²³⁰ (Табла 4)

Имајући у виду да се у публикацији „Вођа по Београду с планом Београда“ помињу објекти који се налазе на правцу – комуникацији која је водила од вароши преко спољне и унутрашње Стамбол капије па кроз Сахат капију до Горњоградског платоа и Пашиног конака, може се претпоставити да је овај правац и објекти на њему, као и југозападни део Горњег града био доступнији од осталог дела и да је грађанству у ограниченом режиму и повремено могло бити доступно.

На простору Доњег града, будући да су и тамо неки од постојећих објеката били доступни грађанству, изграђена је широка пешачка стаза од Сава капије до Видин капије, чиме је остварена најкраћа и у погледу топографије терена најлогичнија и најудобнија веза Савског и Дунавског краја вароши. На фотографијама снимљеним пре Првог светског рата види се да је стаза имала и дрворед.

²²⁸ Đurić-Zamolo, D. (1977), стр.

²²⁹ Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М. (2013). Зграда над југозападним бедемом Београдског горњег града, *Наслеђе XIV*, стр. 47-50

²³⁰ Лажетић, П. (2007). Војни музеј и Београдска тврђава. *Весник* 34, стр. 84-85

Изградња железнице 1898. године

Значајна промена на простору Доњег града, у приобалном појасу настала је када је за потребе новоподигнутог комплекса Београдске кланице саграђена 1898. године железничка пруга, као локални крак за везу са главном железничком пругом – станицом.²³¹

У приобалном појасу Тврђаве Изградњу пруге иницирало је *Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке* у оквиру припрема за изградњу сточног трга и кланице.²³²

Друштво је основано крајем 1895. године, са главним циљем да изгради модерну кланицу којом би се решили проблеми настали учесталим забранама извоза живе стоке у Аустро – Угарску. Како је државној власти било у интересу да стимулише ову грану индустрије, донела је истовремено два наменска закона - први општи, који се односио на потпомагање свих кланичних предузећа и други, којим су утврђена права и обавезе већ основаног Друштва.²³³ Поред бројних законских олакшица за кланична предузећа, Држава је преузела на себе између осталог и обавезу да „главну железничку пругу веже са сточним тргом.“²³⁴ У којој мери је решавање овог питања било од интереса за привредни развој земље, говори и чињеница да је *Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке* покренуло иницијативу за изградњу железнице још пре доношења ових закона - 13. октобра, само десет дана пошто им је Министар народне привреде одобрио почетак рада. Од Министарства грађевина већ тада је тражено да одреди трасу железнице, како би се на време – већ „на пролеће“ могло приступити њеној изградњи. У то време још се није знала тачна локација за сточни трг и кланицу, осим што је било одређено да се мора подићи „низводно“ од града - на Дунаву,

²³¹ Зграда железничке станице је завршена у потпуности 1885. године, а полазак прве српске железнице свечано је обележен нешто раније, 23. августа 1884. године. Железничку пругу Београд – Ниш, Србија је изградила на основу обавезе која је дефинисана у оквиру одредби ревизије Сан Стефанског мира на Берлинском конгресу, као и на основу Уговора који је потписала са Аустро – Угарском. Детаљније о изградњи железнице видети у: Николић, С. Ј. (1980). *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд, стр.75-81. О згради Београдске железничке станице видети у: Клеут, И. (2006). *Историја и архитектура железничке станице у Београду, Наслеђе VII*, стр. 37-50

²³² Допис Министру народне привреде од 13. октобра 1895. године, АС МНП – ТФ XIX – 55/1897

²³³ „Закон о потпомагању кланичних предузећа“ и „Закон о потпомагању српског акционарског друштва за сточни трг“ донети су истога дана: 28. новембра 1895. Године. Видети у: Српске новине број 271, 2. децембар, 1895. године, стр. 1374-1375.

²³⁴ Члан 4 „Закон о потпомагању српског акционарског друштва за сточни трг“

око Карабурме. Друштво је у свом иницијалном захтеву предложило да се „жељезнички огранак“ трасира „од главне пруге поред Тоболерова млина, па Мокролушком долином до *Карабурме*“.²³⁵

Из преписке која је вођена током 1897. године сазнаје се да су радови на изградњи кланице започели одмах – обезбеђивањем земљишта и израдом пројекта, проучавањем сличних индустријских објеката у иностранству и прављењем планова производног процеса за који су паралелно набављане потребне машине и опрема.²³⁶ Насупрот томе, изградња железничког крака је каснила због недостатка средстава у државном буџету. Због тога је *Друштво* 1897. године ургирало код Министарства народне привреде и предложило да Министарски савет „закључи менични зајам“ код Српске Народне банке и Београдске задруге, и тиме омогући синхронизован завршетак читавог подухвата за који се наглашава да „доноси Земљи годишњи приход од око 15.000.000 динара у злату колико не доноси ни једна друга привредна грана.“²³⁷ Министарски савет је 13. септембра 1897. године одобрио²³⁸, а Влада је 1. октобра исте године позвала на упис зајма од 1.000.000 динара у злату, за грађење ове пруге.²³⁹ Гаранције зајма поред Државе, дало је и „Кланично друштво“ уложивши „цео друштвени капитал од динара 1.250.000“. Касније, 4. августа 1898. године, донет је и „Закон о грађењу локалне жељезничке пруге у Београду Железничка станица – Сточни трг и о 6% зајму за грађење те пруге“.²⁴⁰

На основу пројекта и предрачуна који су урађени у Министарству грађевина, Српска државна железница је расписала лицитацију 15. децембра 1897.

²³⁵ Трасу по којој је касније овај крак и изведен одредила је Комисија Министарства грађевина (АС МНП – ТФ XIX – 55/1897), али разлози због којих предлог Друштва није усвојен нису познати, као што није познат ни састав комисије.

²³⁶ *Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке* у Извештају управног одбора о раду за 1895. и 1896. годину наводи све до тада завршене активности око избора и откупа земљишта, припремних радова на његовом нивелисању, сече, израде и допремања дрвене грађе, набавку и транспорт гвоздених стубова и „трегера“, набавку свих потребних машина. Имајући у виду да су управо машине и инсталације најбитније за „ваљаност рада“ управа Друштва је ангажовала инжењера Милоша Савчића да проучи технолошки процес рада и упозна се са сличним индустријским постројењима у Аустро-Угарској и Немачкој: АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

²³⁷ Са своје стране, Друштво се очигледно ангажовало да својим контактима и утицајем унапред осигура ову врсту финансирања, што је у свом допису посебно нагласило: допис од 3. фебруара 1897. године: АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

²³⁸ АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

²³⁹ Српске новине, бр. 217, 3. октобар, 1897. године, стр.1212.

²⁴⁰ АС *Зборник Закона и Уредаба изданих у Краљевини Србији од 31. децембра 1888. до 1. јануара 1908. године*, број 53, стр. 379.

године и већ почетком следеће године од пет пристиглих понуда изабрала извођача – „Задругу за подизање зграда“.²⁴¹ Финансирање радова преко расписаног зајма и откупа хартија од вредности није пратило динамику радова, због чега је извођач морао да тражи интервенцију Државе.²⁴²

Изградња железничког крака била је већ завршена када је 20. марта 1899. године највљено отварање „велике модерне акционарске кланице“.²⁴³ Изграђена је на имању „Цеханово“ на десној обали Дунава низводно од ушћа Саве, према првом и једном од најуспешнијих пројеката инжењера Милоша Савчића.²⁴⁴ На површини од око 2 хектара (21.807,02 м²) изграђене су канцеларијска зграда, главна зграда за производњу, штале, хладњаче, магацини, станови за чиновнике, хотел, кафана и друге помоћне зграде. Поред тога, кланица је имала најсавременије уређаје и инфраструктуру: поштанску и телеграфску зграду и била је снабдевена инсталацијом водовода и канализације.²⁴⁵

Свечаности отварања Београдске кланице која је уприличена 21. марта 1899. године присуствовао је краљ Александар I одазвавши се позиву Управног одбора *Друштва* и наводећи у одговору којим прихвата позив „да се Он увек стара о напретку земаљске привреде“, и да се увек нарочито интересовао „за ово наше предузеће...“²⁴⁶ Тиме је потврђен велики значај читавог подухвата изузетне важности за привредни развој Београда и Србије, који ће допринос привредном

²⁴¹ Николић, С. Ј. (1980), стр.134.

²⁴² У допису Министру народне привреде од 10. марта 1898. године „Задруга за подизање зграда“ износи проблем пласирања непродатих обвезница и моли Министра да „једним расписом“ подсети новчане заводе на обавезу из члана 80. „Закона о акционарским друштвима“ по којем резервни фондови морају бити образовани од српских државних хартија од вредности. Допис су потписали Управник – инжењер Јован Смедеревац и професор Велике школе Милан Капетановић, као члан Управе: АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

²⁴³ Отварање је најављено на трећем редовном годишњем збору акционара: Извештај Управног одбора *Српског акционарског друштва за клање и прераду стоке* о раду у 1898. години: АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

²⁴⁴ Милош Савчић завршио је студије грађевинске технике на Високој техничкој школи у Минхену 1885. године. Прва искуства стекао је радећи две године на трасирању и проширивању Баварских државних железница. По повратку у Србију, 1892. године ступа у службу Општине града Београда, а већ наредне - 1893. године оснива „Инжењерско – архитектонску канцеларију“, у оквиру које је уз сарадњу са архитектом Данилом Владисављевићем, настао пројекат комплекса Београдске кланице (1895-1898.). Видети у: ---- (1939) *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889 – 1939*, Београд и Магдић, А. Шолаја, В. (1997). Милош Савчић градитељ, привредник градоначелник - Каталог изложбе, Београд, стр. 31-32

²⁴⁵ ---- (1939), стр. 24-29.

²⁴⁶ Извештај Управног одбора *Српског акционарског друштва за клање и прераду стоке* о раду у 1898. години: АС МНП – ТФ 37 бр. 8/906

осамостаљењу земље посебно оправдати у условима Царинског рата са Аустријом.²⁴⁷ (Сл. 29)

На одређивање локације за изградњу првог индустријског комплекса, којим ће започети формирање привредне зоне на десној обали Дунава, свакако је највећи утицај имала близина реке и велике неизграђене површине у приобаљу, што је омогућавало обезбеђивање великих количина воде неопходних за ову делатност али и одвођење отпадних вода. Од великог значаја је била и близина општинске електричне централе подигнуте 1892. године.²⁴⁸ Изградњом железничког крака остварен је још један неопходан предуслов за лоцирање индустријских садржаја којим је остварена одлична веза и са железничким али и са речним саобраћајем.²⁴⁹

Траса којом је кланични крак изведен није била она коју је *Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке* предложило 1895. године. Иако је са становишта свеукупног решавања железничког саобраћаја у граду сагледаног и у будућем развоју представљало боље решење, што ће се и показати у наредним деценијама у покушајима решавања проблема београдског железничког чвора, на избор трасе су сигурно пресудно утицали разлози економске природе. Будући да је и у финансирању овог крака дужине свега 7,9 км. било знатних тешкоћа, питање је да ли би се уопште могла реализовати ова прва варијанта, знатно веће дужине. Железнички крак је изграђен у приобалној зони. Полазио је од железничке станице, пратећи узводно ток реке Саве до ушћа а затим обалом низ Дунав завршавао се код новоподигнутог комплекса, где је изграђена станична зграда названа Београд – Кланица.²⁵⁰ Ова железничка пруга обухватила је не само

²⁴⁷ После отварања Кланице Друштво је наставило активности у правцу повећања извоза, освајања нових тржишта и ширењу делатности на производњу прерађевина од меса. Захваљујући томе Србија је у Царинском рату између Краљевине Србије и Аустро-Угарске монархије који је наступио 12. јануара 1906. и трајао све до 9. јануара 1911. године, успела да превазиђе проблеме и да се трговински осамостали. Клаоничка предузећа којих је већ тада било већи број у целој земљи одиграла су значајну улогу у том периоду. После тог рата осетио се у Србији напредак трговине и индустрије и уопште цео привредни живот и развој кренуо је узлазном линијом. Вучо, Н. (1974). Развој индустрије у Београду до 1914. *Историја Београда 2*, Београд, стр. 444-458.

²⁴⁸ Детаљније о настанку ове припредне зоне видети у: Михајлов, С. (2011). Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века, *Наслеђе XII*, стр. 91-116.

²⁴⁹ Паралелно са кланичном пругом изграђен је 1902. године још један колосек од железничке станице до савског пристаништа. Формирањем железничке постаје на пристаништу побољшани су услови за развој трговине: Технички гласник, бр. 4, 27. јануар 1902. године, стр. 6.

²⁵⁰ Груђински, В. А. (1984). *Прилози за историју Београдског железничког чвора*, Београд, стр. 44.

целу површину Тврђаве већ и читав тадашњи градски рејон, и све до данас - у међувремену знатно проширена новим колосецима и ранжирним станицама - представља физичку препреку између града и река. (Сл. 30)

Због изузетно узаног приобалног појаса на савској страни, пробијањем пруге оштећен је део приобалних утврђења. То су била прва парцијална рушења тврђавских фортификација које су ометале реализацију савремених градских садржаја. Проузрокована су грађевинским радовима на успостављању неопходних саобраћајних веза, које су у том тренутку биле од посебног интереса не само за функционисање града, већ и за економски развој читаве земље. Због изузетно тешког стања у којем се налазила Србија у време тек започетог осамостаљења, додатно исцрпљена и осиромашена недавно завршеним ратовима - пресудну улогу у доношењу одлука везаних за велике државне инвестиције, каква је несумњиво била и изградња ове железничке пруге, морале су имати њене скромне финансијске могућности.²⁵¹

3.2. Период између два Светска рата

„Први светски рат у европској културној историји значи прекретницу после које настаје нови период, у општем духу карактеристичан по супротстављању схватањима претходног периода.“²⁵²

За Србију и Београд, период по завршетку Великог рата представљао је потпуно нову и непознату историјску етапу. У државно политичком смислу, доскорашња вазална Кнежевина изборила се за слободу и суверенитет, ујединивши јужнословенске народе у многољудну државу са различитим степеном економског и друштвеног развика. У културолошком смислу те су разлике биле још драстичније и уочљивије.

У Великом рату Београд је последњи пут у својој историји погранични град и утврђено упориште последње одбране, а кроз хиљадугодишње трајање одређивали су га управо војни карактер и одбрамбена намена. У послератном

²⁵¹ Имајући у виду да је *Друштво за клање и прераду стоке* окупљало најутицајније и финансијски моћне акционаре, као и да је ангажовало верификоване стручњаке за израду пројекта кланичног комплекса, нема сумње да је и њихов предлог за трасу железничког крака који није реализован био резултат простудираног проблема неког од тадашњих инжењера.

²⁵² Вуксановић-Анић, Д. (1968). Урбанистички развика Београда у периоду између два светска рата (1919 – 1941), *Историја XX века*, Београд, стр. 451

времену, Београд је по први пут грађанска престоница централизоване Краљевине – са новом улогом административног центра и претензијама привредне и културне метрополе, али без неопходних услова да то и буде. Стога Београд почиње да расте и модернизује се убрзаним темпом. Прихватајући безрезервно дух времена и трпећи утицај савремених али често супротстављених идеја, у свим областима привредног и друштвеног живота градски простор пролази кроз трансформацију какву није доживео током свог постојања. Појам европеизације могао би се сматрати владајућим принципом власти и елите у периоду између два Велика рата а резултат напретка био је у години 1921. престони град са 112.000²⁵³ житеља различитих вероисповести, језика и културе – чиновника, трговаца, предузетника, занатлија ... поданика Краљевине који заједно подижу град, пре свега заснован на функционалности и одрживом развоју.

3.2.1. Идеје и планови за уређење Тврђаве

После завршетка рата на простору Тврђаве било је неопходно прво рашчистити рушевине, што је био велики посао имајући у виду степен ратних разарања. Услед дејстава током бомбардовања 1914. и 1915. године знатно су оштећени и тврђавски бедеми и сви објекти. Оштећења на зградама су била таква да се или није исплатило или није било ни могуће санирати их, због чега се прибегавало рушењу.²⁵⁴ О стању Тврђаве из тог времена сведоче бројне фотографије и аеро снимци на основу којих је могуће реконструисати многе од порушених објеката о којима се врло мало зна, услед непостојања било какве друге документације.²⁵⁵ (Сл. 31) У првим послератним годинама, за потребе ново успостављеног Генералштаба као посебног органа Министарства војног, изграђене су две зграде на платоу Горњег града у његовом западном делу – једна на бастиону I Југозападног фронта, а друга над Југозападним бедемом.²⁵⁶ Услови који су захтевали хитно обезбеђење простора свакако су утицали на опредељење

²⁵³ Вуксановић-Анић, Д. (1968), стр. 451

²⁵⁴ За неке објекте се не може утврдити да ли су их порушили Аустријанци још за време окупације или су срушени непосредно после рата.

²⁵⁵ Само за неке од војних грађевина (касарне и арсенал) подигнутих током Аустријске реконструкције тврђаве у 18. веку постоји сачувана архивска грађа која се чува у Бечу, у Ратном архиву.

²⁵⁶ О овој другој згради подигнутој над остацима старије изграђене крајем 19. века видети у: Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М. (2013), стр. 47-67.

за једноставну и брзу градњу у бондручном конструктивном систему, што уједно може да указује и на привремени карактер ова два објекта. (Сл. 32) Ипак су се издвајали својом величином и архитектуром у односу на друге објекте који су у исто време грађени за потребе војске на простору Тврђаве. (Сл. 33) У североисточном делу Горњег града изграђено је до 1920. године 17 већих и неколико мањих приземних зграда и барака које су служиле за смештај војске, команде, војне опреме, оружја и муниције. Биле су позициониране тако да су чиниле оквир за слободан простор у средишту, коришћен за постројавање војске.²⁵⁷ На простору Доњег града такође је у том периоду изграђено чак 20 већих војних објеката и то у делу југозападно од Капије Карла VI. У другом делу – између ове и Видин капије – у самом подножју падине, испод Источног подграђа и Јакшићеве куле, изграђена су два већа и три мања војна објекта.²⁵⁸ (Сл.34 и 35)

Готово у исто време док је војска оспособљавала простор Тврђаве за своје потребе, већ на самом почетку треће деценије двадесетог века почеле су да се јављају идеје о уређењу и коришћењу Тврђаве као градског простора. То је подразумевало исељавање војске, што је било поткрепљивано и новим условима у којима Тврђава није више имала некадашњи стратешки значај. На те прве предлоге утицало је и покретање питања израде Генералног плана Београда у оквиру којег је требало решити, између осталих бројних проблема, и места за изградњу многих државних и јавних здања - укључујући и одговарајуће зграде за установе културе. Ако имамо у виду различите приступе коришћењу Тврђаве у измењеним околностима њене вековне намене, логично је да су се у размишљањима о решавању лоцирања јавних зграда многи окренули простору Београдске тврђаве. Предлог Српске краљевске академије да се на Горњем граду подигну музејске зграде, произашао из разматрања трајног решења за смештај културног блага, заснивао се на мишљењу да тај простор „није никакав стратегијски објекат, а сам по себи је већ објекат музејски.“²⁵⁹

Питање од пресудног значаја за начин коришћења Тврђаве неминовно се покреће приликом расписивања **Конкурса за израду Генералног плана**

²⁵⁷ Лажетић, П. (2007), стр. 88-89.

²⁵⁸ Исто, стр. 89.

²⁵⁹ Исто, стр. 88.

Београда.²⁶⁰ Ни тада, међутим, оно није било јасно дефинисано. Интереси војске која је полагала сва права на Тврђаву супротстављали су се интересима града и настојањима да овај простор уреде и интегришу у градско ткиво. Стога је у програму конкурса за Генерални план, прибегавајући компромисном решењу, предвиђено да „Горња тврђава“ остане и даље простор резервисан за потребе Министарства војног и морнарице, уз напомену да се очекује од пројектанта да изнесе своје виђење најповољнијег начина његовог коришћења. С друге стране, „Доња тврђава“ је била одређена за слободан третман што је подразумевало и нову изградњу, уз једино ограничење да се при пројектовању води рачуна о историјским споменицима.²⁶¹ Одређивање простора у градском блоку уз Немањину улицу за зграду Министарства војног и Морнарице, уз коју би се концентрисала и друга здања војне администрације (Главни Генералштаб са Географским Институтом и војном штампаријом, Штабови Армијске Команде и Дунавске дивизијске области и Војни музеј), као и простора на Бањици за остале војне зграде (касарне, магацине, мањез, амбуланте, официрски дом, војна академија и сл.) указивало је на тенденцију ослобађања Тврђаве од војних садржаја.

Конкурсни радови предложили су за простор Тврђаве углавном претварање у парк - с тим што је за нову изградњу, супротно условима конкурса, више учесника определило простор Горњег града. Доњи град је у већини пројеката био третиран само као зелена површина, у неким радовима повезана са спортским садржајима.²⁶² На простору Горњег града углавном је предвиђена изградња само једне, ређе више грађевина различите намене: палата уметности, зграда музеја, нови двор.²⁶³ У извештају Комисије посебно је истакнуто решење предложено у једном од три другонаграђена рада: „Санте, Боте, Комерс е Трафик“.²⁶⁴ Према њему на Горњем граду би била подигнута само једна грађевина, док би „друге зграде које имају да служе за изложбе и за свечаности“ биле смештене у Доњем

²⁶⁰ Припреме за израду Генералног урбанистичког плана започео је Општински одбор Београда на предлог Удружења српских инжењера и архитеката, на седници одржаној 17. априла 1919. године. Већ је тада одлучено да ће се до Плана доћи путем међународног конкурса, који је - на основу Програма сачињеног од стране посебне Комисије – расписан 17. августа 1921. године: Недић, С. (1977). Генерални урбанистички план Београда из 1923. године, *ГГБ XXIV*, Београд, стр. 301.

²⁶¹ Пајевић, Б. (1923). *Регулација Београда 1867 – 1923*, Београд, стр. 72-73

²⁶² Недић, С. (1977), стр. 306.

²⁶³ Исто, стр. 304-306.

²⁶⁴ Пајевић, Б. (1923). стр. 82.

граду, у зеленилу које би се пружало до обала, „дуж кеја, укидајући жељезничку пругу“. Изградња на Горњоградском платоу имала је за циљ наглашавање његовог доминантног положаја и доприносила уобличавању нове силуете града. Поред тога, значај Тврђаве у урбаној структури препознат је и наглашаван у конкурсним радовима формирањем главне широке саобраћајнице – булевара који је полазио/завршавао се на Тврђави, везујући је у неким случајевима са простором Старог гробља – Ташмајданом, а у неким са Врачарским платоом.²⁶⁵ (Сл. 36) Комисија није доделила прву награду, нити је издвојила неки од радова који би могао кроз даљу разраду да се уобличи у плански документ будућег урбанистичког развоја града.

Израда дефинитивног пројекта „Генералног плана уређења и проширења Београда“ поверена је новој Комисији, која је радећи по секцијама уз ангажовање Техничке дирекције Београдске општине, завршила План јула 1923. године.²⁶⁶ Наредног месеца усвојио га је Општински одбор града Београда, да би га тек 19. јула 1924. године одобрио Министар грађевина.²⁶⁷

За разлику од конкурсних радова, овај План је у много већој мери задржао постојећу урбану матрицу. Тиме је испоштован услов из расписа конкурса да се води рачуна о новијим саобраћајницама и објектима „који су добро решени и пласирани, а чије би уклањање превазишло финансијску моћ не само данашње већ и наредне генерације.“²⁶⁸ Изостале су нове широке комуникације – као главне трансверзале усмерене ка Тврђави, каквих је било у конкурсним радовима. Насупрот томе, задржана је јака попречна саобраћајница која везује савско и дунавско приобаље и чини границу између градске структуре и парка Калемегдан, односно тврђавског простора у целини. Ова саобраћајница, међутим, није ни на једној страни излазила право на обалу. На дунавској страни завршена је мањим кружним проширењем – тргом, на месту пресека са широким кружним булеваром који је трасом уз саму обалу обухватао простор Тврђаве. Овај мањи трг се

²⁶⁵ О конкурсним радовима за Генерални план видети у: Вуксановић-Мацура, З. (2014). Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд.

²⁶⁶ Генерални план рађен је на основу Програма конкурса и Извештаја конкурсне Комисије, а требало је да буде завршен најкасније до краја 1922. године: Пајевић, Б. (1923). стр. 103.

²⁶⁷ Недић, С. (1977). стр. 306.

²⁶⁸ Пајевић, Б. (1923). стр. 70.

надовезивао на издужену парковски уређену површину у чијој оси је пројектована велика зграда спортског клуба увучена у односу на обалу. На савској страни се ова попречна саобраћајница завршавала у подножју падине испод савског шеталишта на Великом Калемегдану. План је предвиђао на том месту повезивање Косанчићевог венца са парком, преко каскадних тераса које су - савладавајући велику висинску разлику - водиле до платоа на самом углу парка где је, оријентисана према Косанчићевом венцу, пројектована већа „ресторација“ полукружног плана. Ово решење је, као веома успешно, посебно истакнуто у Извештају Комисије будући да се са новоформиране терасе „указује велики видик особите лепоте од Подринских и Ваљевских планина до огранака Карпата код Вршца“.²⁶⁹ Као посебна вредност истакнута је и повезаност терасе са Савским кејом „једним декоративним степеницама ради потпуности ефекта целине.“²⁷⁰ У другом делу парка, на Малом Калемегдану, на самом улазу из Узун Миркове улице пројектована је зграда Народног музеја. (Сл. 37)

За нову изградњу претежно музејских здања предвиђен је и плато Горњег града са два бастиона Југоисточног фронта. На југозападном бастиону планирано је подизање зграде Географског института са војном штампаријом, док је североисточни био резервисан за Војни музеј. Горњоградски плато био је решен као трг на којем је, пратећи симетрично решење ових бастиона и одговарајућих објеката, План предвиђао изградњу Историјског и Етнографског музеја. Они су постављени паралелно са југисточним фронтом али су негирали затечену трасу средњовековног бедема Горњег града. Овакав положај нових објеката у односу на затечено стање, иначе и приказано на подлози самог плана, тешко је објаснити. Пространство Горњег града давало је могућност да се објекти повуку ка средишту и да се поставе уз југоисточни бедем а не преко њега, што је неминовно значило и његово рушење. Нејасно је и како би се савладала изузетно велика денивелација терена између платоа и рова који је одвајао Горњи град од бастионе фортификације. Имајући у виду и друга решења, која нису била у складу са постојећом ситуацијом на терену, може се претпоставити или да аутори Плана нису били довољно упознати са стањем на простору Тврђаве, или да су то стање

²⁶⁹ Максимовић, Б. (1980). Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање. *ГГБ XXVII*, Београд, стр. 251.

²⁷⁰ Исто, стр. 251

потпуно занемарили предвидевши рушења где год је планирано решење то захтевало. У средишту Горњег града предвиђено је подизање једног монументалног споменика, а уз југозападни и североисточни бедем означена су места, без легенде, али по свему судећи планирана за мање споменике. Северозападна страна је потпуно ослобођена садржаја, будући да се надовезивала на трибине великог спортског стадиона који је пројектован у Доњем граду. Цела дунавска падина била би искоришћена за ове трибине док је стадион постављен у подножју, позициониран својом дужином страном паралелно са северозападним бедемом Горњег града. Веома издуженог габарита правоугаоног облика, завршеног полукружно на бочним странама и са мањим полукружним кришкастим додацима унутар којих су пројектовани угоститељски објекти, стадион је имао дужину већу од Горњоградског платоа. Поред стадиона, на простору Доњег града - у северозападном делу, у близини спољних фортификација и Видин капије - предвиђена су и два мања правоугаона игралишта.²⁷¹

Ново саобраћајно решење, у складу са програмом и захтевима за решавањем железничког чвора, предвиђало је укидање железничке пруге. То је омогућило трасирање широког „озелењеног шеталишта“²⁷² које је спајало савски и дунавски део града. За разлику од узаног приобалног појаса дуж реке Саве где је његова траса била непосредно уз обалу, на дунавској страни се одвајала од обале формирајући шири простор подељен на више блокова предвиђених за нову изградњу.²⁷³ Са супротне стране овог шеталишта - према Малом Калемегдану, предвиђено је проширење парка са игралиштем и рестораном. Душанова улица је продужена до обале и настављала се на мост пројектован за везу са Земунском, преко Великог ратног острва.²⁷⁴

Предлози за коришћење и уређење Тврђаве изнети у конкурсним радовима и усвојеном Генералном плану били су основ свим идејама које су разматране у наступајућем периоду. Једна од првих била је исказана у предлогу уређења

²⁷¹ Генерални план 1923 за град Београд, размера 1:4000, Урбанистички завод града Београда, Београд.

²⁷² Максимовић, Б. (1970). Урбанистички развитак Београда од Другог српског устанка до Другог светског рата, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. Год. Београд, стр. 652.

²⁷³ У легенди Генералног плана су ови блокови обележени као „I зона, густо насеље“.

²⁷⁴ Генерални план 1923 за град Београд, размера 1:4000, Урбанистички завод града Београда, Београд.

Горњег града, који је урадила посебно формирана Комисија на захтев Министра војног и морнарице 1926. године.²⁷⁵ У пет различитих варијантних решења разматран је предлог да се на Горњем граду „подигне велики споменик – маузолеум и две мање зграде које би биле маузолеји.“ То је било потпуно у складу са усвојеним Генералним планом, с тим што је варијантним решењима предлаган само различити распоред нових грађевина. Истом приликом разматрана је и могућност да се на Горњем граду подигне нови Краљев двор, што је иначе био предлог у једном од конкурсних радова.²⁷⁶ Ипак, ни један од предлога није реализован. Уместо тога, поводом обележавања десетогодишњице пробоја Солунског фронта поставља се на бастиону I Југозападног фронта - на најистуренијем углу Горњоградског платоа, изнад самог ушћа - споменик „Весник победе“, а 1931. године отвара се за грађанство западни део Горњег града.

Овај споменик који је утврђен за културно добро под изворним именом „Победник“, рад је вајара Ивана Мештровића²⁷⁷ и свечано је откривен 1928. године.²⁷⁸ Бронзана нага мушка фигура висине око 5 метара, са два карактеристична симбола – мачем и орлом, постављена је на изузетно високом постаменту који чине масивно коцкасто постолје и дорски стуб укупне висине 12 метара. Израђена много година пре постављања на горњоградском платоу, ова скулптура је била замишљена као завршни мотив велике фонтане која је требало да буде подигнута на Теразијама.²⁷⁹ Висока мушка фигура симболизовала је Победника и према Мештровићевој замисли требало је да буде постављена на високом стубу у центру кружне фонтане. Завршена уочи избијања рата, остала је заборављена све док Општина није одлучила да је постави као самостални

²⁷⁵ Комисијски извештај предат Министру војске и морнарице 8. марта 1926. године потписали су архитекте Андра Стевановић, Пера Поповић, Никола Краснов и два бригадирска ђенерала: Стеван Бошковић и Ђурђе Лазић: АЈ, 74, 98-355.

²⁷⁶ Пајевић, Б. (1923). стр. 86.

²⁷⁷ О Мештровићу видети у: Кеџкемет, Д. (2009). *Život Ivana Meštrovića*, sv.1-2, Zagreb; Adamec, A. (1984). *Ivan Meštrović 1883-1962*, Beograd.

²⁷⁸ Политика, 8. октобар 1928. године, стр.4.

²⁷⁹ Одлука о подизању фонтане као споменика којим би се обележило ослобођење Србије од Турака, донета је на свечаној седници београдске Општине, која је одржана истог дана када је откривен споменик Карађорђу у Калемегданском парку – 11. августа 1913. године. На овој седници која је била саставни део свечаности поводом доласка победничке српске војске из балканских ратова, донета је и одлука о преименовању трга Теразије у Престолонаследников трг: Ванушић, Д. (2008). Подизање споменика Победе на Теразијама, *Наслеђе IX*, Београд, стр. 195. О Теразијској фонтани видети и у: Борић, Т. (2005). О историји и архитектури Теразијске фонтане, *Наслеђе VI*, стр. 227-236.

споменик на месту где је првобитно и била планирана – на Теразијама.²⁸⁰ Још једном међајући првобитну замисао и значење, споменик је - после бурних реакција и полемика које су као никада до тада потресале не само београдску већ и јавност читаве земље - постављен на Београдској тврђави. Позиција споменика и његова оријентација – према ушћу и отвореним визурама ка Земуну и сремској равници - говори о околностима које су довеле до избора места за његово подизање, док са друге стране јасно указује на разлоге због којих је овај споменик временом постао препознатљив мотив не само у силуети Тврђаве већ и Београда.²⁸¹ (Сл. 38)

Откривање споменика изазвало је изузетну пажњу, једнаку оној која му је претходила. Томе је свакако допринео и значај који је овом догађају придала општинска и државна власт, проширивши свечаност откривања споменика и на отварање новог уређеног простора – Калемегданске терасе, пројектоване у наставку савског шеталишта као новог дела градског парка и прилаза Горњем граду – платоу бастиона на којем је подигнут споменик. Свој говор је председник Београдске општине Коста Кумануди почео следећим речима: „На бедемима тврђаве, која кроз векове овде стоји, над водама двеју великих река као непомична стража, Општина Београдска сад предаје својим грађанима овај споменик и овај врт.“ Он је истакао да је циљ Општине да Београд „стане у ред великих европских престоница“ и да су радови који су завршени тек почетак „изградње једног великог шеталишта у цвећу, дрвећу и зеленилу, које ће се ширити да се једнога дана цела тврђава претвори у једну башту, можда од најлепших на свету.“²⁸²

Непуне три године касније ово обећање је почело и да се остварује. О радовима на уређењу западног дела Горег града који су започели новембра 1930. а завршени већ у јуну 1931. године када је отворено ново „шеталиште“ о чему опширно у Београдским општинским новинама сведочи инжењер Александар

²⁸⁰ После завршетка рата Мештровић је у више наврата покретао питање наставка радова на фонтани и судбине израђених скулптуралних делова. Будући да је Општина одустала од изградње фонтане, прихватила је после дуге преписке са аутором да откупи статуу Победника и седам лављих маски и 1927. Године донела одлуку да постави статуу на Теразијама. Започињање ових радова изазвало је буру негодовања и осуду јавности. Због тога је Општина одустала од ове намере и после комисијског разматрања усвојила предлог да се статуа подигне на платоу Горњег града: Досије за проглашење – документација 333СКГБ - текст Антице Павловић, историчара уметности.

²⁸¹ О полемикама које су вођене поводом постављања споменика од прве замисли до реализације видети у: Vučetić-Mladenović, R. Pobeđeni „Pobednik“, рукопис, документација 333СКГБ.

²⁸² Политика, 8. октобар 1928. године, стр. 4.

Крстић, шеф отсека за паркове београдске Општине: „Благодарећи предусретљивости Министарства војске и морнарице, Општини је стављено на располагање око три хектара, тј. половина Главног платоа Горњег града ради уређења и паркирања... Далеко од тога да се овим отварањем парка може сматрати да су радови на уређењу простора о коме је реч завршени – напротив, рекао бих, да све до сада учињено представља само почетак и основу за даље главно уређење које ће ускоро следовати. Пре свега предстоји одстрањивање објеката који не одговарају самом месту предестинираном за историјско-културни центар Југославије, који за сада руже целокупан изглед. Они могу бити уклоњени тек доцније, када за то буду створени услови. Рушењу постојећих зграда следоваће изградња рекао бих епохалног значаја, и место садашњих зграда заузеће положаје монументалне грађевине националног карактера“.²⁸³

Сви започети и изведени радови били су заправо реализација планираног уређења Тврђаве из Генералног плана. У прилог томе говори и писање потпредседника општине Милослава Стојадиновића, који најављује претварање Горњег града у „нашу националну акрополу“, где ће се „подићи у органској повезаности велелепне зграде за све врсте музеја: народни, етнографски, војни, градски, византолошки. Цео плато Горњег града био би опасан монументалним грађевинама са великим слободним двориштем у средни где би се могао поставити гроб Незнаног јунака, као и други национални споменици.“²⁸⁴ Међутим, истовремено се почињу јављати и друге идеје које нису у складу са Генералним планом. Наиме, Доњи град који је био предвиђен за изградњу великог стадиона, помиње се као простор за „велико централно сајмиште наше државе са неколико спретно обрађених сталних зграда за изложбе свих врста које ће се приређивати и онда када нема сајмова.“²⁸⁵ У склопу ове идеје помиње се и „велики булевар који би кроз Доњи Град везивао Дунавску и Савску падину и служио за промет робе и путника.“ Реакције стручне јавности нису изостале. Противећи се упропашћавању „Богом данога, Акрополиса престонице“

²⁸³ Крстић, А. (1931). Парк у Горњем граду, *БОН*, бр. 13-14, стр. 883.

²⁸⁴ Стојадиновић, М. (1933). Једна шетња по Београдском граду, *БОН*, бр. 5-6, стр. 396.

²⁸⁵ Исто, стр. 395. Иначе, ова идеја је изнета у конкурсном раду за Генерални план, који је добио једну од три друге награде. У образложењу Комисије за *Пројекат бр.12* (Мото: „Санте, Боте, Комерс е трафик“) наводи се: „Тврђава се претвара у парк; у горњем граду постављена је једна грађевина. Друге зграде, које имају да служе за изложбе и за свечаности предвиђене су у доњем граду.“: Пајевић, Б. (1923). стр. 82.

Александар Дероко истиче и споменичке и природне вредности Тврђаве која је „својим ретко zgodним положајем“ предодређена „да крунише силуету вароши импозантном куполом каквога Пантеона или којим грандиозним спомеником, који би се дизао на прастарим бедемима као на каквоме постољу над Савом, Дунавом и оном бескрајном равницом до хоризонта.“²⁸⁶ Идеја о сајмишту поново се актуелизује 1935. Године. У молби упућеној Краљевској влади, Друштво за приређивање сајма и изложби, истичући велики значај организовања сајма у Београду за привредни и политички живот читаве земље, истиче простор Доњег и Горњег града као најподесније место и тражи да им се оно уступи на 99 година, ради подизања сталног сајмишта.²⁸⁷

Према Генералном плану, на простору Тврђаве реализована је само изградња **Географског института**. Постоје подаци да је на супротном бастиону, где је планирана зграда Војног музеја, требало да буде подигнута Административна школа за коју је пројект урадио архитекта Краснов.²⁸⁸ Ни школа, а ни зграда Војног музеја нису изграђене на овом бастиону. Уредбом од 18. априла 1934. године оснива се нови Војни музеј који ће, уместо да добије нову наменски пројектовану зграду, бити смештен у две постојеће зграде у Горњем граду у којима је до 1928. године био Генералштаб.²⁸⁹ Најављујући завршетак „нове палате у Милоша Великог улици до Министарства Војног“ дневна штампа је извештавала да ће досадашња зграда Главног Генералштаба у Горњем Граду служити „за друге војничке потребе до септембра месеца идуће године, када ће цео Град узети Општина у своје руке. Тада ће она бити вероватно порушена да на њено место дођу вијугаве цветне алеје великог општинског парка“.²⁹⁰ Зграде нису порушене већ су адаптиране за нову намену, претрпевши

²⁸⁶ Дероко, А. (1931). Југословенски Пантеон – или вашариште, Српски књижевни гласник 02, стр. 387.

²⁸⁷ У овој молби помиње се постојање елабората - пројекта Министра трговине и индустрије од 11. марта 1931. године. Друштво наглашава да је тај пројекат својевремено урађен „по изричитој жељи Блаженопочив. Краља Александра I.“ Видети у: БОН, фебруар 1935. године, стр. 118-119.

²⁸⁸ АЈ, 74, 98-355

²⁸⁹ Лажетић, П. (2007), стр.91.

²⁹⁰ Политика, 26. децембар, 1928. године, стр.7.

знатне преправке и у спољашњем изгледу и у ентеријеру, који је морао бити прилагођен специфичној музејској поставци.²⁹¹

За изградњу Уметничког павиљона „Цвијета Зузорић“ на Малом Калемегдану, може се условно рећи да је бар што се намене тиче изведен у складу са основним идејама Генералног плана. Локација, међутим, није одређена по Плану већ је представљала компромисно решење изазвано неусклађеним и непланским активностима државне и општинске управе.²⁹²

Мимо Генералног плана уведени су на простор Тврђаве нови спортски садржаји, који су по првобитној замисли требали да буду привременог карактера.²⁹³ Док је за уступање ровова југоисточног фронта спортским друштвима била одговорна војска, још увек власник тог простора - Зоолошки врт, предвиђен по Генералном плану на другој локацији, формиран је залагањем Београдске општине.²⁹⁴ Близина града и за оно време повољни „хигијенски“ услови одводњавања отпадних вода због близине реке, могли су да буду одлучујући за одустајање од Топчидера као предложене локације за ову намену у Генералном плану. Не треба занемарити ни улогу и утицај Књегиње Олге која је била председница одбора за пошумљавање и уређење Београда и под чијим је надзор вршено уређење Зоо врта.

Период обележен Шестојануарском диктатуром и великом светском економском кризом одразио се и на урбанистички развој Београда. У времену између 1929. и 1935. године дошло је до значајних промена у административној државној управи, које су значајно утицале на Београд као престоницу и на његов даљи развој и просторно ширење. Држава је подељена на Бановине, а управа града Београда је проширила надлежност на Земун и Панчево. Утицај државне власти на општинску управу је био велики. За разлику од претходног периода

²⁹¹ Исељење Генералштаба са простора Горњег града у највећој мери је допринело демилитаризацији овог простора која је започела постављањем споменика Победнику, а настављена рестаурирањем Римског бунара и уређењем његовог западног дела.

²⁹² О изградњи уметничког павиљона „Цвијета Зузорић“ видети у поглављу II – 3.2. – 3.2.2. – Реконструкција постојећих и изградња нових објеката.

²⁹³ Видети у поглављу II – 3.2. – 3.2.3. – Уређење простора и увођење нових намена.

²⁹⁴ Зоолошка и ботаничка башта биле су планиране на Топчидеру, а простор на којем је у наставку Малог Калемегдана 1937. године формиран зоолошки врт Општина је само неколико година раније улажући велика средства уредила за дечија игралишта. Стога остаје нејасно којим су се разлозима Општинске власти руководиле када су се одлучиле за ову нову инвестицију. Детаљније о уређењу овог простора видети у поглављу II – 3.2. – 3.2.3. – Уређење простора и увођење нових намена.

знатне самосталности, Општинска управа потпада под директан утицај државне власти будући да се више не бира на изборима, већ се именује краљевим указом.²⁹⁵

Потреба да се административно проширена територија Београда и урбанистички повеже са Земуном и Панчевом, утицала је на одређивање приоритета у оквиру даљих планских и градитељских активности.²⁹⁶

Мост Краља Александра као веза са Земуном, предвиђен иначе и Генералним планом 1923. - пуштен је свечано у саобраћај децембра 1934. године.²⁹⁷

Мост за Панчево преко Дунава, чији су радови уговорени још почетком 1927. године, био је пројектован као железнички и првобитно замишљен са два железничка колосека.²⁹⁸ Позиционирање моста и успостављање железничке везе са Панчевом имали су директног утицаја на Тврђаву, будући да је тиме поништено решење из Генералног плана које је предвиђало укидање железнице. Иако се у међувремену одустало од извођења два колосека, постојећа железничка пруга изграђена 1898. године као крак за Кланицу продужена је од Дунав станице до Панчева и на тај начин од локалне, наменске трговачко-транспортне пруге, постала фреквентна међуградска саобраћајна веза. Пруга и мост, као функционално повезани, грађени су једновремено а укључивали су и изградњу моста преко Тамиша на улазу у Панчево. Пруга је завршена у току 1935. године и заједно са мостовима пуштена је у саобраћај 11. новембра исте године.²⁹⁹ У првим годинама окупације, 1942. године, изграђен је други колосек од главне железничке станице Београд до станице Београд – Дунав.³⁰⁰ Овај колосек трасиран паралелно са постојећим, проузроковао је додатна рушења делова бастионих утврђења у приобаљу, већ уништених приликом изградње кланичне пруге.

Изградња два велика моста преко Саве и Дунава а нарочито припреме за изградњу великог олимпијског стадиона, које су у то време започеле - значајно су

²⁹⁵ Глигоријевић, Б. (1974). Београдска општина под шестојануарским режимом 1929-1941. *Историја Београда, књига 3*, Београд, стр. 150-151.

²⁹⁶ Вукотић – Лазар, М. (2011), стр. 268 - 270

²⁹⁷ Политика, 17. децембар, 1934. године, стр. 5.

²⁹⁸ Николић, С. Ј. (1980), стр. 309 - 310.

²⁹⁹ Исто, стр. 330.

³⁰⁰ Исто, стр. 362.

утицали на простор Тврђаве, усмеривши активности уређења на простор Доњег града и савску падину.³⁰¹ Припреме за изградњу стадиона подразумевале су веома детаљна снимања постојећег стања на чему је био ангажован читав тим састављен од инжењера, архитеката, геометра, техничара цртача.³⁰² Радови на теренском снимању вршени су у организацији Општине али под надзором Министарства грађевина, по унапред дефинисаним роковима, будући да су спадали у приоритетне државне пројекте.³⁰³ (Сл.39)

За приступ стадиону изграђен је кроз Доњи град широк пут планиран за колски, трамвајски и пешачки саобраћај као веза Карађорђево са улицом Цара Душана.³⁰⁴ Пут са дрворедом био је завршен већ 1936. године, а за наредну годину планирано је да се изведу радови на рестаурирању куле Небојше и приобалних бедема. Изградња пута захтевала је изузетно обимне нивелационе радове. За савладавање висинске разлике између Карађорђевог улице, преко платоа Доњег града до нивоа улице Цара Душана на Дунавској страни, вршена су знатна насипања терена због којих је било неопходно изградити на појединим деоницама потпорне зидове.³⁰⁵ Поред промена у конфигурацији терена, трасирање ове саобраћајнице проузроковало је додатна и знатна рушења делова утврђења североисточног фронта, уз Видин капију.³⁰⁶ Исте године када је пут већ био изграђен, у разговору за лист Политика поводом обнављања Тврђаве, шеф Одсека за паркове инж. Крстић објашњава: „Ми сматрамо да под бескомпромисним рестаурирањем београдске тврђаве сачувамо њене фортификационе системе тотално и не жртвујемо их никаквим другим потребама садашњости, као што су потребе пресецања улица, пруга, пристаништа и.т.д. јер се за њих увек могу наћи

³⁰¹ За израду пројекта, југословенска влада и Управа београдске општине, ангажовали су немачког архитекту Вернера Марха, који је пројектовао велики олимпијски стадион у Берлину, где су одржане XI Олимпијске летње игре 1936. године. Марковић, Р. И. (2013). Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности, бр. 41*, стр. 163-174

³⁰² ИАБ, ОГБ, Техничка дирекција, инв. бр. 489

³⁰³ Маневић, З. (1984). Архитектура и политика (1937-1941), *Зборник Матице Српске за ликовне уметности, бр. 20*, стр. 293-308

³⁰⁴ Пут је био предвиђен новим Генералним планом који је још увек био у изради када су радови почели.

³⁰⁵ Потпорни зид је изграђен једним делом дуж некадашње пешачке стазе кроз Доњи град која је водила од Сава капије, кроз Капију Карла VI и излазила на Видин капију. Велика денивелација терена морала је да буде изведена и уз приобални дунавски бедем, чија је првобитна висина на тај начин знатно смањена. За формирање дрвореда извршена је садња платана на бедему бастионе трасе, у оквиру земљаног насипа.

друга техничка решења па макар и скупља Фортификација је интересантна, кад је траса у целисти сачувана....³⁰⁷

Радови на „рестаурирању“ – почетак обнове Тврђаве

О „рестаурирању Тврђаве“³⁰⁸ почело је да се говори одмах по завршетку Генералног плана будући да се тврђавском простору Планом даје велики значај - центра културних дешавања и меморијалне националне „Акрополе“.³⁰⁹ Припреме за извођење радова вршено је на оним деловима Тврђаве које је војска напуштала и предавала Општини на коришћење. Обимнији радови предузети су у периоду од 1935. до 1938. године на деловима средњовековних утврђења Горњег града (Угаоној – северној кули и кулама Зиндан капије) и на простору Источног подграђа.³¹⁰ После рашчишћавања терена и уклањања дивље вегетације, вршена су техничка снимања и на основу постојећег стања, доступне историјске документације али без значајнијих истраживања - рађена је пројектна документација на нивоу идејних решења, путем аксонометријских приказа.³¹¹

Приступ обнови и научна заснованост пројектних решења били су засновани на примени „методе реконструкције, рестаурације и аутентичне инвенције“, што је по речима инж. Крстића „дозвољено код фортификационих тераса.“³¹² Основни циљ је ипак био да се на овом делу Града где је „средњи век остао доминантан“ врати изглед из времена „у коме смо и ми господарили овом тврђавом под Деспотом Стеваном.“³¹³ Наглашавајући да Вобанов систем није на целом простору Тврђаве уништио средњовековна утврђења, већ само на одређеним деловима – и то негде потпуно а негде само делимично – инж. Крстић као аргумент наводи стање кула, које карактерише знатна очуваност „тако да се могу реконструисати помоћу нађених остатака и научних метода.“³¹⁴ Овакав

³⁰⁷ Политика, 18. септембар 1936. године, стр.10.

³⁰⁸ Израз „рестаурирање“ усвојен је превасходно пошто су га користили савременици, али и због карактера радова - како би се разликовали од каснијих конзерваторско - рестаураторских радова.

³⁰⁹ __ (1930). Прва седница Одбора за подизање споменика у Београду, *БОН бр.17*, стр. 958; Грбић, М. (1933). Српска Акропола, *БОН бр. 4*, стр. 285

³¹⁰ Поповић, М. (2011). Источно подграђе Београдске тврђаве – истраживања и обнове, *Наслеђе XII*, Београд, стр. 13-14.

³¹¹ Радовима је руководио инж. Александар Крстић, а пројекте је потписао руски архитекта А. Четамбајев: Исто

³¹² Политика, 30. мај 1937. године, стр. 20.

³¹³ Исто

³¹⁴ Исто

приступ обнови Тврђаве наишао је на оспоравање неких стручњака. У писму које је упутио Канцеларији Њ. В. Краља, архитекта Петар Поповић³¹⁵ оштро осуђује предузете радове који се по његовим речима изводе без података и довољно јасних остатака, због чега их назива фалсификовањем, чак и у случају „кад су само допуне“. Он наводи пример Јакшићеве куле, где се „на нађеној основи“ зида практично нова кула, без одговарајућих претходних студија, те стога предлаже да се овај започети посао обустави док се „темељно не простутира“.³¹⁶ Радови су, међутим, настављени и завршени. Према наводима из одговора који је уследио³¹⁷, наводи се да су радови предузети на основу десетогодишњег студирања историје и фортификације, уз прикупљање и анализирање архивске грађе, снимања и анализе постојећих остатака на лицу места и по потреби „брижљивих ископавања“.³¹⁸ Археолошки налази и делови архитектонске камене пластике који су приликом ових ископавања и нивелисања терена проналажени, прикупљани су и одлагани у „један привремени теренски музеј“ који се налазио у јужној кули Зиндан капије.³¹⁹ (Табла 5)

Као најочуванији део утврђења – комплекс Зиндан капије обновљен је у целости. Кулама је, над постојећим зидовима, дозидан завршни део – круниште са зупцима - заснован на конзолним испустима, док је над лучним бедемом изграђен парапетни зид са топарницама, завршен кружном стражаром – осматрачницом.³²⁰ Над ровом испред капије изграђен је мост којим је омогућен улаз у источни део Горњег града, где је делимично обновљена угаона - Деспотова кула.³²¹ У

³¹⁵ Петар Поповић (1873-1945), архитекта. Као ванредни професор Архитектонског одсека Универзитета у Београду, предавао је византијску архитектуру од 1919. до 1927. године, када га је наследио доцент Александар Дероко. Поповић је био добар познавалац средњовековне архитектуре, нарочито њене "моравске школе" и поборник обнове овог стила у савременој архитектури. Прихватајући ову концепцију архитектуре, гради неколико цркава, врши рестаурацију цркве Лазарице у Крушевцу - пројекат њеног звоника и капије порте. Израдио је и пројекат за обнову Смедеревског града који је публиковала Академија наука, чији је био дописни члан. Видети у: -, (1996). Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971, Београд: Архитектонски факултет, стр. 134-135.; Лукић, М. (2007). Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – историјски преглед, *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, стр. 29-32.

³¹⁶ АЈ, 74, 98-353

³¹⁷ Исто

³¹⁸ Исто

³¹⁹ БОН, бр. 7-8, 1937. године, стр. 469.

³²⁰ Нешковић, М. (2001). Лучни бедем комплекса Зиндан капије на Београдској тврђави, *Гласник ДКС* 25, стр. 112.

³²¹ Кула на углу североисточног и северозападног бедема Горњег града у периоду после Другог светског рата је рестаурирана у целости и међу првим грађевинама на Тврђави ревитализована.

Источном подграђу најобимнији радови били су на угаоној осмостраној – Јакшићевој кули, од које су сачувани зидови у висини три етажe. После ослобађања од земљаног насипа, над остацима зидова изведени су радови потпуне реконструкције у нешто измењеном облику у односу на пројетовано решење.³²² Кула је обновљена углавном према елементима сачуваним у затченој структури зидова, са увученом завршном етажом, чиме је на врху формирана кружна шетна стаза са проширењем над испустом од густо постављених камених конзола. Над конзолама је изведена дрвена ограда, а шетна стаза је наткривена извођењем широке кровне стрехе.³²³ Ови први рестаураторски радови обухватили су и северни и источни бедем подграђа, као и бастione фортификације испред источног бедема и Зиндан капије.³²⁴ Пројектом предвиђени радови на североисточном бедуу Горњег града нису том приликом изведени, што ће се у каснијем периоду после Другог светског рата приликом систематских истраживања показати као изузетно значајним, будући да су захваљујући томе сачувани драгоцени подаци и материјални остаци средњовековног периода изградње у време Деспота Стефана Лазаревића. Они ће бити основ за рестаурацију овог дела горњоградских утврђења, као најочуванијег дела средњовековног Београда.³²⁵

3.2.3. Реконструкција постојећих и изградња нових објеката

Црква Ружица

Обнављање цркве Ружице 1867. године - у години у којој је завршена вишевековна турска владавина, имало је значење симболичног успостављања континуитета са средњовековном српском, како верском тако и државном традицијом и означило је почетак новог раздобља у развоју Београдске тврђаве и историји Београда. Стога није случајно што је и после разарања у Првом светском рату, посебно великих на простору Тврђаве - стратешком месту у одбрани града,

Адаптирана је за Опсерваторију која се и данас у њој налази: Пројекат «Адаптације Диздареве куле на Калемегдану» из 1963. године - документација ЗЗСКГБ.

³²² Према пројекту, кула је требало да буде завршена на исти начин као куле Зиндан капије, са зиданим круништем са зупцима.

³²³ О датовању куле, анализи затчених остатака и изведеним радовима видети у: Поповић, М. (2011), стр. 14-18.

³²⁴ Исто, стр. 18-22.

³²⁵ Вуловић, М. (1997). Конзерваторски приступ обнови горњоградских бедема београдског града. *Наслеђе I*, стр. 85-97.

обнова разрушене цркве Ружице поново добила значајну улогу као покретач радова на трансформисању Тврђаве и њеном укључивању у живот савременог града.

После завршетка рата црква је „седам година прослављала свог патрона у рушевинама“ и „изгледала јадно: без крова, торња без златног крста и без звона које су Аустријанци претопили у топовску муницију.“³²⁶ Захваљујући угледним Београђанкама које су основале *Одбор Госпођа за обнављање храма Ружице у Граду*,³²⁷ приликом црквене славе 1922. године прикупљени су новчани прилози који су, са већ раније обезбеђеном сумом, износили 72.886 динара.³²⁸ Одбор је образован по одобрењу и благослову патријарха Димитрија са задатком да „путем добровољних прилога у новцу и стварима украси и обнови најстарији и од Косова постојећи Храм Ружицу у Београдском Граду.“³²⁹ Ова средства су била намењена унутрашњој опреми – иконостасу и „другим потребним црквеним стварима“ док је грађевинске радове финансирало Министарство војске и морнарице, будући да је „Храм Ружица војничка црква“.³³⁰ Пројекат за реконструкцију цркве урадио је архитекта Никола Краснов непосредно по доласку у Србију, што је први његов рад у новој домовини.³³¹ Поред Краснова у изради пројекта учествовао је и инжењер Виноградов, један од мање познатих руских емиграната који су радили између два рата у Београду.³³² Краснов је у то време већ био ангажован за пројекат реконструкције Његошеве капеле на Ловћену, те је могуће да је своје идејне скице дао на разраду инж. Виноградову, с обзиром на велику ангажованост на руководећем месту у Министарству грађевина и на иначе уобичајен начин

³²⁶ Вечерње време, број 92, 19. септембар 1925. године, стр.3.

³²⁷ Одбор су основале Милица Д. Ћирковић (председница), Јелена Станојевић и Ружа К. Бајлони 1921. године. На спомен плочи сачуваној и данас у цркви, налазе се имена свих заслужних за оживљавање разрушеног храма.

³²⁸ Време, 12. октобар 1922. године, стр.4

³²⁹ АЈ, 74-343-237

³³⁰ Исто: Подаци су преузети из писма које је Управнику двора упутио Одбор Госпођа, 15. августа 1924. године, обавештавајући о свом раду, уз молбу да и Њихово Величанство помогне својим прилогом.

³³¹ Кадијевић, А. (1994). Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1939), *Саопштења XXVI*, Београд, стр. 181-192, Кадијевић, А. (1997). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939. године, *ГГБ XLIV*, Београд, 221-255

³³² На мермерној плочи у цркви налази се натпис о обнови. На крају текста као пројектанти наведени су „архитект Краснов и инж. Виноградов“, а као предузимач Петар С. Мирковић.

израде извођачких пројеката.³³³ Постоји и могућност да је Виноградов био ангажован за извођење радова, будући да је био запослен у Министарству Војске и Морнарице.³³⁴

Над затеченом основом, задржавши исте димензије и просторни склоп примењене у првобитном решењу храма, пројекат реконструкције је измену унео првенствено у обраду фасада. Делимично разрушени зидови са великим површинама оштећених лица обновљени су у камену пешчару, што је допринело да грађевина поприми одлике „старине“. За разлику од претходног решења са бело омалтерисаним фасадама које су чиниле контраст тврђавским бедемима, ово решење је имало супротан ефекат уклапања у непосредно окружење. Применом нешто мање висине апсиде у односу на подужни брод, опредељењем за узане и једноставне прозорске отворе чак и у решењу бифора и трифоре на звонику, као и коришћењем плитких пиластера за наглашавање углова звоника, јасно се да уочити опредељење за ослањање на средњовековно сакрално градитељство. То потврђује и решење главног улаза у цркву које је задржано на средини северозападног подужног зида, али преобликовано у монументални улаз. Изнад правоугаоног отвора за врата и масивног каменог надвратника у ниши лунете постављен је рељеф са представом рођења Богородице, којој је храм посвећен. Целину са овом „иконом“, неубичајено урађеном у бронзи, чине две скулптуре ратника израђене од истог материјала и постављене са обе стране улаза. Једна представља „копљаника цара Душана“, а друга „пешака из балканских ратова“.³³⁵ Војнички карактер цркве, поред примењеног решења на улазу, огледа се и у ентеријеру чију карактеристику представљају велики полијелеји израђени од пушчаних и револверских метака, гранатних чаура и сабљи. Све елементе од бронзе, како у ентеријеру тако и на фасадама, излио је Војно технички завод у Крагујевцу од ратног материјала.³³⁶ (Табла 6)

Освећење цркве Ружице описано је у дневном листу Политика као „једна дирљива свечаност у горњем Граду.“ Извршио га је „сам Патријарх Димитрије уз чинодејствовање осморице војних и грађанских прота“ и у присуству чланова

³³³ Кадијевић, А. (1997). 223,225

³³⁴ ИАБ, ОГБ, ОФ 1, 221/1933

³³⁵ Иванчевић, Д. (1970), Београд, стр.99

³³⁶ Политика, 12. октобар 1925. године, стр. 4.

влале, Команданта места, представника Општине и бројних грађанских удружења. После освећења служена је у обновљеној цркви прва архијерејска литургија, а касније је на платоу испред улаза свирала војна музика. Целог дана је било пуно народа и то не само поред цркве Ружице већ је „и капелица Свете Петке испод цркве, са својим извором лековите воде била посећенија него икад. Стотине побожних жена и људи умивали су се водом, пили је и везивали по околном грању крпице оцепљене од свога одела, тако да је жбуње око капеле из далека изгледало као да је у цвету.“³³⁷

Освећење цркве извршено је по завршетку грађевинских радова чим су се стекли услови за стављање објекта у функцију, тако да је у наредном периоду било потребно радове наставити и завршити уређење унутрашњег простора. Иконостас је завршен и постављен већ наредне године, захваљујући благовременим активностима Одбора Госпођа које су га према нацрту архитекте Николе Краснова поручиле код овдашњег столара Косте Тодоровића.³³⁸ Планирале су да израду икона повере сликару Урошу Предићу³³⁹ али се касније као аутор икона помиње јеромонах Рафаило Момчиловић.³⁴⁰

Црква је опремана и бројним појединачним поклонима. Председник Београдске општине Влада Илић „приложио је столице за Краља, Краљицу и Патријарха, Министарство Војно Христов гроб, а многобројни грађани разне иконе.“³⁴¹ Сребрно кандило за двери иконостаса примљено је као дар Његовог Величанства Краља.³⁴² Председница Друштва Књегиње Зорке, Милица Јовановић, заслужна је за проналажење и враћање неколико икона из старе цркве. Такође њеном заслугом, изливена су три звона од велике бронзане статуе Фрање Јосифа која је требала да „замени Карађорђевог споменик на Калемегдану“ и највеће је поклоњено цркви Ружици.³⁴³

Када је током 1936. и 1937. године грађен комплекс Свете Петке (капела и црквени дом повезани наткривеним тремом) изграђена је и црквена кућа код

³³⁷ Исто

³³⁸ Иванчевић, Д. (1970), Београд, стр. 100.

³³⁹ Податак из 1924. године: АЈ, 74-343-237

³⁴⁰ Иванчевић, Д. (1970). стр.100

³⁴¹ Политика, 12. октобар 1925. године, стр. 4.

³⁴² АЈ, 74-343-239,240

³⁴³ Политика, 12. октобар 1925. године, стр. 4.

Цркве Ружице која је имала само једну већу службену просторију.³⁴⁴ Лоцирана је источно од подужног зида цркве ужом страном прислоњена уз спољашње лице средњовековног лучног бедема комплекса Зиндан капије и повезана у приземљу са звоником.³⁴⁵

Најзад, црква је 1938. године и живописана чиме су у целости завршени радови на њеној обнови.³⁴⁶ Срећним стицајем околности, ратна дејства у Другом Светском рату поштедеће овај храм и он ће овако реконструисан дочекати време када ће на њему бити предузимани само конзерваторски радови, у циљу заштите и очувања његових споменичких вредности.

Изградња капеле Свете Петке

У непосредној близини цркве Ружице над извором „чудотворне воде“ подигнута је 1937. године капела посвећена Светој Петки. На том месту налазила се већ „мала црквица без кубета и прозора“ која је тај дан узела за своју славу.³⁴⁷ Укопана у стени, са озиданим ниским зидом који је имао само улазна врата, више је личила на земуницу. У унутрашњост се силазило низ степенице до ходника на чијем крају се налазио „извор бистре и хладне воде.“³⁴⁸

Постојање снажног култа Свете Петке у Србији сеже далеко у прошлост, али је на његово јачање посебно утицао пренос моштију ове светитељке у Србију 1398. године. Не зна се тачно место где су мошти тада похрањене, а ни тачно време када су пренете у Београд, иако се овај догађај везује за време владавине Деспота Стефана Лазаревића и његову градитељску делатност која је обухватала и градњу цркава „у које је сабирао свете и чудотворне мошти“³⁴⁹ Читаво столеће колико су мошти биле у Београду - по неким истраживачима управо у оквиру утврђеног града – пре но што су после турског освајања 1521. године

³⁴⁴ После рушења црквеног дома код Капеле Свете Петке у Другом светском рату, ова кућа је преправљена да би се обезбедио стан за црквењака. Иванчевић, Д. (1970), стр.105.

³⁴⁵ Изграђена је према пројекту архитекте Четамбајева, који је радио и све пројекте за рестаурацију источног дела Тврђаве који су извођени у исто време: Поповић, М. (2011), стр. 13

³⁴⁶ О радовима у ентеријеру цркве, видети у: Божовић, А. (2010), стр. 21-26.

³⁴⁷ Вечерње време, број 33, 11. јул 1925. године.

³⁴⁸ Иванчевић, Д. (1970). стр.132.

³⁴⁹ Магловски, Ј. (2007). О Београдском култу Свете Петке српске и манастиру Фенеку, ЗНМ XVIII-2, Београд, стр.133

пренете у Цариград, допринело је да се култ не само одржи већ и ојача и прошири.³⁵⁰

Довођење у везу Свете Петке са извором у Источном подграђу није разјашњено. Може се претпоставити да је управо живо сећање које се одржало све до коначног ослобађања Београда од турске власти 1867. године о постојању цркве Ружице на овом простору, утицало да се овај извор повеже са још једним храмом у којем су могле бити чуване мошти ове светитељке у средњовековном Београду. Претпоставља се да је одмах по доласку српске посаде у Тврђаву над извором подигнута „мала кровињара“ коју је „због минералне и лековите воде, коју побожан свет пије, придајући јој животворну моћ ... и исцељење свих болести“ посећивало мноштво народа.³⁵¹ Иако се налазила на простору Тврђаве коју је држала војска и где је иначе био забрањен слободан приступ грађанству, због великог интересовања - посебно жена, забележено је да „у Београдској тврђави има једна неутрална зона али само за жене и то петком“ и да је издејствована „интервенцијом градског попе“.³⁵²

Пројекат за нову капелу, који је урађен 1935. године, потписао је архитекта Леонид Макшејев,³⁵³ али се у литератури као пројектант наводи архитекта Момир Коруновић,³⁵⁴ што још једном указује на сложеност утврђивања ауторства у специфичним условима организације и правилима службе у државној администрацији тог времена, на шта је скретана пажња у стручној литератури.³⁵⁵

Према подацима из пројектне документације види се да су радови третирани као реконструкција – „презиђивање капелице Св. Петка – водиче“, иако су подразумевали обимне радове на изградњи читавог комплекса.³⁵⁶ Поред саме капеле, која је имала све атрибуте црквене грађевине првенствено по димензијама

³⁵⁰ Касније, 1641. године откупио их је господар Молдавије и пренео из Цариграда у Јаши, где се и данас чувају у катедралној цркви митрополије Молдавије и Буковине: <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Nad-mostima-Svete-Petke.lt.html>

³⁵¹ Време, 28. октобар 1937. године, стр. 10.

³⁵² Вечерње време, број 33, 11. јул 1925. године.

³⁵³ Његово име се налази на свим цртежима који су сачувани у Историјском архиву града Београда, а потписао је и технички опис на којем је и печат Министарства грађевина које је пројекат прегледало 2. јануара 1936. године. ИАБ, ОГБ, ТД, XXIII-44-1935

³⁵⁴ Кадијевић, А (1996). *Момир Коруновић*, Београд, стр. 82-83

³⁵⁵ Кадијевић, А (2002-2003). Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата, *ГГБ XLIX-L*, стр. 133-134

³⁵⁶ Постојећа сводна конструкција која је наткривала извор уклопљена је у ново конструктивно решење: Поповић, М. (2011). стр. 13

и примењеним архитектонским елементима, изграђена је и спратна грађевина у функцији црквеног дома.³⁵⁷ Капела и црквени дом повезани су пространим тремом на стубовима, тако да је читав комплекс развијен по дужини уз стрму стазу која је водила у Доњи град захватао површину од око 500 квадратних метара и имао дужину од 50 метара. Овакво решење било је максимално подређено постојећем терену – узаном простору између стрме падине и стазе. Просторни распоред три функционално различите целине диктирао је положај извора над којим је подигнута капела, тачније њен источни део. Он није решен као код црквених грађевина као олтарски простор и сходно томе није ни одвојен олтарском преградом од средишњег дела храма. Пројектован као просторни оквир за приступ постојећем извору, повезан је и физички и визуелно са осталим простором који је на тај начин био испројектован и усмерен ка овом најважнијем делу грађевине. У ту сврху, а и ради омогућавања везе са малом „испосницом“ укопаном у стени десетак метара ниже од извора,³⁵⁸ испројектован је и интерни прилаз капели и читавом комплексу на стешњеном простору између скоро вертикалне падине и јужног подужног зида капеле у којем је отворен још један – бочни улаз, поред главног на западном pročелју.³⁵⁹ И у спољашњој архитектури, изузетно мале висине у односу на главни брод, источни део је одавао функцију „заштите“ свете водице. Главни брод имао је асиметрично решење у основи, са низом стубова на јужној подужној страни и са одговарајућим пиластрима на супротном – северном зиду. На тај начин унутрашњи простор подељен је практично на два „брда“ неједнаке ширине. И у просторном склопу имала су различито решење – средишњи је био виши и засведен полуобличастим сводом са куполом на источном делу, док је ужи засведен знатно нижим попречним четвртобличастим сводом и покривен једноводним ниским кровом. Употреба камена у обради фасада и ћерамиде као кровног покривача указује да је постојала основна идеја да се ова нова грађевина прилагоди постојећој архитектури цркве Ружице и да се испоштују у то време прихваћени ставови о потреби стилског уклапања код нових интервенција на простору Тврђаве. Формирање пространог

³⁵⁷ У сутерену је био „удобан стан за црквењака, у приземљу велика дворана за свечане прилике, а на спрату стан за свештеника.“: Иванчевић, Д. (1970). стр.105.

³⁵⁸ Стојадиновић, М. (1931), стр. 401

³⁵⁹ Овај бочни улаз временом се кроз коришћење показао као фреквентнији и функционалнији, тако да је западни скоро изгубио функцију и данас је најчешће затворен.

наткривеног трема који је повезивао капелу, малу укопану „испосницу“ и црквени дом, задовољавало је потребе окупљања великог броја људи и уједно пружало заштиту од лоших временских услова.³⁶⁰ (Табла 7)

Капела је освећена 18. маја 1937. године, када је уједно прослављена и црквена слава. Јутарњој служби у цркви Ружици чинодејствовао је епископ Сава Трлајић, са војним свештеницима, после чега је у новоподигнутој капели обављен свечани обред освећења и сечења славског колача. Затим је обраћајући се мноштву народа који је „од ране зоре долазио да захвати воде са лековитог извора“, одржао говор у којем је нагласио значај обнављања цркава које су у српској историји често биле разаране.³⁶¹ На крају је кратак помен одржан и испред гробнице бораца палих у одбрану Београда.³⁶²

Костурница бранилаца Београда из 1914-1918. године, која се овде помиње, налази се данас у укопаној просторији у подножју Јакшићеве куле – угаоне осмостране куле Источног подграђа – између цркве Ружице и капеле Свете Петке, а највероватније да је и у време освећења капеле Свете Патке већ била на том месту. Наиме, првобитно је костурница била смештена изнад цркве Ружице, а формирана је адаптацијом засведеног пролаза у бастину II Леополдове капије.³⁶³ Пролаз је водио ка полубастионима III и IV који су се каскадно спуштали од бастиона II као највишег. Због такве позиције - сагледиве из свих праваца а нарочито из Доњег града - на том је бастиону, тачно изнад костурнице, било постављено спомен обележје. Високи зидани трапезасти постамент на којем је од топовских цеви формиран велики крст, представљао је специфичан споменик који се на директан начин повезивао са наменом простора који је обележавао. Коришћење делова ратног наоружања, као истоветни принцип примењен у изради опреме цркве Ружице, указују на јединствену замисао. У недостатку података о времену формирања костурнице, ова подударност свакако може послужити и за

³⁶⁰ О архитектури Капеле Свете Петке видети у: Кадиевић, А (1996), стр. 82-83

³⁶¹ Политика, 18. мај 1937. године.

³⁶² Исто

³⁶³ Поповић, М. (2004). Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима, *Наслеђе V*, стр.51, Стојадиновић, М. (1931), стр. 402

њено датовање у почетак друге половине треће деценије 20. века, непосредно после освећења цркве Ружице.

Освећење цркве Ружице било је истога дана када је обављен и велики свечани помен на Дунавском кеју, на гробљу на којем су за време рата заједно сахрањени српски и аустро-угарски војници погинули у борбама око Београда 1915. године. Оба догађаја била су у вези свечаног обележавања десет година од одбране Београда. У присуству „представника државе, престонице и свију културних и националних друштава“, бројних представника војске, дипломата и мноштва народа, опело је одржао патријарх Димитрије, који је непосредно пре тога одржао и прву архијерејску литургију у цркви Ружици.³⁶⁴ После опела одржани су говори и интонирана химна „а чланице Кола Српских Сестара служиле су присутне житом.“³⁶⁵ Помен је одржан захваљујући иницијативи Удружења бранилаца Београда које се и наредних година старало да се на достојан начин одржи сећање и ода пошта палим ратницима.³⁶⁶ Један од конкретних захтева био је да се бројне мање гробнице у којима су сахрањени погинули у борбама у Београду током Првог светског рата обједине у једну костурницу.³⁶⁷ У реферату који је тим поводом Министарству војном поднео Здравко Пауновић, војни прота, „као најпогодније место где би се имали концентрисати ратнички гробови назначена је Црква Ружица у Граду, јер је то црква у којој се вршио причест војске пре поласка у рат.“³⁶⁸ Поред одбора који је формиран од представника Министарства војног и Министарства вера и имао задатак да се стара о извршењу ових радова, наредбом Министра војске и морнарице образована је стручна комисија чији је задатак поред осталог био да одреди место у Горњем граду на којем ће се подићи спомен – костурница.³⁶⁹ Идеја Одбора да се „на узвишеном платоу изнад цркве Ружице подигне величанствени маузолеј, сличан оном који треба да се подигне на острву Виду“ није реализована на начин како је била замишљена. Уместо мермерног маузолеја изнад костурнице је постављен више него скроман споменик, али јединствене замисли

³⁶⁴ Политика 12. октобар 1925. године, стр.4; БОН, бр. 1, јануар 1935. године, стр.57

³⁶⁵ Политика 12. октобар 1925. године, стр.3.

³⁶⁶ БОН, бр. 1, јануар 1935. године, стр.57-59

³⁶⁷ Божовић, А. (2014). *Меморијали Првог светског рата*, Београд, стр.55

³⁶⁸ Политика, 20. март 1925. године, стр.4.

³⁶⁹ Наредбом донетом 4. септембра 1925. године у комисију су именовани архитекте Пера Поповић и Никола Краснов и инжењер Хрисанф Виноградов: ИАБ, ОГБ, инв. бр. 96 ф. 1- 221-1933

обједињавања ратничких и духовних атрибута. Стручна комисија, која се очигледно накнадно укључила у разматрање овог питања, није се сложила са изградњом великог меморијала на простору изнад цркве Ружице. Њихов је предлог био да се он изгради на платоу Горњег града, што није реализовано.³⁷⁰ Ипак, на месту које је првобитно предложено, изграђена је мања костурница највероватније у наредних пар година, будући да се 1930. године већ помиње приликом извештавања о свечаностима којима је обележено 15 година од борби за одбрану града 1915. године.³⁷¹ Велика централна спомен костурница подигнута је касније, 1931. године, али не на Горњем граду већ на Новом гробљу, према пројекту архитекте Верховског. Тада је поново покренуто питање погодности локације за подизање споменика који имају посебну улогу и значај за величање националне идеје.³⁷² (Табла 8)

Због радова који су интензивно започели на ширем потезу источног дела Тврђаве, укључивши и изградњу већег угоститељског објекта са терасама на бастионим фортификацијама, Костурница изнад цркве Ружице морала је бити измештена. Изградња нове може се са доста сигурности датовати у време изградње капеле Свете Петке, будући да су тада вршени и радови на обнављању осмоугаоне – Јакшићеве куле, у непосредној близини, на месту сучељавања северног и источног бедема Источног подграђа. У подножју куле формиран је унутрашњи простор који је састоји од дугачког засведеног ходника са нишама из којег се степеницама силази у ширу правоугаону просторију која је преградом одвојена од простора где су похрањени земни остаци бораца. Сахрањивања су вршена у више наврата и док је костурница била на првобитној локацији, те је и конструкција новоформираног простора изведена на начин да се омогући накнадно похрањивање јер се током земљаних радова на уређењу простора око цркве Ружице, а и приликом копања темеља за капелу Свете Петке, већ наилазило

³⁷⁰ Комисијски извештај поднет Министру војске и морнарице 8. марта 1926. године: АЈ-74- 98-355

³⁷¹ БОН, бр. 21-22, 11. новембар 1930. године, стр. 1263.

³⁷² О споменику браниоцима Београда на Новом гробљу видети у: Кадијевић, А. (1999). Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941), Наслеђе II, Београд, стр. 35-37. У овој костурници су сахрањени остаци 246 „палих наших бораца“ са гробља на Дунавском кеју, где је одржан први помен палим ратницима „погинулим у борби око Београда 1914-1915. године“ (видети у: Политика, 1. јуни 1929. године, стр.6.) У костурницу изнад цркве Ружице сахрањивани су земни остаци из гробница откриваних на простору Тврђаве.

на групне, мање и необележене гробнице.³⁷³ Заједно са измештањем костурнице пребачен је и споменик који је постављен уз лице северног бедема Источног подграђа, на мањем озиданом постољу, лево од улаза. Са супротне стране, поред прозора, на источном бедуму постављена је плоча са натписом: „Овде почивају кости српских војника палих за веру, краља и отаџбину у борбама око Београда у рату 1914 – 1918 год.“

Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“

Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, као најзаслужније за подизање зграде Уметничког павиљона на Малом Калемегдану 1928. године, основано је 1923. године у Београду. Своје активности од почетка је усмеравало на организовање предавања из књижевности, приређивање концерата и изложби а будући посебно заинтересовано за унапређење уметничког живота престонице, усредсређује се на стварање услова за одржавање јавних наступа и излагања уметничких дела савремених стваралаца.³⁷⁴ Одмах по оснивању покренуло је иницијативу за изградњу Уметничког павиљона који Београд до тада није имао.

Идеја о изградњи изложбеног павиљона у Београду ипак није била нова. Годину дана пре оснивања Удружења, Министарство просвете је тражило и успело да добије од Министарства војног и морнарице привремено на коришћење земљиште на Калемегдану за подизање изложбеног павиљона „у лаком стилу“.³⁷⁵ Комисија у којој су била по два представника из сваког Министарства изашла је на терен 11. марта 1922. године и на лицу места одредила, премерила и обележила уступљено земљиште које се налазило на делу гласије између рова испред Карађорђевог капије и места на којем се налазио споменик Карађорђу. Израду планова за павиљон Уметничко одељење Министарства просвете поверило је Светомиру Лазићу, подархитекти Министарства грађевина.³⁷⁶ На основу доступне грађе није могуће закључити да ли је пројекат тада израђен или је можда овај

³⁷³ О пронађених „20 људских костура“ испред цркве Ружице „приликом радова на рестаураисању Београдске тврђаве“ и о помену, преносу и сахрани у „војничку костурницу“ планираним за 17. јуни 1935. године, Удружење бранилаца Београда обавестило је Маршалат двора ЊВ Краља 12. јуна исте године: АЈ-74-242-360

³⁷⁴ Документација ЗЗЗСКГБ, Досије непокретног културног добра – споменика културе Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“

³⁷⁵ Допис Министра војног и морнарице Министру просвете од 31.01.1922. године: АЈ, 66-626-1034

³⁷⁶ АЈ, 66-626-1034

посао привремено обустављен. Две године касније - 21. фебруара 1924. године – када се Министарство просвете поново обратило Министру војном и морнарице затраживши препис решења о уступању земљишта и то са знаком „хитно је“, добило је следећи одговор: „Земљиште на Великом Калимегдану које је тражено за подизање сталне зграде – Уметничког павиљона, не може се уступити, јер поред тога што се не може одобрити израда сталних и монументалних зграда на В. Калимегдану, који је једини парк за Београд, но се не може уступити и зато, што ће се још овога лета на бастioniу Београдске Тврђаве који се налази одмах позади овог земљишта почети да подиже монументална зграда Географског Института, која би израдом овог павиљона била потпуно заклоњена угледу из Београда, и најзад што би Уметнички Павиљон сметао изради ове зграде.“³⁷⁷

Из ове преписке може се закључити да је у међувремену првобитни захтев за изградњу привременог, промењен у захтев за изградњу сталног објекта. Ово се временски поклапа са већ покренутом иницијативом Друштва пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“ за изградњу Уметничког павиљона те је могуће да су у то време већ били успостављени контакти између Министарства и Друштва и да је на промену утицао њихов заједнички циљ.³⁷⁸ С друге стране, негативан став Министарства војног свакако је био разлог одустајања од првобитне локације и одређивања нове - ван Калемегдана.

Министарство просвете је подржало активности и молбе Друштва, имајући у виду чињеницу да у Београду као уметничком центру у којем живи и ради велики број стваралаца не постоји ни један изложбени простор и дворана за концерте. Културно уметнички програми одржавали су се на различитим неодговарајућим местима, што је онемогућавало и гостовања страних уметника, иначе заинтересованих за гостовања и представљања Београдској публици.³⁷⁹

³⁷⁷ Исто

³⁷⁸ У дневној штампи која је касније обавештавала о резултатима конкурса, као и у литератури, наилази се на податак да је и конкурс расписан за привремени објекат. Ово се међутим не би могло безрезервно прихватити имајући у виду, додуше мали број, делимично сачуваних конкурсних радова. Конкурсна документација постала је својина Министарства просвете где се и чувала, али су данас познате само перспективне скице, иако је конкурсним условима тражена целовита техничка документација, опис и прерачун радова. Перспективни изгледи Павиљона архитекте Бранислава Којића (видети у: Политика, 31.октобар 1925. године) и архитекте Злоковића (Маневић, З. (1976). Злоковићев пут у модернизам, ГГБ XXIII, Београд, стр.289) не одају зграду привременог карактера.

³⁷⁹ Тошева, С. (1994). Како је настао Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, *Ликовни живот бр. 47/48*, стр. 59-60.

Препознавање заједничког интереса резултирало је прихватањем Министарства просвете да распише „натјечај“ за израду идејних скица Уметничког павиљона на локацији коју је предложило Друштво на углу Богојављенске и улице Краља Петра, на државном земљишту „које је под управом Министарства Просвете, а које је неискоришћено“.³⁸⁰ За прецизнију идентификацију локације послужили су описи у дневној штампи где се помиње „двориште старе Сликарске Школе“³⁸¹ али и у Записнику конкурсне комисије која, образлажући рад под шифром „Ars“ (иначе првонаграђени пројекат), наводи да је „врло згодно поставио зграду Павиљона у односу према згради старе Касације.“³⁸² У сећањима на овај Конкурс и каснију изградњу Павиљона, Бранислав Којић као првонаграђени архитекта и пројектант изведеног објекта наводи да је локација била одређена „у дворишту Конака Кнегиње Љубице, дијагонално од Саборне цркве.“³⁸³ На основу ових описа и анализе планова града из тог периода, закључује се да је парцела за Павиљон била одређена на углу Богојављенске (данашња Кнеза Симе Марковића) и Краља Петра улице, поред Конака кнегиње Љубице.³⁸⁴

Конкурс је расписан 1925. године као нека врста позивног конкурса будући да је било условљено да право учешћа могу имати само чланови Удружења Југословенских инжењера и архитеката, секције: Београд, Загреб, Љубљана, Скопље, Сарајево, Сплит и Нови Сад.³⁸⁵ Непосредно окружење утицало је на „избор стила“ који је условима конкурса дефинисан као „слободан“ али да „својом спољашњом архитектуром треба да буде у хармонији са својом

³⁸⁰ У допису Министру Просвете, председница Удружења, госпођа Олга Ст. Станојевић моли да се ово земљиште уступи Удружењу за изградњу Павиљона, будући да оно нема материјалне могућности да купи земљиште за ту сврху. Она предлаже да Министарство дозволи Удружењу да подигне Павиљон и да га користи изврстан број година, а да после тога он пређе у државну својину: Допис од 25. марта 1925. године, АЈ, 66-626-1034

³⁸¹ Политика, 26. јануар 1925. године.

³⁸² „Стара Касација“ = Зграда Конака кнегиње Љубице. У њој је 1863. године био смештен Касациони и Апелациони суд: Стефановић Виловски, С. (1911). Стари Београд. Постанак и развитак српске вароши и културне и друштвене прилике у њој (1820-1850), Београд, стр. 11. О Конаку кнегиње Љубице видети у: Вученовић, С. (Ур.), (1979). *Косанчићев венац*, Београд, стр. 69-85.

³⁸³ Којић, Б. (1979). Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920-1940. године, Београд, стр. 205-206.

³⁸⁴ Тачно утврђивање локације значајно је за покушај утврђивања разлога због којих се касније од ње одустало, а Павиљон изградио на Малом Калемегдану. Иначе и димензије овог простора добијене на основу савремених планова (дужина уз улицу Краља Петра износи око 42,00 метра, а уз Кнеза Симе Марковића око 22,00 метра) потврђују могућност изградње.

³⁸⁵ АЈ, 66-626-1034

околином.³⁸⁶ Овакав став у односу на нову изградњу у историјским амбијентима за које се сматрало да имају споменичке вредности био је општеприхваћен у стручним круговима, те ће бити и уграђен у нешто касније донету *Уредбу о заштити београдских старина*, где ће се за простор Варош капије тражити услов „да све зграде које ће се убудуће подизати морају бити у стилу времена Београда из XIX века.³⁸⁷ Након разматрања и оцењивања 14 приспелих радова, комисија је прву награду доделио архитекти Браниславу Којићу, другу архитекти Милану Ђ. Злоковићу и трећу архитекти Михаилу А. Радовановићу.³⁸⁸ На основу Одлуке Министра просвете додељене су и новчане награде за сва три пројекта у укупном износу од 10.000 динара.³⁸⁹ (Сл.40)

У то време *Друштво пријатеља уметности Цвијета Зузорић* већ је располагало знатном сумом новца коју је прикупило организовањем донаторских балова и појединачним сакупљањем прилога, те је могло да планира почетак изградње Павиљона.³⁹⁰ Међутим, већ тада је на иницијативу кнеза Павла била покренута идеја о оснивању Музеја савремене уметности, подржана и од Краља Александра Карађорђевића, и већ почетком 1926. године Министарство просвете добија обавештење да је са Министарством финансија усаглашено „да би државна зграда у Богојављенској улици, где је смештена школа глуво-неме деце, била најподеснија за ову сврху.“³⁹¹ Оснивање сродне установе под највишим државним патронатом у згради која се граничила са парцелом на којој је требало да се изгради Павиљон, највероватније је утицала на промену локације за Уметнички павиљон.³⁹²

³⁸⁶ Којић, Б. (1979), стр. 252.

³⁸⁷ Илић-Агапова, М. (2002). *Одабрани радови*, Београд, стр. 146

³⁸⁸ „Записник седнице жирија одређеног за оцену натјечајних скица за изградњу Уметничког павиљона у Београду“: АЈ, 66-626-1034 У литератури се помиње да су коаутори рада награђеног трећом наградом архитекти браћа Крстић, али се они у Записнику Комисије не помињу.

³⁸⁹ За прву награду исплаћено је 5.000.- динара, другу 3.000.- динара и трећу 2.000.- динара. Средства су исплаћена из буџета Уметничког одељења Министарства просвете са позиције намењене за уметничке и књижевне конкурсе, на основу одлуке Министра просвете од 05. августа 1925. године: АЈ, 66-626-1034

³⁹⁰ Политика, 26. јануар и 01. новембар 1925. године.

³⁹¹ АЈ, 66-643-1068. Преузето из: Вучетић, Р. (2004). Музеј Кнеза Павла – излазак Београда на Европску културну сцену, *Токови историје 1-2*, Београд, стр. 23-43.

³⁹² Могуће је да је већ тада одлучено да се и парцела на којој је требало да се изгради Уметнички павиљон припоји Музеју савремене уметности као слободни простор за излагање експоната на отвореном. С друге стране, изградња Уметничког павиљона на самом углу заклонила би зграду која је променом намене још више добила на репрезентативности.

У новонасталој ситуацији *Друштво пријатеља уметности Цвијета Зузорић*, обратило се 17. маја 1926. године Суду општине града Београда са молбом да јој Општина уступи „око 2000 квадратних метара земљишта, које је по генералном плану Београда одређено на Калемегдану, да се на њему подигне уметнички Павиљон.“ Уз молбу је била приложена и идејна скица са предрачуном и описом зграде.³⁹³ Није, међутим, јасно позивање на овај План будући да Генерални план Београда из 1923. године који је у то време био важећи није предвиђао на Калемегдану изградњу зграде за уметнички Павиљон. План је предвиђао на простору целе Тврђаве изградњу неколико музеја. На улазу у парк Калемегдан из правца Узун Миркове улице, са десне стране – на Малом Калемегдану, била је планирана изградња Народног музеја. План је предвиђао изградњу Зграде за изложбе и уметничке конференције (означена у легенди бројем 24), али она није била планирана на Калемегдану.³⁹⁴

Позитивно одговарајући на захтев, Суд Општине града Београда издао је у закуп Удружењу Пријатеља Уметности „Цвијета Зузорић“ земљиште на Малом Калемегдану површине 1591 м², које „ужива по тапији потврђеној од стране Првостепеног Суда за град Београд“.³⁹⁵ Због потребе да обезбеди средства која су недостајала за изградњу и немогућности да их као купац земљишта обезбеди путем кредита, Удружење се опет обраћа за помоћ Општини, која будући да је власник земљишта, подиже кредит код Хипотекарне банке и тако постаје учесник у инвестирању Павиљона.³⁹⁶

Промена локације а вероватно и укључивање Општине града Београда, не само као власника земљишта већ и додатно као актуелног суфинансијера, узроковала је и кориговање постојећег пројекта. Архитекта Којић је прихватио да изради нове скице „прилагођене новој ситуацији и кориговане на основу нових захтева, али обликовно и даље у духу балканске профане архитектуре.“³⁹⁷ Измене су биле минималне и поред неопходног прилагођавања новој топографији терена

³⁹³ Текстуални опис зграде одговара аксонометријском приказу награђеног конкурсног рада архитекте Којића: ИАБ, ОГБ-ПФ-ОД-М-1734

³⁹⁴ Генерални план 1923 за град Београд, размере 1:4000, Урбанистички завод града Београда, Београд.

³⁹⁵ Уговор између Суда Општине града Београда и Удружења Пријатеља Уметности „Цвијета Зузорић“ од 08. јула 1930. године: ИАБ, ОГБ-ПФ-ОД-М-1734

³⁹⁶ Кредит је Општина по завршетку изградње Павиљона пренела на Удружење: ИАБ, ОГБ-ПФ-ОД-М-1734

³⁹⁷ Којић, Б. (1979), стр. 206.

њима није промењена основна просторна концепција и обликовно решење, које се заснивало на традицији народног градитељства. (Сл. 41) Оваква архитектура, која је очигледно задовољавала конкурсне услове и по примењеним облицима уклапала се у окружење првобитно одређене локације, није наишла на одобравање „новог инвеститора“. Када је Председнику Општине града Београда Удружење поднело на увид, а по свему судећи и на сагласност, скицу будућег објекта изјавио је: „Ово више личи на друмску механу. Нигде у свету нисам видео овакав уметнички павиљон. Ако желите да добијете локацију и помоћ, морате прерадити изглед зграде да буде у стилској или сличној класичној архитектури.“³⁹⁸

Имајући у виду све вишегодишње активности, које су и поред многих препрека успешно довеле реализацију читавог пројекта до отпочињања изградње, Удружење није имало другог избора него да уважавајући став председника Општине затражи од пројектанта ново решење. Тако је најзад 1927. године нови пројекат који је архитекта Којић прихватио да уради поднесен Министарству грађевина на сагласност и већ исте године радови су започели.³⁹⁹ Нови пројекат потпуно се разликовао од претходних и по функционалној организацији унутрашњег простора и по архитектонском обликовању спољашњег изгледа. (Сл. 42) Сложен програмски задатак захтевао је обједињавање више основних функција подједнаког значаја и, за објекат ове намене, не мање важних пратећих садржаја. Централно место у корпусу грађевине добила је велика правоугаона сала, док су два бочна крила повезана са њом на угловима уже стране имала различиту намену. У једном је решен улазни хол са гардеробом и пратећим административним просторијама, док је у другом била мања изложбена сала. Повезивањем бочних анекса са централним простором под углом од 45 степени, створена је могућност формирања директног улаза у салу преко простране терасе издигнуте у односу на околни терен са прилазом преко широког троструког степеништа. Првобитно је било замишљено да то буде и главни прилаз Павиљону из парка, што се види на сачуваним ситуационим плановима.⁴⁰⁰ (Сл. 43) Оријентација грађевине, оса симетрије постављена у правцу осе угла бастионе фортификације и издигнута тераса којом су повезана два бочна крила,

³⁹⁸ Исто.

³⁹⁹ ИАБ, Ф-ХVI-19-1927

⁴⁰⁰ Исто

употпуњени партерним уређењем са широким степеницама које из парка воде до улаза у грађевину, пројектовани су да нагласе њен доминантни положај на узвишеном платоу.⁴⁰¹ Специфичан габарит и функционална просторна подела из које израстају делови различите спратности допуњени су архитектонским елементима наглашено великих димензија, као што су стубови на прочељима бочних крила и хоризонтални сложени истурени кровни венац. Процес пројектовања кроз који је прошао аутор у покушајима да задовољи различите захтеве наручиоца, завршен је грађевином у којој се наслућује њен првобитни узор традиционалне балканске архитектуре али и јасно наговештава наклоност ка модерни.⁴⁰²

Несумњив је допринос који је за промоцију националне савремене уметности и презентовања савремених европских уметничких токова имала изградња Уметничког павиљона.⁴⁰³ Поред тога треба нагласити и његов значај за архитектуру Београда. О томе можда најбоље говори коментар лондонског уметничког критичара који је пишући о изложби британске уметности одржаној у Павиљону 1929. године скренуо пажњу „на заиста велелепан нови изложбени павиљон“ који је „идеална изложбена зграда и једини упадљиви примерак модерне архитектуре у југословенској престоници.“⁴⁰⁴ (Табла 9)

3.2.4. Уређење простора и увођење нових намена

Радови на продужењу Савског шеталишта

Према идејном пројекту архитекте Александра Крстића, дугогодишњег шефа Одсека за паркове Општине града Београда, започели су радови на продужетку савског шеталишта са циљем да се обезбеди још један улаз из града у

⁴⁰¹ Ова првобитна ауторова замисао није нажалост реализована, већ је прилаз згради који је нешто касније изведен водио директно према бочном анексу где се налазио главни улаз у грађевину.

⁴⁰² Тошева, С. (1998). *Бранислав Којић*, Београд, стр. 22-24.

⁴⁰³ Удружење Пријатеља Уметности „Цвијета Зузорић“ по којем ће Павиљон касније добити и име, у наступајућем периоду интензивно је радило на организовању сталних и тематских изложби. О значају активности Удружења и изградње Уметничког павиљона за културни и друштвени живот Београда, видети у: Вучетић-Младеновић, Р. (2003). *Европа на Калемегдану: „Цвијета Зузорић“ и културни живот Београда 1918-1914*, Београд: Институт за новију историју Србије.

⁴⁰⁴ Којић, Ђ. Б., (1977). Споменица професора архитекте Бранислава Ђ. Којића, Београд, стр. 36.

Тврђаву.⁴⁰⁵ Између завршетка савског шеталишта и Краљ капије која је требало да буде нови улаз у Горњи град, налазиле су се бастионе фортификације југозападнoг фронта. Будући да су стајале на правцу трасирања нове комуникације - у наставку постојећег шеталишта – порушене су да би се направила пространа широка тераса, замишљена не само као комуникација већ и као видиковац. Услед изузетно велике денивелације терена, на прелазу између постојећег и новог дела шеталишта, пројектовано је широко монументално степениште. Дугачка тераса на коју се силазило завршавала се непосредно испред равелина Краљ капије, мањим издигнутим платоом. Не користећи историјску комуникацију која је водила кроз равелин и излазила степеницама непосредно испред Краљ капије, архитекта Крстић је пројектовао нову стазу на насипу уз југозападни бедем.⁴⁰⁶

На основу идејног пројекта, главни пројекат је урадио Крстићев сарадник, архитекта Георгије Коваљевски.⁴⁰⁷ Задржавши основне поставке идејног решења, Коваљевски је урадио пројекат репрезентативног степеништа и разрадио све архитектонске елементе композиционог решења – подзиде, истурене балконе на масивним конзолама, кружна проширења у облику кула са зупцима на угловима терасе и издигнути плато са монументалном кружном фонтаном. Радови који су средином 1927. године већ били у току изводили су се паралелно са израдом главног пројекта, тако да су до јуна 1928. године били у великој мери завршени.⁴⁰⁸ (Сл. 44) Само неколико месеци по окончању свих радова, на издигнутој тераси појавила су се улегања што је изазвало појаву пукотина на потпорном зиду, које су се посебно повећале и прошириле после падавина у зимском периоду. Због опасности од обрушавања, Општина је забранила приступ овом делу терасе и затворила га и обезбедила дашчаном оплатом. На шеталишту које је одмах по

⁴⁰⁵ После Првог светског рата бригу о Калемегдану и осталим парковима у граду водила је посебна служба – *Одсек за паркове*, при Општини града Београда. На челу те службе био је дуги низ година Александар Крстић, дипл.инж.арх. Поред рада на пројектима и извођењу, бавио се и теоријским питањима планирања зеленила, активно пратио савремена кретања у Европи и свету у овој области, а резултате својих истраживања објављивао је редовно у Београдским општинским новинама.

⁴⁰⁶ О Савском шеталишту, планираним и реализованим радовима видети детаљније у: Божовић – Лопичић, Р., Поповић, М. (1999). Савско шеталиште са великим степеништем на Калемегдану. *Наслеђе II*, Београд стр. 53-72.

⁴⁰⁷ О арх. Коваљевском видети у: Ђурђевић, М. (2002-2003) Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског у Србији, ГГБ XLIX-L, Београд, стр. 169-180.

⁴⁰⁸ ИАБ-ОГБ-ОФ 1-221/1933

отварању постало „најомиљенији и најпосећенији део Калемегдана“, ова интервенција није могла проћи незапажено и изазвала је реакције и подсмех, на начин који је уобичајен и којем се прибегава увек када се жели направити поређење између старих - добрих и нових - лоших времена. Штампана је коментарисала како су „градске зидине изграђене пре неколико векова, одолеле и времену и најездама многобројних освајача а нови „бедем“, дуг 20-30, а висок свега неколико метара, попустио је после прве кише.“⁴⁰⁹ Стручњаци које је ангажовала Општина били су, међутим, далеко озбиљнији и забринутији после утврђивања стања и указали су на опасност да клизање терена може обухватити и горње делове земљишта на којима су утемељени тврђавски бедеми. То су били разлози због којих је после комисијских експертиза, спорова између Општине и предузимача и утврђивања стварних узрока конструктивних оштећења, донета одлука да се приступи изради новог пројекта, односно да се изради ревизија оног дела који се показао као проблематичан.⁴¹⁰ Пројекат је урадио 1932. године архитекта А. Челпанбајев, запослен у одсеку за уређење паркова, са основним задатком да уклони овај надвишени плато и на његовом месту формира другачији завршетак Савске терасе.⁴¹¹ Радовима који су изведени највероватније већ 1933. уклоњени су земљани насипи, а додатним спуштањем терена формиран је плато квадратног облика спуштен у односу на ниво средишње терасе и са њом повезан преко два мања једнокрака степеништа, између којих је уместо подзида изведена кратка шарпа. И према падини је изведена шарпа у целој дужини овог платоа у ширини новопројектованих степеништа на угловима, којима се силазило на стазу већ изведену по претходном пројекту дужином целе терасе – до великог степеништа. На споју средишње и ове нове - ниже терасе, изведен је као завршни мотив кружни балкон – пандан постојећем на почетку подзида код великог степеништа. Овакво решење знатно једноставније и у конструктивном смислу стабилније од првобитног, много се боље уклопало не само у постојећи терен, већ и у окружење чије су границе чинили тврђавски бедеми бастионих

⁴⁰⁹ Време, 9. октобар 1932. године, стр. 7.

⁴¹⁰ Исто

⁴¹¹ Божовић – Лопичић, Р., Поповић, М. (1999), стр. 59. Претпоставка аутора, изнета без „расположиве документације“, али анализирана коришћењем резултата археолошких и архитектонских истраживања, да су реконструкцију пројекта и изведеног решења проузроковали разлози статичке природе, потврђена је објашњењима у наведеном тексту објављеном у дневном листу *Време*.

фортификација. Посебно је утицало на отварање визура према Краљ капији и степенастим бастионима на северозападном углу Горњег града, на чијој је највишој коти у време извођења ових радова већ био подигнут споменик Победнику.⁴¹² (Сл. 45)

Радови на продужењу Савског шеталишта предузети су по свему судећи из два разлога. Један је био остваривање новог прилаза Горњем граду, док је други био везан за идеју о формирању тераса – видиковаца на целом потезу Савске падине, укључујући и део градске структуре – савског дела вароши, Косанчићевог венца. Остваривање нове комуникације и директног улаза у југозападни део Горњег града био је у неку руку логичан завршетак идеје започете још почетком 20. века изградњом малих степеница за улазак на савско шеталиште из улице Кнез Михаилов венац.⁴¹³

Најављивано повлачење војске из овог дела Горњег града, као и идеја о подизању маузолеја управо у његовом западном углу - на најистуренијем и најдоминантнијем положају - свакако су били довољни разлози да се предузму радови на претходном обезбеђивању директног прилаза овом простору из града.⁴¹⁴ Комисија коју је формирао Министар војске и морнарице да изради предлоге за уређење Горњег града, поднела је у марту 1926. године извештај са неколико варијантних решења од којих су сва разматрала позицију за изградњу „маузолеума“.⁴¹⁵ Један од предлога био је плато Бастиона I, на самом западном

⁴¹² Свечано откривање споменика „Весник победе“ било је 7. октобра 1928. године.

⁴¹³ У време када је уређено Савско шеталиште једна од идеја била је да се на његовом завршетку (на месту где су изграђене велике степенице) подигне ресторан, који би имао део за посетиоце сав у стаклу и био издигнут изнад нивоа стазе за 2,5 до 3 метра „ради лепшег погледа на Западни Врачар, бежанијску косу и долину Саве.“ Овом су се предлогу успротивиле кафеције, сматрајући да би тај ресторан био велика конкуренција и да би због тога трпели велику штету гостионичари и кафеције власници *Српског краља, Грчке Краљице, Национала* и др. Видети у: Главинић, Д. К. (1936). Неколико успомена о раду одбора општине Београдске у времену од априла 1888 до краја 1890. године. *БОН*, бр.12, стр. 897

⁴¹⁴ Везивање ових радова за отварање Војног музеја није вероватно, будући да је тек 18. априла 1934. године донета Уредба о његовом оснивању: Лажетић, П. (2007), стр. 91

⁴¹⁵ У Комисијском извештају који су потписали архитекте Андра Стевановић, Пера Поповић и Никола Краснов, као и два Бригадирска Ђенерала - Стеван Бошковић и Ђурђе Лазић, образложени су предлози приказани на пет скица. Будући да скице нису сачуване, ови описи представљају драгоцен податак о планираном уређењу Горњег града и о предлозима за локацију маузолеја – који је требало да се подигне као монументална грађевина спомен костурница изгинулим ратницима у Првом светском рату. АЈ-74-98-354

углу горњоградског платоа, управо простор где је поводом десетогодишњице пробоја Солунског фронта подигнут споменик „Весник победе“.⁴¹⁶

С друге стране, давање значаја Савском амфитеатру у Генералном плану које је требало да се реализује путем једне отворене терасе на Косанчићевом венцу, која би била повезана декоративним степеницама са Савском обалом, везивало се и за идентичан приступ решавању супротне стране савске падине – испод Калемегдана. Повезивањем и „проширењем Савског шеталишта до трга у Горњем граду“ парк би се сјединио са историјским простором Тврђаве, преко терасе са које се „указује велики видик особите лепоте...“⁴¹⁷ Ова идеја о каскадним терасама на савској падини није била нова. О „терасирању“ Косанчићевог венца чиме би се „одклонио садањи изглед запуштености, несвршености, и тако би дошао до важности изредан његов природни положај.“ писао је још 1901. године архитекта Димитрије Т. Леко у предлозима за Ревизију регулационог плана престонице.⁴¹⁸

Реконструкција Великог Калемегдана

Истовремено са проширењем Савског шеталишта (1928. – 1929. године) започело је и уређење Великог Калемегдана. Стање у парку је било лоше, услед неодговарајућег одржавања. Стазе су биле недовољно засуте шљунком, дрвећа није било довољно, а и оно постојеће било је „рђаво изабрано“.⁴¹⁹ Поред ових разлога због којих је и извршена замена самоникле вегетације, радови су морали имати и директне везе са тада већ изграђеном зградом Географског института на Бастиону I Југозападног фронта.⁴²⁰ Подигнут 1924.-1925. године, по пројекту

⁴¹⁶ Могу се само претпоставити разлози због којих се одустало од изградње великог маузолеја на овом месту, које је иначе и Генералним планом било предвиђено за изградњу. Највероватније да је превагнуо економски моменат, те је као компромисно решење на Тврђави изграђена мања костурница над црквом Ружицом, а на горњоградском платоу није изграђена ни једна планирана монументална грађевина.

⁴¹⁷ Максимовић, Б. (1980), стр. 239-269.

⁴¹⁸ ТГ број 25 од 19. августа 1901. године, стр.1

⁴¹⁹ Указујући на ове недостатке Драгољуб Аранђеловић, професор Универзитета и одборник Општине београдске предлагао је да се багрем и ситно шибље и жбуње замени липом, буквом, храстом, јасеном... - дрвећем „из којег се састоје наши чувени шумадијски забрани и гајеви, у којима живе наше домаће тице певачице...“ Видети у: БОН бр. 10, стр.5.

⁴²⁰ Географски институт био је у саставу Генералштаба Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као једно од укупно четири његова одељења. Поред Географског института Генералштаб је имао Оперативно, Саобраћајно и Историјско и Обавештајно одељење. Бјелајац, М. (1988). *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1921*, Београд, стр. 88,90.

руског архитекте Н. Васиљева, својим положајем, волуменом и архитектуром овај монументални објект доминирао је окружењем и постао репер, који је битно утицао на ново партерно решење Великог Калемегдана.

Изградња овог објекта према новом - тек усвојеном Генералном плану Београда - не би била могућа без залагања војске која је и иницирала и за кратко време остварила овај, за оно време велики градитељски подухват.⁴²¹ Очигледно да је израда пројекта наручена чим је План завршен, будући да је градња започела и пре његовог коначног усвајања.⁴²² Габарит зграде пратио је контуре бастиона захватајући његову знатну површину и био је скоро пресликан из Генералног плана. Овако постављен план давао је велике могућности за добру организацију унутрашњег простора и свих неопходних функција, посебно ако се у обзир узме и дозвољена спратност која је подразумевала чак четири етаже (подрум, приземље, спрат и поткровље). Самим својим положајем, додатно наглашеним великим волуменом, зграда је била предодређена да постане доминанта у простору. Архитектуром затворених зидних маса и једноставних облика са ограниченом применом стилских елемената преузетих из средњовековне градитељске традиције, њен доминантни положај још је више наглашен. Камена сокла као постамент заснован над зидним површинама бастиона и кула са зупцима која се издваја из компактног корпуса грађевине не нарушавајући га, одају утисак мање фортификационе целине - попут средњовековног замка. (Табла 10)

Реконструкција Великог Калемегдана имала је првенствено за циљ да отвори визуре ка новоподигнутој згради Географског института. (Сл. 46) Могуће да је подразумевала и остваривање нове, краће везе са Тврђавом – кроз Карађорђеву капију која већ дуже време није била у функцији, будући да је мост преко рова који је спајао са парком био порушен још у периоду док је турска војска држала Тврђаву, а парк још увек био празан простор гласије.⁴²³ То

⁴²¹ Почетак радова полагањем камена темељца најављен је у дневној штампи 5. јуна 1924. године, уз напомену да је Генерални план Београда одобрио Министарски савет неколико дана раније: Време, 5. јуни 1924. године.

⁴²² План је завршен јула месеца 1923. године, усвојен на седници Општинског одбора града Београда 10. августа, а одобрио га је Министар грађевина 19. јула 1924. године: Вукотић- Лазар, М. (2011), стр. 230-231

⁴²³ Овакав предлог да се обнављањем моста испред Карађорђеове капије оствари још један прилаз Горњем граду – симетричан прилазу кроз Спољну Стамбол капију - налазимо у већ поменутом Комисијском извештају о уређењу Горњег града из 1926. године. То указује на могућност да су сви ови радови – и на продужењу Савског шеталишта и на реконструкцији дела Великог

међутим није реализовано али је са Тврђавом и новом зградом остварена визуелна веза, због које су предузета нова рушења ободних делова бастионих фортификација (зид скривеног пута са пушкарницама), уклањање високог растиња и кориговање постојећег партерног уређења. (Сл. 47) Основна замисао новог решења била је формирање широке алеје која је од улаза из правца Кнез Михаилове улице била усмерена према згради Географског института, како би се што више отворила визура ка том новом објекту.⁴²⁴ Продужавањем и проширивањем постојећих стаза на овом правцу, засечени су кружни делови зелених површина који су били саставни део главног централног мотива овог дела парка - ронделе са фонтаном „Рибар“ у њеном средишту. Овако трасирана главна стаза завршавала се испред рова проширењем обрађеним вртним партером у француском стилу.⁴²⁵ (Сл. 48)

У истом маниру уређен је и ров између Великог Калемегдана и Бастиона I са зградом Географског института, што је донекло створило утисак целине иначе два суштински различита простора – дубоког тврђавског рова и широког простора некадашње гласије. Преко овог новог парковског партера остварена је и веза између новоформиране терасе у наставку Савског шеталишта и Стамбол капије, што је свакако био још један разлог да се овај део рова уреди. Наиме, на овај начин је Велики Калемегдан са Горњим градом повезан још једном комуникацијом, те је можда и то био разлог што се од улаза кроз Карађорђеву капију изградњом моста преко рова, у том тренутку одустало. (Сл. 49)

Проширени и тек уређени партер претрпеће значајне измене само две године касније, због подизања споменика захвалности Француској.

Споменик захвалности Француској један је од два монументална споменика који су, између два Светска рата, подигнути на простору данашње Београдске тврђаве. За разлику од „Победника“, ово позније ауторско дело вајара Ивана Мештровића замишљено је и пројектовано за познату, претходно утврђену локацију, коју је Одбор београдске Општине својим Решењем од 19. септембра 1930. године одредио као „место на Великом Калимегдану у оси главне прилазне

Калемегдана - били повезани и да су део једне идеје која је имала основ у Генералном плану, али га се није стриктно држала у свим конкретним решењима.

⁴²⁴ Аутор ових решења био је као и у случају продужења Савског шеталишта инж. Александар Крстић.

⁴²⁵ Милановић, Х. (1999), стр. 47

алеје, у средини данашњег розаријума, тј. управо онде где је некад пре рата стајао Карађорђевићев споменик.⁴²⁶ Споменик је настао у потпуном сагласју читавог јавног мњења, у жељи да захвалност Француској – савезнику и ослободилацу Србији у Великом рату и благодарност француском народу – добију своје видно и трајно обележје. Идеја је потекла 1924. године од некадашњих француских ђака који су у то време већ били угледни и истакнути грађани Краљевине Југославије. Ни ти ђаци – ратници, али ни преживели српски страдалници који су прошли голготу пробоја Солунског фронта нису заборавили сва добротинства своје „друге домовине“ Француске, којој су желели да спомеником захвалности барем симболично узврате.⁴²⁷ Формиран је Одбор за подизање Споменика захвалности Француској који се јавности обратио молбом за новчане прилоге. Идеја о подизању споменика Француској прихваћена је у јавности на најбољи могући начин - најмасовнијим одзивом, али ненаметљивим и анонимним новчаним прилозима свих слојева становништва. Тако је Одбор успео „да путем концерата, кермеса, академија и сл. прикупи од народа преко милијон и по динара, који са каматом износи данас близу два милијона динара.“⁴²⁸ Пошто је београдска Општина одредила место за Споменик, Одбор је поверио његову израду вајару Ивану Мештровићу „који га је израдио тако, да ће узвишена осећања које наш народ гаји према Француској добити у њему свој достојни израз. Споменик се већ увелико подиже на лицу места, а 11. новембра т.г. дакле баш на дан дванаесте годишњице Примирја он ће се свечано открити и предати Општини београдској.“⁴²⁹

Био је то један од најмасовнијих и најсвечанијих догађаја у Београду између два Светска рата. У тродневној прослави завршетка Првог светског рата свечаности откривања Споменика дат је централни значај. У присуству Њ.К.В. Александра Карађорђевића и чланова краљевске породице, високе Француске делегације и бројних грађана, уз звуке државних химни и пригодне говоре,

⁴²⁶ Извод из Записника XXII редовне седнице Одбора општине Београдске, одржане 19. септембра 1930. године. Видети у: БОН број 21-22, 11. новембар 1930. године, стр.1280.

⁴²⁷ Исто, стр. 1216-1217

⁴²⁸ АЈ, 74, 242 – 213

⁴²⁹ Исто

председник Одбора за подизање споменика др Нико Миљанић предао је Споменик председнику београдске Општине.⁴³⁰

На постаменту висине седам метара, бронзана женска фигура у покрету, која симболизује Француску републику, „зрачи изузетном снагом и експресивношћу.“⁴³¹ Постављена као централни и завршни мотив велике парковске алеје, сагледава се већ са улаза у Велики Калемегдан из правца Кнез Михаилове улице. Концепција комплетног споменика, са рељефима на бочним странама базе постамента од белог брачког мермера, указује на идеју уметника да је споменик осмишљен као јединство симболике статуе и наративности рељефа. Из тога произилази и неопходност да се споменик сагледава поред фронталне и са бочних страна, што је новим партерним решењем углавном и испоштовано. (Сл. 50)

Реконструкција Малог Калемегдана

Потреба за уређењем Малог Калемегдана све је више расла, како је расла и посета Великом Калемегдану који је постао исувише „оптерећен“, док је у непосредној близини простор од 6 хектара Малог Калемегдана био неискоришћен због неуређености. Чак је и непосредно окружење Уметничког павиљона Цвијета Зузорић „пружало жалосну слику“, без обезбеђеног „пристојног приступа“ и без директне везе са околним улицама.⁴³² Због тога се 1931. године приступило уређењу Малог Калемегдана које је започело великим земљаним радовима, нивелисањем терена, трасирањем главних колских стаза и садњом дрвећа. Идеју да овај простор „паркира на енглески начин“ - за шта су постојали одлични услови услед постојеће неправилне конфигурације терена - и повеже га са улицом и градским простором, инжењер Крстић није могао да оствари услед постојања изузетно високог земљаног насипа уз улицу. Због тога је овај део уређен шкарпирањем, док су унутар парка изведене криволинијске стазе чиме је ублажен њихов нагиб. Поред ових мањих стаза трасиране су три главне комуникације:

⁴³⁰ БОН број 23-24, 15. децембар 1930. године, стр.1358-1360

⁴³¹ Павловић, М. (2014). Скулптуре Ивана Мештровића на Београдској тврђави – трансформација значења кроз простор и време, *Јавни споменици и спомен обележја, колективно памћење и/или заборав*, Београд, стр. 94

⁴³² Крстић, А. (1931). Београдски паркови и њихово подизање у овој години, *БОН*, број 18, 15. септембар 1931. године, стр.1181.

једна између парка и расадника која је водила од улице Маршала Плисудског (некадашњи Кнез Михајлов венац, а данас Тадеуша Кошћушка) до источног улаза у Тврђаву кроз Леополдову капију, друга дуж парка - као веза Великог Калемегдана са овим новоизграђеним прилазом Тврђави, и трећа која је била главни прилаз пављону Цвијета Зузорић.⁴³³ Све су стазе већ тада биле спрамексирани асфалтирани и главни пут који дели Велики и Мали Калемегдан и води у Горњи град.⁴³⁴ Увођењем „водене декорације без које се енглески парк не да замислити“, афирмисана је идеја конкурсног рада Димитрија Т. Лека из године. Водени ансамбл чинили су камени извор изграђен наспрам пављона на највишој котли, „брдски поточић“ који се пружао дуж целог парка и мање језеро у подножју. (Сл. 51)

Истовремено је простор испод Малог Калемегдана уређен као велико дечије игралиште. Обухватајући површину од 10.000 квадратних метара састојао се од три велика платоа која су била решена каскадно и међусобно повезана степеницама. Једно је било предвиђено за вежбалиште средњошколаца које се зими претварало у клизалиште, други је имао уређене дечије плаже и базене, док је трећи намењен најмлађима био опремљен љуљашкама, клацкалицама и вртешкама. Образлажући потребу за једним овако великим простором намењеним за дечију игру и спортске активности, инжењер Крстић подсећа да су пред интензивном градњом убрзано нестајали слободни плацеви који су могли да задовоље ове потребе, те да су деца била принуђена да се играју по улицама. Опасност којом су били изложени услед све већег и бржег саобраћаја препозната је, и по њему није било ничег природнијег до преузимања бриге од стране Општине за решавање ове „најпријатније дужности“ да се „деци надокнади оно што им је материјализам нашега доба одузео - и то без оклевања“.⁴³⁵ (Сл. 52 и 53)

Стрми терен између овог игралишта и бастионих тврђавских фортификација парковски је уређен на сличан начин као Мали Калемегдан, уз коришћење мањих водених површина као елемената партерне декорације. У средишту тог дела парка изграђена је 1932. године зграда „Одсека за паркове“.⁴³⁶

⁴³³ Ове комуникације изведене су да представљају „колску променад“, као део планиране мреже колских приступа будућим монументалним грађевинама предвиђеним у Генералном плану.

⁴³⁴ Крстић, А. (1931), стр. 1181

⁴³⁵ Исто, стр. 1184

⁴³⁶ БОН број 11, новембар 1932. године, стр. 743.

Уређење овог простора омогућено је измештањем општинског расадника, некадашње осуђеничке баште. Изузетно велика површина и обим радова захтевали су знатна материјална улагања која су, имајући у виду несумњиво важну функцију, била свакако оправдана. Међутим, већ пет година касније промењена је концепција уређења и овом простору је додељена нова намена. Образлажући планове за пошумљавање и улепшавање Београда и његове околине, инж. Крстић је 1936. године најавио формирање градске ботаничке баште и зоолошког врта на овом простору, као две сродне комуналне установе које би служиле истом циљу – забавном и едукативном.⁴³⁷ Ботаничка башта не би имала претензије да конкурише већ постојећој Универзитетској, с обзиром да би имала карактер изложбеног простора за растиње које се налази по градским парковима и које сваки Београђанин „може имати у својој сопственој башти“.⁴³⁸

Зоолошки врт

Формирање зеленог појаса на ширем подручју града, подизање новог и одржавање и унапређивање постојећег градског зеленила били су од посебне важности у склопу укупних комуналних послова.⁴³⁹ О томе се старао посебан „Отсек за паркове и пошумљавање Београда“, на чијем челу је био инжењер Александар Крстић, о чијем раду и пројектима је већ било говора.⁴⁴⁰ Активно учествујући у креирању укупне градске политике везано за зелене површине – паркове, шуме, скверове, дрвореде, инжењер Крстић је оставио многе писане радове у којима је образлагао планове, преносио искуства из страних земаља где је одлазио на студијска путовања и залагао се за увођење најсавременије комуналне опреме.⁴⁴¹ У склопу опште политике која је била усмерена на комунално опремање и формирање оних садржаја неопходних да Београд достигне ниво других европских престоница, разматрано је и формирање

⁴³⁷ Крстић, А. (1936). Проблеми уређења Београда и његове околине, БОН 10-11, Београд, стр. 715-716.

⁴³⁸ Овако замишљена ботаничка башта намењена је грађанима Београда који су ту могли да добију информацију о начину гајења вртних биљака и о уређењу својих кућних башта, а служила је и као расадник.

⁴³⁹ Крстић, А. (1936)., стр. 700.

⁴⁴⁰ Пројекат за продужење Савског шеталишта, идејни пројекти за „рестаурирање“ делова тврђаве...

⁴⁴¹ Поред осталог, објавио је и неколико текстова о изградњи инфраструктуре за централно грејање.

Зоолошког врта. Излажући програм за који је нагласио да мора „садржати у себи све естетке, здравствене и социјалне моменте у вези са уређењем вароши и њене околине“, под тачком 11 и 12 образложио је план изградње *Градске Ботаничке баште* и *Градског Зоолошког врта*, као две повезане комуналне установе „које служе идентичним циљевима, т.ј. забавним и поучним.“ Због тога су и предвиђене у непосредној близини, како би представљале једну целину.⁴⁴² Обе су установе биле замишљене као наставак Малог Калемегдана: Ботаничка башта на простору старог општинског расадника, а Зоолошки врт на месту дечијег игралишта на Малом Калемегдану, као и у једном рову Београдске тврђаве, с тим што би се у једном делу преклапао са Ботаничком баштом.⁴⁴³ Позицију зоолошког врта у непосредној близини центра града, која је по свему судећи већ у то време оцењивана као неодговарајућа, Крстић правда предвиђеном применом најсавременијих комуналних решења, пре свега водовода и канализације, као и бетонских стајалишта за животиње. У прилог томе истиче и њену незнатну површину у односу на површину читавог великог градског парка чији ће она бити само један део.⁴⁴⁴

Изградња Зоолошког врта отпочела је у августу 1935. а свечано отварање „које је било преношено од Београдског радија“ извршено је 12. јула 1936. године у присуству многобројних државних и општинских званичника, дипломата, председника Општине и управника Зоолошког врта у Загребу.⁴⁴⁵ Истакнута је захвалност свим дародавцима који су помогли изградњу прилозима у новцу, а посебно су прочитани сви они који су поклонима обогатили иначе „скромну колекцију“ животињских врста. Посебно је наглашен значај који за Београд има отварања једне специфичне установе какву имају сва културна средишта држава у свету, које се старају за образовање и васпитање деце и омладине. Истицана је и предност локације „на падинама Калемегдана, у непосредној близини Дунава“ и могућност да се „профили напуштене тврђаве“ преуреде и употребе за смештај животиња „по систему Хагенбека“ - у слободном окружењу, а не у кавезима.

⁴⁴² Крстић, А. (1936)., стр. 715-716.

⁴⁴³ Исто, стр. 716

⁴⁴⁴ Исто.

⁴⁴⁵ Како је у то време Загреб већ десет година имао Зоолошки врт, приликом планирања, пројектовања и извођења радова остварена је добра сарадња са овом установом.

Поред тога стрми ровови у нагибу према обали сматрани су идеалним за формирање водених токова и базена за веће животиње и барске птице.

У тренутку отварања Зоо-врт се простирао на свега 3 хектара, али је већ тада било планирано његово проширење на укупну површину од 7 хектара. (Сл. 54) Ипак и у постојећим границама сматран је за изузетно добро уређен а још боље позициониран, због довољне количине воде за одржавање чистоће, близине Дунава за одливање отпадних вода и најзад због свог „периферног положаја, отвореном природном проветравању“. На изради пројекта поред Александра Крстића⁴⁴⁶, био је ангажован читав тим архитеката и инжињера: Јовановић, Челпанбајев, Буријан и др. Наставак радова је предвиђао изградњу акваријума за слатководне и морске животиње, тераријума, службених просторија, амбуланте, кухиње, магацина и др. Планирано је уређење специјалног дечијег зоо – врта уз простор за јахање животиња, као и дечије игралиште са гимнастичким справама и малом плажом што би чинило један дечији забавни парк, подигнут ради „гимнастике, хигијене и уопште здравља деце.“⁴⁴⁷

На падини Београдске тврђаве – која се постепено рестаурише на научно-историјској основи, - у лепом парку пуном цвећа, зеленог биља и дрвећа, са свежим вештачким поточићима који жуборе кроз цео врт и сливају се у мање или веће басене, - према потреби животиња које се у њима купају или пливају, - то је више перивој украшен животињама, него зверињак какве смо навикли да гледамо у иностранству... – тако је о овом делу Калемегдана записано 1937. године, приликом извештавања о посети Краља Петра II Зоо – врту.⁴⁴⁸ (Сл. 55 и 56)

У то време интензивно су се обављали радови у доњем делу Врта према улици Цара Душана и Маршала Плисудског, где је започела градња најављеног дечијег зоо-врта са свим пратећим садржајима. Ширење врта у горњем делу вршено је према Јакшићевој кули, која је у то време реконструисана. За ово проширење био је искоришћен један ров Београдске тврђаве. Већ тада је било

⁴⁴⁶ Крстић је по отварању Зоолошког врта обављао и функцију вршиоца дужности директора ове установе.

⁴⁴⁷ БОН, бр. 8-9, август-септембар 1936. године, стр. 656-660.

⁴⁴⁸ БОН, бр. 4-6, април-јун 1937, стр. 381-386. Посете чланова краљевске породице Зоолошком врту биле су честе и редовно су праћене опширним текстовима у БОН –у.

планирано и да се „на једној од постојећих тераса са величанственим видиком“ изгради ресторан - у оквиру Врта где би посетиоци после обиласка могли „да се одморе и освеже, а помишља се и на завођење радио музике.“⁴⁴⁹ Овај ресторан је и изграђен - или крајем 1939. или, што је вероватније, 1940. године.⁴⁵⁰

Спортски терени

Ровови Југоисточног фронта Београдске тврђаве, као ободни простори који се граниче са парком Калемегдан, били су први делови Тврђаве које је војска уступила за другу намену. Уступање простора на коришћење било је привремено а вршено је по појединачним захтевима. У овом случају, за земљиште у рову испред великог равелина с једне стране и источног бастиона с друге стране спољне Стамбол капије, заинтересовала су се спортска тениска друштва. (Сл. 57) Овај део Тврђаве био је повезан са градом главном комуникацијом у наставку Узун Миркове улице која је водила до Стамбол капије, као главног тврђавског улаза. Пре улаза у капију, са постојећег пута, било је могуће обезбедити прилазе рововима те је могуће да су близина и доступност утицали да се управо за такве просторе интересују грађанска удружења. С друге стране, овај део Тврђаве који је гравитирао ка граду за војску није имао исти значај а посебно не стратешку улогу какву су још увек имали остали делови. За разлику од Горњег града, где је и даље било седиште Генералштаба и Команде града и Доњег, где су се налазили бројни објекти за смештај војске и наоружања, ови ровови су или били затравњени или су се у њима налазиле баште.⁴⁵¹

Априла месеца 1928. године, на основу одобрења Министра Војске и морнарице, склопљен је уговор између Команданта Београда и Београдског Тенис – клуба „Шумадија“ о давању у једногодишњи закуп „војно-државног земљишта које се налази у Горњој Тврђави – прва падина између Великог Калемегдана и централног платна“. Простор укупне површине од 5.000 квадратних метара уступљен је на период од 1. маја 1928. до 1. маја 1929. године, уз обавезу плаћања

⁴⁴⁹ Исто, стр.660; БОН, бр. 3, март 1939. године, стр. 98.

⁴⁵⁰ Ресторан који је касније добио назив „Калемегданска тераса“ изграђен је на бастиону II Леополдове капије, на којем се налазила Костурница бранилаца Београда у Првом светском рату. Као што је већ речено Костурница је измештена у подножје Јакшићеве куле, највероватније у време њене реконструкције и изградње капеле Свете Петке.

⁴⁵¹ ИАБ, ОГБ-ГД-Ф-VII-25-1929

годишњег закупа у износу од 1500 динара. Клубу је дозвољено да простор огради, чак и да за своје потребе подигне „зграде од слабог материјала“ с тим да по истеку закупа или и раније уколико то „земљиште буде потребно држави или Београдској Општини“ врати простор у стање у којем се налазио у тренутку склапања Уговора.⁴⁵²

Из ових уговорних захтева јасно се види да је војска још увек сматрала простор Тврђаве територијом значајном у систему одбране земље, због чега је још увек задржавала право да земљиште дато на коришћење поврати у случају настанка ратних околности. Такође се може сагледати и другачији третман Општине града Београда, која је већ у периоду пре Првог Светског рата успела да простор некадашње гласије уреди и претвори у градски парк. Не треба занемарити ни чињеницу да је у то време већ био завршен и усвојен Генерални план Београда по којем је требало да се читав простор Тврђаве демилитаризује и сједини са градом.

Искористивши могућности дате Уговором, Тениски клуб „Шумадија“ је ангажовао архитекту Богдана Несторовића⁴⁵³ да изради пројекат клупске зграде и већ у априлу наредне године поднео га је Грађевинском Одбору Општине града Београда на одобрење. Како је у међувремену продужио Уговор о закупу земљишта на још годину дана а Управа града Београда одобрила изградњу на основу поднетог пројекта - Клуб је могао већ у другој половини 1929. године да приступи изградњи клупске зграде.⁴⁵⁴ Положај, габарит и волумен објекта прилагођени су специфичној локацији. Позициониран у самом углу рова, објекат је осмишљен као приземни, са два крака која прате правац зидова и централним делом који их повезује. (Сл. 58) У основи је овај централни део решен као јединствен улазни хол док су у бочним крилима биле распоређене пратеће административне просторије. На средишњем делу, који је решен са нешто већом спратном висином у односу на бочна крила, засецањем угла добијена је фасадна раван која је чинила главни мотив композиције. Са великим правоугаоним

⁴⁵² Уговор заведен у Команди Београда – гарнизонско одељење бр. 2359 од 25. априла 1928. године: ИАБ, ОГБ-ТД-Ф-VII-25-1929

⁴⁵³ Несторовић, Б. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, стр. 556-557; Максић, С. (2000). *Живот и дело арх. Богдана Несторовића*, Магистарски рад, стр.53

⁴⁵⁴ Одобрење Грађевинске секције града Београда број 1341 од 12.06.1929. године: ИАБ, ОГБ-ТД-Ф-VII-25-1929

прозорима који се пружају целом висином овај улазни део једноставних геометријских облика маркиран је само са два незнатно избачена бочна пиластра. На осталом делу грађевине преовлађују хоризонталне линије вешто изведене наглашавањем парапета, зоне прозора и кровног надзитета који је завршен зупчастом линијом, асоцирајући на архитектуру средњовековних тврђава.⁴⁵⁵ (Сл. 59)

Следећи овај пример почетком 1929. Године, Уговор о закупу земљишта које се налазило у наставку простора датог на коришћење Тениског клуба „Шумадија“ – десно од улаза кроз тврђавску капију – потписао је и „Боб клуб“. Основан 1923. Године, окупио је групу београдских младића заинтересованих за бављење зимским спортовима. Због неповољних климатских прилика, клуб се 1925. године преоријентисао и основао пливачку секцију подигавши на Сави клупску зграду уз коју је наредне године проширивши делатност подигао прво тениско игралиште. Убрзано развијајући различите спортске гране, „Боб – клуб“ 1928. године оснива веслачку секцију, а истовремено обезбеђује земљиште на Тврђави за изградњу тениских терена.⁴⁵⁶ Команда Београда је истом процедуром као у претходном случају, издала у закуп земљиште исте површине од 5.000 м² и за једнаку годишњу надокнаду од 1.500 динара. Услови су били слични условима из Уговора са Тениским клубом „Шумадија“ с тим што су били допуњени одређеним мерама које мора да су биле резултат лошег искуства са овим првим закупцем. Тако је „Боб – клуб“ морао да преузме обавезу да „у најкраћем року подигне солидну ограду на границама закупљеног земљишта“ и да строго води рачуна да „ненадлежна грађанска и друга лица не прелазе ограду“, да се „не крећу и баве на војно државном земљишту“. Обавеза закупца је била и да спречи приступ војницима на закупљено земљиште а посебно да „на њему са грађанским лицима воде ма какве разговоре.“⁴⁵⁷

Пројекат за зграду „Боб – клуб“-а одобрен је априла 1930. године,⁴⁵⁸ а већ крајем исте године Политика извештава да је зграда са четири тениска терена

⁴⁵⁵ Максић, С. (2000), прилог 18.

⁴⁵⁶ Политика, 26. децембар 1930. године.

⁴⁵⁷ Уговор склопљен на основу наређења Министра Војске и Морнарице од 10.12.1928. године и Команданта Београда од 13.01.1929. године: ИАБ, ОГБ-ТД-ФП-29-1930

⁴⁵⁸ ИАБ, ОГБ-ТД-ФП-29-1930

завршена и да је у ове радове Клуб инвестирао средства у вредности од 700 хиљада динара.⁴⁵⁹

Израда пројекта за клупску зграду поверена је младом архитекти Драгану Гудовићу, коме је ово био први рад са којим се представио београдској стручној и широј јавности.⁴⁶⁰ Веома добро организоване разнородне функције произашле из потреба Клуба, аутор је распоредио у оквиру приземља, спрата који се налазио само над средишњим делом габарита и подрумских просторија, такође само испод једног дела објекта. Свлачионице су имале засебна купатила, просторија за чувара је била позиционирана тако да су се могла надгледати сва четири терена, кухиња са бифеом била је најсавременије опремљена. (Сл. 60)

Просторну концепцију објекта карактерише асиметрична правоугаона основа са полукружним приземним анексом са северо-западне стране. У корпусу грађевине доминира централна вертикала спратног дела постављена изнад главног улаза. Равне површине зидова без орнамената, истурена хоризонтална плоча надстрешнице изнад улаза и једноставни правоугаони прозори препознатљиви су елементи модернистичког приступа у обради фасада. Централни спратни кубус решен је симетрично - позиционирањем два правоугаона улаза у главној његовој оси, којима у горњој зони одговарају два идентична, нешто шири прозорска отвора. Са обе његове стране груписани су приземни делови неједнаке висине и асиметрично решених фасадних површина са динамичним распоредом вертикално и хоризонтално постављених прозорских отвора различите величине. Уношењем елемента карактеристичног за средњовековна утврђења, какав је завршни зупчасти венац којим се завршавају приземни делови, може се наслутити покушај аутора да кореспондира са амбијентом. Међутим, на основу габарита, просторног решења, спратности и позиције у односу на зидове рова, очигледно је да му особеност локације није била основна инспирација при пројектовању.

⁴⁵⁹ Илустративно је поређења ради навести да је за претходних седам година овај клуб за све друге активности и инвестиције утрошио 500 хиљада динара: Политика, 26. децембар 1930. године.

⁴⁶⁰ О архитекти Гудовићу и његовом архитектонском опусу видети у: Килибарда, Н. (2010). Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, *ГГБ LVII*, Београд, стр. 211-240. Оквирно датовање израде пројекта које даје овај аутор (између 1930. и 1932. године) прецизирано је захваљујући подацима из дневне штампе о освећењу нове зграде Боб клуба (Политика, 26. децембар 1930. године).

4.0. Београдска тврђава као споменик културе после 1946. године

После Другог Светског рата, заштита споменика културе постаје законом регулисана област, што је допринело стварању услова за организовање специјализоване службе заштите и оснивање одговарајућих установа за рад на проучавању, истраживању и заштити културно историјског наслеђа.⁴⁶¹

4.1. Законски и институционални оквир

На простору данашње Србије у периоду између два Светска рата услови за развој организоване службе за заштиту споменика били су неповољни, будући да нису постојале ни установе ни одговарајућа законска основа, што у то време није био случај у другим европским земљама.⁴⁶² На подручју града Београда, међутим, ситуација је била нешто другачија, те се и први покушаји организовања заштите споменика културе јављају управо тада.⁴⁶³ Томе је допринео *Грађевински закон* Краљевине Југославије, донет 1931. године, који је у члановима 24. и 25. предвидео израду уредбе о заштити градских старина, као саставног дела уредбе о регулационим плановима општина.⁴⁶⁴ И пре доношења овог закона било је предлога да се заштите значајне грађевине и места „на којима су се одиграли догађаји од нарочитог значаја за прошлост Београда.“⁴⁶⁵ Успостављање законског оквира представљало је нови подстицај представницима музеја који су се удружили са Друштвом за заштиту старина и 1933. године поднели општини града Београда захтев за формирање комисије за израду *Уредбе за заштиту*

⁴⁶¹ Први *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије* донет је 1945. године, да би већ следеће 1946. био донет нови *Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости* такође важећи за читаву државу, тада већ Федеративну Народну Републику Југославију. Уследио је *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости* донет за Србију 1948. године. Видети у: Бргуљан, В. (2000). *Извори споменичког права у Југославији*, Београд, стр. 65-125. Прва установа – Завод за научно проучавање споменика културе НР Србије у Београду – основана је 1947. године. Септембра 1950. оснива се Савезни, касније Југословенски институт, а јуна 1960. Завод за заштиту споменика културе града Београда. Видети у: Секулић, Ј. (2001). *Путевима заштите споменика културе*, Београд, стр. 73-75.; Лукић, М. (2007). стр. 35-37.

⁴⁶² Стојаковић, А. (1980). *Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата*, *Рашка баштина* 2, Краљево: ЗЗЗСКК, стр. 260.

⁴⁶³ Секулић, Ј. (1997). *Кумановска бр.5, Наслеђе I*, Београд, стр. 5.

⁴⁶⁴ -, (1932). *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење*, друго издање, *Збирка закона протумачених судском и административном праксом*, Београд, стр. 20-21.

⁴⁶⁵ Илић-Агапова, М. (2002). стр. 133.

београдских старина.⁴⁶⁶ Општина је спровела широку анкету у коју су били укључени „одлични познаваоци Београда“ у циљу што ауторитативнијег решавања овог питања.⁴⁶⁷ Упућен је и апел јавности са објашњењем значаја доношења Уредбе и молбом за укључивање у њено дефинисање. Сви заинтересовани грађани позвани су да доставе конкретне предлоге и мишљења Грађевинском одбору Општине града Београда, на следећа питања:

- 1) Који су делови Београда од историјског и уметничког значаја;
- 2) Које грађевине треба одржавати обзиром на њихов историјски и архитектонски значај;
- 3) Које се нове грађевине морају пројектовати обзиром на историјски карактер улице, трга и места;
- 4) На којима се грађевинама од историјског или уметничког значаја не смеју вршити никакве оправке ни промене док се за то не добије одобрење од надлежних власти за чување старина;
- 5) Које се грађевине морају одржавати и у оном случају кад то њихов власник из сопствених средстава не може вршити.⁴⁶⁸

Доношење регулационог плана, које је било условљено и постојањем Уредбе о заштити старина, свакако је допринело и убрзало читаву процедуру, те је на седници одржаној 2. децембра 1935. године у Техничкој дирекцији Општине града Београда после дуже дискусије, која је послужила за уношење последњих измена у предлог текста Уредбе, она и усвојена.⁴⁶⁹ Међу „деловима Београда који се морају сачувати у постојећем стању и на којима се не могу вршити никакве промене без дозволе надлежне власти“ на првом месту је наведена „**Горња и Доња тврђава са зидинама и објектима у њима**“. У наставку је истакнуто да се конзервирање може вршити само „по модерним принципима о конзервацији споменика.“⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ Исто.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ Исто, стр. 134-135.

⁴⁶⁹ Седници су поред представника Општине присуствовали и управници и кустоси музеја, проф. Универзитета и шеф одсека за израду генералног плана. У предлог текста, који је служио као основа за спроведену анкету одмах су уношене измене у складу са примедбама и на крају седнице дефинисани текст Уредбе је усвојен. Видети у: Исто, 136-148; Прилог бр. 4

⁴⁷⁰ Исто, стр. 146

Радови који су на простору Тврђаве – у њеном североисточном делу – обављани у наредном периоду 1936. и 1937. године, сигурно су се заснивали на овом првом правном акту о заштити. Међутим, услед непостојања одговарајуће установе заштите њихово спровођење није се одвијало у оквирима тада већ познатих стручних ставова и приступа, те су се чула и мишљења против начина извођења тих радова.⁴⁷¹

У првим послератним годинама бригу о споменицима водио је у то време већ постојећи **Уметнички музеј**, чији је директор Вељко Петровић почетком 1945. године, после доношења *Одлуке о заштити и чувању културних споменика и старина*, тражио од надлежних власти хитно формирање Завода за заштиту старина за територију Србије.⁴⁷² У склопу истог захтева истакао је и потребу израде „*Регистра старина*“, формирање саветодавног одбора и стручних подбора, доношење Уредбе о заштити и чувању старина.⁴⁷³ Будући да су сви наведени послови поверени управо Уметничком музеју у Београду, веома брзо је започео рад на реализацији свих наведених неопходних мера. Одбор који је формиран 11. априла 1945. године урадио је први списак историјских споменика (средњовековних градова, јавних и приватних зграда -укупно њих 70), које је требало ставити под заштиту и уписати у Регистар старина.⁴⁷⁴ Први на листи споменика уписан је „**БЕОГРАД (SINGIDUNUM), Горњи и доњи град**“.⁴⁷⁵ Уследило је доношење Општег закона о заштити споменика културе и природних реткости (31.VII 1945.) на основу којег је Министарство просвете одредило Уметнички музеј да у сарадњи са Српском академијом наука и Универзитетом у Београду врши заштиту „над културно историским и уметничким предметима“.⁴⁷⁶ **Одељење за заштиту и научно проучавање**, које је на основу тога формирано при Уметничком музеју, донело је у периоду од средине 1945. до краја 1946. године решење о стављању под заштиту државе 26 споменика културе, који су

⁴⁷¹ Видети у поглављу II, 3.2.2.

⁴⁷² Скакић-Симатовић, Б. (1985). Предлог за оснивање Републичког завода за заштиту споменика културе и прве акције на заштити у Србији после ослобођења, *Саопштења XVII*, Београд, стр. 243.

⁴⁷³ Исто.

⁴⁷⁴ У одбору су били: др Лазар Мирковић, проф. универзитета, др Боривоје Дробњаковић, директор Етнографског музеја, арх. Александар Дероко, проф. универзитета, арх. Иван Здравковић, конзерватор, Стеван Томић, правник и секретар музеја, док је председник био директор Вељко Петровић. Видети у: Исто, стр. 244.

⁴⁷⁵ Исто.

⁴⁷⁶ Исто.

истовремено уписани у Регистар старина.⁴⁷⁷ **Актом број 1108 од 2. децембра 1946. године, под заштиту државе је стављен „Горњи и доњи град са свим објектима од историског значаја изузев објеката подигнутих после 1900 године.“**⁴⁷⁸

И поред тога се практичној заштити није приступило одмах, будући да су у земљи опустошеној тек завршеним ратом постојали други приоритети, али и због чињенице да је Тврђава и даље била под војном управом. У Другом светском рату порушени су или оштећени војни магацини и касарне у Доњем граду, као и простори који су пре рата били уређени. Већи део тврђаве био је запуштен, под рушевинама и великим наслагама шута, зарастао у дивље растиње.

Ипак је на предлог Одељења за заштиту, у сарадњи са Грађевинским одељењем Извршног Народног Одбора града Београда, извршен детаљан преглед Тврђаве и израђен план заштитних радова.⁴⁷⁹ Старање о Тврђави пренето је на ИНО града Београда а за главног конзерватора постављен је **архитекта Драгољуб Јовановић**, „као најбољи познавалац овог споменичког комплекса.“⁴⁸⁰ Управо због тога, он је већ непосредно по завршетку рата био ангажован на утврђивању ратне штете причињене на „културно-историјским споменицима у Београдској тврђави“.⁴⁸¹

Служба заштите се 1950. године организује у **Повереништву за комуналне послове**, које је требало да организује „сталну стручну екипу квалификованих радника“ и да обезбеђује потребан материјал и средства за радове.⁴⁸² Повереништво је пренело рад на **Управу градских паркова**. У њеној надлежности било је првенствено „вртарско“ уређење овог простора.⁴⁸³ Питање проучавања, истраживања и израде пројеката за радове на заштити - као посебно

⁴⁷⁷ Исто.

⁴⁷⁸ Одлука Одељења за заштиту и научно проучавање споменика културе на територији НР Србије и Космета при Уметничком музеју, документација РЗЗСК, Прилог бр. 5

⁴⁷⁹ План је садржао и потребна средства која су износила 1,000.000 динара, Акт бр. 291 од 24. априла 1947. године. Видети у: Скакић-Симатовић, Б. (1985), стр. 248.

⁴⁸⁰ Архитекта Драгољуб Јовановић бавио се проучавањем Тврђаве већ у периоду између Два Светска рата, када је и објављивао прве научне радове: Јовановић, Д. (1938). „Римски бунар“ у београдској горњој тврђави, *Старинар, том XIII*, Београд, стр. 96-101. У једном акту из 1950. године наводи се да је његово звање *виши грађевински инжењер*: акт ИНО бр. 8934 од 23.8.1950. године: Документација ЗЗЗСКГБ

⁴⁸¹ Земаљска комисија за утврђивање штете на културно-просветним предметима, број 69 од 31. V 1945., документација ЗЗЗСКГБ.

⁴⁸² Јовановић, Д.М. (1954). Заштита и уређење Београдске тврђаве, *ГМГБ I*, Београд: МГБ, стр. 405.

⁴⁸³ Исто.

питање истакнуто у време израде генералног плана за уређење целокупне територије – остало је нерешено. Кроз разматрања ових проблема нађена је нова форма рада, која је и спроведена формирањем **Народног парка Калемегдан**.⁴⁸⁴ Руководиоштво пословима заштите поверено је **Одбору** у који су именовани научни и стручни радници, са задатком да на основу Закона о заштити предлажу мере за чување и уређење овог споменика, а за извршавање њихових одлука основана је **Управа Народног парка Калемегдан**.⁴⁸⁵ Основни задатак Управе је био прикупљање и проучавање историјских материјала из прошлости града, извођење конзерваторских и рестаураторских радова на историјским деловима тврђаве и руковођење археолошким ископавањима, према плановима и упутствима Одбора.⁴⁸⁶ (Сл. 61) Уређење парковских површина остало је и даље у надлежности Управе градских паркова, али се оваква организација убрзо мења и Управа Народног парка Калемегдан, заједно са Управом градских паркова, улази у састав новоформиране **Управе за градско зеленило**.⁴⁸⁷ С обзиром да ова Управа тада у потпуности прелази у комуналну делатност, извођење грађевинских, као и радова на озелењавању и уређењу, постаје приоритетан задатак услед чега се запостављају радови на проучавању и истраживању. (Сл. 62) Због тога настају разни проблеми, пре свега услед немогућности да се брижљиво проуче и испитају непредвиђени подаци до којих се долазило у току радова, али и због чињенице да се нису могли испоштовати тражени услови за извођење радова по принципима грађевинске оперативе и по грађевинским нормама.⁴⁸⁸

Стога се јавила потреба за обједињавањем и систематизовањем радова на проучавању, истраживању и извођењу радова на заштити Београдске тврђаве, једном од најзначајнијих споменика културе на територији града Београда. То је

⁴⁸⁴ Одлука о заштити, уређењу одржавању Народног парка „Калемегдан“, донета је 3. јануара 1952. године. Одлуком је између осталог одређена територија између Саве и Дунава и улица Тадеуша Кошћушка и Париске, на којој ће се примењивати прописи Закона о заштити споменика културе: Документација ЗЗЗСКГБ, Прилог 6.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ Исто. Један од првих стручних сарадника касније основаног Завода за заштиту споменика културе града Београда – архитекта Мила Вујичић - Вуловић, која је свој радни век провела као руководилац групе за Београдску тврђаву, радила је пре оснивања Завода у Управи за градско зеленило.

⁴⁸⁸ Исто, стр. 404-406

био и један од основних разлога за **формирање Завода за заштиту споменика културе града Београда 1960. године.**⁴⁸⁹

Вршили су их у прво време стручњаци **Музеја града Београда**, а од формирања Завода обављана су у сарадњи ове две установе. Године 1975. установљен је **Научно – истраживачки пројекат за Београдску тврђаву при Археолошком институту САНУ**, који годину дана касније почиње са радом и у оквиру којег се и данас изводе археолошка истраживања.⁴⁹⁰ Формирање посебне научне јединице за истраживање једног локалитета говори о његовом значају, а резултати који су остварени у периоду дугом више од 30 година, оправдали су у потпуности његово постојање. Синхронизовани рад две установе од посебног значаја за науку и културу, не само града Београда већ и читаве земље, утицао је да се стање Београдске тврђаве унапређује плански и у континуитету. Захваљујући истраживачким радовима који су били основ за конзерваторске радове, обезбеђујући неопходне податке и стручно-научну основу, обимни и сложени радови на заштити изводили су се у потпуности у складу са теоријским начелима конзервације и одговарајућом методологијом.

У циљу обезбеђивања квалитета извођења специфичних конзерваторских захвата који су у већини случајева подразумевали и паралелна архитектонска испитивања, 1970. године формирана је при Заводу **грађевинска Оператива** која је све до 2002. године изводила готово све радове на конзервацији и рестаурацији Београдске тврђаве.⁴⁹¹

Одржавање и уређење простора Београдске тврђаве било је у надлежности и других комуналних предузећа града Београда. О парку Калемегдан и свим зеленим површинама, пешачким стазама, мостовима и др. стара се **ЈКП „Зеленило Београд“**, које је у оквиру свог пројектног бироа радило и пројекте за

⁴⁸⁹ Завод је почео са радом 1961. године када му је додељена зграда у западном делу Тврђаве у којој је до тада био Војни музеј. Видети у: Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М. (2013). Зграда над југозападним бедемом Београдског горњег града, *Наслеђе XIV*, Београд: 333СКГБ, стр. 58-59.

⁴⁹⁰ Научно истраживачки пројекат смештен је у обновљену зграду „Војничке кујне“ у Доњем граду. О прегледу радова поводом 30. година рада Пројекта видети у: Нешковић, М. (2007а). 30 година рада Научно – истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, Археолошког института САНУ, *Гласник ДКС*, 31, 277-279.

⁴⁹¹ Измена законске процедуре којом је уведена обавеза расписивања јавних тендера, довела је до постепеног гашења групе за извођење конзерваторских радова.

уређење одређених просторних целина, после завршетка истраживачких и конзерваторских радова.⁴⁹²

Проблем управљања Београдском тврђавом веома рано је препознат. На то су утицала бројна нерешена питања, првенствено везана за хетерогену структуру простора величине приближно 80 хектара – у погледу намене и имовинско правних односа. Град Београд је дуги низ година преносио право управљања на Завод за заштиту споменика културе града Београда што се није показало као одговарајуће решење, имајући у виду свеукупну делатност ове установе, те је 2002. године основао ЈП „Београдска тврђава“. Сложени проблеми управљања овим споменичким комплексом нису тиме решени, због чега се на овим питањима мора и даље радити. Олакшавајућу околност да се тај проблем реши представља пре свега друштвени интерес као и постојање дефинисаних критеријума и смерница за овај вид заштите културног наслеђа.⁴⁹³

4.2. Истраживачки и конзерваторски радови

Прве активности Завода биле су усмерене на проучавање овог комплекса, прикупљање и анализу обимне архивске грађе - пре свега историјских извора и архивских планова. Резултати ових проучавања били су основ за доношење Решења о утврђивању споменичких својстава Београдске тврђаве 1965. године, којим су утврђене границе овог споменика културе. Поред саме Тврђаве, заштићени простор обухватио је и парк Калемегдан, Савску и Дунавску падину, приобаље, као и непосредне контакт зоне према Косанчићевом венцу и Дорћолу.⁴⁹⁴

С обзиром да је на почетку свога рада Завод располагао веома оскудном техничком документацијом, посебна пажња била је посвећена снимању постојећих објеката и делова фортификација, анализи стања и анализи степена њихове угрожености. У периоду од 1964. до 1969. снимљени су изгледи свих зидова на Београдској тврђави, као основ за хронолошку и архитектонску анализу.⁴⁹⁵ Извршено је геодетско снимање и урађени планови постојећег стања

⁴⁹² -, (1989). Информација о Београдској тврђави, из документације ЗЗЗСКГБ.

⁴⁹³ Filden, V.M., Jokileto, J. (2005). *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa, Kotor*.

⁴⁹⁴ Београдска тврђава је 1979. године категорисана као културно добро од изузетног значаја.

⁴⁹⁵ Овај значајан и обиман посао обавила је са својим сарадницима арх. Смиља Каначки.

читаваог заштићеног комплекса. Створена је основна техничка документација за највећи број објеката и делова фортификација.

У Урбанистичком заводу града Београда урађен је Детаљни урбанистички план „Калемегдан“.⁴⁹⁶ Иако настао пре спроведених истраживачких радова, овај план је дефинисао основне смернице којима је омогућено спровођење радова на истраживању и заштити. Планом је утврђена основна концепција уређења и намене споменичког комплекса, као споменика историје Београда с једне стране и градског парка са пратећим спортско рекреативним садржајима, с друге. (Сл. 63)

Захваљујући овом плану, претходним студијама и анализама које су биле његов саставни део, као и урађеној основној техничкој документацији - приступило се изради плана истраживачких и конзерваторско рестаураторских радова. Основним смерницама које су тада постављене, утврђене су четири етапе њихове реализације у оквиру којих су се са мањим одступањима изводили радови, све до последњих година 20. века.⁴⁹⁷ (Сл. 64) Првим конзерваторским радовима, који су извођени у периоду непосредно после 1960. године, заштићени су најугроженији објекти у Горњем граду и делови Југоисточног и Источног бастионог фронта у Доњем граду: Амам, Војничка кујна, Капија Карла VI, Велики барутни магацин.⁴⁹⁸ Све су то били обимни и сложени конзерваторски захвати. На Амаму је реконструисана калота која је била само делимично сачувана, уз примену армирано – бетонских серклажа на ослонцима, у циљу конструктивног обезбеђења.⁴⁹⁹ Примењен је поступак исправљања нагнутог зида на објекту Војничке кујне, који је после те интервенције у потпуности рестауриран и нешто касније ревитализован.⁵⁰⁰ Извршена је статичка санација куле Небојше, што се и данас сврстава у најсложеније конзерваторске захвате такве врсте код нас. После геомеханичких испитивања којима је утврђен узрок неравномерног слегања, што је доводило до појаве пукотина, извршена је статичка санација темеља и

⁴⁹⁶ Детаљни урбанистички план „Калемегдан“ усвојен је 1969. године. Урађен је на основу претходних анализа и студија: „Документација и анализа Београдске тврђаве“, „Документација и анализа данашњег стања“ и „Студија за детаљни урбанистички план“. Документација ЗЗЗСКГБ.

⁴⁹⁷ Вуловић, М. (2001). Сажета ретроспектива конзерваторско-рестаураторских активности на простору Београдске тврђаве, *Наслеђе III*, Београд, стр. 123-130.

⁴⁹⁸ *Програмски елаборат за извођење конзерваторско-рестаураторских радова у 1962. години*, Завода за заштиту споменика културе града Београда – из документације РЗЗСКГБ

⁴⁹⁹ Димитријевић, М. (1987). *Статичко конструктивни проблеми у заштити градитељског наслеђа*, Београд, стр. 61-62.

⁵⁰⁰ Документација о радовима чува се у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. О поступку исправљања зидова видети у: Димитријевић, М. (1987). стр. 98-101.

поткуполног простора. Темељи су ојачани армирано бетонским прстеном са испустима на угловима, чиме је стабилизован контакт са тереном, док је простор између куполе и крова пресведен новом таваницом.⁵⁰¹ (Сл. 65 и 66)

На Великом барутном магацину извршена су 1966. године инжењерско-геолошка истраживања, у циљу добијања података о својствима природне стене у оквиру које је овај објекат изграђен.⁵⁰² Она су коришћена у каснијим радовима на статичкој санацији Сале I, у оквиру којих је извршено обезбеђење постојећих стубова и консолидација свода – таванице од природне стене.⁵⁰³ Ова јединствена грађевина стављена је после завршетка ових радова у функцију. У њој је формиран лапидаријум античких споменика откривених на ширем простору града, осмишљен на начин да простор задовољи и потребе одржавања различитих културно уметничких програма.⁵⁰⁴

Истраживања која су пратила ове прве радове на заштити била су спровођена са циљем да се утврде првобитни нивои терена, а вршена су било за потребе извођења хитних конзерваторских радова на најугроженијим деловима тврђаве⁵⁰⁵, било као предуслов радовима на уређењу.⁵⁰⁶

Касније, а посебно после 1975. године, *Научно – истраживачки пројекат* је отпочео истраживања на простору Београдске тврђаве према тематским и просторним целинама, а везано за одговарајуће историјске епохе развоја тврђаве.

На првом месту треба нагласити значај истраживања усмерених на утврђивање хронологије настанка и развоја фортификација, која су започета још 1936. године. У оквиру Пројекта, ова су истраживања настављена спровођењем систематских и сондажних ископавања, и са мањим или већим прекидима трају до

⁵⁰¹ Димитријевић, М. (1987)., стр. 111, Вуловић, М. В. (1970) Конзерваторско рестаураторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961 – 1968. године, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда* 8, Београд, стр. 37-44. Радови су извођени у сарадњи архитекте – конзерватора Миле Вуловић из Завода за заштиту споменика културе града Београда и архитекте – статичара Милорада Димитријевића, професора Архитектонског факултета.

⁵⁰² Истраживања је извршио Завод за геолошка и геофизичка истраживања у Београду, на основу Уговора склопљеног са ЗЗЗСКГБ: *Програмски елаборат*, из документације РЗЗЗСК.

⁵⁰³ Пројекат статичке санације Великог барутног магацина „Пећине“ у Доњем граду: Документација ЗЗЗСКГБ

⁵⁰⁴ Сала II није санирана и из безбедносних разлога није дозвољено њено коришћење. После рушења једног стуба и конструктивног обезбеђења од даљег обрушавања предузети су обимни истраживачки радови и израђени предлози санације: Документација ЗЗЗСКГБ.

⁵⁰⁵ Сондажна археолошка ископавања обављена на североисточном бреду Горњег града претходила су радовима на каменој ескарпи рова.

⁵⁰⁶ У рову југоисточног брда Горњег града обављена су истраживања због планиране презентације експоната у оквиру изложбене поставке Војног музеја.

данас. Захваљујући њима, општа сазнања о развоју утврђења и појединих просторних целина – у оквиру данашњег споменичког комплекса Београдска тврђава – великој мери су заокружена.⁵⁰⁷ У ову групу спадају и сложена археолошко – архитектонска истраживања која су у одређеним ситуацијама предузимана у сарадњи Пројекта и Завода за заштиту споменика културе града Београда. Она су пре свега вршена у циљу добијања свих неопходних података о хронологији грађења и првобитној архитектури појединих објеката, потребних за израду пројеката и извођење радова на њиховој заштити – конзервацији, рестаурацији и ревитализацији. Најзначајнија и најсложенија истраживања ове врсте била су на капијама Горњег града - Јужној капији, Малој западној капији, Краљ капији, комплексу Сахат капије, затим на Леополдовој капији, Унутрашњој Стамбол капији, Зиндан капији, Сава капији, Источном подграђу.

Поред истраживања настанка и развоја фортификација Београдске тврђаве, спровођена су и систематска археолошка истраживања појединих просторних и архитектонских целина. На овај начин, вишегодишњим истраживањима на простору некадашњег византијског кастела а касније утврђеног двора Деспота Стефана Лазаревића, истражени су у великој мери остаци бедема а делимично и површине унутар ове утврђене целине.⁵⁰⁸ У периоду од 1977. до 1997. године, са мањим прекидима, извршена су истраживања комплекса Митрополије, укључујући и површине у подножју дунавске падине. Овим радовима је истражен јединствен објекат репрезентативног средњовековног градитељства сачуван на Београдској тврђави, за који се претпоставља да се налазио уз цркву Успења Богородице – чији остаци нажалост нису откривени.⁵⁰⁹ Истраживања овог

⁵⁰⁷ Резултати ових истраживања обједињени су у монографији др Марка Поповића, Београдска тврђава, објављеној 1982. године. Друго издање ове монографије изашло је 2006. године у издању Ј.П. ``Београдска тврђава``

⁵⁰⁸ Радовима је до 1980. године руководила др Марија Бајаловић – Хаџи Пешић. Резултати истраживања публиковани су сукцесивно, према хронолошким фазама у Годишњаку града Београда, од 1991. до 1997. године.

⁵⁰⁹ Радовима је руководио др М.Поповић. Резултати истраживања објављени су у монографији ``Комплекс средњовековне митрополије – истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве``, аутора М.Поповића и В.Бикић. Монографија је награђена годишњом наградом Града Београда, за 2004. годину.

комплекса била су предуслов за израду пројекта рестаурације, на основу којег је урађена прва фаза радова на заштити најугроженијих делова ове грађевине.⁵¹⁰

После наведених првих радова који су имали пре свега спасавалачки карактер, **током седамдесетих година** приступило се и радовима на заштити и презентацији претходно истражених простора и објеката. Обновљени су средњовековни бедеми Горњег и Доњег града⁵¹¹, конзервирани су и презентовани остаци Унутрашњег утврђења – Двора Деспота Стефана Лазаревића⁵¹², рестаурирана је и презентована средњовековна Западна капија Горњег града⁵¹³, Чесма Мехмед Паше Соколовића.⁵¹⁴ Током сложених вишегодишњих археолошких ископавања Дунавске падине, која су извођена од 1980. до 1989. године, откривени су остаци Митрополитског двора у Доњем граду. Радови на овој значајној грађевини из XV века, уз коју се налазила црква Успења Пресвете Богородице - предвиђени пројектом рестаурације и ревитализације из 1996. године - нису у потпуности завршени.⁵¹⁵ (Сл. 67 и 68)

Први радови на ревитализацији појединих грађевина изведени су већ током седамдесетих година, непосредно после завршених конзерваторско рестаураторских радова. Средњовековна угаона кула Горњег града адаптирана је за Опсерваторију, Амам у Доњем граду за Планетаријум, Војничка кујна у Доњем граду за потребе *Научно истраживачког пројекта Београдска тврђава*. (Сл. 69) Уз Сахат капију откривена је, и у периоду од 1987. до 1990. године рестаурирана, старија капија која је, с обзиром да није више у функцији, добила намену изложбеног простора са поставком која презентује развој Београдске тврђаве.⁵¹⁶ (Сл. 70)

⁵¹⁰ Пројекат је као спољни сарадник Завода за заштиту споменика културе града Београда, 1996. године урадила Гордана Симић, архитекта конзерватор, саветник у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

⁵¹¹ Вуловић, М. (1997). Конзерваторски приступ обнови горњоградских бедема београдског града. *Наслеђе, I*, Београд, стр. 85-97.

⁵¹² Бајаловић Хаџи-Пешић, М (1984). Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у времену од XII до XVII века. *Саопштења, XVI*, 67-83.

⁵¹³ Поповић, М. (1992). Западна капија горњег града Београдске тврђаве. *Саопштења, XXIV*, Београд, стр.177-192.

⁵¹⁴ М. Вуловић, *Сажета ретроспектива конзерваторско-рестаураторских активности на простору Београдске тврђаве*, Наслеђе III (Београд 2001) 123-130.

⁵¹⁵ Поповић, М., Бикић, В. (2004), стр. 275-284.

⁵¹⁶ Мишић, П. (2001). *Ревитализација простора Сахат капије*, Наслеђе III, Београд, стр. 131-140.

У читавом периоду рада на заштити, концепцијом планског усмеравања радова на делове утврђења и објекте који чине посебне просторне целине, стварали су се услови за њихову презентацију, уређење и комунално опремање - као предуслов за савремено коришћење. У складу са оваквом концепцијом, после завршених истраживачких и конзерваторских радова уређен је део Дунавске падине на којој је обновљен степенишни силаз као историјска веза између Горњег и Доњег града, доњи део Савског шеталишта са Великим степеницама и Равелином Краљ капије, Плато код споменика „Победнику“. Изведено је функционално осветљење простора Доњег и Горњег града а крајем деведесетих година прошлог века почела је прва фаза реализације пројекта декоративног осветљења, у оквиру којег су осветљени: бедеми југозападног фронта, северозападни и бедем Горњег града и Источно подграђе.

Интензитет и обим радова зависио је првенствено од начина финансирања и обима средстава која су се опредељивала за истраживања, израду документације и само извођење радова.⁵¹⁷ За разлику од петогодишњег периода интензивних радова који је почео оснивањем „Фонда за заштиту и уређење Београдске тврђаве“, 1968. године, последњу деценију прошлог века обележила су недовољна и нередовна улагања у конзерваторско рестаураторске радове – што је у великој мери утицало на стање утврђења и објеката, као и читавог комплекса. Због проблема који су се јавили као последица општег стања у друштву, политичке кризе у земљи, ратних збивања у окружењу, економских потреса и опште несигурности – активности Завода за заштиту споменика културе биле су усмерене првенствено на одбрану тврђаве од бесправне градње, на превентивне мере одржавања и санирање последица неодговорног и противзаконитог понашања којим је овај споменик културе био озбиљно угрожен.⁵¹⁸

⁵¹⁷ Радови на Београдској тврђави финансирани су у највећој мери из буџета Града Београда. Једно време, били су финансирани и средствима из републичког буџета, пре свега у периоду после 1979. године, када је тврђава категорисана за културно добро од изузетног значаја. Последњих пет година, све радове на овом споменичком комплексу финансира искључиво Град Београд, преко своје Управе – Секретаријата и Јавних предузећа.

⁵¹⁸ Спортски клубови предузимали су бесправне радове на просторима које су користили. Доградњама и надзиђивањима највише је девастирана зграда некадашњег Боб клуба, данас зграда Кошаркашког клуба „Црвена звезда“. Тим поводом одржана је 14. 2. 1997. године трибина у Културно-просветној заједници под називом Београдска тврђава – уништавање културне баштине: Документација 333СКГБ.

Конзерваторски радови извођени су и у таквим условима. Извршени су на Равелину Краљ капије⁵¹⁹, који је рестаурисан и уређен, капији Деспота Стефана Лазаревића⁵²⁰, Костурници бранилаца Београда у Источном подграђу, Митрополитском двору у Доњем граду, Лучном бедему комплекса Зиндан капије.

Период који је наступио после 2000. године, обележио је почетак промена друштвених односа које ће се у великој мери одразити и на однос према Београдској тврђави. Град Београд од тада улаже све више средстава, препознавши овај споменички комплекс као симбол Београда и простор од непроцењиве културно историјске и архитектонске вредности – али и као јединствен простор за уметничке садржаје и активности.⁵²¹

Период интензивирања радова на тврђави започео је рестаурацијом главне фасаде Унутрашње Стамбол капије, да би се наставио и радовима на санацији од влаге и рестаурацији читавог објекта.⁵²² **Унутрашња Стамбол капија**, која је у периоду између 1740. и 1760. године изграђена у оси бастионих утврђења југоисточног фронта на главном комуникацијском правцу – Цариградском друму, главна је тврђавска капија и поред централног пролаза имала је и бочне просторије за смештај тврђавске страже. Главна фасада, монументално обликована са надвишеним централним делом и улазом који је наглашен снажним пиластрима, зидана је каменом - кречњаком, правилним тесаницима у хоризонталним редовима. Горњи делови бочних ризалита зидани су опеком и на крајевима завршени осматрачницама квадратне основе заснованим на истуреним каменим конзолама. Услед дејства атмосферских падавина и капиларне влаге као и због лошег квалитета самог материјала од којег је зидана, фасада се налазила у изузетно лошем стању, са регистрованим различитим степенима деградације материјала. После завршене рестаурације фасаде⁵²³ изведени су и радови на

⁵¹⁹ Поповић, М. (1999). Краљ капија Београдске тврђаве. *Наслеђе*, III, Београд, стр. 9-37.

⁵²⁰ Нешковић, М. (2000). Капија Деспота Стефана Лазаревића – Источна капија Горњег града Београдске тврђаве. *Гласник ДКС*, 23-24, Београд, стр. 48-52.

⁵²¹ Нешковић, М. (2008). Заштита и ревитализација Београдске тврђаве. *Гласник ДКС*, 32, Београд, стр.172-178.

⁵²² Радови на рестаурацији фасаде извођени су у 2002. и 2003. години, а на санацији од влаге од 2003. до 2005. године

⁵²³ Радовима које је извела Оператива Завода за заштиту споменика културе града Београда руководила је арх. М. Нешковић. Консултант за питања рестаурације камена био је др Љубинко Драгићевић, чија је екипа и извела ову врсту радова.

санацији од влаге и рестаурацији капије у целости. Подразумевали су уклањање земљаног насипа изнад сводне конструкције, израду хидроизолације са свим прописаним слојевима и одвођење воде према унутрашњој фасади, где су се налазили оригинални камени сливници. Пројектно решење је практично подразумевало поновно враћање у функцију некадашњег начина одвођења воде. Имајући у виду да је сводна конструкција са горње стране завршена у облику неке врсте двоводног „крова“, вода се слободним падом сливала и отицала кроз камене сливнике на унутрашњој фасади.⁵²⁴ (Сл. 71)

Са истим циљем заштите од влаге, отпочели су и радови који су обухватили **комплекс Сахат капије**. Међутим, због изузетно сложене ситуације која се указала по уклањању земљаног насипа, радови још нису завршени а локалитет је заштићен привременом надстрешницом. У већ сложеним условима различитих фаза грађења, које подразумевају постојећу Сахат капију са Сахат кулом и уз њу капију из претходне аустријске реконструкције тврђаве, откривени су и веома добро очувани делови средњовековног унутрашњег одбрамбеног зида и то изнад Сахат капије. На простору где је очекивано да се открију бочне просторије Сахат капије, за које се претпостављало да су обрушене и засуте шупом, откривени су археолошки слојеви ранијих епоха.⁵²⁵ Будући да се овај локалитет налази у непосредној близини средњовековне Јужне капије Горњег града, извршена су и додатна истраживања на сектору између комплекса Сахат капије и Јужне капије.⁵²⁶ Резултати ових истраживања пружили су нове податке о архитектури горњоградских средњовековних утврђења и посебно су значајни са становишта могуће презентације слојевитог наслеђа и очуваних остатака три главне капије Горњег града из различитих историјских епоха, које се налазе веома близу једна другој – у склопу југоисточног бедема.⁵²⁷

Североисточни бедем Горњег града, један од најзначајнијих делова утврђења које сведочи о одбрамбеној моћи средњовековног Београда из доба

⁵²⁴ Нешковић, М., Павловић, М., (2004). Заштита од влаге бастioniх фортификација на примеру Унутрашње Стамбол капије и Сахат капије на Београдској тврђави, *Методe утврђивања и отклањања последица дејства влаге на културна добра*, Нови Сад, стр. 196 - 204

⁵²⁵ Поповић, М. (2006). Комплекс Сахат капије, *Наслеђе VII*, Београд, стр. 9 - 33

⁵²⁶ Радови су изведени према Програму истраживања који је урадила архитекта – конзерватор М. Нешковић.

⁵²⁷ Поповић, М. (2008). Нова сазнања о горњоградском југоисточном бедему. *Наслеђе, IX*, Београд, стр.89-103.

Деспота Стефана Лазаревића, изграђен је као двоструки бедем са унутрашњим високим и спољним нижим одбрамбеним зидом, између којих се налазио простор скривеног пута. Североисточни двојни бедем ојачан је крајем 17. века изградњом новог зида, којим је испуњен и затворен простор скривеног пута. Том приликом постојећи зупци на спољном зиду нису порушени, већ су уклопљени и целом дебелином узидани у нови бедем. Још у време почетака истраживања Београдске тврђаве, трагови зубаца који су се видели у спољном лицу североисточног бедема потврђивали су претпоставке о некадашњем изгледу средњовековног Београда. (Сл. 72) Због изузетног значаја овог средњовековног утврђења и веома лошег стања које се временом погоршавало, претећи да заувек избрише драгоцене трагове некадашње архитектуре Београда Деспота Стефана, радови на заштити и рестаурацији спољног лица овог бедема годинама уназад били су планирани као приоритетни радови. Реализовани су, најзад, у периоду од 2003. до 2005. године, средствима из буџета града Београда.⁵²⁸ Рестаурација овог бедема подразумевала је враћање некадашњег изгледа у мери у којој је то било могуће, без захвата који би подразумевали рушења каснијих интервенција и доградњи. Очувани остаци зубаца рестаурирани су у потпуности, с тим што су од површине лица зида каснијег бедема издвојени јаче израженом континуалном спојницом. У зупцима су пронађене и презентоване оригиналне пушкарнице, уоквирене с лица танким опекама. Пушкарнице нису правилно распоређене, тако да се негде јављају и две на једном зупцу, док их на неким зупцима уопште нема. На бастајама изведена реконструкција зубаца – у свему према постојећим – чиме се желела постићи јасна презентација првобитног изгледа средњовековног града, а у складу са већ рестаурираном капијом Деспота Стефана Лазаревића и угаоном северном кулом.

Конзерваторско рестаураторски радови на бедемима Горњег града наставили су се у 2006. години, обухватајући **спољно лице југоисточног бедема**, односно куртину изграђену испред средњовековног двојног бедема у последњим годинама 17. века, по пројекту Андреа Корнара, главног инжењера тврђаве. Куртина је имала спољно лице у нагибу, како су диктирала правила артиљеријске фортификације. Грађена је у камену, са завршним венцем полукружног профила. Поред овог полукружног, који је имао функцију завршног елемента, на лицу

⁵²⁸ Радови су изведени према пројекту који је урадила арх. М. Нешковић: документација 333СКГБ.

куртине је изведен још један хоризонтални профилисани венац чисто декоративног карактера, као што је био и читав низ уграђених топовских кугли. Стање у којем се налазио Корнаров бедем налагало је хитно предузимање одређених мера заштите. Презиђивање горњих растрешених делова обухватало је у највећој мери надзидану зону изнад полукружног венца, док су у доњој зони вршена само делимична презиђивања и блокавања. Полукружни камени венац је рестауриран целом дужином, заменом оштећених комада новим – осим на деловима где је он у већој мери већ обновљен употребом полукружно приклесаних опека. За разлику од њега, камени венац сложене профилације конзервиран је у стању у којем се налазио, а ни недостајуће камене кугле нису обнављане.

Због одлуке да се Европско првенство у кошарци 2005. године отвори на простору Београдске тврђаве, на делу рова испред Унутрашње Стамбол капије где се налазе кошаркашки терени, изведени су радови на *куртини и казаматираној батерији Југоисточног фронта источно од Стамбол капије*. На углу казаматиране батерије и Бастиона II реконструисана је осматрачница, а рестаураторски радови урађени су и на *Спољној Стамбол капији*.

Извршена је санација мостова и обновљене су вратнице на капијама Горњег града. *Мост испред Краљ капије* саниран је уз максимално поштовање оригиналне конструкције, декоративних елемената и застора од дрвене коцке. Његова специфична архитектура, иако ни по форми ни по примењеним материјалима не кореспондира са бастионим фортификацијама у чијем се окружењу налази, представља посебну споменичку вредност с обзиром да сведочи о првим радовима на уређењу Београдске тврђаве.⁵²⁹

Чесма Мехмед паше Соколовића, која се налази у непосредној близини *Дефтердарове капије*, рестаурирана је у протеклом периоду у више наврата. Последњи радови су извођени на основу пројекта који је предвиђао како обнову првобитне архитектуре, тако и обнову првобитне функције – али будући да они нису изведени у потпуности, чесма је остала и даље ван функције. Због тога су у

⁵²⁹ Једино је на овом мосту сачувана дрвена коцка као застор који се у једном периоду користио у граду за „попљочавање“ тргова и улица.

2006. години изведеним радовима обновљена камена корита, израђене и уграђене декоративне, профилисане камене плоче и постављене бронзане луле за воду.⁵³⁰

Међу најзначајније радове изведене у 2006. години, свакако спадају рестаураторски радови на **Великом степенишном силазу**.⁵³¹ Ова историјска комуникација изграђена је у оквиру југозападног фронта Београдске тврђаве, на простору савске падине. У данашњем облику, Велики степенишни силаз јавља се први пут приказан на плановима с краја 18. века. Спуштајући се савском падином, повезивао је простор Горњег града са приобалним утврђењима. Значај ових радова, који су с једне стране допринели да се стављањем у функцију ове историјске комуникације презентује објекат јединствене војне архитектуре на простору Београдске тврђаве, указали су на реалну могућност да она постане и значајна комуникација у савременим условима планираног и неопходног повезивања тврђаве и града са приобаљем и рекама. (Сл. 73)

Обнављањем ове историјске комуникације усмерени су радови на простор Доњег града, где је као наставак степенишног силаза урађен део пешачке комуникације од Спољне Сава капије, кроз Мрачну капију, до унутрашње Сава капије.⁵³² У склопу обнове ове значајне везе која је постојала још у периоду пре Првог Светског рата, извршени су конзерваторски радови на Мрачној капији а Унутрашња Сава капија је после изведених археолошких ископавања делимично реконструисана. Ови су радови од посебног значаја за повезивање Тврђаве са савским приобаљем. У време када су завршени радови на великом степенишном силазу покренут је рад на пројекту моста/пасареле у наставку Силаза, за прелаз преко Доњоградског булевара (Булевара војводе Бојовића).⁵³³ То је био један од показатеља да су везе приобаља и река са Тврђавом/градом неопходне и да афирмација историјских комуникација кроз конзерваторске радове има снагу којом се може покренути даље решавање овог проблема.

⁵³⁰ Радове на чесми Мехмед паше Соколовића извео је „ПМЦ инжењеринг“ из Београда.

⁵³¹ Павловић, М. (2007). Степенишна комуникација у рову Савске падине на Београдској тврђави. *Наслеђе*, VIII, 29-40.

⁵³² Поповић, М. (2009). Сава капија Београдске тврђаве. *Наслеђе*, X, Београд, стр.65-76.

⁵³³ На овом пројекту, који нажалост није реализован заједно су радили српски академски вајар Мрђан Бајић и британски вајар Ричард Дикон. Видети у: *New Review*, 184 април, 2009. године

III РЕВАЛОРИЗАЦИЈА СПОМЕНИЧКИХ ВРЕДНОСТИ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

1.0. Савремени критеријуми вредновања културног наслеђа

Заштита културног наслеђа, као научна дисциплина, представља процес који подразумева низ поступака: препознавање, проучавање, истраживање, одређивање својстава, вредности и значаја, одређивање метода заштите, чување и одржавање свеобухватног културног наслеђа – у циљу издвајања оних дела и целина које треба одговарајућим мерама сачувати од пропадања, унапредити и обезбедити њихово трајање у будућем времену.

У том сложеном процесу који захтева учешће стручњака и научника различитих профила, један од најзначајнијих, а свакако најсложенијих јесте поступак вредновања – валоризације. Он представља везу између почетних и завршних поступака, путем њега се врши селекција – издвајање појединачних добара – и оно представља основ за даље поступке утврђивања метода заштите. На основу тога, валоризација би се могла објаснити као процес кроз који се на основу претходно дефинисаних критеријума утврђују појединачне, као и укупна вредност конкретног дела или целине – у циљу одређивања одговарајућих мера њихове заштите, унапређења и очувања.

Валоризација подразумева не само утврђивање вредности већ и њихову градацију. Да би се спровела целовито и дала одговарајуће резултате, који ће одредити конзерваторски приступ и конкретне третмане, валоризација мора бити заснована на познавању стања, настанка и развоја, природних, историјских и друштвених услова и њиховог утицаја у конкретним фазама развоја. С друге стране, треба имати у виду да спровођење вредновања не представља једном утврђени – непромењиви методолошки поступак који се на идентичан начин може примењивати на читаво културно наслеђе. Напротив, методологија вредновања схваћена као матрица – оквир и основа, мора се за сваки конкретни случај модификовати и прилагодити карактеру и врсти сваког појединачног културног добра.

У теорији и законодавству много већа пажња је посвећивана дефинисању вредности него самом поступку и начину вредновања, критеријумима за

утврђивање вредности, односно укупној методологији валоризације. Вредности су се проширивале у складу са еволуирањем схватања самог појма наслеђа⁵³⁴ од појединачних споменика преко просторних историјских целина до културног пејзажа и – у најновијим схватањима - интегрисаног материјалног и нематеријалног наслеђа – што је праћено и усложњавањем критеријума валоризације.⁵³⁵

У Србији је у **19. веку вредност старине**, односно „древности“ – прва препозната вредност која се помиње у *Уредби о заштити споменика древности* донетој у Кнежевини Србији 16. фебруара 1844. године⁵³⁶. Ова Уредба се сматра првим актом правне заштите, којим се забрањује уништавање развалина старих градова и замака, као споменика древности. Поред тога што дефинише „древност“ као једину вредност споменика, Уредба указује и на однос заједнице према споменицима истичући да се они „достојно не уважавају.“⁵³⁷ Вредност старине, касније историјска вредност, биће међу првима које су дефинисане у првим законским актима Краљевине Југославије. Наредбом коју је 1930. године издало Министарство шума и рудника дефинисане су **историјска, научна и уметничка вредност** предмета који се због тих својстава могу прогласити и одредити за чување и одржавање.⁵³⁸ Поред ових вредности, у Наредби се издвајају и предмети „**природне лепоте и реткости**“.⁵³⁹ У Грађевинском закону Краљевине Југославије из 1931. године, два члана се односе на чување грађевина и делова града који имају **историјски и уметнички значај**.⁵⁴⁰ Значајно је напоменути да је у другом ставу члана 24. овог Закона прописано да „Министар грађевина по

⁵³⁴ Вученовић, С. (2005-2006) Од заштите споменика до урбане обнове. *Саопштења*, XXXVII-XXXVIII, стр.179-180.

⁵³⁵ Jokilehto, J. (1999) *A history of Architectural Conservation*, Oxford.

⁵³⁶ *Уредба о заштити споменика древности*, Србске новине од 16. фебруара 1844. године – преузето из: Бргуљан, В. (2000). стр. 38-39.

⁵³⁷ Исто.

⁵³⁸ На увођење уметничког критеријума за валоризацију, што је значило да грађевина може бити и савремена, а не само она „наслеђена из древности“, скренута је пажња у: Ненадовић, С. (1980). *Заштита градитељског наслеђа*, Београд, стр. 22

⁵³⁹ *Наредба о чувању и одржавању предмета историјске, научне, уметничке вредности, природне лепоте и реткости*, Бргуљан, В. (2000). стр. 51-52

⁵⁴⁰ *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење*, (1932). члан 24 и 25, стр. 20-21.

саслушању надлежне власти, може да огласи и читав град или варошицу вредним да му се очува историско архитектонски карактер.⁵⁴¹

После Другог светског рата, у периоду развоја институционализоване заштите, почињу да се доносе прво прописи, а убрзо и закони из области заштите културног и природног наслеђа. *Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости*, објављен 1946. године, издваја **научну и естетску вредност** споменика дефинишући је као општеномодно добро. Међутим, у дефинисању споменика културе Закон не користи вредности као основ, већ их споменицима приписује и на тај начин дефинише „културно-историске, уметничке и етнографске споменике“.⁵⁴² Таква дефиниција подразумевала је вредновање у оквиру којег се издвајала само једна вредност као примарна: културно-историјска, уметничка или етнографска. Већ следећи *Закон о заштити споменика културе и природних реткости*, усвојен две године касније, доноси значајне новине. У члану 1. се дефинише да „споменици културе и природне реткости као **културне вредности, научне и естетске**, стоје под заштитом државе....“⁵⁴³ Овај Закон уноси нову категорију значаја у дефинисање споменика културе, те у члану 2. наводи да се „споменицима културе сматрају покретни и непокретни предмети или збирке предмета од **историског, археолошког, културно-историјског, уметничког, етнографског или социолошког значаја**.“⁵⁴⁴

После ових Закона који су обједињено третирали културно и природно наслеђе, што је било потпуно у складу са каснијим истицањем вредности природног окружења а посебно са савременим схватањем неодвојивости природних и културних вредности у изграђеним просторима, законска регулатива се грана и од тада ће се заштита културног и природног наслеђа регулисати посебним законима. Тако се 1959. године доноси *Закон о заштити споменика*

⁵⁴¹ О овоме ће бити посебно говора у Поглављу IV - 3.0. Унапређење методологије заштите и ревитализације градитељског наслеђа са могућом применом у законодавству

⁵⁴² Члан 1 *Закон о заштити споменика културе и природних реткости* (Службени лист ФНРЈ бр.81/1946) – према Бргуљан, В. (2000). стр. 76

⁵⁴³ Члан 1 *Закон о заштити споменика културе и природних реткости* (Службени гласник НР Србије бр.54/1948) - према Бргуљан, В. (2000). стр. 106

⁵⁴⁴ Исто, Члан 2

културе, који у дефиницију споменика културе поред **археолошких, историских, социолошких, етнографских и уметничких вредности**, уводи по први пут и **урбанистичке вредности**. То је био одраз промена у теорији заштите у којој се све више инсистира на вредностима урбаних и руралних целина, као и на значају непосредног окружења споменика.⁵⁴⁵

Основни закон о заштити споменика културе донет 1965. године, у дефиницији споменика културе наводи само **научне, техничке или друге културне вредности** али по први пут споменике културе третира као „културна добра“ и то „од посебног значаја за друштвену заједницу.“⁵⁴⁶ Појам културног добра јавља се у међународном систему заштите још 1954. године у *Конвенцији за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба*.⁵⁴⁷ Усвајање појма културног добра отвориће могућност за редефинисање до тада коришћеног појма „споменик културе“. У следећем *Закону о заштити културних добара* који је донет 1977. године, споменик културе постаје само једна од четири врсте непокретних културних добара, који се према својствима деле на: археолошка налазишта, споменике културе, просторне културно-историјске целине и знаменита места. За њих се истиче да су добра од општег интереса и од посебног културног и историјског значаја. Овде се значај први пут третира као критеријум на основу којег се врши градација културних добара и то: значајно непокретно културно добро, непокретно културно добро од великог значаја и непокретно културно добро од изузетног значаја.⁵⁴⁸ Ова новина значила је и степеновање валоризације. Првостепена валоризација врши се у поступку утврђивања док се у поступку категоризације врши још једна – другостепена.⁵⁴⁹ Иако су поделом по врстама практично увећане вредности које се укључују у процес валоризације и проглашења, оне се у овом Закону уопште не помињу. Изузетак чине знаменита места, која поред тога што се везују за догађаје од посебног значаја за историју,

⁵⁴⁵ Члан 3 и 32 *Закон о заштити споменика културе* (Службени гласник НР Србије бр.51/1959) - према Бргуљан, В. (2000). стр. 127 и 133

⁵⁴⁶ *Основни закон о заштити споменика културе* (Службени лист СФРЈ бр.12/1965) - према Бргуљан, В. (2000). стр. 157

⁵⁴⁷ *Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба* – према: Бргуљан, В. (2000). стр. 81-102

⁵⁴⁸ Закон о заштити културних добара („Службени гласник СР Србије“, број 28 од 14. јула 1977. године)

⁵⁴⁹ Ненадовић, С. (1980). стр. 23

могу бити и „подручја са израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине.“⁵⁵⁰

Закон о културним добрима, који је донет 1994. године и који је и данас на снази, није увео посебне новине у односу на претходни по питању дефинисања културних добара, њихових вредности и значаја. Оно што га ипак издваја у односу на претходне Законе јесте прецизно и таксативно дефинисање карактеристика које мора да има културно добро од изузетног (и великог) значаја. Ове карактеристике могу се схватити и као критеријуми вредновања – први и једини у читавом дотадашњем националном законодавству – због чега заслужују да буду цитирани у целости. Према члану 5. овог Закона културно добро се категориче као добро од изузетног значаја уколико има једну од следећих карактеристика:

- 1) посебан значај за друштвени, историјски и културни развој народа у националној историји, односно за развој његовог природног окружења;
- 2) сведочи о пресудним историјским догађајима и личностима и њиховом деловању у националној историји;
- 3) представља јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена или јединствене примерке из историје природе;
- 4) велики утицај на развој друштва, културе, технике и науке;
- 5) изузетну уметничку или естетску вредност.⁵⁵¹

Утицај међународних правних аката на домаће законодавство већ је поменут у случају увођења појма културног добра, преузетог из Унескове **Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба** (1954.)⁵⁵². У овом случају може се препознати преузимање критеријума на начин како је то дефинисано за културна добра на Листи светске културне и природне баштине. Према **Конвенцији о заштити светске културне и природне баштине**

⁵⁵⁰ Члан 38 Закона о заштити културних добара („Службени гласник СР Србије“, број 28 од 14. јула 1977. године)

⁵⁵¹ Закон о културним добрима, „Сл.гласник Републике Србије“, број 71/94, члан 5.

⁵⁵² Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954, portal.unesco.org, Бргуљан, В. (2000). стр. 81.

(1972.),⁵⁵³ културно добро (споменик, ансамбл или место) постаје део светског културног наслеђа универзалног и изузетног значаја ако се утврди да испуњава један од следећих критеријума:

- I ако репрезентује јединствену уметничку реализацију, ремек-дело креативног духа човека;
- II ако је остварило значајан утицај током датог периода или у одређеној области културе, на развој архитектуре, монументалне уметности или развој простора;
- III ако је јединствено, или бар изузетно, сведочанство о једној несталој цивилизацији;
- IV ако представља истакнути пример једног типа структуре, који илуструје неку изразиту историјску ситуацију;
- V ако је истакнути пример традиционалног људског станишта, какво репрезентује једну културу онемоћалу под дејством неповратних измена⁵⁵⁴

На основу претходне анализе националног законодавства у области заштите културног наслеђа, може се закључити да се оно у погледу дефинисања вредности, својстава, карактера споменика културе и културних добара, углавном ослањало на међународни систем правне заштите. У бројним Препорукама Унеска, под дефиницијом културног и природног наслеђа подразумевају се различите врсте појединачних добара или целина, код којих се истиче њихова „нарочита“ вредност са различитих становишта, као што су: археолошко, историјско, уметничко или научно.⁵⁵⁵ Тако и Венецијанска – *Међународна*

⁵⁵³ Комитет се обавезао да одреди „критеријуме на основу којих ће се вршити упис неког добра културне и природне баштине у један од спискова“, Конвенција о заштити светске културне и природне баштине: Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage 1972, portal.unesco.org, Бргуљан, В. *Међународни систем заштите културних и природних добара*, Загреб, Београд, стр. 53

⁵⁵⁴ Вученовић, С. (2004). *Урбана и архитектонска конзервација*, Београд, стр. 19-20

⁵⁵⁵ Пример *Препоруке о заштити на националном плану културног и природног наслеђа*, усвојене 16. новембра 1972. године у Паризу: Бргуљан, В. (1985). *Међународни систем заштите културних и природних добара*, Загреб, Београд, стр.108

повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и места (1964.)⁵⁵⁶ – кључни документ на коме се заснива теорија и пракса конзервације, у дефинисању појма историјског споменика истиче да су то „места чија се вредност као сведочанство – независно од времена у којем су настала и накнадних преображаја која су претрпела признаје са становишта историје, археологије, архитектуре, естетике, друштва и науке.“⁵⁵⁷

У периоду после Другог светског рата, у Србији и Југославији, конзерваторска теорија и пракса биле су изузетно развијене, а стручњаци и научници који су се овом дисциплином бавили припадали су самом врху европске и светске заштите. Теорија и пракса на овим просторима не само да нису заостајале за савременим токовима у области заштите, већ су им – може се слободно рећи – давале велики допринос.⁵⁵⁸ У том периоду био је устаљен и прихваћен појам „градитељско наслеђе“, као шири појам који не подразумева само проглашене споменике културе, односно културна добра. Овај појам је обухватао укупни корпус дела створених градитељском активношћу, из којег су се путем валоризације издвајала она која се због својих вредности проглашавају и штите у складу са законом.

Питања валоризације, дефинисања и утврђивања вредности разматрана су са циљем да се у праксу заштите уведе уједначавање критеријума – али на начин да се избегну ограничења, што је било у складу са веома широким фондом градитељског наслеђа који се константно увећавао, његовим карактеристикама и особеностима. Узимајући у обзир да се појам споменика културе проширивао на све већи број објеката и целина, што је неминовно праћено и допуњавањем споменичких својстава, вредности су препознате као: „научно-документарне, историјске, уметничке или уметничко-занатске, културне, етнографске, архитектонске, археолошке, грађевинске и грађевинско-конструктивне,

⁵⁵⁶ *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter)* (1964). http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

⁵⁵⁷ *Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и места* (Венеција 1964 – Рим 1981): Бргуљан, В. (1985). стр.172.

⁵⁵⁸ Лукић, М. (2007). стр. 20-41

урбанистичке, руралне, амбијенталне, вредности оригинала или фалсификата, вредности униката или збирке, вредности старине итд.⁵⁵⁹

Научна валоризација прихваћена је као методолошки поступак у одабирању онога шта треба чувати. Посебно је истицана важност утврђивања споменичких својстава у функцији доношења одлука о заштити, као и одлука о конкретним конзерваторским методама.⁵⁶⁰

У теоријско филозофској студији о споменицима културе и њиховим својствима и вредностима, Стеван Томић⁵⁶¹ повезујући вредност споменика културе са његовим значењем истиче да она произилази из њихових „својстава посебности, документарности и квалификативности као надређеног континуитета самога тога објекта.“ Из тога произилази да споменичку вредност чине својства, али не појединачна и не њихов прости збир, већ њихово јединство у одређеном редоследу, међусобним односима и утицајима.⁵⁶² „Посматрајући тако укупност својстава и њихових мотивацијских значења, у нашој свести се конституише поимање објекта – споменика и открива се низ нових феномена који нас воде до суштине споменичког квалитета и споменичке вредности одређеног објекта.“⁵⁶³ У релацији посматрач – споменик, односно време садашње – време прошло, путем својстава се синтетизују „не само сазнања која сама по себи произлазе из тих својстава, него и она која путем интуиције могу довести до потпуно нових открића, као и сазнања да су споменици културе искуствено утврдљиве датости за естетска доживљавања или за било коју реконструкцију или реконструкцију прошлости.“⁵⁶⁴ Истичући сложеност утврђивања вредности и поступка валоризације, као и одсуство одговарајућих законских решења, Томић завршава своју студију низом отворених питања констатацијом да се трагању за одговорима и унапређењу законских решења мора посветити дужна пажња, будући да од тога у великој мери зависи судбина споменика културе.

⁵⁵⁹ Ненадовић, С. (1980). стр. 20

⁵⁶⁰ Исто, стр. 15

⁵⁶¹ Томић, С. (1983). Споменици културе њихова својства и вредности, Београд, стр. 65

⁵⁶² Исто, стр. 72

⁵⁶³ Исто

⁵⁶⁴ Исто, стр. 74

Вредновање градитељске и природне баштине разматрано је у оквиру *Савета за човекову околину и просторно уређење*, 1978. године, када је дефинисано као „стручни и научни поступак којим се, на основу заједнички утврђених критеријума врши утврђивање вредности појединих добара“ у сврху: проглашења за добро од посебног друштвеног интереса, које захтева посебну друштвену заштиту; утврђивања стручне основе за његову категоризацију и утврђивање вредности са становишта заштите и уређења човекове средине.⁵⁶⁵ Као критеријуми вредновања предложени су они који се односе на својства (изворност, реткост, репрезентативност, целовитост и др.) као и они који се односе на функцију (научну, културну, васпитно-образовну и др.).⁵⁶⁶ За начин на који ће вредновање бити извршено истакнуто је да зависи од три основна услова. Један је познавање – истраженост, обим и разноврсност знања, други је везан за схватање наслеђа – појам и значење, док трећи подразумева друштвени интерес – потребу чувања посебно издвојених и одабраних сведочанстава прошлости.

Поделу на валоризацију превентивне заштите, научну и друштвену валоризацију, дао је др Томислав Марасовић у својој књизи *Активни приступ градитељском наслеђу*.⁵⁶⁷ Везујући валоризацију превентивне заштите за почетну фазу инвентаризације и стварања основне документације – те самим тим засновану на почетним подацима – сматра је основом за израду предлога стручне категоризације, режима заштите и проглашења „градитељског добра“.⁵⁶⁸ Научна валоризација се спроводи након проглашења, у истраживачком поступку који следи те је од валоризације превентивне заштите разликује обим и садржај података са којима се располаже. Будући да се научна валоризација заснива на „истраженом објекту, то је могуће да сама валоризација у овом поступку добије неке сасвим друге димензије него што је то био случај кад се валоризација предузимала ради категоризације и превентивне заштите.“⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Marasović, T. (1985). *Aktivni pristup graditeljskom nasleđu*, Split, str. 65 Дефиниција Савета за човекову средину и просторно уређење – Одбора за заштиту и уређење природне и градитељске баштине.

⁵⁶⁶ Исто

⁵⁶⁷ Исто

⁵⁶⁸ Исто

⁵⁶⁹ Исто, стр. 88.

Уводећи критеријум потребних материјалних улагања за спровођење мера заштите, на *Трећој конференцији јадранских градова Југославије и Италије* одржаној у Дубровнику 1977. године, формулисан је појам друштвене валоризације градитељског наслеђа, кроз коју се проверавају економски потенцијали одређене друштвене заједнице и на основу тога реалност остварења захвата и време потребно за њихову реализацију.⁵⁷⁰ Научна валоризација дефинисана је као оцена „апсолутне вредности неког објекта или подручја“, док је друштвена валоризација „оцена релативне вредности“ због чега је „подложна сталним променама везаним за време и простор“. За разлику од научне валоризације која је резултат стручне експертизе о културно-историјским и другим вредностима, друштвена валоризација представља став друштва према градитељском наслеђу, преузимање обавезе за његово очување или одговорност за његово пропадање.⁵⁷¹

Период развоја и унапређивања заштите културне баштине, прекинут је распадом Југославије почетком деведесетих година 20. века. Србија се нашла усред грађанског рата на простору некадашње заједничке државе, у изолацији, изопштена из међународних организација. У таквим условима, 1994. године донет је нови Закон о културним добрима који је још увек на снази. Од тада је прошло нешто више од двадесет година. За то време, у оквиру Савета Европе, Европске заједнице, УНЕСКО-а и других специјализованих невладиних организација, одвијала се интензивна активност у области заштите културног наслеђа, која је резултирала доношењем различитих правних аката (конвенција, препорука, смерница ...). Иницирани све већом угроженошћу наслеђа услед друштвенополитичких промена у земљама централне и источне Европе, али и убрзаног процеса глобализације који се развијао на простору других западноевропских земаља, ови документи имали су за циљ подизање свести о значају наслеђа и одговорности за његово стање, очување и унапређење. У том смислу и сам појам културног наслеђа проширен је и на оне категорије које до

⁵⁷⁰ Исто, стр. 89.

⁵⁷¹ Исто, стр. 90.

тада нису биле третиране у међународном законодавству (индустријско наслеђе, архитектонско наслеђе 20. века, сакрално наслеђе, паркови, културни пејзажи).⁵⁷²

У читавом низу докумената усвојених у оквиру Савета Европе разрађене су већ усвојене политике очувања културног наслеђа. Оно се дефинише као необновљив ресурс и као такав, кључни је чинилац **одрживог развоја**, који је као глобални концепт први пут промовисан на *Земаљском самиту Уједињених нација* у Рио де Жанеиру 1992. године⁵⁷³ – као **процес управљања природним и културним наслеђем**, у циљу да се оно преда будућим генерацијама *у свој својој лепоти, аутентичности и разноликости..... обогато савременим делима*.⁵⁷⁴ У *Хелсиншкој декларацији о политичкој димензији очувања културног наслеђа у Европи* (1996.)⁵⁷⁵, инсистира се на истицању разноврсности културних идентитета, заједничке одговорности за очување културног наслеђа, **неопходности усклађивања политика за заштиту наслеђа са политикама просторног планирања**, развијању културног туризма који ће допринети развоју и ревитализацији регија и утицати на општи квалитет живота. Истиче се и обавеза осмишљавања стратегија очувања културног наслеђа које ће поспешити локални економски развој.⁵⁷⁶

Уочавајући негативне утицаје глобализације на културно наслеђе, инсистира се на његовој разноликости, као посебној вредности, мерама за доступност наслеђу и све већа пажња посвећује се **културном туризму**.⁵⁷⁷ У *Оквирној конвенцији савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* (Фаро, 2005.)⁵⁷⁸, потврђен је значај наслеђа као ресурса развоја и његова улога у унапређењу културне разноликости, међукултурног дијалога, као и у

⁵⁷² Препорука о заштити и конзервацији индустријског, техничког и грађевинарског наслеђа у Европи (бр.Р 90 – 20. Министарског комитета, 1990.); Препорука о заштити архитектонског наслеђа 20. века (бр.Р 91, 13. комитета министара, 1991.); Препорука о интегралној заштити културних пејзажа као сегменту пејзажне политике (бр.Р 95, 9. Министарског комитета, 1995.)

⁵⁷³ The United Nations Conference on Environment and Development <http://www.unep.org/Documents/Multilingual/Default.asp?documentid=78&articleid=1163>

⁵⁷⁴ Менковић, М. (Ур.) (2004). *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, Београд 2004, стр. 228-229

⁵⁷⁵ Fourth European Conference of Ministers responsible for the Cultural Heritage, http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Resources/Texts/Conf4_EN.pdf

⁵⁷⁶ „Хелсиншка декларација о политичкој димензији очувања културног наслеђа у Европи“, у: (2005). *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, Котор, стр. 27-31

⁵⁷⁷ „Резолуција бр. 1 о улози културног наслеђа и изазовима глобализације“, Исто, стр. 35-39

⁵⁷⁸ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention, 2005), <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>

стварању модела економског развоја заснованог на принципима одрживог коришћења наслеђа.⁵⁷⁹

За културна добра на Листи светске баштине од посебне је важности *Документ о аутентичности*⁵⁸⁰ који је донет на Конференцији у Јапану (Нара) 1994. године, као и *Декларација (Сан Антонио, С.А.Д.) са Симпозијума о аутентичности у конзервацији и менаџменту светског културног наслеђа* (1996.).⁵⁸¹ Суштина ових докумената је **примена теста аутентичности при испитивању универзалних вредности културних добара** која се предлажу за упис на Листу светске баштине, као и преиспитивање универзалних вредности оних културних добара која се на Листи већ налазе. Конципиран у духу Венецијанске повеље, Документ из Наре има за циљ да одговори на све веће проблеме проузроковане глобализацијом и нађе модел за дефинисање културног идентитета кроз аналитички процес оцењивања аутентичности.⁵⁸² У њему се наглашава да одговорност за културно наслеђе и управљање њиме, припада пре свега културној заједници која га је створила, али и оној која о њему брине. Аутентичност се поставља као суштински фактор у односу на веродостојност расположивих извора информација, који подразумевају *концепцију и форму, материју и суштину, коришћење и функцију, традицију и технику, ситуацију и положај, дух и израз, оригинално стање и историјско настајање*. Из овога се закључује да је процес вредновања аутентичности веома сложен, да се најчешће не може заснивати на егзактним параметрима већ да зависи од приступа примењеног у конкретним случајевима.⁵⁸³

После периода изолације и изопштености из међународних организација, **Србија је од 2007. године** почела да сукцесивно ратификује међународна правна документа у области културног наслеђа. Међутим, њихова имплементација у домаће законодавство још је увек неодговарајућа. Прихватање обавеза које из

⁵⁷⁹ „Оквирна конвенција савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво“, у: (2012). *Више од наслеђа*, Смедерево, стр. 225-235

⁵⁸⁰ Nara Document on Authenticity, <http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm>

⁵⁸¹ The Declaration of San Antonio, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio>

⁵⁸² „Документ о аутентичности из Наре“, (2011). *Гласник ДКС бр. 35*, Београд, стр. 42-44

⁵⁸³ Јокилето, Ј. (2002). Аспекти аутентичности, *Гласник ДКС бр. 26*, Београд, стр. 11-16

ових докумената проистичу, често се своди само на формалност, што се одражава на градитељско наслеђе са све тежим последицама.⁵⁸⁴

За разлику од послератног периода, у којем је постојала веома активна и плодна теоријска и практична делатност заштите градитељског наслеђа – у периоду транзиције ова делатност је оптерећена бројним проблемима, што је утицало да се заштита првенствено усмери на санирање негативних последица – како у оквиру саме делатности, тако и на културним добрима. Неусклађеност доношења одговарајућих закона и подзаконских аката у области заштите културног наслеђа и областима са којима се заштита додирује и/или преклапа, проузроковала је низ потпуно специфичних проблема и често парадоксалних ситуација. Док је законодавство у области планирања и изградње фаворизовано, област заштите непокретних културних добара је маргинализована – у многим случајевима принуђена да оправдава своје постојање и поштовање законских обавеза.⁵⁸⁵ У последње време, упркос томе, појављују се и теоријски радови, који настоје да премосте наведене недостатке и ухвате корак са развојем савремене конзерваторске мисли и праксе.⁵⁸⁶

Критеријуми вредновања у директној су вези са теоријом заштите и правном заштитом – законодавством. Сходно томе, критеријуми су промењиви – не само због различитог схватања наслеђа, већ и због односа друштва према

⁵⁸⁴ После 2000. године било је неколико покушаја различитих сазива Владе Републике Србије да се донесе нов Закон о културним добрима, али они нису резултирали доношењем овог законског акта. Проблеми који проистичу из неусклађености овог и закона из области са којима се заштита преклапа и укршта, само се умножавају, наносећи све више штете самом наслеђу. О проблемима неодговарајуће законске регулативе, посебно о неусаглашености Закона о наслеђу и планирању, биће више речи у Поглављу IV - 3.0. Унапређење методологије заштите и ревитализације градитељског наслеђа са могућом применом у законодавству

⁵⁸⁵ После 2000. године донето је више Закона о планирању и изградњи. Не улазећи детаљније у образлагање одредаба које су директно утицале на праксу у области заштите, треба напоменути само неке, као што је на пример оснивање Инжењерске коморе (надлежне за издавање лиценци за рад на непокретним културним добрима од изузетног значаја и светској баштини), формирање Дирекције за просторно планирање при одговарајућем Министарству за планирање и изградњу у чијој се надлежности поред осталог нашао посао на изради Просторних планова подручја посебне намене дефинисаних као подручја са посебним режимом заштите културних добара и сл.

⁵⁸⁶ Поред публикација у међувремену донетих Конвенција и препорука, у оквиру Гласника ДКС – а објављују се и посебна издања о теорији архитектонске и урбане конзервације, са историјским прегледом и анализом свих оновремених активности на пољу заштите културног наслеђа. Све је више стручних и научних саветовања како у земљи, тако и у региону – у бившим Југословенским републикама. Национални комитет ICOMOS покренуо је 2013. године часопис „Модерна конзервација“ у циљу унапређења заштите и очувања културног наслеђа и јачања одговорности за његово очување.

њему. За разлику од бројних дефиниција појма наслеђа и његових вредности, критеријуми вредновања нису одговарајуће заступљени. То је можда проишло из саме суштине вредновања, која је заправо релативна категорија, будући да укључује процену и суд који могу бити субјективни, а с друге стране могу варирати у односу на конкретан историјски период друштвеног развоја.⁵⁸⁷

Као што су се у досадашњој теорији и законодавству вредности проширивале пратећи еволуирање значења споменика, а критеријуми вредновања сходно томе усложњавали – тако се и савремени приступ вредновању заснива првенствено на промени значења културног наслеђа. Већ је увођење појма „културног наслеђа“ уместо „градитељског наслеђа“ – које је веома дуго било у употреби – укључило читав низ нових вредности, које су се додатно увећале после доношења *Конвенције о заштити нематеријалне културне баштине*⁵⁸⁸. Равноправно третирање нематеријалног наслеђа даје могућност ширег сагледавања својстава и вредности градитељског наслеђа, као и истицање значења, т.ј. својства које – различито перципирано кроз историју – као посебна вредност **по себи** не мора по правилу имати и одговарајући материјални еквивалент који би ту вредност доказивао⁵⁸⁹.

Савремене критеријуме вредновања културног наслеђа потребно је схватити као проширивање и редефинисање досадашњих, на основу најзначајнијих поставки прокламованих у међународним Конвенцијама, Повељама и Препорукама. Неке од тих поставки утицаће на увођење нових вредности или на другачији однос и градирање између оних вредности које су већ и до сада биле дефинисане. Усвајањем *Европске конвенције о пределу*⁵⁹⁰ од стране Савета Европе у Фиренци 2000. године истакнут је значај предела који је

⁵⁸⁷ Valtieri, S. (2007). Cultural Heritage „Value“ and its Social Appreciation, *Value and Criteria in Heritage Conservation*, Florence, стр. 243-248

⁵⁸⁸ *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (2003).

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00006>

⁵⁸⁹ *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине* (2009). Београд: Министарство културе републике Србије.

⁵⁹⁰ *European Landscape Convention* (2000). <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>, Европска конвенција о пределу (2008). *Гласник ДКС* 32, Београд: ДКС, стр. 18-22.

дефинисан као „подручје, онако како га људи виде и доживе, чији је карактер резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора“.⁵⁹¹

уведена је нова врста културног добра на Листи светске баштине – **културног предела/пејзажа**, дало је могућност да се и у домаћем законодавству оно појави као посебна врста непокретних културних добара.

Доношењу ове Конвенције претходило је усвајање *Повеље о месту из Бури*⁵⁹². Овом Повељом која је усвојена новембра 1999. године у Бури, Аустралија, дефинисан је појам предела – места, на начин који истиче везу материјалног и нематеријалног наслеђа са природном средином у којој је настала.

Јединство културних и природних вредности и раније је било препознато и третирано кроз законску обавезу утврђивања заштићене околине и у неким случајевима обједињену заштиту културног добра и његовог природног окружења. *Закон о заштити споменика културе* из 1959. године прописао је обавезу одређивања непосредне близине, која добија исти третман заштите као и сам споменик.⁵⁹³ Међутим, услед раздвојене законске регулативе за заштиту културног и природног наслеђа, овакав третман подразумевао је заштиту правно раздвојену и регулисану различитим законима. Неусклађеност у доношењу закона и њиховом прилагођавању савременој доктрини заштите, одсуство мултидисциплинарног разматрања и дефинисања како теоријског тако и законског оквира, резултирало је увођењем категорије културног предела у нови *Закон о заштити природе*⁵⁹⁴. Остаје отворено питање како ће се овоме приступити приликом израде новог закона о заштити културног наслеђа.

⁵⁹¹ Шурдић, Б. (2008). Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, *Гласник ДКС* 32, Београд, стр. 12.

⁵⁹² Burra Charter, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf

⁵⁹³ Бргуљан, В. (2000). стр. 133

⁵⁹⁴ *Закон о заштити природе*, Београд: Службени гласник РС бр. 36/2009 и 88/2010.

2.0. Редифинисање значења и вредности Београдске тврђаве

2.1. Тумачења вредности у периоду пре II Светског рата

Значење које је Београдска тврђава имала у периоду када је турска посада коначно напустила 1867. године и када је српска власт установљена на читавом простору Београда, најбоље илуструју речи политичара и публицисте Саве Бјелановића, који је боравећи у то време у Београду забележио: „У Србији зову се градовима само тврђаве, а сва мјеста, велика и мала, у којијем грађани живе, зову се варошима. Код нас је мало другачије: ми зовемо вароши и варошице градовима. И то има свој разлог. Али у Биограду треба тачно говорити, јер ће ти се Биограђани насмијати, а могао би лако и забасати, јер кад би ти тражио варош, а запитао за град, одвели би те у тврђаву.“⁵⁹⁵

У свом предлогу регулације вароши у шанцу Емилијан Јосимовић говори о подели Београда на град, варош и кале-мегдан. Пишући своје „Објаснење...“ у време када је на тврђави још увек била турска посада, коментарише: „падне ли град у наше руке, али не остане тврдиња.....“ и наставља: „Градови су у свако доба, мирно или ратно, известни непријатељи оне земље где се налазе. С тога ни Београд никако неће онако напредовати....докле год се град не поруши и његово се место са осталом вароши састави.“⁵⁹⁶

Узимајући у обзир и чињеницу да су сви планови Београда настали крајем 19. века простор тврђаве означавали са појмом „Град“, јасно је да је у то време још увек постојало живо сећање на период средњег века, време када је Београд као престоница Србије обухватао управо тај простор. Занимљиво је и раздвајање појма *град* и *тврдиња* код Емилијана Јосимовића, што се може тумачити као одвајање некадашње од актуелне функције/намене.

Овај ће се назив још дуго користити, али ће се временом изгубити и замениће га – једно време паралелно коришћен – појам тврђава. Сигурно да је војна намена томе допринела, будући да се тврђава користила у војне сврхе у континуитету и у целости све до завршетка Првог Светског рата, а идеја о рушењу тврдиње Емилијана Јосимовића није се остварила.

⁵⁹⁵ Бјелановић, С. (2003). Кроз Славенске земље, Београд, стр. 183-184 (подвукао аутор)

⁵⁹⁶ Јосимовић, Е. (1997).

Унутар тврђавског простора задржаће се назив Горњи и Доњи град, за делове који одговарају средњовековној подели града која је и после реконструкције остала углавном очувана. Као део Београда од „историјског и уметничког значаја“ Београдска тврђава је издвојена на првом месту у *Уредби о заштити Београдских старина*, која је донета на основу Грађевинског закона из 1931. године, додуше као „Горња и Доња тврђава“.⁵⁹⁷ У расправама које су поводом доношења ове прве уредбе на нивоу града којом су одређени споменици које „треба сачувати у постојећем стању и на којима се не могу вршити никакве промене без дозволе надлежне власти“, истакнуто је да је Београдска тврђава у војно – историјском погледу, као целина објект историјског значаја. Поред Тврђаве у целини, Уредбом су издвојени и појединачни објекти који се на њој налазе, а „на које би требало обратити нарочиту пажњу“ и „одржавати у стању у коме су били“ и то:

А) у Доњем граду: Капија Карла VI, Небојша кула, Амам, Црква Ружица, Црквице Цвета, Марица, Водица;

Б) у Горњем граду: Римски бунар, Тулбе, Сат кула, Карађорђева капија, Ложа слободних зидара, Виљемова столица, Место на Калемегдану где је Кнез Михаило примио кључеве од града.⁵⁹⁸

У прво време, све до Првог светског рата, будући да је Тврђаву и даље користила војска, а да су се радови на уређењу одвијали само на некадашњој гласији претварањем тог празног и некада запуштеног простора у „дивотан парк“, Тврђави је приписивана само вредност њеног изузетног положаја. Тако Емилијан Јосимовић признаје да је његов предлог регулације „само сушта, у најтешње границе сведена реална потреба,“ наглашавајући да он далеко заостаје за оним што би „од Београда по његовом срећном и важном положају могло и требало да буде“.⁵⁹⁹

У то време највећа пажња посвећивана стварању здравих услова за живот у граду, те је као један од „огромних послова као што је и водовод, канализација,

⁵⁹⁷ Илић-Агапова, М. (2002). стр. 144-146

⁵⁹⁸ Исто, стр.145

⁵⁹⁹ Јосимовић, Е. (1997). стр. 45

калдрмисање, осветљење,“ истицано и „уређење Калемегдана и других јавних засада...“⁶⁰⁰

У међуратном периоду преовладавао је однос према Тврђави као српској Акрополи, предодређеној да буде место за изградњу националног Пантеона. Поред идеја о концентрисању музејских зграда где би се сходно историјском значају тврђаве чувала историјска и уметничка дела, и служила за васпитање будућих генерација, тврђава је била предодређена да се парковски уреди. Београдска општина се залагала да „београдски град остане само један историјски споменик, на чијим је зидинама исписан дуги низ крвавих окршаја у његовој прошлости, али који у садашњици има да послужи искључиво разонођењу и сањаријама мирних шетача.“⁶⁰¹

Радовима на рестаурирању делова тврђавских зидина се приступило сходно уредби о заштити београдских старина, у складу са њиховим историјским значајем. И око тога су се чула различита мишљења, из којих се види да схватање Тврђаве као **националног споменика** није било једино нити јединствено. У преставци коју је проф. арх. Петар Поповић упутио директно Канцеларији Краља, он се енергично противи рестаурирању Тврђаве износећи мишљење да она није национални споменик и да је више споменик угњетача и „да представља збрку од разних прерада потребних оружју и фортификацији од Хуна и Авара па до Аустријског Вобановог система“, а да „од остатака наше владавине Деспотом Стеваном Високим, нема никаква трага, осим песнички претераних описа хроничара Константина филозофа“.⁶⁰² У одговору, инжењер Александар Крстић који је руководио радовима на рестаурирању истиче да, напротив – Београдска тврђава јесте национални споменик и то „историјско – културан споменик високог реда и делимично уметнички (архитектонски).“⁶⁰³ У прилог томе он даље наводи да „Сваки објекат историјског и културног значаја, који се налази на територији једне земље, спада у ред споменика те земље, без обзира када је подигнут, чијом руком и по чијој замисли.“ Ово образложење завршава

⁶⁰⁰ БОН, (1891), бр. 46, стр. 275

⁶⁰¹ Отварање парка у Горњем граду, Политика, 8.10.1928: 4

⁶⁰² АЈ, 74, 98-353

⁶⁰³ Исто

констатацијом да је историја Тврђаве „уско везана за нашу историју и потпуно аутентична са историјом Београда.“⁶⁰⁴

С друге стране, архитекта Бранко Максимовић, много времена касније, износи мишљење да „остаци темеља старих грађевина...нарушавају јединство зелених површина и представљају страно тело у томе простору“⁶⁰⁵ и поставља питање њихове сврхе. Даље разлажући овај став каже: „Ако са историског становишта то има неки значај, можда би било довољно имати тачан геодетски и фотографски снимак тих објеката, па и њихову макету. Овако, они не представљају никакву уметничку вредност, не побуђују код шетача никакав интерес и пре сметају и ремете парковску атмосферу као туђи елементи.“⁶⁰⁶

2.2. Валоризација после II Светског рата

Београдска тврђава заштићена је као споменик културе 1946. године. У Одлуци стоји да се под заштиту државе стављају „Горњи и Доњи град са свим објектима од историјског значаја изузев објеката подигнутих после 1900. године.“⁶⁰⁷ Каснијим Решењем, као што је већ наведено, утврђене су границе непосредне околине.⁶⁰⁸ У валоризацији која је саставни део овог Решења истиче се на почетку посебан положај Београда који је определио његов стратешки значај у европској историји. За период од настанка првог утврђења, све до средине 15. века за историју Београда се каже да је уједно и историја Београдске тврђаве, а да је градско насеље било подређено утврђењу. Затим је издвојен веома кратак период под српском влашћу (1403. – 1427.) када Београд доживљава свој пуни економски и културни процват, да би се убрзо истакла поново „његова важност искључиво као војног утврђења, које је требало да се супротстави турској навали и спречи њен продор у средњу Европу.“⁶⁰⁹ После скоро два века развоја као трговачки центар, Београд поново добија војно – стратегијски значај и кроз градитељске напоре две супротстављене силе: Аустрије и Турске постаје важно војно упориште, које ће имати значајну улогу и у Првом српском устанку. На

⁶⁰⁴ Исто

⁶⁰⁵ Максимовић, Б. (1956). О зеленилу Београда. *ГМГБ III*, стр. 344.

⁶⁰⁶ Исто.

⁶⁰⁷ Одлука број 1108 од 2.12. 1946., Документација РЗЗСК, Београд.

⁶⁰⁸ Решење број 290/4 од 31.5.1965., Документација ЗЗЗСКГБ.

⁶⁰⁹ Исто

крају се истиче важност Београдске тврђаве као репрезента развоја фортификација кроз више историјских периода али и као ризнице материјалних остатака прошлости неопходних за проучавање историјског развоја града.⁶¹⁰ После овог Решења које је донето у циљу ревалоризације и усклађивања постојеће одлуке из 1946. године са новом законском регулативом, није покретано питање новог вредновања.

2.3. *Савремена ревалоризација*

Како је од тада прошло више од пола века и како се стање Београдске тврђаве значајно променило, захваљујући управо истраживањима, конзерваторско – рестаураторским радовима и радовима на ревитализацији, неопходно је да се на основу данашњег степена истражености и промењених околности, а у складу са савременим критеријумима изврши поновни поступак валоризације.

Како је већ наведено, првом Одлуком нису обухваћени објекти новијег датума, изграђени после 1900. године. И *ДУП Калемегдан*⁶¹¹ предвидео је рушење свих објеката који нису „иторијски“, односно нису грађени у функцији утврђења. Потреба да се ставови из овог урбанистичког плана ревидирају јавила се после одређеног времена. У том циљу је 1997. године урађен велики Пројекат за део Тврђаве најближи граду, односно југоисточни фронт бастионих фортификација, које се наслањају на простор Калемегданског парка⁶¹². Овај део је за потребе тог пројекта и изложбе која га је пратила назван „Улазни комплекс Београдске тврђаве“. Овај Пројекат је имао за циљ да представи проблеме заштите и могућности уређења и ревитализације. У склопу низа појединачних пројеката који су за ту прилику урађени, извршена је и ревалоризација објеката новијег датума – Војно географског института и спортских клубова, иначе до тада планираних за рушење. То је уједно и једина иницијатива са предложеним решењима којом је покренуто питање ревалоризације.

⁶¹⁰ Исто

⁶¹¹ „КАЛЕМЕГДАН“ – ДЕТАЉНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН (1965). Београд. План је усвојен од Савета за урбанизам 7. XII 1966. године, а од скупштине града 27. III 1969. године, Сл. лист бр. 6 од 31. марта 1969. године. Видети у: Урбанизам Београда 3 (1969). Београд, стр. 25.

⁶¹² Документација 333СКГБ.

Извесно је да се у савремено доба овом проблему мора изнова приступити како би се свеобухватно третирали сви историјски слојеви и историјске структуре које су у међувремену у великој мери откривене, заштићене и презентоване. Поред тога морале би бити третиране и промене које су се на простору Тврђаве одвијале у периоду трансформисања – после 1867. године.

Савремени критеријуми вредновања требало би да подразумевају:

- Укључивање вредности природног окружења, кроз јединство са створеним – градитељским наслеђем;
- Вредновање свих изведених грађевина и простора са новом наменом уређених у периоду трансформисања Тврђаве у јавни градски простор;
- Дефинисање значаја Тврђаве за друштвену заједницу – кроз третман у плановима, анализу пројеката рађених у циљу интегрисања Тврђаве у структуру града;
- Укључивање нематеријалних вредности (дух места).

Поред тога у поступак валоризације мора се укључити:

- Значај простора Тврђаве за националну историју;
- Значај за историју Европе;
- Значај за познавање развоја европских фортификација;
- Значај средњовековних структура у корпусу српских средњовековних градова;
- Значај као културног предела Европе;
- Значај за урбани развој града.

За редифинисање значења Београдске тврђаве, од посебне важности је укључивање нематеријалних вредности. У том смислу, треба посебно узети у обзир *Декларацију о духу места* у којој се дух места препознаје као спој материјалних и нематеријалних елемената, при чему „нематеријално културно наслеђе даје богатије и потпуније значење наслеђу као целини и мора се узети у

обзир у свим законима о културном наслеђу и у свим пројектима конзервације и рестаурације споменика, локалитета, предела, рута и збирки предмета⁶¹³.

Рedefинисање вредности и значења Београдске тврђаве, као и вредности за друштво мора се спроводити као поступак научне валоризације уз укључивање тима стручњака из различитих области. Потреба за ревалоризацијом заснована је на увећаном знању о културном добру и увећаној вредности која је створена вишедеценијским радом на заштити овог простора. Циљ је да се идентификују и отклоне ризици и деблокирају критична места и правци који су од кључног значаја за интегрисање Тврђаве у структуру града.

3.0. Однос природних и градитељских вредности

3.1. Опште природне карактеристике – предуслов насељавања

Природни услови и одлике рељефа, већ у давној прошлости определили су шире подручје Београда као простор повољних услова за формирање људских станишта. У зависности од карактеристика микролокација, као и приоритетних захтева у погледу обезбеђивања услова за живот у конкретним историјским епохама, бирају се места за насеље. Сходно томе, континуитет насељавања је једна од основних карактеристика подручја данашњег Београда.

У праисторији, шире подручје данашњег Београда, представљало је затворену географску целину и значајан географско-саобраћајни чвор. На његов значај у то време није утицало само ушће две велике реке – Саве и Дунава, већ и близина других великих водотокова, који су као основни комуникацијски правци повезивали удаљена подручја. Овакав положај подручја данашњег Београда чинио га је централном зоном сучељавања егејског и панонско-карпатског света.⁶¹⁴ На избор места за формирање насеља у доба раног неолита имали су највећи утицај близина река и у већој мери плодно тле, будући да је земљорадња имала примат у односу на раније заступљени лов и риболов, као и почетак припитомљавања

⁶¹³ Québec declaration on the preservation of the spirit of place, http://www.international.icomos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf

⁶¹⁴ Гарашанин, Д. (1970). Територија Београда од првобитних људских заједница до доласка Келта, *Ослобођење градова у Србији од Турака (1862 – 1867)*, Београд, стр. 5

животиња. Промењени друштвено-економски односи у енеолиту, повећано кретање становништва и последично појачана несигурност, доводи до мењања услова за избор места за формирање насеља.⁶¹⁵ Бирају се простори издигнути у односу на речне долине, доминантна места погодна за осматрање, контролу територије и одбрану. Насеља из овог периода често су опасана палисадама или земљаним насипима. Из тог времена датирају археолошки регистровани остаци насеља на платоу Горњег града, значајни као прво коришћење овог простора због изузетног стратегијског положаја – осматрачнице и брањеног простора.⁶¹⁶

Прва већа градитељска делатност која је предузета у време успостављања северне границе Римског царства обележиће уједно и прву промену затеченог, изворног природног пејзажа. Од тог тренутка, кроз дугу историју грађења, рушења и поновних грађења, међусобним утицајима природних услова и људске градитељске активности мењао се првобитни природни предео.

Могуће је да о његовом изгледу постоје и историјски подаци. Наиме, једно од тумачења античког спева Апологија Рођанина из III века пре наше ере идентификује ушће Саве у Дунав са пределом којим су у пловидби Дунавом (река Истар) – на месту где се он рачва на два дела – прошли Аргонаути у потрази за Златним руном. У том случају – стена која се помиње под називом Кулијака, била би стеновита литица данашњег горњоградског платоа.⁶¹⁷

О топографији терена пре изградње првих утврђења може се говорити на основу резултата добијених и систематизованих током бројних археолошких истраживања на ширем подручју Београда.⁶¹⁸ Београдска „грета“ – подужни гребен који се пружао правцем данашње Кнез Михаилове улице – настављао се и на простору парка Калемегдан и данашњег платоа Горњег града, делећи га на два неједнака дела и завршавајући се на северозападу стрмим стеновитим литицама. Стрми терен нешто мањег нагиба, каскадним испустима спуштао се ка реци Сави, на југозападу, док се на супротној – североисточној страни, блажа падина, слична

⁶¹⁵ Milić, B. (2004). *Razvoj grada kroz stoljeća-knjiga I*, Zagreb, 17

⁶¹⁶ Гарашанин, Д. (1974). стр. 23-24.

⁶¹⁷ Тодоровић, Ј. Домородачко насеље у периоду предкелтског Сингидунума, *Ослобођење градова у Србији од Турака (1862 – 1867)*, Београд, стр. 21-22.

⁶¹⁸ Поповић, М. (2006). стр. 28

данашњој, спуштала ка Дунаву.⁶¹⁹ Речни токови били су много ближи стрмим литицама, а приобални појас чинила је само узана стрма падина.⁶²⁰

3.2. Узајамно дејство природних услова и градитељских активности кроз историјске етапе градње

Изградња античког утврђења правилне правоугаоне основе на овако сложеној, неправилној и по структури хетерогеној топографској подлози захтевала је велика градитељска умећа, али и знатне интервенције на самом терену. О прилагођавању топографским особеностима у овом случају не може се говорити, осим у погледу основне оријентације правоугаоне основе која је постављена дужом страном паралелно са пружањем гребена. У таквим условима, утемељење широких камених зидова утврђења извршено је првенствено захваљујући чврстој стеновитој подлози. Имајући у виду велике висинске разлике на правцима пружања подужних бедема, може се претпоставити да су због формирања повољнијих услова за изградњу објеката, унутар утврђеног простора вршени и претходни нивелациони радови у циљу ублажавања великог пада терена.⁶²¹

Осим што су проузроковала знатне измене природних карактеристика терена већ у току изградње, ова утврђења су утицала на њихово мењање и касније. Током више векова постојања, спречавајући ерозију тла утицала су на наслојавање унутар ограђеног простора, што је представљало почетак стварања горњоградске заравни.⁶²² За разлику од ових промена терена, проузрокованих изградњом утврђења, у приобаљу ће на померање обале и стварање заравни утицати само природни услови, све до првих градитељских активности почетком 14. века. У то време је појас уз обалу већ захватао ширину од преко 100 метара, што ће га, и поред нестабилног муљевитог састава, учинити погодним за коришћење.⁶²³ Изградња утврђења на савској падини, са кулом на завршетку јужног бедема који се спуштао управно – низ стрму литицу, на самој граници речног тока – утицала је на даље замуљавање обале од ушћа према Дунаву,

⁶¹⁹ Исто, стр. 29

⁶²⁰ Исто

⁶²¹ Исто.

⁶²² Исто.

⁶²³ Исто.

будући да је представљала неку врсту препреке и одбијала речне струје од обале. Касније је на том простору формирано пристаниште у виду мањег залива, које је са северне стране штитио бедем са кулом истуреном у речни ток.⁶²⁴

Обимни радови које је Деспот Стефан Лазаревић предузео почетком 15. века изменили су слику затеченог предела, опредељујући простор на ушћу Саве у Дунав за градско насеље које ће се у континуитету развијати до почетка 18. века. Иако ће тада градску структуру у потпуности заменити војна архитектура монументалних размера - захваљујући развоју насеља на савској и дунавској падини, као и сачуваним основним топографским карактеристикама - овај ће простор остати препознатљив централни део ширег градског пејзажа све до савременог доба.

Средњовековна утврђења у потпуности су се прилагођавала постојећим облицима терена. На већ, у знатној мери, дефинисаној и физички омеђеној заравни на врху брега формирано је утврђење приближно правилне правоугаоне основе.⁶²⁵ У склопу овог већег, изграђено је мање утврђење у функцији двора, на трасама старијег византијског кастела. Прилагођавање природним одликама и коришћење затечених изграђених структура једна је од карактеристика приступа који је примењен у формирању града. Поред затеченог мањег утврђења у западном углу горњоградског платоа, које је искоришћено за нови – по функцији различит део нове градске структуре, у нову концепцију уклопљен је и простор западног подграђа које је само незнатно преправљено. Већ је поменуто да је у том периоду на обали са спољне стране овог брањеног простора формирано мање пристаниште које је имало функцију војне луке. Још једно мање утврђење које се спуштало до подножја дунавске падине, на супротној – источној страни изграђено је као веза насеља у Горњем граду са новоформираним утврђеним насељем у подножју - Доњем граду. Утврђења којим је обухваћен овај простор доњоградске заравни пружала су се дуж обале према северу, где су завршена на споју са североисточним бедемом – на простору где је формирано велико дунавско пристаниште у облику дубоког залива. Пристаниште се налазило са спољне стране североисточног бедема и улазило је у копно у дужини од око 200 метара.

⁶²⁴ Марјановић – Вујовић, Г. (1970). *Пристаништа београдског града од почетка XV до почетка XVIII века*, Београд.

⁶²⁵ Поповић, М. (2006). стр. 30

Његово формирање представљало је највероватније највећу интервенцију на простору читавог града, у погледу измене терена, укључујући и формирање ровова испред горњоградских бедема.

У наредним столећима турске власти у Београду, током 16. и 17. века, будући да нису предузимани фортификациони радови није ни било промена које би утицале на топографију терена.⁶²⁶

Крајем 17. и посебно у првој половини 18. века доћи ће до значајних промена на простору београдског града. Изградња бастioniх фортификација и претварање простора опасаног каменим утврђењима средњовековног града у тврђаву, проузроковано је новим артиљеријским начином ратовања и друштвено политичким променама у којима Београд постаје значајно гранично место. Реконструкција је спровођена кроз обимне земљане радове и прилагођавање затеченог терена потребама одбране. Бастioni фронтови, са рововима и трасама бедема испуњених земљаним насипима, изграђени су са све три стране обухватајући простор унутар средњовековних утврђења. Западно подграђе је потпуно негирано – делимично порушено а делимично уграђено у нове степенасте бастione, који су се спуштали од највише коте у западном углу Горњег града до обале Саве. И површине унутар Горњег и Доњег града знатно су се измениле великим нивелационим радовима и стварањем равних површина за градњу нових војних објеката.⁶²⁷

У два кључна периода интензивне градитељске активности – формирања средњовековног утврђеног града и изградње бастione тврђаве – може се констатовати различити однос према затеченим природним карактеристикама терена на којем је требало засновати фортификацијски систем. У средњовековном периоду из којег су остали очувани само елементи фортификације, просторна концепција и трасе одбрамбених зидова били су потпуно прилагођени постојећим природним условима.

Средњовековни градови често се у категоризацији и типологији сврставају у „неправилне“, што се не може прихватити иако у њиховим плановима у већини случајева није могуће утврдити геометријске правилности ни у организацији ни у

⁶²⁶ Исто.

⁶²⁷ Исто, стр. 31

композицији.⁶²⁸ Њихов спонтани раст и развој одвија се ипак по одређеним правилима чија се законитост може препознати у њиховим плановима, који зависе првенствено од терена, природних одлика окружења, климе, или бар једнако као и од друштвено – економским и политичким услова.⁶²⁹

За разлику од средњовековних, бастионе фортификације – будући да су по свом карактеру представљале масивне структуре формиране од обимних зидова и испуна од земљаних насипа – знатно су измениле природне карактеристике рељефа. Захтевале су и веће интервенције на нивелисању терена, било да се радило о подизању или спуштању затеченог нивоа тла. И однос према затеченим грађеним структурама био је потпуно различит. Док су средњовековне фортификације обнављале и користиле постојећа утврђења прилагођавајући их својим потребама, бастиона изградња је пратила искључиво сопствену логику и захтеве одбране – не обазирјући се нити на затечене зидане фортификације нити на наслеђену урбану матрицу.

3.3. Створене природне вредности

У периоду после ослобађања од турске власти, започеле су активности на формирању парка на простору гласије. Садња и неговање зеленила проширило се временом и на друге просторе, а од 1947. године на читав простор Тврђаве који је и званично проглашен „Народним парком“. Овакав начин коришћења/уређења двојачко је утицао на постојеће градитељско наслеђе. Парк Калемегдан, који је уређиван и негован преко сто година, постао је као целина и са становишта природних и са становишта културних вредности простор који захтева посебну валоризацију и третман заштите и очувања. С друге стране, садња на терену на којем се културни слојеви из античког периода – некадашњег римског логора – налазе веома плитко испод данашњег терена, сигурно је уништила многе материјалне остатке. Истовремено, парковска вегетација, однеговано високо растиње и уређени партери онемогућавају спровођење археолошких ископавања.

На простору Тврђаве, често је управо зеленило и посебно неконтролисана садња којом се није водило рачуна о грађеним структурама, доводило до разградње и уништавања делова фортификација или археолошких остатака

⁶²⁸ Milić, B. (2004). *Razvoj grada kroz stoljeća-knjiga II*, Zagreb, str. 105

⁶²⁹ Исто

историјских грађевина. Такав пример представља садња дрвореда платана уз доњоградски булевар, у годинама пред Други Светски рат. Извршена је на земљаном насипу у оквиру бастione трасе и временом је довела до разарања ободних зидова од опеке и топарница. Уклањање овог високог зеленила представља веома сложену процедуру и у ситуацијама у којима оно директно утиче на уништавање зидова, а посебно када је везано за ослобађање визура према тврђавским бедемима или капијама.

Колико је формирање парка Калемегдан значајно и вредно са становишта функционалне везе урбане структуре са Тврђавским простором, толико је озелењавање саме тврђаве имало двоструко дејство. Због тога се о парковском уређењу као могућој презентацији тврђавског простора мора веома прецизно и опрезно приступити, уз сва неопходна претходна истраживања и уз обавезну сарадњу археолога, архитектата - конзерватора и пејзажних архитектата.

Због свега наведеног, парк Калемегдан – горњи (велики) и доњи (мали) издваја се из корпуса укупног зеленог тврђавског појаса, по својим посебним вредностима. Прво планско парковско уређивање у новој престоници тек ослобођене Србије, посвећеност и значај који је овом подухвату придаван већ у првим годинама реконструкције вароши – посебно простор доскорашње војне намене у функцији Тврђаве – представљају његову основну вредност. Укључивање радова на озелењавању простора некадашње тврђавске гласије у приоритетне радове повезане са обезбеђењем основних здравствених услова за живот у граду, једнако важне као и комунални радови на инфраструктури и уличној регулацији, сведоче о друштвеним и економским приликама свог времена.

Посебну вредност има расписивање првог урбанистичко – архитектонског конкурса за уређење малог Калемегдана⁶³⁰. Иако није реализован, конкурс и публикација која га је пратила - захваљујући сачуваном пројекту, образложењу које садржи критику услова ширег контекста реконструкције и уређења целокупне вароши – један су од ретких докумената и сведочанства о почецима успостављања и спровођења урбанистичких решења и организовања ове још увек недовољно дефинисане и признате делатности.

⁶³⁰ Леко, Д.Т. (1899).

3.4. Јединство природних и градитељских вредности

У постојећој структури данашње Београдске тврђаве испреплетани су и нераскидиво повезани природни чиниоци са резултатима градитељске делатности. Карактеристични положај, функционална подела и структура града односно тврђаве, забележени су на бројним ликовним изворима на којима су приказане широке визуре обухватајући и град и природно окружење. Највише њих приказује Београд са прилаза у правцу речног тока Дунава, будући да је то правац којим се најчешће до Београда долазило и најчешће се са те стране опседао и нападао. Поред топографских карактеристика и одлика структуре насеља, на овим представама неизоставно се налазе и прикази речних токова, често са великим острвом на простору Ушћа. Ове историјске визуре омогућују праћење промена и анализу силуете града као основне карактеристике јединства природних и градитељских својстава. Иако су многе настале поводом значајних историјских догађаја везаних за борбе око превласти над градом, или из стратегијских разлога – упознавања и бележења структуре утврђења и насеља које је требало освајати или бранити – очигледно је да су на њихов изглед, а посебно на бројност, утицале саме карактеристике и вредности изгледа града и његовог положаја. Прва представа Београда, настала у време опсаде која је завршена турским заузимањем града 1521. године⁶³¹, свакако је била иницирана овим значајним историјским догађајем. Бројне варијанте ове представе Београда израђиване су у то време осликавајући без сумње велику заинтересованост Европе за долазак царства полумесеца на границе хришћанских територија. Захваљујући овим представама града, може се пратити његов развој и трансформисање – од средњовековне градске структуре која је у дугом периоду турске владавине претворена у типично насеље оријенталног типа, до потпуне реконструкције у бастиону тврђаву.

На основу ових ликовних извора може се пратити и мењање природних својстава окружења и начин на који је градитељска делатност на њих утицала. Анализа укупне силуете града са свим појединачним елементима, праћена кроз све историјске епохе послужиће за утврђивање оних својстава која су у

⁶³¹ Бајаловић-Хаџи Пешић, М. (1980). О дрворезу Београда из 1522. *ЗЛУМС* 16, Нови Сад, стр. 261-269; Бајаловић-Хаџи Пешић, М. (1978). Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима. *ГГБ XXV*, Београд, стр. 115, 117-119; Поповић, Мир. (1964). *Преглед развоја Београдске тврђаве кроз литературу и планове*, Саопштења свеска 2, Београд, стр.11-12.

континуитету присутна и остала очувана до данас. Циљ ових анализа јесте утврђивање вредности историјских визура и силуете града као јединства природних и градитељских вредности, у циљу њихове валоризације која се као нови критеријум вредновања мора укључити у процес редефинасања вредности и значаја Београдске тврђаве.

Пример једног од карактеристичних сегмената савремене визуре који значајно учествују у данашњој силуети Тврђаве и Београда у целини јесу степенасто изграђени бастиони који се каскадно спуштају од западног угла Горњег града до Доњоградског платоа. Може се рећи да на одређени начин стварају утисак који су имале мање заравни на стрмој стеновитој падини, пре изградње првих фортификација и пре првих промена рељефа. Управо на том месту испод статуе Победника, новог симбола града, сударају се зидна платна ових бастиона, као најмлађих фортификационих објеката, са једином видљивом површином *миоценског спруда* из времена најстарије геолошке прошлости градског подручја⁶³². Ова визура је управо оно што карактерише простор данашње Тврђаве – спој неспојивог у испреплетаним односима природе, историје, различитих култура и градитељских достигнућа.

⁶³² „Морски неогени спруд – Калемегдан“ је споменик природе, заштићен први пут 1969. године. Представља геолошки профил на вертикалном одсеку између Горњег и Доњег Града. Видети у: Милановић, Х. (ур.) (2008). *Заштићена природна добра Београда*, Београд, стр. 94-95.

4.0. Редеофинисање конзерваторског приступа у третирању простора Београдске тврђаве

На основу Одлуке Одељења за заштиту и научно проучавање споменика културе на територији НР Србије и Космета, при Уметничком музеју у Београду - Београдска тврђава је као споменик од културно-историјског и уметничког значаја стављена под заштиту државе 1946. године⁶³³. Након тога је, у складу са новим Законом о заштити споменика културе из 1959. године, Завод за заштиту споменика културе града Београда 1965. године донео Решење којим је осим Београдске тврђаве, која има својство споменика културе, проглашена и непосредна близина споменика културе (заштићена околина), чија граница иде од Путничког пристаништа на Сави, Великим степеницама, Париском улицом, улицом Тадеуша Кошћушка, железничком пругом, обалом Дунава и Саве до Путничког пристаништа⁶³⁴.

На основу Закона о заштити културних добара из 1977. године⁶³⁵, Скупштина Социјалистичке Републике Србије је 1979. године извршила категоризацију Београдске тврђаве утврдивши је за непокретно културно добро од изузетног значаја за Републику Србију.⁶³⁶

У оквиру граница Београдске тврђаве и њене заштићене околине налазе се и следећа појединачна културна добра и добра под претходном заштитом:

- Споменик захвалности Француској, културно добро од великог значаја,⁶³⁷
- Гробница народних хероја на Калемегдану,⁶³⁸
- Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“,⁶³⁹
- Споменик Победнику,⁶⁴⁰
- Место предаје кључева 1867. године,⁶⁴¹

⁶³³ Одлука бр.1108 од 2.12.1946. године, Документација РЗЗСК, Београд.

⁶³⁴ Решење бр. 290/4 од 31.5.1965.године, Документација ЗЗЗСКГБ.

⁶³⁵ Бргуљан, В. (2000). стр. 261-286.

⁶³⁶ „Службени гласник СРС“ 14/79.

⁶³⁷ Решење Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 3/12 од 5.2.1965. и 3/23 од 5.6.1965, Документација ЗЗЗСКГБ и Одлука о утврђивању, „Службени гласник СРС“ бр. 28/83.

⁶³⁸ Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ бр.4/83.

⁶³⁹ Решење Завода за заштиту споменика културе града Београда бр.68/3 од 22.2.1973., Документација ЗЗЗСКГБ.

⁶⁴⁰ Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ бр.26/92

⁶⁴¹ Решење Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 860/4 од 27.12.1968., Документација ЗЗЗСКГБ

- Спортски центар „Милан Гале Мушкатиновић“, добро под претходном заштитом⁶⁴².

Поред наведених појединачних споменика који се налазе у границама заштићене околине Београдске тврђаве, један део градске структуре – блок на савској падини омеђен улицама Карађорђевог, Париском и Великим Степеницама – припада и другом културном добру – просторној културно историјској целини „Косанчићев венац“⁶⁴³ у оквиру које се налази као појединачни споменик Хотел „Национал“, у Париској улици број 9.⁶⁴⁴ (Табла 11)

Таксативно навођење споменичког статуса правне заштите није случајно и није без разлога. Већ само набрајање бројних споменика и хронологија њиховог стављања под заштиту указује на хетерогеност и преклапање, односно одсуство целовитог, истовременог третирања и вредновања градитељског наслеђа у централној градској зони. Постојање појединачних споменика у оквиру другог споменика представља додатну нелогичност. Иако проглашена као споменик културе, у време када је то био једини облик заштите, Београдска тврђава данас ни по једном критеријуму не припада овој врсти непокретног културног добра. Већ после промена у закону којим је појам споменик културе замењен појмом културног добра⁶⁴⁵, споменик културе је постао само једна од укупно четири врсте добара, а дефинисање просторне културно – историјске целине дало је могућност редефинисања постојећег фонда заштићених споменика у складу са њиховим основним карактеристикама. Међутим, правни статус Београдске тврђаве није тада промењен и она је уместо да се кроз ревизију правног акта о проглашењу уврсти у просторну културно – историјску целину, остала заштићена као споменик културе. Могуће је да је томе допринела недовољно прецизна законска формулација у закону из 1977. године која је просторне културно-историјске целине дефинисала као „делове урбаних или руралних насеља, које су

⁶⁴² Евиденција добара која уживају претходну заштиту, ЗЗЗСКГБ.

⁶⁴³ Решење Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 490/1 од 24.5.1971

⁶⁴⁴ Одлука о проглашењу, „Службени лист града Београда“ бр.23/84

⁶⁴⁵ Закон о заштити културних добара „Службени гласник СР Србије“, број 28 од 14. јула 1977. године; Нешковић, М. (2011). Осврт на међународно споменичко право и домаће законодавство у области заштите – повод за објављивање Документа о аутентичности из Наре. *Гласник ДКС*, 35, Београд, стр. 39-40.

као целине од посебног културног и историјског значаја“.⁶⁴⁶ У следећем Закону о културним добрима из 1990. године, ова ће дефиниција бити преформулисана и проширена, те ће више одговарати сложеним карактеристикама – не само Београдске тврђаве, већ и других споменика културе просторног карактера. Овај закон за просторне културно-историјске целине наводи да су *делови урбаних или руралних насеља, односно простори са више непокретних културних добара који чине амбијенталне целине и од посебног су културног и историјског значаја*.⁶⁴⁷

И поред тога, повољнијем третману Тврђаве у измењеним околностима правне заштите, допринело је одређивање непосредне близине споменика културе (заштићене околине), као простора који ужива једнаку заштиту као и сам споменик. У члану 32 *Закона о заштити споменика културе* из 1959. године наводи се да се решењем о утврђивању својства споменика културе одређују и границе њене непосредне близине која подлеже ограничењима из овог закона⁶⁴⁸. Утврђене границе и простор њима омеђен користиће се у пракси за дефинисање просторног обухвата Београдске тврђаве, која ће се у стручној литератури често називати и „споменичким комплексом“⁶⁴⁹. На тај начин је превазилажен проблем не само неодговарајуће правне заштите, већ и непостојања дефинисаних граница самог споменика културе, што је изостало приликом утврђивања заштићене околине.

Касније извршеном категоризацијом⁶⁵⁰, којом је Београдска тврђава утврђена за непокретно културно добро од изузетног значаја за Републику Србију, још једном је пропуштено да се изврши прилагођавање споменичког карактера законским дефиницијама. Напротив, учињен је још један пропуст, јер Тврђава није просторно дефинисана чак ни у најужим границама бастионих фортификација што је тада могло да буде урађено – већ је највероватније

⁶⁴⁶ Исто, члан 36.

⁶⁴⁷ Закон о културним добрима, члан 25 („Службени гласник СР Србије“, број 6/1990.), Бргуљан, В. (2000). стр. 311

⁶⁴⁸ Бргуљан, В. (2000). стр.133.

⁶⁴⁹ Поповић, М. (1988). Београдска тврђава и могућности реконструкције према исходима досадашњих истраживања, *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, Београд, стр. 23.

⁶⁵⁰ „Сл. гласник СРС“ 14/79.

административном грешком, уписана на адреси установе заштите смештене у згради на горњоградском платоу⁶⁵¹.

Можемо рећи да се данас у урбаној структури савременог Београда, према постојећем стању заштите просторних целина, не могу препознати језгро и правци просторног и урбаног развоја града. Београдска тврђава, као историјско језгро града, ограничена је линијом јаке попречне саобраћајне трансферзале која ободом Калемегдана, преко гребена повезује савску и дунавску обалу, због чега представља изолован простор одвојен од савремене градске структуре. Две просторне културно – историјске целине од којих се једна са њом граничи – подручје Кнез Михаилове улице, а друга преклапа – Косанчићев венац, представљају део историјске урбане структуре Београда из млађих историјских епоха, али нису органски повезане са простором тврђаве. (Сл. 74) Будући да се заштићени простор Тврђаве делом преклапа са заштићеним подручјем Косанчићевог венца, требало би размотрити могућност кориговања ових граница и адекватнијег повезивања ове две просторне целине једнако вредних историјских амбијената који заједнички учествују у силуети града, а посебно пружају могућност да се Београдска тврђава преко простора Косанчићевог венца адекватније интегрише у савремену урбану структуру града⁶⁵².

Београд, као један од најстаријих Европских градова, супротно свом вековном трајању има веома мало материјалних трагова своје богате прошлости. У структури града они су фрагментарни и неповезани. Заправо једину просторну целину са материјалним остацима из свих историјских епоха и етапа друштвеног развоја и градитељске делатности, представља Београдска тврђава, као нуклеус из којег је град настао.

Међутим, како је у периоду проглашења валоризована као споменик културе и то првенствено као фортификациона целина, она је постала изолована зона града. Томе је сигурно допринео и недовољан степен истражености, с једне

⁶⁵¹ „Службени гласник СРС“ 14/79.

⁶⁵² Ротер Благојевић, М., Николић, М. (2013) Очување и унапређење историјских урбаних амбијената – студија случаја Косанчићев венац, *Зборник радова IV Конференције Стара градска језгра и историјске урбане целине проблеми и могућности очувања и управљања*, 333СКГБ, Београд, стр. 90-106. Књига апстраката на српском и енглеском језику, дигитални зборник CD, ISBN 978-86-81157-89-3.

стране и готово у целости сачуване бастионе фортификације из последње етапе њеног развоја прузроковане првенствено војним захтевима одбране, с друге. Након II Светског рата, вишедеценијским археолошким и архитектонским истраживањима и конзерваторским радовима откривени су бројни остаци структура из ранијих епоха. Они су везани за утврђења, али и појединачне грађевине различите намене које припадају како војним, тако и урбаним структурама. Историјским истраживањима потврђен је значај који Београд има у историји Европе, а са становишта заштите и ревитализације кроз бројне студије, програме и пројекте, као и урбанистичке планове истакнут је значај простора у границама заштићеног комплекса Београдске тврђаве, као највреднији за развој града, необновљив ресурс и основни чинилац одрживог развоја.

Савремена схватања градитељског наслеђа указују на неопходност третирања простора Тврђаве првенствено као интегрални део урбане структуре Београда. Применом савремених критеријума вредновања, извршено редефинисање његове укупне вредности има за последицу и неопходно редефинисање конзерваторског приступа. У том поступку полазиште је у правној заштити и дефинисању врсте културног добра, која ће бити у складу са основним карактеристикама и вредностима простора. Домаће законодавство, будући да није мењано четвртину века, не може да пружи одговарајућа решења. Простор на ушћу Саве у Дунав, као историјски предео Београда – његово специфично историјско језгро – нераздвојиво повезано са јединственим положајем и укупним природним окружењем, морао би бити на тај начин и третиран. Заштита овог простора као културног предела Београда или као једног дела потенцијално ширег културног предела морала би да буде предмет обимнијих мултидисциплинарних истраживања. Пример Београдске тврђаве, као и други примери у оквиру богатог корпуса градитељског наслеђа Србије, указују на потребу хитног доношења новог закона о заштити културног наслеђа у који би морале бити уграђене све промене произашле из савремене конзерваторске теорије и праксе, као и обавезе преузете ратификовањем међународних правних докумената из ове области.

IV УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПА ЗАШТИТИ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈИ БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ

1.0. Интегрисање Београдске тврђаве у структуру и функције савременог града – ограничења и потенцијали

Захваљујући континуираним вишедеценијским радовима на заштити, Београдска тврђава данас представља у великој мери истражен споменички комплекс – са великим бројем санираних и рестаурираних објеката и конзервираних или обновљених делова фортификација из различитих епоха. Многи објекти су добили одговарајућу нову намену, а читав комплекс све се више користи за уметничке програме и манифестације.

Једна од специфичности изведених радова је њихова планска утемељеност, јер су уз конзерваторске програме и пројекте били засновани и на урбанистичком плану, који је 1969. године⁶⁵³ усвојен за овај споменик културе. Детаљним урбанистичким планом Београдска тврђава третирана је са два аспекта: као споменик историје Београда и као Градски парк. Са становишта првог аспекта, Тврђава је имала примарну музејску намену, која је предвиђена да се остварује кроз презентацију и међусобно повезивање појединих амбијената из свих историјских епоха. У том циљу остављена је и могућност извођења обимнијих радова на обнови појединих делова тврђаве, чиме би се поред осталог добили и специфични сценски простори за различита дешавања (позоришне представе, музичке приредбе и сл.). Према другом аспекту коришћења Тврђаве као градског парка, простор је функционално подељен на друштвени и дечији део, део за одмор, забавни и спортски парк. Просторно гледано ове две намене су се прожимале, с тим што се у неким случајевима ова подела није поклапала са просторним целинама и физичком структуром саме Тврђаве.

Планом је начелно предвиђено коришћење и свих постојећих објеката, што је касније разрађивано кроз конкретније и детаљније конзерваторске пројекте, како појединих простора, тако и појединачних објеката. У оквиру тих анализа третирани су сви постојећи и потенцијални објекти: куле, казамати, капије,

⁶⁵³ „Сл.лист“ бр.6, 31. март 1969. године.

барутни магацини и сл., као и најновији објекти који нису изграђени у функцији фортификација. Овим анализама утврђени су одговарајући садржаји као што су: музеји и изложбе, културно-забавни програм, трговина, угоститељство и спортске активности.

Касније, захваљујући овом јасно постављеном конзерваторском приступу и урбанистичком плану, на Београдској тврђави су спровођени истраживачки и конзерваторско рестаураторски радови и предузимане мере за увођење нових садржаја. Поједини простори су, после завршених конзерваторских радова, постепено опремани и уређивани. Са становишта намене и начина коришћења као и са становишта данашњег уређења, може се закључити да простор Горњег града са Калемегданским парком представља јасно дефинисан простор парковског и музејског карактера. Источно подграђе је такође заокружена целина сакралног и меморијалног карактера, а као јединствен амбијент представља уједно и аутентичну функцију комуникације између Горњег и Доњег града.

Насупрот томе издваја се простор Доњег града, чије целовито решавање у погледу намене не зависи само од конзерваторског третмана, већ је директно условљен плановима на нивоу града. Овај простор некадашњег средњовековног насеља представља – сходно стању у којем се налази – ограничење за даље истраживачке, конзерваторске, а посебно за радове на ревитализацији. Ипак, сходно својим потенцијалима ово је један од најзначајнијих простора централне градске зоне, који нуди функционална решења од посебног значаја за савремени развој града. То се пре свега односи на функционално повезивање Доњег града са савременим насељем, у зони савског и дунавског приобаља, будући да веза овог простора са савременим градом практично не постоји. Она је посредно остварена преко Горњег града и Калемегданског парка, док су везе са Дорћолом и Косанчићевим венцем блокиране неодговарајућим садржајима на прилазима тврђави. За решење овог проблема неопходно је измештење железничке пруге и транзитног саобраћаја у улици Војводе Бојовића (Доњоградском булевару), као и пренамена зона индустрије и складишта, како на савском тако и на дунавском приобаљу.

Извесно је да се овај проблем не може решавати изоловано од урбанистичког планирања на нивоу града. То и јесте основни разлог што је на овај

простор у мањој мери била усмерена конзерваторска активност. Последњих година се то у многоме изменило, чему је посебно допринела ревитализација комплекса Небојша куле као и радови на санацији и рестаурацији утврђења на савској падини, посебно историјских комуникација.

Проблем железнице и транзитне саобраћајнице, као сегмената градске инфраструктуре, посебно се издваја као ограничење не само за успостављање везе тврђаве и града са рекама, већ и за спровођење неопходних истраживања на приобалним просторима – утврђењима и деловима историјских градских структура. (Сл. 75 и 76)

У свим досадашњим условима заштите инсистирало се на измештању ове саобраћајне инфраструктуре⁶⁵⁴. Генерални планови Београда из 1972. године, решавајући питање железничког чвора, предвиђали су измештање железничке пруге. Нажалост, то до данас није реализовано. Са разлогом се може закључити да је наведени проблем најозбиљнији резултат неодговарајућег третирања градитељског наслеђа у оквиру просторног и урбанистичког планирања али и одсуства неопходног друштвеног интереса.

Иако је одавно усвојен принцип интегративне конзервације, верификован и кроз прихватање међународних конвенција и повеља, он се у домаће законодавство не уграђује а у пракси не поштује. То је разлог што конзерваторски пројекат обнове приобалних утврђења и великог дунавског пристаништа, који су планирани за реконструкцију Детаљним планом Калемегдана 1969. године – још увек није реализован. Значај обнове средњовековног дунавског пристаништа је вишеструк. То је једина историјска градска функција која се може реконструисати и која би и у оквиру савременог града могла да добије сличну савремену намену, а уз одговарајуће пратеће садржаје и да постане део савремене градске структуре.

Посебан ограничавајући фактор одговарајућег интегрисања Тврђаве у структуру града везан је за попречне комуникације између града и Тврђаве, као и за блокиране или отежане прилазе тврђавском простору. Посматрано у структури града, простор Тврђаве је издвојен и одсечен широком градском колском

⁶⁵⁴ Услови чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају статус претходне заштите и мере заштите за израду ГУП Београда 2021., Документација 333СКГБ.

трансферзалом којом је повезан савски и дунавски део града. Ова улица, настала је од некадашњег градског поља, поступно, али у кратком временском периоду, од 1867. до 1892. године, као последица трансформисања гласије – простора између тврђаве и варошких блокова. Започета према Плану реконструкције вароши инжењера Емилијана Јосимовића, ова трансформација је подразумевала формирање парка, али не и његово раздвајање од варошке структуре. Напротив, веза је требало да буде остварена неправилном линијом директног наслањања парковске површине на регулационе линије блокова, кроз прожимање изграђене варошке структуре и зеленила. Једини простори који се до данас могу идентификовати као део те првобине варошке регулације јесу сквер испред зграде Библиотеке града – некадашњег хотела Српска круна, и троугаони сквер на рачвању улица Тадеуша Кошћушка и Риге од Фере, где је подигнут споменик грчком родољубу и песнику чије име ова улица носи. У каснијем периоду ова ће улица постати главна саобраћајница између два приобална дела града, те ће поред колског саобраћаја добити и једну од првих трамвајских линија.⁶⁵⁵ Прилази парку а уједно и целом тврђавском простору из правца града, из Кнез Михаилове и Узун Миркове улице, отежан је и обавља се преко сигнализираних пешачких прелаза, док прилаз из улице Страхињића Бана практично и не постоји, односно није регулисан. Разматрање укидања саобраћаја у овој улици или измештање у подземни ниво изградњом тунела кроз гребен, није ни непозната ни нова идеја. Тунел – који би повезивао дунавску и савску обалу и то на траси данашње улице Тадеуша Кошћушка, некадашњег Кнез Михаиловог венца – предлагао је Емилијан Јосимовић још 1867. године у својој „Регулацији оног дела вароши што лежи у шанцу“⁶⁵⁶. У периоду после Другог светског рата, ова идеја је у више наврата активирана и разматрана кроз студије, предлоге и пројекте. Колики би допринос повезивању градске структуре са Калемегданским парком и тврђавским простором у целини имало ово решење, можда најбоље осликава став који је изнео архитект Димитрије Т. Леко на самом измаку 19. века: „*Књаз Михајлов венац* поред Калемегдана, који би по свом пространству могао лепо послужити да

⁶⁵⁵ О увођењу трамвајских линија видети у: Стојановић, Д. (2009), Калдрма и асфалт, Београд, стр. 129-137.

⁶⁵⁶ Јосимовић, Е. (1997). стр.42-43.

се на њему у одмереним одстојањима построји неколико пијачних места, и уједно постигла би се тиме најлепша спона између вароши и парка.⁶⁵⁷

Улаз у Доњи град кроз Видин капију из правца Душанове улице потпуно је занемарен и девастиран. Некада главна веза Тврђаве и вароши, у средњем веку главни комуникацијски правац дуж којег се насеље ширило изван градских зидина, данас је практично ван функције. Један од разлога таквог стања је свакако близина зоолошког врта, због којег је цео леви улични фронт улице Цара Душана затворен високим зидом. На другој страни улице, поред Средње техничке школе на углу са улицом Тадеуша Кошћушка, налази се зграда некадашње фабрике војне одеће (касније фабрика „Беко“), која већ дуго није у функцији. По дубини нерегулисан, цео блок припада већим делом фабричком комплексу и представља девастирано подручје због неодговарајућег садржаја индустрије који је уведен у међуратном периоду и био у функцији све до краја деведесетих.

У „Генералном плану Београда 2021.“⁶⁵⁸ овај део дунавског приобаља предвиђен је за формирање новог градског центра и његова трансформација је у току. Будући да овај блок представља по положају гранични део града - који се непосредно наслања на део спољних бастионих фортификација североисточног фронта, а да му је планом предвиђена намена новог стамбено хотелског комплекса, посебно ће се у даљем тексту кроз дефинисање новог методолошког поступка анализирати његови потенцијали и будућа улога у рехабилитацији овог дела дунавског приобаља.

Својства заштићеног комплекса Београдске тврђаве одређују и могућности његовог третирања као историјског градског подручја и интегрисања у савремену урбану структуру. Будући оивичен и просторно јасно дефинисан спољним фронтovima бастионих фортификација, уједно са веома малим бројем историјских грађевина, повезивање овог простора са градском структуром једино је могуће кроз тврђавске капије и одговарајуће прилазе. Капије у оквиру бастионих утврђења изграђене су у периоду барокне реконструкције Београда и пројекти по којима су грађене подразумевали су довољан број комуникација између Тврђаве и новог реконструсаног барокног града. Ове капије и одговарајући прилази, посебно

⁶⁵⁷ Леко, Т. Д. (1899). стр. 6

⁶⁵⁸ -, (2002). Нацрт Генералног урбанистичког плана Београда 2021. Београд.

они на простору Доњег града, данас су у великој мери девастирани, а неки и потпуно уништени. Њихово обнављање је већ започето тамо где је то било могуће (Мрачна капија и Сава капија), али је због неодговарајућег окружења и блокираних прилаза њихово враћање у функцију и даље отежано.

За разлику од већ поменуте Видин капије и прилаза у Доњи град, који је девастиран околним садржајима индустрије и Зоолошког врта, капије у склопу фортификација савског приобаља блокиране су пре свега због интензивне градске саобраћајнице – Булевара војводе Бојовића (Доњоградског булевара). Иако последњих година рестауриране, са делимично обновљеном пешачком комуникацијом кроз Доњи град, ове је капије немогуће вратити у функцију из безбедносних разлога али и потпуног прекида комуникације са савским приобаљем. Будући да ове прекинуте комуникације, које су некада излазиле на обалу Саве, пресеца оптерећена саобраћајница, оне могу само делимично да остваре везу са обалом. Као што је већ наглашено, покушај да се овај проблем реши изградњом пешачког моста није успео. На месту силаза налазе се и привремени, неплански и бесправно изграђени објекти који се користе као магацини и сервиси за поправку возила. (Сл. 77)

На узаном простору савског приобаља налази се магацин речног пристаништа – приземни објекат изузетно велике дужине од око 330 метара.⁶⁵⁹ Изграђен је у годинама пред Други Светски рат у склопу решавања новог генералног плана Београда и припрема за изградњу великог спортског комплекса у Доњем граду.⁶⁶⁰ Уз њега је изграђен и тунел кроз који иде железница, док се на простору према почетку савске падине налази трамвајска окретница. Овај стешњени простор, између падине и обале Саве, пресеца Доњоградски булевар. Несразмерно мали у односу на заступљеност различитих специфичних и разнородних функција, по топографским карактеристикама терена неповољан, овај део савског приобаља представља уједно ограничавајући али и потенцијално

⁶⁵⁹ Целебцић, М. (2007). Заштита и ревитализација градитељског наслеђа XX века на простору приобаља Београдске тврђаве. *Наслеђе VIII*, 203.

⁶⁶⁰ Данас познат под именом „Бетон хала“. Изменама и допунама ДУП-а Калемегдан из 1983. године (*Детаљни урбанистички план – измена и допуна ДУП-а Калемегдана, путничко пристаниште „Београд“ на Сави* (1983.), Београд) предвиђен је делимично за рушење – у делу који је ближи и преклапа се у визурама са Београдском тврђавом. Почео је неплански и парцијално да се користи издавањем у закуп за различите намене.

афирмативан простор са становишта ревитализације Београдске тврђаве и њеног повезивања како са рекама тако и са градским заштићеним подручјем Косанчићевог венца. Комплексан и у погледу заступљених функција и по положају и топографији терена, захтева исцрпну анализу и вредновање са становишта савремених критеријума, посебно оних који се односе на интегрисано дејство природних и градитељских вредности.

Будуће интегрисање тврђавског у градски простор треба посматрати са два аспекта. Први подразумева одговарајућу намену како тврђавског простора, тако и делова града који се на њега непосредно надовезују. Други аспект је везан за одговарајуће повезивање та два дела градског простора. Оно се мора остварити на првом месту кроз реафирмацију историјских комуникација. Овај процес је већ започео на савској падини, додуше у ограниченим условима постојања јаким саобраћајница – железнице, колске и трамвајске. Поред капија које су поменуте, обимним конзерваторским радовима обновљена је 2006. године и главна историјска комуникација – *Велики степенишни силаз*, формиран кроз различите грађевинске фазе у периоду бастионе реконструкције Тврђаве у 18. Веку.⁶⁶¹

⁶⁶¹ Павловић, М. (2007). стр. 29-40.

2.0. Методолошки поступак заштите и ревитализације Београдске тврђаве као интегрисаног градског простора

2.1. Основне карактеристике простора

Београдска тврђава представља по много чему јединствену просторну целину. Припада корпусу фортификационих објеката, али се и у оквиру ове групе споменика одликује многим специфичностима. **Прва и најзначајнија је слојевитост наслеђа из различитих историјских епоха и градитељских фаза.** У складу са вековним трајањем на истом простору, под утицајем историјских токова, а услед важног геостратегијског положаја који је по природи имала, много је пута освајана, рушена, грађена изнова, реконструисана и поново рушена. Због тога слојевитост наслеђа из различитих епоха, свакако представља једну од основних вредности Београдске тврђаве. Међутим, различит степен очуваности ових материјалних остатака, јавља се као главни проблем у решавању питања њихове валоризације, а самим тим и заштите и презентације. Данашње стање, притом, не одговара стању у којем се Тврђава налазила у време стављања под заштиту. Тада је степен истражености био мали, не само у смислу археолошких истраживања, већ и историјских. Услед тога, као основ вредновања узето је тадашње стање, које је карактерисао највећи степен очуваности из најмлађе фазе – бастione фортификације изграђене крајем 18. века. Данашње стање је, међутим, знатно другачије, и карактерише их богатство материјалних остатака из свих етапа развоја, али такође и различит степен њихове очуваности.

Материјални остаци из најранијег античког периода, сачувани су само фрагментарно на појединим местима и то углавном у мањем обиму. Највећи проблем представља чињеница да се они налазе у структури новијих утврђења, због чега их је тешко и готово немогуће пратити и евентуално открити и презентовати у већој мери, на начин да представљају заокружену и логичну целину. Делови утврђења римског каструма су на местима на којима су пронађени, уколико је то било могуће, презентовани у стању у којем су откривени, или као археолошки локалитети (римска дворана у подруму

Библиотеке града Београда) или у структури новијих утврђења (североисточни бедем Горњег града)⁶⁶².

Степен очуваности наслеђа из средњовековног периода је различит. Просторна подела некадашњег града на различите утврђене целине, очувана је само делимично. То се односи на простор Горњег и Доњег града, као и на Источно подграђе, где су се нова бастиона утврђења развијала на спољној страни, углавном задржавајући унутрашњи оквир затечених средњовековних фортификација. Са Западним подграђем то међутим није случај, с обзиром да су делови бедема овог утврђења пресечени и негирани изградњом више бастиона и изградњом комплекса великог барутног магацина. Унутрашње утврђење је готово до темеља уништено, осим улазног дела, где су откривени зидови конзервирани и презентовани као археолошки локалитет. Међутим, и поред тога, због делимичне очуваности и измена у конфигурацији терена, простор овог значајног средњовековног утврђења које је имало функцију двора владара, не може се на одговарајући начин и у целини сагледати. Капије и куле, као објекти грађени у саставу утврђења, сачувани су до данас само делимично и то у измењеном облику. Само на ограниченим потезима, могуће их је обновити у потпуности, или бар у оној мери у којој би могла да се прикаже њихова првобитна архитектура. У већини случајева, они су уграђени у структуре каснијих бастионих фортификација, па је и њихово истраживање ограничено на оне делове где је могуће без већих интервенција на зидовима бастионих фортификација уклонити земљане насипе, или на делове где је уклањање ових насипа везано за радове на заштити.

На Београдској тврђави, данас је у највећој мери сачувано наслеђе из најновијег периода реконструкције тврђаве извршене крајем 18. века. Читав низ различитих елемената артиљеријских фортификација, као што су равелини, бастиони, казаматиране батерије, топарнице, повезан је у бастионе фронтоне, којима је са свих страна опасан простор некадашњег средњовековног града⁶⁶³. Ове фортификације конзервирају се и рестаурирају у потпуности пре свега због великог степена очуваности и функционалне целовитости, због које чине

⁶⁶² Вујичић-Вуловић, М. (1970). стр.29-33.

⁶⁶³ Поповић, М. (2006). стр.251-275.

заокружен и јасно дефинисан просторни оквир сложеног споменичког комплекса какав је данас Београдска тврђава.

Поред историјских остатака фортификација и објеката грађених до краја 18. века, на простору Тврђаве се налази и градитељско наслеђе новијег датума, стварано у периоду постепеног гашења војне намене, после 1867. године.

Следећа карактеристика, која је у вези са претходном јесте **хетерогеност заштићеног простора**, који поред утврђења обухвата и два градска блока, зону савског пристаништа и зону дунавског приобаља. Положај у односу на структуру града је такође карактеристичан. Тврђава захвата простор на узаном истуреном делу терена који обухватају са три стране речни токови Саве и Дунава. Иако се на том простору, непосредно изнад ушћа и у самом приобаљу засновао данашњи Београд, који се касније ширио према залеђу и дуж обала река, данас се историјско језгро условно речено налази на ободу/периферном простору у односу на савремену централну градску зону.

Ако се узме у обзир и постојећа саобраћајна инфраструктура, којом је простор Тврђаве практично окован и одвојен од урбаног ткива, с једне и од река с друге стране, онда се заокружује у начелу слика данашњег стања. (Сл. 78)

2.2. Дефинисање методолошког поступка

Сложена проблематика заштите градитељског наслеђа посебно је изражена код оних појединачних споменика и просторних целина које су изгубиле основну функцију коју су имале у време настанка. Развој конзерваторске теорије и посебно искуство у овој области потврдило је значај одржавања и коришћења оваквих споменика после спроведеног истраживачког процеса и примене различитих метода техничке заштите. Појам ревитализације, који се веома рано појавио у теоријским разматрањима био је везан првенствено за споменике који су престали да се користе и чија је намена превазиђена у савременим условима, али је касније проширен и на друге, код којих је постојао континуитет намене, али су се јавиле потребе њиховог прилагођавања савременим животним условима.

С обзиром на разноврсност градитељског наслеђа, различите врсте објеката и целина, различито стање, окружење и пре свега различите вредности,

ревитализација споменика културе представља веома сложену активност која се спроводи кроз одговарајућу методологију (истраживање, утврђивање намене, пројектовање и извођење радова) и уз примену основних начела (начело континуитета функције, одговарајуће функције, начело техничко-хигијенске асанације и начело очувања аутентичности и споменичких својстава).⁶⁶⁴ Треба посебно нагласити да ревитализација споменика културе представља последњи у низу метода који се примењују у процесу заштите, па се стога њој може приступити тек по завршеним истраживањима и изведеним конзерваторско реставраторским радовима. Због тога успешност ревитализације директно зависи од примене основних начела и поштовања одговарајућег конзерваторског поступка.

У оквиру разноврсног градитељског наслеђа које је од настанка до данас изгубило првобитну намену посебно место по својим карактеристикама припада утврђењима, како средњовековним, тако и оним грађеним у време коришћења артиљеријског наоружања. У зависности од времена настанка које одређује и тип утврђења, степена очуваности и положаја који заузимају у односу на данашња насеља, тврђаве се различито презентују, уређују и користе у савременим условима⁶⁶⁵. Највећу могућност ревитализације имају тврђаве које се налазе у склопу савремених насеља. Оне се уређују као историјски амбијенти, археолошки паркови или уклапају у градске парковске просторе, а поједини сачувани објекти укључују се у сталне функције града кроз увођење различитих намена – музеји, лапидаријуми, изложбени простори, угоститељски објекти.⁶⁶⁶

Применом ревитализације код ових тврђава, омогућава се њихово коришћење и презентација, њихово активно укључивање у савремени живот, као и редовно одржавање. Због значаја који ове врсте непокретних културних добара имају као простори у оквиру савремених градова али и проблема везаних за

⁶⁶⁴ Нешковић, Ј. (1986). *Ревитализација споменика културе*, Београд, стр.12-20.

⁶⁶⁵ Позитиван пример из праксе представљају радови који се одвијају у оквиру пројекта Векови Бача; видети у: Вујовић, С.В. (2013). Унапређење савремене доктрине очувања градитељског наслеђа – искуство пројекта *Векови Бача*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду. Посебан едукативни значај имају и пројекти ревитализација тврђава који се спровode кроз високошколске програме; видети у: Roter-Blagojević, М., Milošević, G., Jadrešin-Milić R., Nikolić M. (2013) A new life of the Ottoman fortress Ram, *Journal of Cultural Heritage*, Vol. 14S – No. 3, Paris, pp. S20-S24; Милошевић, Г., Ротер-Благојевић, М., Јадрешин-Милић, Р., Николић, М. (2010) Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма, *Гласник ДКС*, 34, Београд, стр. 89-94.

⁶⁶⁶ Нешковић, Ј. (1986). *Ревитализација споменика културе*, Београд, стр. 74 -79.

њихову заштиту, а посебно ревитализацију, одржано је 1996. године саветовање у Новом Саду на тему: „Заштита и ревитализација тврђава у урбаним срединама“.

У једном од реферата са овог саветовања истакнут је посебан проблем третирања ових непокретних културних добара у урбанистичко-планској документацији у којој се она најчешће појављују као „беле флеке“, односно простори без својстава, намене и садржаја⁶⁶⁷. Последица таквог третмана јесте њихова комунална неопремљеност, што представља посебан проблем ревитализације⁶⁶⁸.

На примеру Београдске тврђаве представљени су проблеми неодговарајућих садржаја, као и проблеми везани за саобраћајну инфраструктуру која је изграђена у периоду пре проглашења тврђаве за споменик културе⁶⁶⁹. Закључено је да се проблем саобраћаја јавља и на другим тврђавама, као што је Смедеревска, Петроварадинска и сл.

На овом скупу донети су одговарајући закључци из којих произилазе начела ревитализације тврђава које се налазе у склопу савремених градских насеља. Та начела су:

- Начело функционалног и просторног повезивања тврђаве и града, коришћењем историјских комуникација, што је у складу са њеним основним значењем историјског језгра града;
- Начело очувања основних историјских просторних односа са околином, визуелних вредности, природних услова, топографских карактеристика;
- Начело одговарајуће функције, условљене презентацијом и потребом увођења нових намена, које морају бити у складу са карактером и вредностима Тврђаве као просторне културно-историјске целине одређеног типа, времена и начина грађења, уз поштовање вредности свих историјских епоха⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ Симић, Г. (1998). Степен угрожености и проблеми заштите утврђења у Србији, *Гласник ДКС* 22, Београд, стр.40.

⁶⁶⁸ Исто.

⁶⁶⁹ Нешковић, М. (2002). Основни проблеми и могућности ревитализације Београдске тврђаве. *Гласник ДКС*, 26, Београд, стр.119.

⁶⁷⁰ Закључци са саветовања „Заштита и ревитализација тврђава у урбаним срединама“, Нови Сад, 1996, документација аутора.

У циљу примене ових начела на ревитализацију Београдске тврђаве, предлаже се следећи стручно-научни методолошки поступак. Он подразумева:

- Поступак научне валоризације и
- Поступак израде Плана заштите и ревитализације

У поступку **научне валоризације** врши се:

А) валоризација историјских структура

У оквиру ове валоризације потребно је обухватити:

- анализу степена очуваности;
- анализу историјских визура;
- анализу историјских комуникација;
- анализу могућности реафирмације појединих делова или грађевина (вршиће се уз проверу ограничавајућих фактора и могућности њиховог анулирања)

Резултат валоризације:

дефинисање мера заштите; могућност парцијалних обнова; могућности ревитализације.

Б) валоризација радова/интервенција (промена) изведених у процесу трансформисања Тврђаве у јавни градски простор

Ови радови (промене) могу се сврстати са становишта различитих утицаја који су до њих довели у три различите групе:

- Интервенције које су у први план истицале историјску вредност Тврђаве – развој града, његова страдања и рушења и сл.
- Интервенције које су препознале слободни простор у централној градској структури за развој спортско рекреативних функција – наслањајући се на већ реализован парк Калемегдан и на идеје које су утицале на његово формирање.
- Интервенције које нису директно произашле из разматрања коришћења саме Тврђаве, већ су резултат ширих пројеката којим су се решавала градска питања (лоцирање индустријске зоне - Кланица - железничка пруга) а имале су за последицу увођење саобраћаја на простор Тврђаве.

За њихову валоризацију утврђују се следећи критеријуми:

- целовитост реализације идеје, плана, пројекта;
- планирано – изведено (однос и анализа);
- степен очуваности;
- однос према наслеђу (локација и намена).

Резултат валоризације:

дефинисање мера заштите за реализације недовршених идеја; дефинисање неодговарајућих садржаја.

В) валоризација планираних и изведених конзерваторских радова

Поступак израде **Плана заштите и ревитализације** заснива се на резултатима свеобухватних истраживања, којима се утврђује основна концепција ревитализације. Она мора бити у складу са вредностима Тврђаве и савременим потребама коришћења. План ће утврдити:

- Делове Тврђаве или појединачне грађевине које је могуће обновити и ревитализовати
- Просторе за нове садржаје;
- Начин коришћења простора и објеката

За ово утврђивање раде се одговарајуће анализе и пројекти ревитализације појединачних грађевина или делова Тврђаве, у циљу утврђивања програмских и просторних могућности.

2.3. Валоризација и могућности ревитализације појединих целина

Простор Београдске тврђаве у оквиру граница заштите обухвата веома велико подручје од око 80 хектара. Одликује га хетерогена структура и велики број различитих садржаја, али насупрот томе веома мали број сачуваних грађевина, нарочито оних из историјских периода развоја Тврђаве до краја 18. века. Са становишта ревитализације, обе карактеристике представљају проблем и

ограничене могућности за укључивање савремених функција и коришћење читавог простора.

На основу карактеристика очуваних грађевина, посебно са становишта различитих проблема конзервације у функцији савременог коришћења може се извршити подела на три различите врсте објеката: објекте грађене у склопу средњовековних утврђења, објекте грађене у склопу бастионих фортификација и самосталне објекте грађене независно од фортификација. (Сл. 79)

Најстарији објекти на Београдској тврђави који су до периода њеног проглашења за споменик културе остали очувани у мери у којој је било могуће конзерваторски их третирати и укључити у процес ревитализације читавог комплекса потичу из средњовековног периода, тачније из 15. века. Основна карактеристика већине ових објеката је да су грађени у склопу утврђења и да су са њима чинили јединствен одбрамбени систем, како са становишта намене, тако и са становишта примењеног просторног, архитектонског и конструктивног склопа. Реч је о капијама и кулама које су – додуше различитим интервенцијама у периодима каснијих реконструкција и обнова – у мањој или већој мери преправљане, али које и поред тога нису, за разлику од многих других порушене или негиране каснијом изградњом. Степен њихове очуваности је био такав да су применом одговарајућих конзерваторских метода могли бити доведени у стање у којем се могло решавати питање њихове ревитализације.

Међу ове објекте спадају угаона „Диздарева“ кула изграђена уз Источну капију Горњег града, на сучељавању североисточног и северозападног бедема, куле **Зиндан капије** грађене у склопу истуреног утврђења у функцији барбакана у периоду од 1440. до 1456. године и две осмоугаоне топовске куле грађене у истом периоду почетка употребе артиљеријског наоружања – једна у оквиру Источног подграђа – **Јакшићева кула** и друга – **кула Небојша** подигнута на завршетку приобалног бедема према улазу у велико пристаниште на Дунаву. Угаона „Диздарева“ кула адаптирана је за Опсерваторију, Јакшићева кула је припојена угоститељском комплексу Калемегданска тераса, а кула Небојша је недавним сложеним радовима постала нови музеј и културни центар. Поред рестаурације и ревитализације куле, изграђен је у структури приобалног бедема

анекс – вишенаменски простор, будући да просторне могућности куле нису биле довољне за организовање свих предвиђених садржаја.⁶⁷¹

У другу групу спадају објекти грађени у склопу бастионих фортификација. То су капије, казамати, казаматиране батерије, барутни магацини. Капије у склопу бастионих фортификација грађене су тако да поред широког засведеног пролаза имају бочне просторије за смештај страже.⁶⁷² У савременим условима, оне представљају погодне објекте за ревитализацију и увођење намена везаних за туристичку понуду, будући да се налазе на главним комуникацијским правцима, а просторне могућности које нису велике, довољне су за организовање продајних и информационих пунктова. У ову групу спада и главна - највећа **Унутрашња Стамбол капија**. Њене бочне просторије адаптиране су за продајне галерије, после радова на санацији од влаге и рестаурацији фасаде.

Велики барутни магацин у Доњем граду Београдске тврђаве изграђен је почетком 18. века. Састоји се из две велике сале приближно квадратне основе са стубовима и приступног ходника засведеног полуобличастим сводом од опека. Простор обе сале укључујући и стубове формиран је у природној стени, због чега Велики барутни магацин има изузетне споменичке вредности. Првобитно, сале су имале по девет стубова квадратног пресека са проширењима у облику стопе и неком врстом капитела преко којег је изведен прелаз у крстате сводове који су формиран у стени између свака четири стуба. Сала I је својевремено статички санирана и после изведених радова добила је нову функцију лапидаријума и камерне сцене.

У трећу групу сврстани су објекти који су грађени као самостални, унутар утврђеног простора. Они су углавном грађени у новијем периоду дуге историје Београдске тврђаве од краја 18. до половине 19. века. Издвојени су као карактеристични, а првенствено због чињенице да су до времена када је тврђава проглашена за споменик културе били у функцији, (**Зграда Страже на Великом равелину и зграда Завода за заштиту споменика културе града Београда**) или су после конзерваторско рестаураторских радова приведени новој намени (**Амам у Доњем граду**).

⁶⁷¹ Пројекат конзервације и поновно коришћење куле Небојша, 2009., Архитектонски факултет, документација Р333СК.

⁶⁷² Вуловић, М. (1972). Капије Београдске тврђаве, ГГБ XIX, Београд, стр. 157-175.

Једина грађевина која припада овој групи, а која до данас није добила савремену намену јесте и најстарија грађевина, једина те врсте очувана из средњовековног периода. То је **комплекс Митрополитског двора у Доњем граду**, подигнут крајем прве половине 15. века и откривен приликом обимних археолошких истраживања Дунавске падине. Пројектом заштите, рестаурације и презентације ове изузетно значајне грађевине предвиђена је примена различитих конзерваторских поступака за поједине делове грађевине. Делови за које су постојали поуздани подаци о првобитној архитектури предвиђени су за потпуну обнову, док су други, сачувани у незнатном обиму предвиђени за конзервацију и археолошку презентацију.⁶⁷³ Пројектом је предвиђено и активно коришћење објекта после завршетка конзерваторско рестаураторских радова, у циљу обезбеђења његове трајне заштите и оправдања спроведеног поступка.

Међу прве радове на ревитализацији изведене почетком седме деценије прошлог века убрајају се управо ови на Београдској тврђави.⁶⁷⁴ Због очуване структуре бастioniх фортификација, унутар којих је преовладавао углавном празан простор уређен као парк са знатним површинама под високим растињем, наметнуо се у почетку рада на заштити приступ који је третирао овај простор као специфичан археолошки парк. После вишедеценијских истраживања и конзерваторских радова, може се говорити и о знатно измењеном карактеру одређених просторних целина. (Сл. 80)

Горњи град представља јасно дефинисан простор који би се могао окарактерисати као археолошки парк. Томе доприносе остаци унутрашњег утврђења – утврђеног двора Деспота Стефана Лазаревића, презентовани са деловима из старијих епоха. Поред тога, постоје у источном делу остаци и других грађевина, које су различито очуване и које би се могле истражити, конзервирати и презентовати. Барутни магацин у југоисточном углу очуван је у мери да се може извршити његова потпуна рестаурација, што је пројектом ревитализације и предвиђено.⁶⁷⁵ Обновом горњоградских утврђења – североисточног и северозападног бедема са угаоном кулом, створен је историјски средњовековни

⁶⁷³ Поповић, М., Бикић, В. (2004)., стр. 275-284.

⁶⁷⁴ Већ је било речи о два објекта: Угаоне средњовековне куле Горњег града и Амама у Доњем граду.

⁶⁷⁵ Јаковљевић, З. (1999). Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 131-142.

амбијент, који употпуњује комплекс Зиндан капије, са две куле, које би могле да добију такође савремене садржаје. Горњи град представља и јединствени видиковац, са платоом изнад Чесме Мехмед паше Соколовића, уз северозападни бедем и платоом код споменика „Победнику“, са којег се пружају широки видници на Земун и сремску равницу, ушће, Велико ратно острво. У великој мери очувано природно окружење основ је за будућа истраживања у циљу утврђивања граница заштићене околине. Јединствен положај који је кроз вековно трајање утицао на развој града, доживљава се управо на Горњем граду, који представља због свих својих карактеристика простор највеће вредности на подручју Београда и централно место ширег културног предела.

Насупрот очуваним вредностима Горњег града, **Доњи град** се издваја као простор нарушеног интегритета са девастираним и неприступачним деловима. Узрок таквом стању је саобраћајна инфраструктура којом је овај простор одсечен од обале и река, али и од савременог града. Упркос томе, управо на овом простору постоји могућност да се реши проблем повезивања Београда са рекама. Једна од најкарактеристичнијих структура средњовековног града, која је настала у директној вези са природним условима јесте дунавско пристаниште, које је и у фази велике барокне реконструкције иако у измењеном облику остало у функцији. Нестало са површине Доњег града тек у другој половини 19. века,⁶⁷⁶ идентификовано археолошким ископавањима, пружа могућност да се његовом реконструкцијом оживи читав приобални појас.

Предуслов је измештање железничке пруге и транзитне саобраћајнице, чиме би се створили услови не само за ревитализацију Доњег града, већ и за успостављање одговарајућих веза са градом у зони дунавског и савског приобаља. Две просторне целине у овим зонама: блок некадашње фабрике „Беко“ и блок са „Бетон халом“, данас у потпуности деградиране, у склопу са обновљеним пристаништем уз већ ревитализовану Небојша кулу, створиле би потпуно нови амбијент - реафирмисаног урбаног простора средњовековног града. Њиховом трансформацијом и повезивањем са Доњим градом омогућио би се почетак интегрисања простора средњовековног насеља у структуру савременог града.

⁶⁷⁶ Поповић, М. (2006). стр. 284.

Бетон хала, подигнута као магаџински простор речног пристаништа, изгубивши првобитну намену последњих година се сукцесивно приводи савременој намени. Делови објекта адаптирани су у галерије, клубове, луксузне продавнице.⁶⁷⁷

*Међународним конкурсом за идејно архитектонско-урбанистичко решење центра на обали „Бетон хала“ на простору између савског пристаништа и калемегданског парка (2011.) учињен је покушај да се премости проблем саобраћаја који пресеца приобалну зону и градско ткиво и да се успостави веза између реке Саве и града. Конкурсни услови међутим, нису били засновани на одговарајућим историјским и урбанистичким параметрима те су занемарили могућности остваривања ових веза преко историјских комуникација и као резултат добијена су решења која су унела потпуно стране структуре у историјско језгро града.*⁶⁷⁸ (Сл. 81)

Блок некадашње фабрике „Беко“ припада простору дунавске падине и налази се између спољних бастионих утврђења и стамбених блокова Дорћола. Настао је сукцесивно, почевши од краја 19. века када је на том простору формирана осуђеничка башта. После изградње железничке пруге блок је већим делом постао просторно дефинисан. Први објекат подигнут на регулационој линији Душанове улице била је *Средњетехничка школа* изграђена 1923. – 1924. године. Каснијом изградњом *Завода за израду војне одеће* блок поприма индустријску намену и приликом проглашења Тврђаве за споменик културе одређује се за пренамену.⁶⁷⁹

У Генералном плану Београда 2021. овај блок по први пут планиран је за нови градски центар. У дотадашњим плановима читав простор Тврђаве укључујући и тај блок био је планиран за зелену површину. Последњих година у складу са ГУП-ом у току је трансформација блока у хотелски и стамбено пословни комплекс. Пројекат је рађен у атељеу познате арх. Захе Хадид и представља специфично урбанистичко и архитектонско решење које карактеришу неправилни динамични облици. (Сл. 82)

⁶⁷⁷ Целебџић, М. (2007). стр. 204.

⁶⁷⁸ <http://www.betonhala.com/2011/>

⁶⁷⁹ Елаборат услова за израду Плана детаљне регулације блока између улица Дунавске, Тадеуша Кошћушка и Булевара војводе Бојовића, 2009. Документација Р333СК.

3.0. Унапређење методологије заштите и ревитализације градитељског наслеђа са могућом применом у законодавству

Из методолошког поступка заштите и ревитализације Београдске тврђаве, могу се извести одређена општа правила која могу да се примене и на друга сродна културна добра и градитељско наслеђе у целини. Док се једна односе на методологију саме заштите, дотле се друга тичу и области просторног и урбанистичког планирања.

Заштита културног наслеђа је процес који садржи идентификацију, вредновање, утврђивање врсте и карактера културног добра и утврђивање мера заштите. После спроведених мера заштите кроз примену различитих метода, културно добро није више исто као на почетку овог процеса. Његове су вредности промењене, оно добија другачију перцепцију, а захваљујући интересу друштва укључује се у развојне токове на територији на којој се налази. Кроз све фазе, различити утицаји доводе до промена често и на самом културном добру. Друштвени интерес рађа нове захтеве и начин на који се добро третира кроз коришћење доводи до потребе поновног враћања на почетак процеса. То значи да процес има кружни ток, који се увек после завршеног циклуса враћа на почетак и захтева сталну проверу – пре свега проверу вредности.

Већ је познато и прихваћено да се праћење стања мора уврстити у тај процес. Оно је неопходно независно од стања и фазе у којој се културно добро налази, али је посебно значајно за оно на којем су обављени конзерваторско рестаураторски радови. Праћење стања – мониторинг, посебно је било важно у претходном периоду постојања државног и друштвеног власништва, будући да се често дешавало да после завршених радова, уколико културно добро није у функцији, оно постаје поновно изложено процесима пропадања, услед неодговарајућег одржавања. Питање власништва, управљања и одржавања, представља посебну групу међусобно повезаних питања. У последње време, нарочито од увођења обавезе УНЕСКО-а за добра на Листи светске баштине, да

имају урађен и друштвено верификован Менаџмент план (План управљања) почело је да се о овом плану размишља и за друга културна добра⁶⁸⁰.

Будући да су наведене потребе идентификоване и да се у пракси у неким случајевима већ спроводе, да би се верификовале, потребно их је законом регулисати. Нови закон о културном наслеђу морао би да уведе обавезу ревалоризације после одређеног периода, који не мора бити временски детерминисан, већ може бити везан за обим конзерваторских радова. Поред поступка валоризације, који представља сложен и најзначајнији поступак у процесу заштите градитељског наслеђа, требало би увести и периодично праћење стања, на временски период од пет до осам година. На ову потребу указују такође УНЕСКО – ви прописи који такво праћење предвиђају на сваких шест година, за добра на Листи светске баштине⁶⁸¹. Ова врста извештавања посебно је важна за праћење стања конзервације, проверавање очуваности изузетне универзалне вредности (*Outstanding Universal Value*⁶⁸²) током времена, као и за решавање идентификованих проблема.

Из методолошког поступка заштите и ревитализације, који није везан само за Београдску тврђаву, већ се може применити на сва културна добра која имају просторни карактер, произилази потреба верификовања ове врсте плана. Наиме, као специфичан конзерваторски план, он се мора израђивати у оквиру ове струке, наравно уз учешће других стручњака, у зависности од специфичности конкретног културног добра. Методологија овог плана разликује се од методологије урбанистичких и просторних планова, те је не треба ни поистовећивати са плановима подручја посебне намене, који постоје у закону о планирању и изградњи⁶⁸³ и примењују се између осталог и на просторе непокретних културних добара.

Идеју о потреби повезивања заштите наслеђа са просторним планирањем прокламовала је *Европска повеља о архитектонском наслеђу* (1975.), у којој је

⁶⁸⁰ Fildes, B.M., Jokileto, J. (2005). стр. 37-38.

⁶⁸¹ <http://whc.unesco.org/en/periodicreporting/>

⁶⁸² Jokileto, J. (ed.), (2008). *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, Paris: Icomos.

⁶⁸³ Закон о планирању и изградњи, "Сл.гласник РС", бр. 72/2009.

истакнут принцип интегралне конзервације, који ће постати један од најважнијих праваца програмске политике заштите европског архитектонског наслеђа.⁶⁸⁴ *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе* (1985.) потврдила је овај принцип дефинишући обавезу доношења интегралних мера за очување архитектонског наслеђа, као „суштинског циља урбанистичког планирања градова и села“, што ће обезбедити њихово праћење и спровођење у свим фазама израде планова развоја и у процесу одобравања радова.⁶⁸⁵

У Грађевинском закону Краљевине Југославије из 1931. године, два члана се односе на чување грађевина и делова града, који имају историјски и уметнички значај.⁶⁸⁶ Значајно је напоменути да је у другом ставу члана 24 овог Закона прописано да „Министар грађевина по саслушању надлежне власти, може да огласи и читав град или варошицу вредним да му се очува историско архитектонски карактер.“ У трећем ставу члана 24 наводи се: „За такве градове или варошице регулациони план и уредбу одобриће Министар грађевина у споразуму са Министром просвете.“

Савремено национално законодавство не регулише заштиту градитељског наслеђа кроз планска документа на одговарајући начин. *Закон о културним добрима* из 1995. године прописује израду услова чувања одржавања и коришћења културних добара и добара под претходном заштитом, што је усклађено са законом о планирању, у којем је дефинисано да ти услови морају да се уграде у одговарајуће планове. Међутим, у закону о планирању прописано је да Заводи за заштиту споменика културе дају мишљење на завршен плански документ, а не сагласност. То подразумева да се услови могу, али и не морају потпуно испоштовати, што је веома чест случај у пракси⁶⁸⁷.

Законом би требало усвојити **План заштите и ревитализације**, као обавезан план за сва непокретна културна добра која имају просторни карактер и прописати обавезу да се ови планови интегрално уграђују у просторне и урбанистичке планове.

⁶⁸⁴ Комитет министара Савета Европе усвојио је ову повељу 26. септембра 1975. године у Амстердаму.

⁶⁸⁵ -, (2005) *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе*, Гранада 1985, *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, Котор, стр. 7-14.

⁶⁸⁶ *Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење*, (1932). Београд, члан 24 и 25, стр. 20-21.

⁶⁸⁷ Закон о планирању и изградњи, "Сл.гласник РС", бр. 72/2009.

V ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У Уводу докторске дисертације дефинисан је предмет рада, научни циљеви истраживања, задаци истраживања а затим су постављене научне хипотезе и методе истраживања. Дат је приказ досадашњих истраживања, као и објављене грађе.

Сprovedено истраживање иницирано је и у великој мери засновано на искуству аутора стеченом током вишегодишњег практичног рада на истраживању, изради програма и пројеката заштите и ревитализације, као и на непосредном извођењу конзерваторско рестаураторских радова на деловима утврђења, појединачним грађевинама и одређеним просторним целинама на Београдској тврђави. Уочени проблеми – како из домена правне заштите, тако и из области конзервације, ревитализације, али и из урбанистичког планирања – били су подстицај да се кроз истраживачки процес преиспитају њихови узроци и кроз призму савременог схватања културног наслеђа сагледају могућности за њихово решавање и превазилажење. У складу са почетним сазнањима, идентификованим проблемима и полазним претпоставкама приступило се прво детаљном планирању и структурирању, а затим и спровођењу истраживања.

Оно је започело приказом историјског развоја утврђења и насеља на простору данашње Београдске тврђаве, од праисторије до средине 19. века. Акцент је стављен на анализу физичких структура у кључним етапама њеног развоја. Као посебно значајан, истакнут је геостратешки положај Београда који је имао у многим фазама пресудни утицај на стварање и развој утврђења. У циљу утврђивања постојања континуитета односно дисконтинуитета војне намене, као примарне и пресудне за развој насеља, анализирано је кроз историјске фазе узајамно дејство ове две основне функције – војне и цивилне, како кроз просторни однос, тако и у односу на хронолошку условљеност.

Значај овог дела истраживања јесте закључак да је настанак и развој Београда кроз векове, све до почетка 18. века, везан за простор данашње Београдске тврђаве. Услед реконструкције која је тада извршена и у којој је простор некадашњег града претворен у бастиону тврђаву – искључиво војни комплекс, дошло је до дисконтинуитета у том развоју. Развој града који је од тада

настављен изван свог историјског језгра, стицајем околности и даље ће бити посредно и непосредно под утицајем примарног стратешког положаја у конкретним условима Аустријско – Турских ратова. Од почетка 19. века Београд ће се развијати у специфичним условима, у којима ће све већи утицај имати војно и административно присуство Отоманског царства на Тврђави, што ће на крају довести до директне конфронтације између два дела града – Тврђаве и Вароши. После 1867. године, када је Османска војна посада напустила Тврђаву, почео је процес њеног поступног трансформисања успостављањем градских функција на првом ослобођеном делу тврђавског простора – на градском пољу, некадашњој гласији. **Још један закључак који се из овог дела истраживања може извести јесте да је процес трансформисања Тврђаве из дотадашњег војног у јавни градски простор, заправо процес којим се у урбану структуру тадашњег Београда вршило реинтегрисање простора некадашњег средњовековног града.** Као што је развој средњовековног града подразумевао ширење изван средњовековних утврђења, тако се Београд од 1867. године ширио у супротном смеру, припајајући и обухватајући простор Тврђаве, на којем је у далекој прошлости и заснован и на којем се у потоњим вековима развијао. **На основу ове анализе и изведених закључака створен је основ за наставак истраживања, у којем је полазиште била чињеница да простор данашње Београдске тврђаве представља историјско језгро савременог града.**

Београд, као један од најстаријих Европских градова, насупрот свом вековном трајању има веома мало трагова своје богате прошлости. У структури града они су фрагментарни и неповезани. Једину просторну целину, са материјалним остацима из свих историјских епоха и етапа друштвеног развоја и градитељске делатности, представља данашња Београдска тврђава.

Анализа градитељских промена на простору Тврђаве у границама данашњег споменика културе, после 1867. године и њихов утицај на данашње стање које је оцењено као неодговарајуће са становишта интегрисаности овог простора у урбану структуру града, вршена је у наставку истраживања. Оно је подразумевало историографска истраживања недовољно расветљеног периода трансформисања простора војне намене – какав је Тврђава била у време одласка Отоманске војне и административне управе 1867. године – у јавни градски

простор, у који се поступно преображавала све до данашњих дана. Сложени процес трансформације и разнородни историјски и друштвено политички услови у оквиру којих се тај процес одвијао, као и разлике у законској регулативи и плановима развоја града у целини – наметнули су хронолошку поделу на два периода, те су промене које су се на простору Тврђаве одвијале тако и анализиране. Први период обухватио је време од 1867. године, када је управљање Тврђавом преузела српска Кнежевина и када је успостављена јединствена управа на територији целе државе и престонице Београда – до 1946. године, у којој је Тврђава проглашена за споменик културе и стављена под заштиту државе. У овом другом периоду, који је тада започео и који траје, постепено су започела истраживања, археолошка ископавања већег обима и радови на заштити, ревитализацији, презентацији и уређењу на простору законом заштићеног споменика културе.

Посебан значај огледа се у томе што су овим делом истраживања дефинисана два карактеристична, могло би се рећи и супротстављена, али хронолошки повезана периода новије историје у којима се одвијао процес трансформисања Београдске тврђаве – од целине затвореног типа, са специфичном војном функцијом, до свима доступног јавног градског простора.

Први период, од 1867. до 1946. године, карактеришу радови на уређењу које је спроводила Општина града Београда на оним деловима тврђаве које је војска постепено напуштала. Радови су у већини случајева били део идеје о целовитом уређењу тврђаве, која се мењала и прилагођавала зависно од актуелних схватања улоге и значења тврђаве за град и његов будући развој. Овај део истраживања има посебан значај услед досадашњег недовољног познавања и разумевања тада спроведених интервенција на простору тврђаве, које су се одвијале у ширим политичким и културним оквирима модернизације и европеизације Београда. Њиме се осветљавају друштвене и културне прилике које су довеле до стварања нових архитектонских, уметничких и амбијенталних вредности ширег простора Тврђаве али и одређени економски и политички утицаји који су резултирали девастацијом или потпуним уништавањем одређених њених делова. **Сходно томе, један од важних остварених резултата је**

формирање систематски прикупљене и свеобухватно обрађене грађе, која може послужити другим истраживачима и стручњацима као база података за даље научно проучавање новије историје Београдске тврђаве и Београда у целини.

Други период, који је уследио након Другог Светског рата, период је институционализоване и законом дефинисане заштите Тврђаве као споменика културе. С обзиром да је Београдска тврђава била међу првим споменицима стављеним под заштиту нове државе – ФНРЈ, 1946. године – истраживања, конзерваторско-рестаураторски радови и радови на ревитализацији обављају су у континуитету дуже од пола века. **Због тога, свеобухватно истраживање и типологија радова на разноврсном градитељском наслеђу Београдске тврђаве има посебан значај и научни допринос везан за сагледавање и разумевање укупног развоја конзерваторске делатности у Србији.**

Овај део истраживања у оквиру којег је анализиран историјски развој, однос војног утврђења и цивилног насеља, као и процес трансформисања Тврђаве, био је од посебне важности за **преиспитивање полазне хипотезе – да је двојна намена Београдске тврђаве у прошлости имала превасходни утицај на начин њеног трансформисања у јавни градски простор.**

Истраживање је показало сву сложеност процеса трансформисања овог простора у периоду дугом готово 150 година. Преиспитивањем ове хипотезе дошло се до два нивоа закључка, од којих се један односи на први период до проглашења Тврђаве за споменик културе, док је други везан за период институционализованог и законом дефинисаног рада на заштити.

Показало се да је тврђавски простор након одласка Отоманске војне посаде постао предмет разматрања у првим урбанистичким плановима и био обухваћен првим радовима на реконструкцији затечене оријенталне варошке структуре. Поступно, невољно и споро предавање делова Тврђаве од стране Војске Управи града имало је пресудан утицај на начин уређења оних делова, који су се уређивањем и претварањем у парк sukcesивно укључивали у варошку структуру и функције. У периоду од 1867. до 1919. године, Београд је и даље био гранично место са утврђеним одбрамбеним упориштем које је имало значајну стратешку улогу. Услед таквог стања, све интервенције на уређењу имале су привремене

карактер. Војска је инсистирала да се осим уређења и озелењавања не дозволи никаква нова изградња на простору градског поља, које је и даље било у њеној надлежности. За све радове за које је Војна управа Општини издавала сагласност наглашавано је да се, уколико то војне потребе буду захтевале, морају порушити и простор вратити у првобитно стање. С друге стране, показало се да је војска на други начин третирала извођење радова на простору Тврђаве када су они представљали државни интерес. То је био случај са изградњом железничког крака од Железничке станице до Кланице, која је изграђена уз подршку Министарства народне привреде, без проблема и застоја – у планираним роковима.

И следећи – међуратни период карактерише војно присуство на Тврђави, иако су услови значајно измењени стварањем нове државне заједнице у којој Београд више није гранично нити војностратешко место, већ престоница и административни центар. Тешкоће које прате изградњу Уметничког павиљона „Цвијета Зузорић“, као и привремено уступање простора спортским друштвима, уз давање дозволе за подизање клупских зграда искључиво привременог карактера, јасно указују на још увек веома велики утицај војних власти. За разлику од садржаја искључиво везаних за градске функције и објеката јавне намене, изградња Војно географског института обављена је у рекордном року. Иако се већ крајем друге и почетком треће деценије уређују и делови Горњег града и Источног подграђа, војска на другим деловима Тврђаве гради објекте за своје потребе. Као и у претходном, и у Другом Светском рату Тврђава ће имати значајну војну улогу, што ће услед огромних разарања и рушења готово свих објеката свакако утицати на њену потпуну демилитаризацију 1952. године. Радови који су у овом периоду предузимани, као што је наведено, били су или привременог карактера, или су услед историјских околности и војног значаја остали као фрагменти неостварених планова и пројеката. Поред тога, многи већ уређени простори морали су поново да се уређују и реконструишу после оштећења у ратним дејствима. Споменик Карађорђу, непосредно после свечаног откривања на које се чекало дуги низ година, страдао је у Првом Светском рату и није обновљен.

Са друге стране, везано за потврђивање хипотезе, у периоду после Другог Светског рата, посебно после 1952. године када војска потпуно напушта Тврђаву,

последнице вишевековне војне намене биће и даље присутне и одразиће се на начин вредновања и приступ заштити. Очуване бастione фортификацијске структуре из последње историјске градитељске етапе с краја 18. века, готово сви порушени објекти унутар Тврђаве, неистраженост простора услед војног коришћења – биће разлози за валоризовање овог споменика као фортификације и даље ће утицати, директно или посредно, на његово укључивање у градски простор. Посредно ограничење представљаће интервенције из периода трансформисања које су изведене под директним утицајем војске, било да су због ње фаворизоване – што је случај са зградом Војно географског института, било да су морале бити прихваћене због посебног државног утицаја – као што је био случај са железницом, а касније и са Зоолошким вртом.

У даљем истраживању, разматрана је правна заштита, али пре свега дефинисање врсте културног добра које би било у складу са основним карактеристикама и вредностима простора Тврђаве. Домаће законодавство из области заштите превазиђено је и будући да није мењано готово 25 година, не може да пружи одговарајућа решења. Због тога је кроз пример Београдске тврђаве, као специфичне просторне целине у склопу градске структуре, предложен методолошки поступак заштите и ревитализације који би био примењив и на друга културна добра и који би дао допринос у пракси и законодавству заштите градитељског наслеђа.

Истраживања историјских структура, процеса трансформације и интеграције Београдске тврђаве у ткиво града као битан резултат понудили су нове критеријуме ревалоризације споменичких вредности и структуру модела заштите, чиме се унапређује методологија и теорија заштите и ревитализације градитељског наслеђа. Овај нови конзерваторски поступак може наћи ширу примену у пракси очувања наслеђа, с обзиром да нуди решења за превазилажење проблема у заштити наслеђа насталих услед недовољне примене савремене доктрине у овој области.

Проблем неодговарајућег укључивања овог споменичког комплекса у урбану структуру Београда посебно је истакнут, због чега је предмет истраживања усмерен и на досадашњи третман Тврђаве, као и на анализу узрока таквог стања.

Генерална карактеристика тврђавског простора, произашла из извршене компаративне анализе материјалних остатака, је чињеница да материјални остаци из старијих епоха кључних за развој града нису у довољној мери очувани да би се могли реконструисати или обновити и презентовати. На простору данашње Београдске тврђаве најочуваније су фортификације настале као последица велике реконструкције извршене почетком 18. века, када је дотадашњи простор града претворен у моћну бастиюну тврђаву – односно фортификације изграђене у последњој обнови завршеној до краја шесте деценије 18. века.

Допринос анализе материјалних остатака из различитих периода кључних за интеракцију тврђавског и урбаног простора је основни закључак који је из анализе проистекао – фортификације које су очуване у највећој мери а изграђене су у другој половини 18. века, разлог су што је у време проглашења Тврђаве за споменик културе 1946. године простор од највећег значаја за настанак и развој града валоризован и заштићен као фортификациони комплекс. То ће у великој мери утицати на конзерваторски приступ и дефинисање методологије заштите и ревитализације Тврђаве. Поред тога утицаће и на третман овог споменика у урбанистичким плановима Београда, а сходно томе и на начин његовог укључивања у структуру и функције градског ткива.

Полазна хипотеза да је досадашња валоризација Тврђаве као простора војне намене у великој мери ограничавајући фактор њеног одговарајућег интегрисања у савремену градску структуру, на овај начин је преиспитана и потврђена. Поред тога, закључено је да то није и једини разлог, већ да је овај проблем комплексан и да не подразумева само карактер споменика већ и одређене друге разлоге који утичу, или су у прошлости имали утицаја, на ограничавајуће могућности интеграције. Ти разлози, мада немају подједнак значај, не би смели да буду занемарени. Први је свакако третман целе Тврђаве као парка, који је јасно дефинисан постојао у периоду од 1952. до 1960. године када је Тврђава и носила назив „Народни парк Калемегдан“. Други је постојећа граница културног добра, односно заштићене околине, која се поклапа са трасом јаке саобраћајнице и представља физичку препреку између тврђавског простора – парка Калемегдан и градске структуре. Трећи разлог, на шта је скренута пажња у овом истраживању,

јесте постојеће стање заштите просторних целина на подручју централне градске зоне (у оквиру некадашње Вароши у шанцу). У том смислу, **може се рећи да ово истраживање покреће и друга питања од значаја за валоризацију и заштиту споменичког наслеђа Београда што сматрамо подстицајем за остале истраживаче.**

Кључне етапе развоја Београда у оквиру којих се на простору Тврђаве развијала урбана структура, захваљујући вишедценијским историјским, картографским, археолошким, архитектонским и просторно топографским истраживањима - у знатној су мери расветљене. Откривени делови тих структура су у зависности од степена очуваности - конзерваторско рестаураторским радовима презентовани, обновљени или ревитализовани. Међутим, још увек постоје делови утврђења и урбане структуре који представљају значајан потенцијал у реafirмацији вредности, сведоче о урбаном развоју на простору Тврђаве, али нису у целости истражени и заштићени. Због тога се може рећи да процес трансформисања тврђаве у јавни градски простор, а посебно процес интегрисања у урбану структуру и функције савременог града - није завршен. Будући да савремени принципи заштите градитељског наслеђа, прокламовани у међународним конвенцијама и повељама, почивају на приступу да наслеђе треба да задржи, рехабилитује и увећа свој културни значај – ови су принципи били суштински за процес ревалоризације и редефинисања значења простора Београдске тврђаве, са становишта њене улоге у досадашњем и будућем развоју Београда. **На тај начин је и оствариван примарни циљ истраживања: дефинисан је методолошки поступак заштите и ревитализације Тврђаве, заснован на савременим конзерваторским доктринама, редефинисању значења, утврђивању нових вредности и третирању Тврђаве као специфичног историјског језгра града.**

Закључак који потврђује последњу хипотезу јесте да се унапређењем методолошког поступка заштите и ревитализације Београдске тврђаве, заснованог на њеном основном значењу историјског језгра града, могу створити услови за непосредније укључивање овог простора у урбану структуру, савремене градске функције и стратешке развојне токове града. Укључивање нематеријалног наслеђа, као једнако вредног и значајног, као и нове

врсте непокретних културних добара – културног предела/пејзажа - посебно је примењиво на простор Београдске тврђаве. Њен највећи значај огледа се у историјским, културним, али и духовним и меморијалним вредностима. Посебно место имају, у великој мери очуване, природне вредности које сведоче о свом непосредном утицају на настанак и развој града – било да се тај утицај огледао кроз економске погодности за развој насеља или кроз војно-стратешке карактеристике значајне за успешну одбрану.

Београдска тврђава би – због својих вредности и значаја за развој савременог града – морала да буде потпуно интегрисана у простор града, како по начину коришћења тако и по функционалној повезаности. У ту сврху и са тим циљем предузет је поступак ревалоризације. Спроведен је на основу критеријума заснованих на савременим, међународно верификованим принципима очувања и одрживог коришћења културног наслеђа. **Ревалоризацијом простора Београдске тврђаве и дефинисањем услова заштите и ревитализације, у складу са њеним основним значењем историјског градског језгра, створен је неопходни теоријски оквир за примену савременог модела заштите којим ће се тврђава у потпуности интегрисати у урбану структуру савременог града.**

У поглављу дисертације Унапређење приступа заштити и ревитализацији Београдске тврђаве конкретизовани су проблеми заштите у пракси и идентификовани најугроженији делови и девастирана подручја, као посебни ризици за очување идентитета и интегритета овог културног добра. Кроз анализу постојећег стања издвојене су и објашњене основне карактеристике простора у границама заштићеног културног добра, утврђена су ограничења и потенцијали везани за његово интегрисање у структуру и функције савременог града. Посебно је истакнут проблем саобраћаја као и неопходност решавања конфликта у простору који из тога произилазе. Предложен је методолошки поступак заснован на основним начелима ревитализације и посебним начелима која се односе на просторе тврђава у склопу урбаних целина. У тако дефинисаном двостепеном поступку, који подразумева *научну валоризацију* и израду *плана заштите и ревитализације*, утврђени су основни критеријуми и неопходне анализе, затим програмска и пројектна разматрања који ће се вршити у циљу целовитог сагледавања и мултидисциплинарног истраживања. Резултат би

требало да буде утврђивање стратегије и циљева очувања, ревитализације и интегрисања овог споменика, као већ редефинисаног простора *историјског градског језгра*.

Резултати истраживања и анализе примењиваних конзерваторских принципа и метода помоћи ће у будућности бољем познавању конзерваторске теорије и праксе у Србији у другој половини 20. века – имајући у виду сложене и разнородне проблеме заштите Тврђаве (методолошке, теоријске, статичко-конструктивне, техничке), као репрезентативног примера. **Као исходиште ове анализе посебно је значајно дефинисање препорука за нови одрживи концепт, односно модел заштите и ревитализације Београдске тврђаве који би се имплементирао у планове и програме њеног будућег развоја - учинивши овај споменички комплекс интегрисаним градским подручјем и потенцијалним носиоцем културног пејзажа Београда. Реализација овог сложеног задатка морала би да буде спроведена кроз мултидисциплинарна истраживања, свеобухватну научну валоризацију и израду плана заштите и ревитализације као развојног плана за интегрисање овог простора у савремене градске токове.**

Посебан допринос лежи у чињеници да се одређена решења која су предложена за конкретно непокретно културно добро могу применити и на друга, исте врсте и карактера. Дефинисане су препоруке за унапређење законске регулативе у области градитељског наслеђа, превасходно везане за поступак ревалоризације али и за верификацију конзерваторских планова заштите и ревитализације - како у матичном, тако и у законима из области просторног и урбанистичког планирања. Циљ је усаглашавање са принципима интегралне конзервације, одрживог развоја и вредности културног наслеђа за друштво, прокламованим у оквиру међународног система заштите културног наслеђа.

У закључку треба нагласити да промене које су се одвијале на плану значења културног наслеђа – које је еволуирало у смислу проширивања вредности и проширивања одговорности – у нашој средини нису праћене синхронизованим развојем и стварањем нових методолошких поступака и метода заштите – интервенција на наслеђу. У том процесу није се на одговарајући начин

одговорило ни у оквиру конзерваторске струке, а још мање у оквиру других струка (урбанисти, саобраћајни и други инжењери, индустрија.....). Када томе додамо утицај различитих центара моћи – резултат су нови и све већи ризици по наслеђе у ситуацији када доносиоци политичких одлука на себе преузимају и улогу стручних арбитра, доносећи извршне одлуке које се директно тичу културног наслеђа, без довољно слуха за глас струке.

Управо због тога је одговорност за културно наслеђе и даље првенствено на стручњацима из ове области, те схватање широке одговорности друштва за наслеђе не би смело да се тумачи и као право на одлучивање о примени конкретних мера заштите.

Задатак савремене заштите јесте да у склопу нових значења културног наслеђа – кроз укључивања свих актера и преузимања сопствене одговорности за наслеђе, његово очување, унапређење и развој – препозна интересе шире заједнице и понуди такве моделе заштите који ће истовремено допринети афирмисању и умножавању вредности наслеђа и задовољити шире потребе друштва.

VI БИБЛИОГРАФИЈА

1.0 ИЗВОРИ

1.1. Необјављена грађа

Архив Југославије, Београд

- Фонд 62 – Министарство грађевина Краљевине Југославије
- Фонд 66 – Министарство просвете Краљевине Југославије
- Фонд 71 – Министарство физичког васпитања народа Краљевине Југославије
- Фонд 74 – Краљев двор

Архив Србије, Београд

- КК – Књажевска канцеларија
- ДС – Државни савет
- ГК – Збирка географских карата
- МНП – Фонд Министарства народне привреде
- МП – Фонд Министарства просвете

Историјски архив града Београда

- Фонд Општине града Београда, Техничка дирекција
- Збирка планова и мапа

Музеј града Београда

- Збирка за урбанизам и архитектуру

Завод за заштиту споменика културе града Београда

- Планови града;
- Планови Београдске тврђаве;
- Елаборати одлука за утврђивање непокретних културних добара;
- Општа документација о Београдској тврђави: планови, програми, извештаји, записници;

- „Манипулативни досијеи“ појединачних објеката и делова утврђења на Београдској тврђави;
- Техничка документација о Београдској тврђави: пројекти конзерваторско рестаураторских радова, пројекти ревитализације, услови за урбанистичке планове, урбанистички планови;
- Фото документација

Републички завод за заштиту споменика културе – Београд

- Пројектна документација за Београдску тврђаву

1.2. Објављени извори и грађа

1. Burra Charter,
http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf
2. -, БОН, Записници са седница Суда Општине вароши Београда
3. Вујаклија, М. (1954). *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
4. -, (1932). Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за његово извршење, друго издање, *Збирка закона протумачених судском и административном праксом*, св. 185, Београд: др Гојко Никетић, стр. 3-37.
5. Грбић, М. (1933). Српска Акропола, *БОН бр. 4*, стр. 284-286
6. -, (2011). Документ о аутентичности из Наре *Гласник ДКС 35*, Београд: ДКС, стр. 42-44.
7. -, (2008). Европска конвенција о пределу *Гласник ДКС 32*, Београд: ДКС, стр. 18-22.
8. -, (2005). *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa* Kotor: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor.
9. -, *Enciklopedija likovnih umetnosti 4* (1966). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
10. -, *European Landscape Convention* (2000).
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>
11. -, Закон о грађењу локалне жељезничке пруге у Београду железничка станица – сточни трг – и о 6% зајму за грађење те пруге, од 4. августа 1898.

- године, *Зборник Закона и Уредаба изданих у Краљевини Србији од 31. децембра 1888. до 1. јануара 1908. године*, бр. 53, стр. 379-381.
12. -, Закон о заштити културних добара („Службени гласник СР Србије“, број 28 од 14. јула 1977. године)
 13. -, *Закон о заштити природе*, Београд: Службени гласник РС бр. 36/2009 и 88/2010.
 14. -, *Закон о културним добрима*, Београд: Службени гласник РС, бр. 71/1994.
 15. -, Закон о планирању и изградњи, Београд: Службени гласник РС, бр. 72/2009
 16. -, Закон о потпомагању кланичних предузећа, од 28. новембра 1895. године, *Зборник Закона и Уредаба изданих у Краљевини Србији од 31. децембра 1888. до 1. јануара 1908. године*, бр. 50, стр. 491-495.
 17. -, Закон о потпомагању српског акционарског друштва за сточни трг, од 28. новембра 1895. године, Србске новине бр. 271, стр. 1374-1375.
 18. -, Извештај Управног одбора Српског акционарског друштва за клање и прераду стоке о раду 1895. и 1896. год., поднесен Првом редовном збору акционара на дан 5. априла 1897. године.
 19. -, Извештај Управног одбора Српског акционарског друштва за клање и прераду стоке о раду у 1898. години од 5. априла 1897. године, поднесен Трећем редовном збору акционара на дан 20. марта 1898. године.
 20. -, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter)* (1964). http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
 21. Јосимовић, Е. (1997). *Објасњење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у Шанцу*, Београд: „ЦЕП“ Центар за планирање урбаног развоја.
 22. „КАЛЕМЕГДАН“ – ДЕТАЉНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН (1965). Београд: Урбанистички завод града Београда.
 23. -, (2005) Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе, Гранада 1985, *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, Котор, стр. 7-14.
 24. -, (2009) *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, Београд: Министарство културе републике Србије.

25. -, (2002). *Нацрт Генералног урбанистичког плана Београда 2021*. Београд: Урбанистички завод Београда.
26. -, (1930). Прва седница Одбора за подизање споменика у Београду, *БОН бр.17*, стр. 958-959
27. Прпа, Б. (Ур.) (2006). *Живети у Београду*, књ. 6, Документа управе града Београда, Београд: Историјски архив Београда.
28. -, *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (2003). <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00006>
29. Québec declaration on the preservation of the spirit of place, http://www.international.icomos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf

1.3. Периодична и дневна штампа

Србске новине:

- 1867., бр: 48, 49, 50, 51, 56, 57, 158
- 1897., бр. 217

БОН:

- 1890., бр: 4, 34, 42, 51
- 1891., бр: 6, 11, 17, 25, 30, 32, 40, 45, 48
- 1894., бр: 16, 18, 21, 25
- 1898., бр: 31, 36
- 1900., бр: 5, 23, 31
- 1901., бр: 43
- 1902., бр: 3, 5, 12, 16, 33, 43
- 1903., бр: 8, 16, 17, 31, 45
- 1904., бр: 22
- 1930., бр: 21-22, 23-24
- 1931., бр: 13-14, 24
- 1932., бр: 11
- 1935., бр: 1, 2
- 1936., бр: 8-9

- 1937., бр: 4-6, 7-8, 10
- 1939., бр: 3

Технички гласник:

- 1901., бр: 7, 20
- 1902., бр: 4

Бранково коло:

- 1896., бр. од 25. јануара, 23. маја, 1. августа
- 1902., бр. од 14. марта
- 1904., бр. од 25. априла

Нова искра:

- 1903., бр: 3
- 1911., бр: јун 1911., стр. 175.

Политика:

- 1904., бр: 80, 103
- 1906., бр: 880
- 1907., бр: 1302
- 1908., бр: 1593
- 1925., бр: 6019, 6072, 6274, 6293, 6294
- 1928., бр: 7342, 7421
- 1929., бр: 7571
- 1930., бр: 8132
- 1934., бр: 9550
- 1936., бр: 10173
- 1937., бр: 10409, 10421

Босанска вила:

- 1908., бр: 20

Вечерње време:

- 1925., бр: 33, 92

Време

- 1922., бр: 292

- 1924., бр: 884

- 1932., бр. нечитљив (9. октобар)

- 1937., бр: 5669

1.4. Електронски извори:

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

www.unesco.org

<http://portal.unesco.org/en/ev.php->

[URL_ID=12025&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=-471.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=12025&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=-471.html)

<http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm>

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00006>

International Council on Monuments and Sites

www.icomos.org

<http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en->

[francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio](http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio)

http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf

http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

http://www.international.icomos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16

[_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf](http://www.international.icomos.org/quebec2008/quebec_declaration/pdf/GA16_Quebec_Declaration_Final_EN.pdf)

Council of Europe

www.coe.int

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Resources/Texts/Conf4_EN.pdf

f

<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>

United Nations Environment Programme
<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=78&articleid=1163>

BETON HALA Waterfront Center 2011

<http://www.betonhala.com/>

Етнографски музеј у Београду

<http://etnografskimuzej.rs/rs/o-muzeju/izdavastvo/periodika/gem-74/>

Фото документација

<http://www.e-novine.com/fotogalerija/fotogalerija-srbija/52759-Prohujalo-vihorom.html>

<http://politikin-zabavnik.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?>

Политика ONLINE

<http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Nad-mostima-Svete-Petke.lt.html>

Каталог непокретних културних добара на подручју града Београда
beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/umetnicki_paviljon_cvijeta-zuzoric.html

2.0. ЛИТЕРАТУРА

2.1. Литература која се односи на историју, развој и архитектуру

Београдске тврђаве

1. Бајаловић Хаџи-Пешић, М (1984). Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у времену од XII до XVII века. *Саопштења*, XVI, 67-83.
2. Божовић, А. (2010). Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве. *Наслеђе*, XI, Београд: 333СКГБ, стр. 11–28.
3. Божовић – Лопичић, Р., Поповић, М. (1999). Савско шеталиште са великим степеништем на Калемегдану. *Наслеђе*, II, Београд: 333СКГБ, стр. 53-72.

4. Борозан, И. (2012). Споменик Карађорђу – симболизам, театрализам и медијско прожимање. *Наслеђе, XIII*, 27–47.
5. Борозан, И. (2014). Обнова антике и архајски модернизам: фонтана *Рибар (Борба)* Симеона Роксандића, *Наслеђе XV*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 33-47
6. Војиновић-Пеликан, Б. (1931). Постанак Калемегдана. *БОН бр. 24*.
7. Вуловић, М. (1972). Капије Београдске тврђаве, *ГГБ XIX*, Београд: МГБ, стр. 157-175.
8. Грбић, М. (1933). Српска Акропола, *БОН бр. 4*, стр. 284-286
9. Дероко, А. (1931). Југословенски Пантеон – или вашариште, *Српски књижевни гласник 02*, Београд
10. Ђукановић, З., Андрић, М. (Ур.) (2009). *Београдска тврђава, сановник континуитета белог града*, Београд: ЈП Београдска тврђава.
11. Иванчевић, Д. (1970). *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд: Православље.
12. Јевтовић, М. (1999). Споменик Карађорђу Пашка Вучетића. *Наслеђе, III*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 181–191.
13. Јовановић, Д. (1938). „Римски бунар“ у београдској горњој тврђави, *Старинар, том XIII*, Београд: Српско археолошко друштво, стр. 96-101.
14. Константин Филозоф (1970). Живот деспота Стефана Лазаревића. У: Ж. Милисавац (Ур.) *Стара српска књижевност III*, Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, стр. 177-259.
15. Крстић, А. (1931). Парк у Горњем граду, *БОН бр. 13-14*, Београд.
16. Лажетић, П. (2007). Војни музеј и Београдска тврђава. *Весник 34*, Београд: Војни музеј, стр. 82-108.
17. Леко, Т. Д. (1899). *У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулисању Малог Калемегдана*, Београд.
18. Магловски, Ј. (2007). О Београдском култу Свете Петке српске и манастиру Фенеку, *ЗНМ XVIII-2:*, Београд: НМ, стр. 117-150
19. Маџјановић, S. (1842). *Beograd, Danica Hirska*, br. 30, Zagreb, str: 118-119
20. Марјановић – Вујовић, Г. (1970). *Пристаништа београдског града од почетка XV до почетка XVIII века*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

21. Милановић, Х. (1999). Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан. *Наслеђе, II*, 41–52.
22. Мишић, Ж. В. (1969). Kalemegdan – njegov postanak i razvitak. *Arhitektura urbanizam 56-57*, Београд: ИАУС, стр. 29-30
23. Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М. (2013). Зграда над југозападним бедемом Београдског горњег града, *Наслеђе XIV*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 47-67.
24. Павловић, М. (2007). Степенишна комуникација у рову Савске падине на Београдској тврђави. *Наслеђе, VIII*, 29-40.
25. Павловић, М. (2014). Скулптуре Ивана Мештровића на Београдској тврђави – трансформација значења кроз простор и време, *Јавни споменици и спомен обележја, колективно памћење и/или заборав*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 86-100
26. Поповић, М. (1978). Средњовековна предграђа Београдског града. *ГГБ, XXV*, 121-131.
27. Поповић, М. (1982). *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт у Београду.
28. Поповић, М. (1992). Западна капија горњег града Београдске тврђаве. *Саопштења, XXIV*, Београд: РЗЗСК, стр.177-192.
29. Поповић, М. (1999). Краљ капија Београдске тврђаве. *Наслеђе, III*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 9-37.
30. Поповић, М. (2004). Леополдова капија Београдске тврђаве са суседним бастионима. *Наслеђе, IV*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 35–52.
31. Поповић, М. (2006). *Београдска тврђава*, (друго допуњено издање), Београд: ЈП “Београдска тврђава“.
32. Поповић, М. (2006а). Комплекс Сахат капије, *Наслеђе VII*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 9 – 33.
33. Поповић, М. (2008). Нова сазнања о горњоградском југоисточном бедему. *Наслеђе, IX*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 89-103.
34. Поповић, М. (2009). Сава капија Београдске тврђаве. *Наслеђе, X*, 65-76.
35. Поповић, М. (2011). Источно подграђе Београдске тврђаве – истраживање и обнове. *Наслеђе, XII*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 9-32.

36. Поповић, М., Бикић В. (2004). *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд: Археолошки институт у Београду.
37. Поповић, Мир. (1964). *Преглед развоја Београдске тврђаве кроз литературу и планове*, Саопштења свеска 2, Београд: ЗЗЗСКГБ.
38. Стојадиновић, М. (1933). Једна шетња по Београдском граду, БОН, бр. 5-6, стр.
39. Тасић, Н. (1988). Праисторијске културе на платоу Београдске тврђаве, *Београд у прошлости садашњости и будућности*, Београд, стр. 103-109.
40. Тимотијевић, М. (2000-2001). Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *ГГБ XLVII – XLVIII*, Београд: МГБ, стр. 187-210
41. Тодоровић, Ј. (1970). Домородачко насеље у периоду предкелтског Сингидунума, *Ослобођење градова у Србији од Турака (1862 – 1867)*, Београд: САНУ, стр. 21-28.
42. Тошева, С. (1994). Како је настао Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, *Ликовни живот бр. 47/48*, Београд, стр. 59-60.

2.2. Литература која се односи на заштиту и ревитализацију:

А) Београдске тврђаве

1. Вујичић-Вуловић, М. (1970). *Конзерваторско-рестаураторски радови на Београдској тврђави у периоду 1961-1968.године*, Београд: ЗЗЗСКГБ.
2. Вуловић, М. (1997). Конзерваторски приступ обнови горњоградских бедема београдског града. *Наслеђе, I*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 85-97.
3. Вуловић, М. (2001). Сажета ретроспектива конзерваторско-рестаураторских активности на простору Београдске тврђаве. *Наслеђе, III*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 123-130.
4. Dimitrijević, M. (1987). *Statičko-konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
5. Јаковљевић, З. (1999). Пројекат рестаурације и ревитализације Барутног магацина у Горњем граду. *Наслеђе, II*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 131-142.
6. Јовановић, Д. М. (1954). Заштита и уређење Београдске тврђаве. *ГМГБ, I*, Београд: МГБ, стр. 404-406.

7. Милановић, Х. (ур.) (2008). *Заштићена природна добра Београда*, Београд: Завод за заштиту природе.
8. Мишић, П. (2001). Ревитализација простора Сахат капије. *Наслеђе, III*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 131- 140.
9. Нешковић, М. (2000). Капија Деспота Стефана Лазаревића – Источна капија Горњег града Београдске тврђаве. *Гласник ДКС, 23-24*, Београд: ДКС, стр. 48-52.
10. Нешковић, М. (2001). Лучни бедем комплекса Зиндан капије на Београдској тврђави. *Гласник ДКС, 25*, Београд: ДКС, стр. 111-114.
11. Нешковић, М. (2002). Основни проблеми и могућности ревитализације Београдске тврђаве. *Гласник ДКС, 26*, Београд: ДКС, стр. 119-122.
12. Нешковић, М. (2007а). Београдска тврђава – преглед радова у периоду од 2002. до 2006. године, *Гласник ДКС, 31*, Београд: ДКС, стр. 101-105
13. Нешковић, М. (2007б). 30 година рада Научно – истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, Археолошког института САНУ, *Гласник ДКС, 31*, Београд: ДКС, стр. 277-279.
14. Нешковић, М. (2008). Заштита и ревитализација Београдске тврђаве. *Гласник ДКС, 32*, Београд: ДКС, стр. 172-178.
15. Нешковић, М., Павловић, М., (2004). Заштита од влаге бастионих фортификација на примеру Унутрашње Стамбол капије и Сахат капије на Београдској тврђави, *Методe утврђивања и отклањања последица дејства влаге на културна добра*, Нови Сад, стр. 196 - 204
16. Поповић, М. (1988). Београдска тврђава и могућности еконструкције према исходима досадашњих истраживања, *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, Београд: САНУ, ЗЗЗСКГБ, стр. 23-48.
17. Целебцић, М. (2007). Заштита и ревитализација градитељског наслеђа XX века на простору приобаља Београдске тврђаве. *Наслеђе, VIII*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 199-208.

Б) Градитељског наслеђа

1. Brguljan V. (1985). *Međunarodni sistem zaštite kulturnih dobara*, Zagreb – Београд: RZZSK – Београд, RZZSK – Загреб, Koordinacioni odbor

- republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu spomenika kulture i zavoda za zaštitu prirode SFRJ.
2. Бргуљан, В. (2000). *Извори споменичког права у Југославији*, Београд: Службени гласник.
 3. Valtieri, S. (2007). Cultural Heritage „Value“ and its Social Appreciation,
 4. *Value and Criteria in Heritage Conservation – Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM and Fondazione Romualdo Del Bianco*, 2-4 March, Florence, 243-248
 5. Вујовић, С.В. (2013). Унапређење савремене доктрине очувања градитељског наслеђа – искуство пројекта *Векови Бача*, докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
 6. Вученовић, С. (2004). *Урбана и архитектонска конзервација, том 1*. Београд: ДКС.
 7. Вученовић, С. (2005-2006) Од заштите споменика до урбане обнове. *Саопштења*, XXXVII-XXXVIII, стр.177-187.
 8. Jokilehto, J. (1999) *A history of Architectural Conservation*, Oxford: Butterwoth Heinemann.
 9. Јокилето, Ј. (2002). Аспекти аутентичности. *Гласник ДКС*, 26, Београд: ДКС, стр. 11-15.
 10. Jokilheto, J. (ed.), (2008). *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, Paris: Icomos.
 11. Krstić, B. (2006). *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*, Beograd: RZZSK.
 12. Лукић, М. (2007). Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – историјски преглед, *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју Министарства спољних послова Италије и Министарство културе РС, стр. 20-41
 13. Marasović, T. (1985). *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Split: Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Društvo konzervatora Hrvatske-Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta-Zagreb.

14. Менковић, М. (Ур.) (2004). *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије.
15. Милошевић, Г., Ротер-Благојевић, М., Јадрешин-Милић, Р., Николић, М. (2010). Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма, *Гласник ДКС*, 34, Београд, стр. 89-94.
16. Nenadović, S. (1980). *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
17. Нешковић, Ј. (1986). *Ревитализација споменика културе*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
18. Нешковић, М. (2011а). Осврт на међународно споменичко право и домаће законодавство у области заштите – повод за објављивање Документа о аутентичности из Наре. *Гласник ДКС*, 35, Београд: ДКС, стр. 39-42.
19. Нешковић, М. (2011б). Стари Рас са Сопоћанима – истраживања и заштита. *Саопштења*, XLIII, Београд: ДКС, стр. 137-160.
20. Roter-Bлагојевић, М., Milošević, G., Jadrešin-Milić R., Nikolić M. (2013) A new life of the Ottoman fortress Ram, *Journal of Cultural Heritage*, Vol. 14S – No. 3, Paris, pp. S20-S24
21. Секулић, Ј. (1997). Кумановска бр.5, *Наслеђе I*, Београд: 333СКГБ, стр. 5-9.
22. Секулић, Ј. (2001). *Путевима заштите споменика културе*, Београд:
23. 333СКГБ.
24. Симић, Г. (1998). Степен угрожености и проблеми заштите утврђења у Србији, *Гласник ДКС*, 22, Београд: ДКС, стр.39-41.
25. Скакић-Симатовић, Б. (1985). Предлог за оснивање Републичког завода за
26. заштиту споменика културе и прве акције на заштити у Србији после ослобођења, *Саопштења XVII*, Београд: РЗЗСК, стр. 243-250.
27. Стојаковић, А. (1980). Обнова споменика архитектуре у Србији између два
28. рата, *Рашка баштина 2*, Краљево: 333СКК, стр. 259-266.
29. Томић, С. (1983). *Споменици културе, њихова својства и вредности*.
30. Београд: РЗЗСК.
31. Filden, В.М., Jokileto, J. (2005). *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, Kotor: PROJEKTOR – Centar za kulturno nasljeđe.

32. Шурдић, Б. (2008). Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, *Гласник ДКС* 32, Београд: ДКС, стр. 9-13.

2.3 Литература која се односи на историју, архитектуру и урбанизам Београда

1. Adamec, A. (1984). *Ivan Meštrović 1883-1962*, Beograd.
2. Бајаловић-Хаџи Пешић, М. (1980). О дрворезу Београда из 1522. *ЗЛУМС* 16, Нови Сад: Матица српска, стр. 261-269.
3. Бајаловић-Хаџи Пешић, М. (1978). Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима. *ГГБ XXV*, Београд: МГБ, стр. 107-120.
4. Брокијер, В. (2002). *Putovanje preko mora*, Beograd: Čigoja štampa.
5. Бјелајац, М. (1988). *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1921*, Београд: Народна књига
6. Бјелановић, С. (2003). *Кроз Славенске земље*, Београд: Чигоја штампа.
7. Bogunović, S. G. (2005). *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka II, Arhitekti*, Beograd: Beogradska knjiga.
8. Божовић, А. (2014). *Меморијали Првог светског рата*, Београд: ЗЗСКГБ
9. Борић, Т. (2005). О историји и архитектури Теразијске фонтане, *Наслеђе VI*, Београд: ЗЗСКГБ, стр. 227-236
10. Ванушић, Д. (2008). Подизање споменика Победе на Теразијама, *Наслеђе IX*, Београд: ЗЗСКГБ, стр. 193-210
11. Веселиновић, Р. (1974). Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године, *Историја Београда I*, Београд: Просвета, стр. 523-572.
12. -, (1996). *Високошколска настава архитектуре у Србији 1846-1971*, Београд: Архитектонски факултет.
13. Вицић, С., Вицић, Д. (2008). *Поздрав из Београда: 1895 – 1941*, Београд: Атеље Вицић.
14. Вукотић Лазар, М. (Ур.) (2008), *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века*, Београд: ЈУП Урбанистички завод Београда.
15. Вукотић – Лазар, М. (2011). *Урбанистички развој Београда у XX веку* (докторска дисертација), Београд: Библиотека Одељења за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду.

16. Вуксановић-Анић, Д. (1968). Урбанистички развитак Београда у периоду између два светска рата (1919 – 1941), *Историја XX века*, Београд: Институт за савремену историју, стр. 447-510
17. Вуксановић-Мацура, З. (2014). Генерални план Београда 1923: компарација планираног и оствареног, докторска дисертација, Архитектонски факултет.
18. Вученовић, С. (Ур.) (1979) „*Косанчићев венац – Историјат, Истраживања постојећег стања, Обрада споменика културе*“, Београд: 333СКГБ.
19. Вучетић-Младеновић, Р. (2003). *Европа на Калемегдану: „Цвијета Зузорић“ и културни живот Београда 1918-1914*, Београд: Институт за новију историју Србије.
20. Вучетић, Р. (2004). Музеј Кнеза Павла – излазак Београда на Европску културну сцену, *Токови историје 1-2*, Београд: Институт за новију историју Србије, стр. 23-43.
21. Вучо, Н. (1974). Развој индустрије у Београду до 1914. *Историја Београда 2*, Београд: Просвета, стр. 444-469.
22. Гавела, Ђ. (Ур.). (2005). *Стари Београд – путописи из XIX века*, Нови Сад: 3Д+
23. Гарашанин, Д. (1970). Територија Београда од првобитних људских заједница до доласка Келта, *Ослобођење градова у Србији од Турака (1862 – 1867)*, Београд: САНУ, стр. 5-20
24. Гарашанин, Д. (1974). Београд у праисторијско доба, *Историја Београда I*, Београд: Просвета, стр. 5-50.
25. Гарашанин, М. (1974). Антички Сингидунум, *Историја Београда I*, Београд: Просвета, стр. 51-71.
26. Главинић, Д. К. (1936). Неколико успомена о раду одбора општине Београдске у времену од априла 1888 до краја 1890 године. *БОН бр.12*, стр. 893-897.
27. Глигоријевић, Б. (1974). Београдска општина под шестојануарским режимом 1929-1941. *Историја Београда III*, Београд: Просвета, стр. 115-156.

28. Груђински, В. А. (1984). *Прилози за историју Београдског железничког чвора*, Београд: Служба за информисање радника ООУР СТД.
29. Ђурђевић, М. (2002-2003) Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског у Србији, *ГГБ XLIX-L*, Београд: МГБ, стр. 169-180.
30. Ђурић – Замоло, Д. (1976). Прилог биографији Емилијана Јосимовића. *ГГБ*, XXIII, Београд: МГБ, стр. 143-162.
31. Đurić-Zamolo, D. (1977). *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1512-1867*, Beograd: MGB.
32. Ђурић – Замоло, Д. (1981). *Градитељи Београда 1815 – 1914*, Београд: МГБ.
33. Ђурић-Замоло, Д. (1988). Прилог познавању живота и рада арх. Јелисавете Начић (1878-1955). *ГГБ*, XXXVI, Београд: МГБ, стр. 149-162.
34. Ђурић-Замоло, Д. (1996). Грађа за проучавање дела жена архитеката са Београдског универзитета генерације 1896 – 1940 године. *Пинус 5*, Београд: Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике у Београду и Лола институт у Београду.
35. Зотовић, Јб. (1974). Религиозни споменици са територије Сингидунума, *Историја Београда 1*, Београд: Просвета, стр. 89-104.
36. Ивановић, М. (2004). Архитект Димитрије Леко, *ГГБ*, LI, Београд: МГБ, стр. 119-142
37. Илић-Агапова, М. (2002). *Илустрована историја Београда*, Београд: ДЕРЕТА, Библиотека града Београда.
38. Илић-Агапова, М. (2002). *Одабрани радови*, Београд: Библиотека града Београда.
39. Јанковић, З. (2006). *Пут у Цариград : Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд: Историјски музеј Србије.
40. Јовановић - Стојимировић, М. (2008). *Силуете старог Београда*, Београд: Просвета.
41. Кадијевић, А. (1994). Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1939), *Саопштења XXVI*, Београд: РЗЗЗСК, стр. 181-192.

42. Кадијевић, Александар. (1996). *Момир Коруновић, Српски архитекти новијег доба, Градитељи и дела, I*, Београд: РЗЗСК.
43. Кадијевић, А. (1997). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/ Југославије у Београду од 1922. до 1939. године, *ГГБ XLIV*, Београд: МГБ, 221-255.
44. Кадијевић, А. (1999). Београдски опус архитекта Романа Николајевича Верховскоја (1920-1941), *Наслеђе II: ЗЗЗСКГБ*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 33-40.
45. Кадијевић, А (2002-2003). Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата, *ГГБ XLIX-L*, Београд: МГБ, стр. 131-141.
46. Калић – Мијушковић, Ј. (1967). *Београд у средњем веку*, Београд: СКЗ.
47. Каниц, Ф. (1985). *Србија, земља и становништво, од римског доба до краја XIX века, I*, Београд: СКЗ – Рад.
48. Каћански, Ст. В. (1937). Предаја градова 1867 год., *БОН бр.10*, стр. 663-667
49. Кеџкемет, Д. (2009). *Život Ivana Meštrovića, sv.1-2, Zagreb.*
50. Килибарда, Н. (2010). Преглед делатности и улога Драгана Гудовића у београдској архитектури, *ГГБ LVII*, Београд: МГБ, стр. 211-240.
51. Клеут, И. (2006). Историја и архитектура железничке станице у Београду, *Наслеђе VII*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 37-50
52. Којић, Ђ. В. (1977). *Spomenica profesora arhitekta Branislava Ђ. Kojića*, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
53. Којић, Б. (1979). *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920-1940. године*, Београд: САНУ, Одељење друштвених наука, књига 81.
54. Крстић, А. (1931). Београдски паркови и њихово подизање у овој години, *БОН 18.*, стр. 1179-1187.
55. Крстић, А. (1936). Проблеми уређења Београда и његове околине, *БОН 10-11*, Београд, стр.
56. Леко, Т.Д. (1909). *Наше прилике – поводом VIII конгреса архитекта*, Београд.

57. Магдић, А. Шолаја, В. (1997). *Милош Савчић градитељ, привредник градоначелник*, Београд: Музеј науке и технике.
58. Максимовић, Б. (1956). О зеленилу Београда. *ГМГБ, III*, Београд: МГБ, стр. 325-366.
59. Максимовић, Б. (1957). Јосимовићева реконструкција Београда у Шанцу. *ГГБ, IV*, Београд: МГБ, стр. 207-235.
60. Максимовић, Б. (1967) *Емилијан Јосимовић – први српски урбанист*, Београд: ИАУС.
61. Максимовић, Б. (1970). Урбанистички развитак Београда од Другог српског устанка до Другог светског рата. *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год*, Београд: САНУ, стр. 627-660.
62. Максимовић, Б. (1980). Вредности генералног плана Београда од 1923. године и њихово поништавање. *ГГБ, XXVII*, Београд: МГБ, стр. 239-269.
63. Максимовић, Б. (1983). *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830 – 1941*. Београд: ЗЗСКГБ.
64. Максић, С. (2000). *Живот и дело арх. Богдана Несторовића*, Магистарски рад, Филозофски факултет.
65. Макуљевић, Н. (2006). *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Београд.
66. Маневић, З. (1976). Злоковићев пут у модернизам, *ГГБ XXIII*, Београд: МГБ, стр. 287-298.
67. Маневић, З. (1984). Архитектура и политика (1937-1941), *ЗЛУМС 20*, Нови Сад: Матица српска, стр. 293-308.
68. Марјановић – Вујовић, Г. (1970). *Пристаништа београдског града од почетка XV до почетка XVIII века*, Београд: ЗЗЗСКГБ.
69. Марковић, Р. И. (2013). Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *ЗЛУМС 41*, Нови Сад. Матица српска, стр. 163-180
70. Милановић, Х. (2006). *Зеленило Београда*, Београд: ЈКП „Зеленило-Београд“.

71. Милановић, Х. (ур.) (2008). *Заштићена природна добра Београда*, Београд: Секретаријат за заштиту животне средине и Завод за заштиту природе Србије.
72. Милатовић, М. (1980). Албан Шамбон – Генерални урбанистички план Београда. *ГГБ, XXVII*, Београд: МГБ, стр. 221-237.
73. Милић, В. (2004). *Razvoj grada kroz stoljeća-knjiga I - III*, Zagreb: Školska knjiga.
74. Милосављевић, П. (1974). Ослобођење Београда од Турака, *Историја Београда 2*, Београд: Просвета, стр. 148-153.
75. Милосављевић, П. (2004). *Фото-временлов: како је „Политика“ видела двадесети век (1904-1941)* књига I, Београд: Политика АД.
76. Минић, Милан.С. (1956). Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић. *ГМГБ, III*, Београд: МГБ, стр. 451-458.
77. Михајлов, С. (2011). Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века, *Наслеђе XII*, Београд: ЗЗЗСКГБ, стр. 91-116
78. Недић, Светлана.В. (1977). Генерални урбанистички план Београда из 1923. године. *ГГБ, XXIV*, Београд: МГБ, стр. 301-310.
79. Недић, Светлана.В. (1996). Први београдски туристички водич као сведочанство о урбанизму и архитектури. *ГГБ, XLIII*, Београд: МГБ, стр. 205-213.
80. Несторовић, Б. Н. (1937). *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд: Удружење југословенских инжењера и архитеката – клуб архитеката.
81. Несторовић, Б. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art Press
82. Николић, С. Ј. (1980). *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд: Завод за новинско-издавачку делатност ЈЖ.
83. Ножинић, О. (1983). Јелисавета Начић – прва жена архитекта у Србији, *ЗЛУМС*, Нови Сад: Матица српска, стр. 275-299
84. Нушић, Б. Ћ. (2006), *Из полупрошлости*, Београд: Просвета
85. Павловић, А. (1980). Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу.у: *Рашка баштина*, 2, 233-238.

86. Пајевић, Б. (1923). *Регулација Београда 1867 – 1923*, Београд: Графички институт «Народна мисао»
87. ---- (1939). *50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889 – 1939*, Београд: Минерва.
88. Перовић, Р. (1985). *Искусва прошлости*, Београд: Завод за планирање развоја града Београда.
89. Поповић, Ј. Д. (1964) *Београд кроз векове*, Београд: Туристичка штампа.
90. Поповић, М. (1975). Подручје Кнез Михаилове улице у склопу урбаног језгра римског Сингидунума, *Кнез Михаилова улица, заштита наслеђа, уређење простора*, Београд: САНУ, стр. 10-14.
91. -, (1930). Прва седница Одбора за подизање споменика у Београду, *БОН бр.17*, стр. 958-959.
92. Поповић, М. (1997). Антички Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja, *Singidunum 1*, Београд, стр. 1-20.
93. Ротер Благојевић, М., Николић, М. (2013) Очување и унапређење историјских урбаних амбијената – студија случаја Косанчићев венац, *Зборник радова IV Конференције Стара градска језгра и историјске урбане целине проблеми и могућности очувања и управљања*, ЗЗСКГБ, Београд, стр. 90-106. Књига апстраката на српском и енглеском језику, дигитални зборник CD, ISBN 978-86-81157-89-3
94. Симић, З. (1979). Подручје Косанчићевог венца у периоду Антике, *Косанчићев венац*, Београд, стр. 1-2.
95. Стефановић Вилковски, С. (1911). *Стари Београд. Постанак и развитак српске вароши и културне и друштвене прилике у њој (1820-1850)*, Београд: Нова штампарија – Давидовић – Љуб. М. Давидовића.
96. Тимотијевић, М. (2001). Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе III*, Београд: ЗЗСКГБ, стр. 39-56
97. Тимотијевић, М. (2008). „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“ “, у: *Наслеђе IX*, Београд: ЗЗСКГБ, стр. 9-50

98. Томашевић-Цветковић, Г. (1981). Археолошки локалитет на Косанчићевом венцу бр. 12-16 у Београду, *Саопштења XIII*, Београд, стр. 177-198
99. Тошева, С. (1998). *Бранислав Којић*, Београд: Грађевинска књига.
100. -, *Urbanizam Beograda 3* (1969). Београд: Урбанистички завод града Београда, стр.25.
101. Христић, К. Н. (1987). *Записи старог Београђанина*, Београд: Просвета.
102. Чубриловић, В. (Ур.) (1974). *Историја Београда, књига 1, 2 и 3*, Београд: САНУ-Просвета.
103. Шкаламера, Ж. (1965). Сецесија у архитектури Београда 1900-1914. ЗЛУМС, Нови Сад: Матица Српска, стр. 315-342
104. Шкаламера, Ж. (1967). Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века. *ГГБ*, XIV, 169–200.
105. Шкаламера, Ж., Поповић, М. (1978). Урбани развој Дорћола. *ГГБ*, XXV, 211–253.
106. Шкаламера, Ж. (1984). Београд 1884. године – према оријентационим плановима вароши. *ГГБ*, XXXI, 75–91.

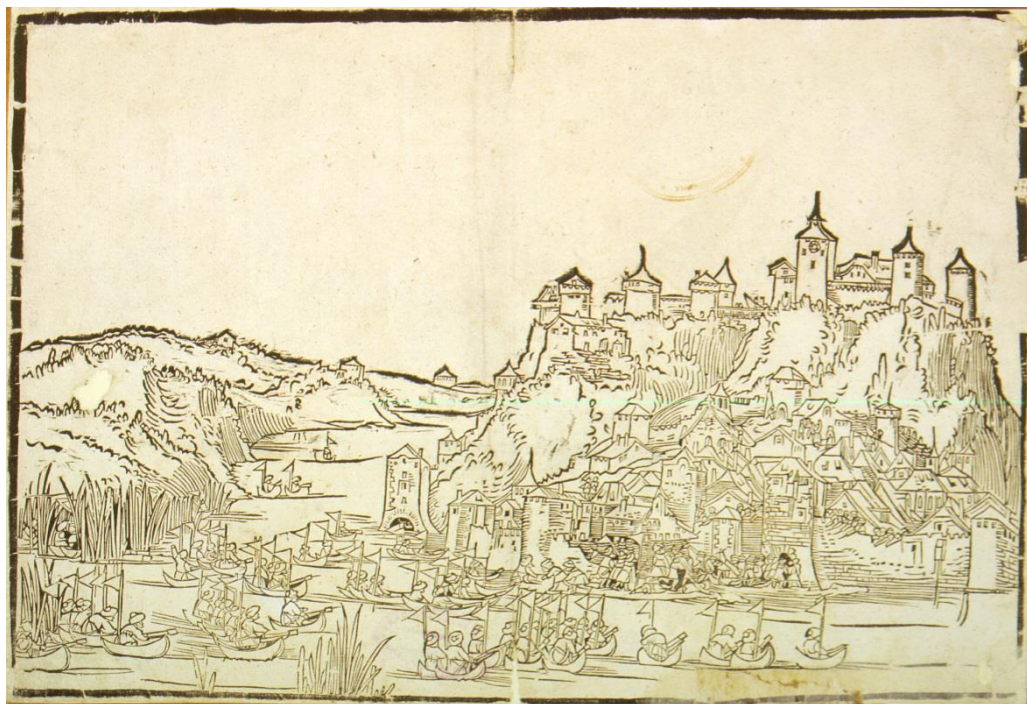
Сл. 1 – Антички Сингидунум (према: Поповић, М. 1997. стр. 6, обрадила Радојловић, М.)

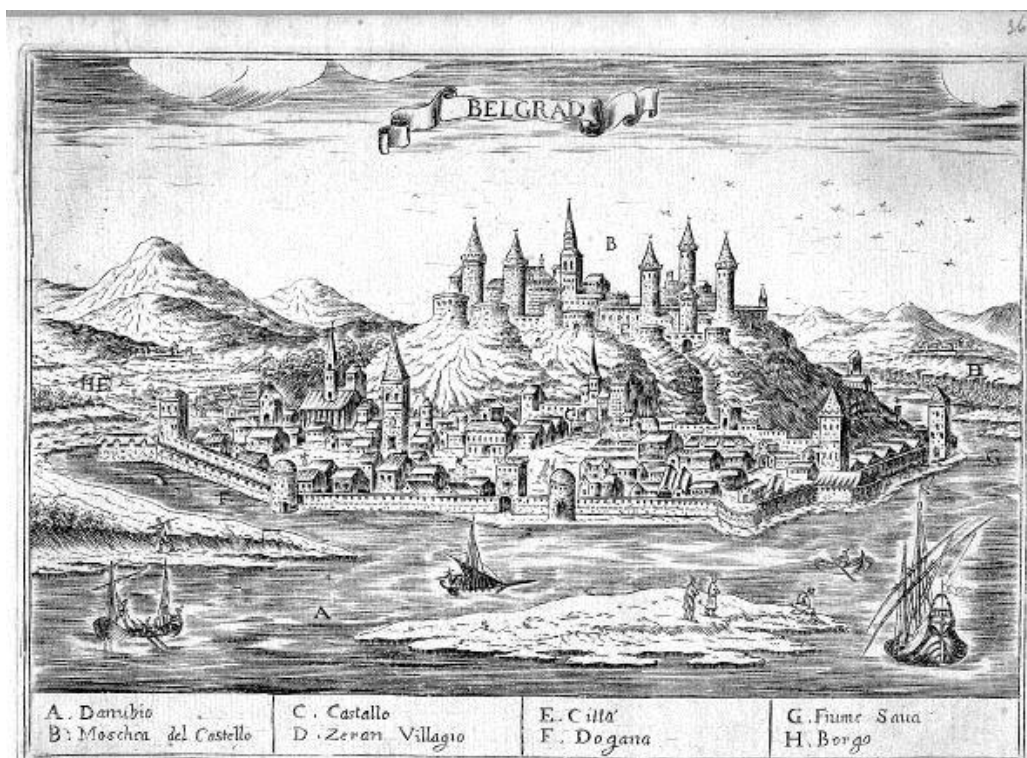
Сл. 2 – Београд у првој половини 14. века (према: Поповић, М. 2006. стр. 83, обрадила Радојловић, М.)

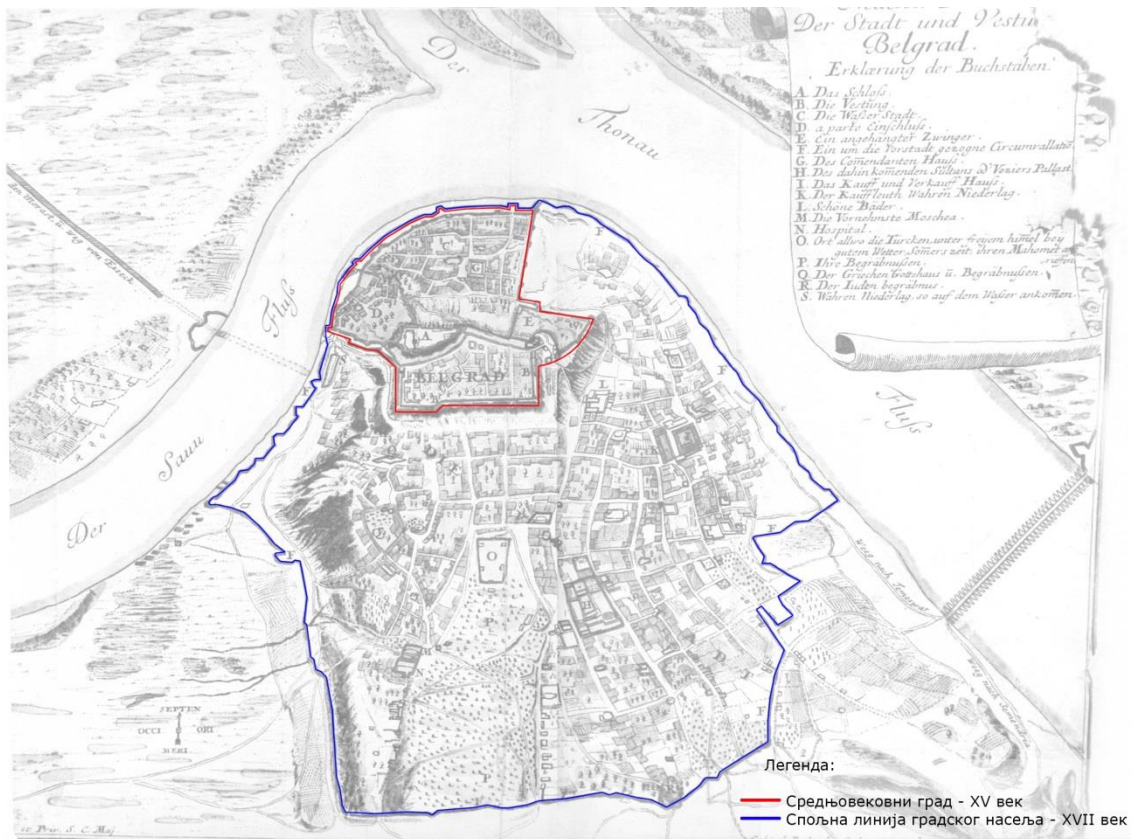
Сл. 3 – Београд у 15. веку (према: Поповић, М. 2006. стр. 120, обрадила Радојловић, М.)

Сл. 4 – Изглед Београда 1521. године (Волфганг Реш, Музеј града Београда, ГII/464)

Сл. 5 – Изглед Београда друга половина 17. Века ? (Музеј града Београда, Г II/3176)

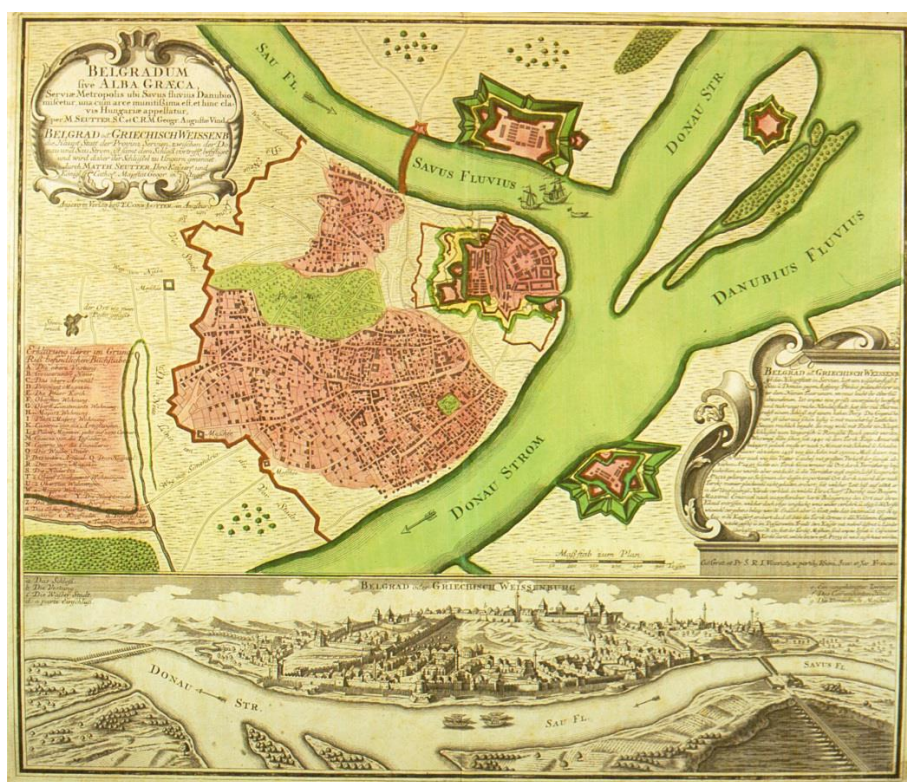
Сл. 6 - Београд непосредно после Аустријског освајања 1688. године (Приказ граница на плану Gabriel Vodenehr, Музеј града Београда, I₁ - 310, обрадила Радојловић, М.)

Сл. 7 – Изглед Београда - после 1688.године (Gabriel Vodenehr, Архив Србије)

Сл. 8 – Пројекат реконструкције – 1717. (План Вајгела Јохана Кристофа, Музеј града Београда, G II/316)

Сл. 9 – План и панорама Београда по Зојтеру, стање из 1717. године (Матија Зојтер, Музеј града Београда, G II/1447)

Сл. 10 – План тврђаве и вароши – пројекат Николе Доксата де Мореза из 1725. године – детаљ (Британска библиотека Лондон, НЈ 35)

Сл. 11 – Штокелејов план тврђаве и вароши из 1789. године – детаљ (Војни архив у Бечу, Н Ш 3163)

Сл.12 – Детаљ са плана Београда – израдио Радоје Дединац – приказ ширења српског дела вароши изван шанца (МГБ, Ур 3846)

ДОЛАЗАК КНЕЗА МИХАИЛА ИЗ ЦАРИГРАДА

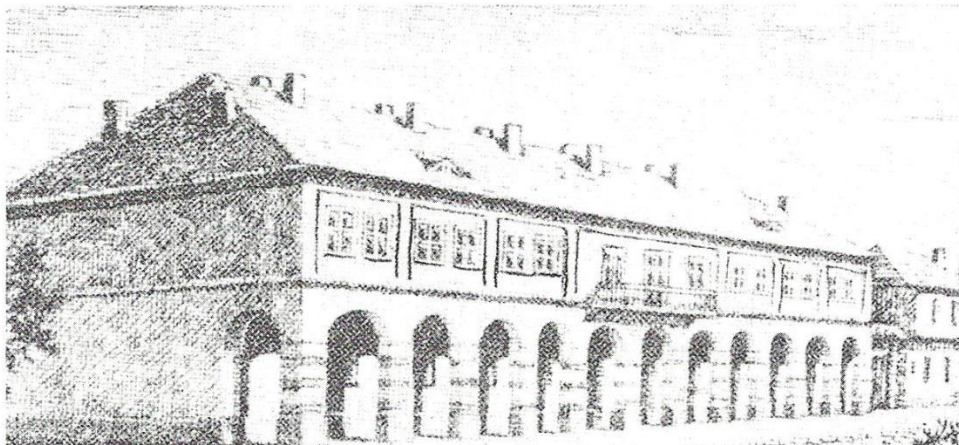
- 1 - ПРИСТАНИШТЕ КОД ЂУМРУКА И САВА КАПИЈЕ
- 2 - САБОРНА ЦРКВА
- 3 - ВЕЛИКА ПИЈАЦА
- 4 - СПОЉНА СТАМБОЛ КАПИЈА
- 5 - КНЕЖЕВ ДВОР

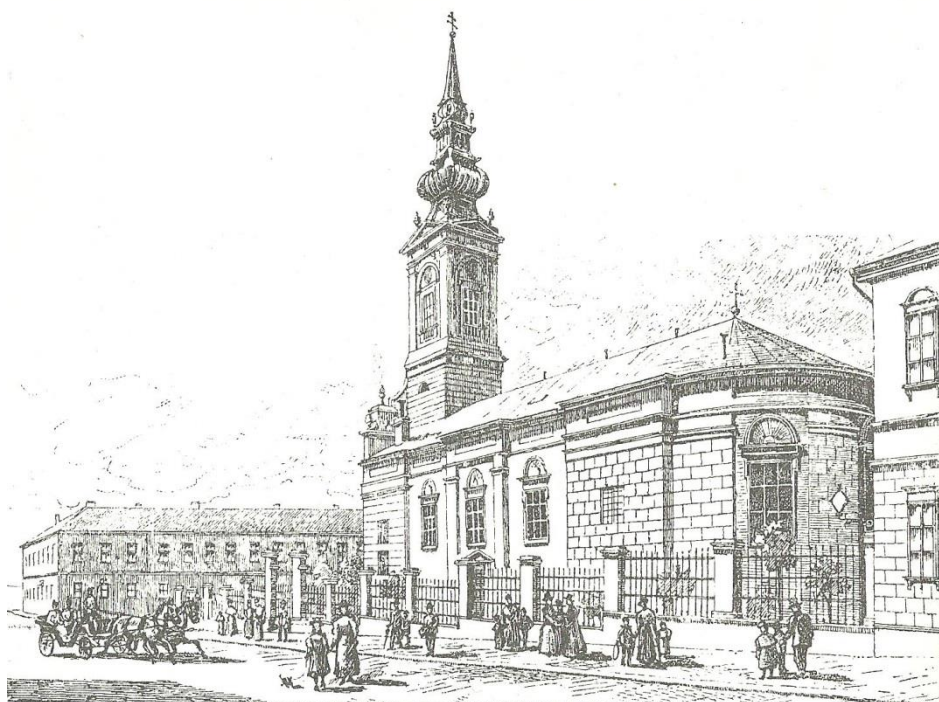
ПРЕДАЈА КЉУЧЕВА

- 1 - МЕСТО ЧИТАЊА ФЕРМАНА И ПРЕДАЈЕ КЉУЧЕВА
- 2 - СТАМБОЛ КАПИЈА
- 3 - ОСВЕЋЕЊЕ ТВРТЉАВЕ
- 4 - ОБНОВА ЦРКВЕ РУЖИЦЕ

Сл. 13 – Топографија обележавања свечане предаје градова 1867. године (Нешковић, М. на плану Шкаламера, Ж., *Историја Београда 2*, 1974., обрадила Милић. О.)

Сл. 14 - Ђумрукана на савском пристаништу (Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века, 2008., стр. XI)

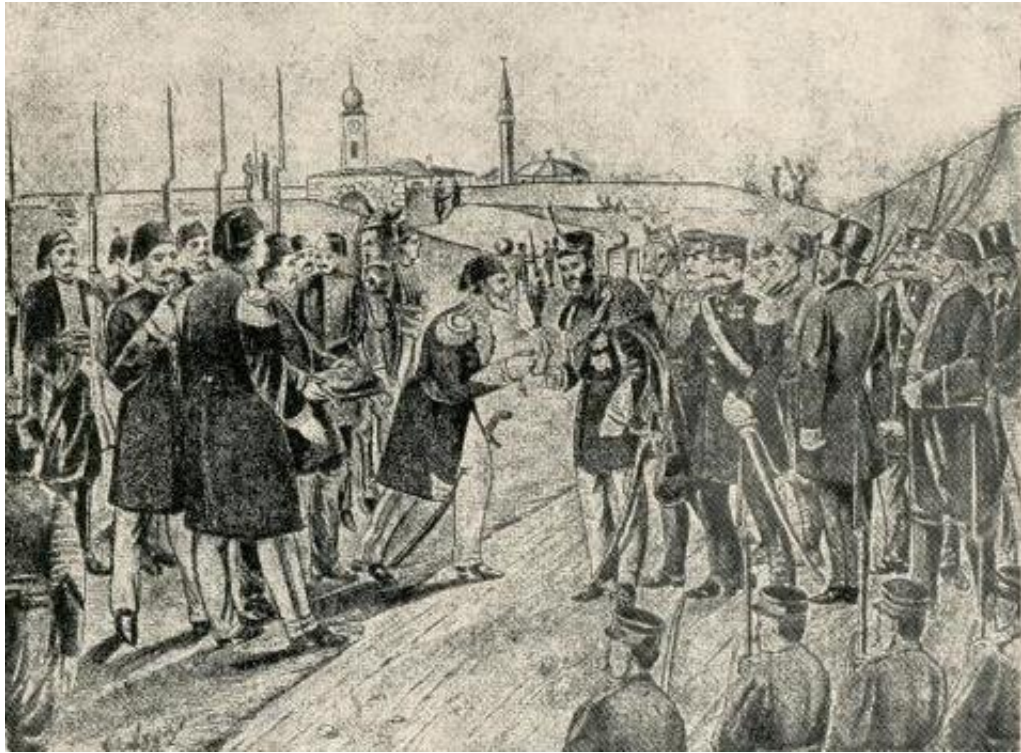
Сл. 15 – Саборна црква (Каниц, 1985., стр. 60)

Сл. 16 – Велика пијаца (Каниц, 1985., стр. 57)

Сл. 17 – Кућа Стојана Симића, касније Кнежев двор (Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века, 2008., стр. XII)

Сл.18 – Предаја кључева града 1867. године (цртеж А. Стефановића – http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/mesto_predaje_kljuceva_1867.html)

Сл.19 – Црква Ружица после обнове 1867. године (Вицић, С. 2006., стр. 93)

Сл. 20 – Детаљ Плана реконструкције дела Вароши Београда у шанцу, инж.Емилијана Јосимовића, 1867. године (ЗЗЗСКГБ)

Сл. 21 – Деталј Плана Београда инж. Стевана Зарића из 1878. године, (МГБ, Ур 6526)

Сл. 22 – Деталъ Плана Београда из 1884. године (333СКГБ)

Сл. 23 – Деталј Плана Београда из 1893. године (ИАБ, ЗПМ, IА, ½)

Сл. 24 – План Вароши Београда из 1912. године – А. Шамбон (Перовић, М. 1985. стр.11)

Сл. 25 – Савско шеталиште (Вицић, С. 2008., стр. 104)

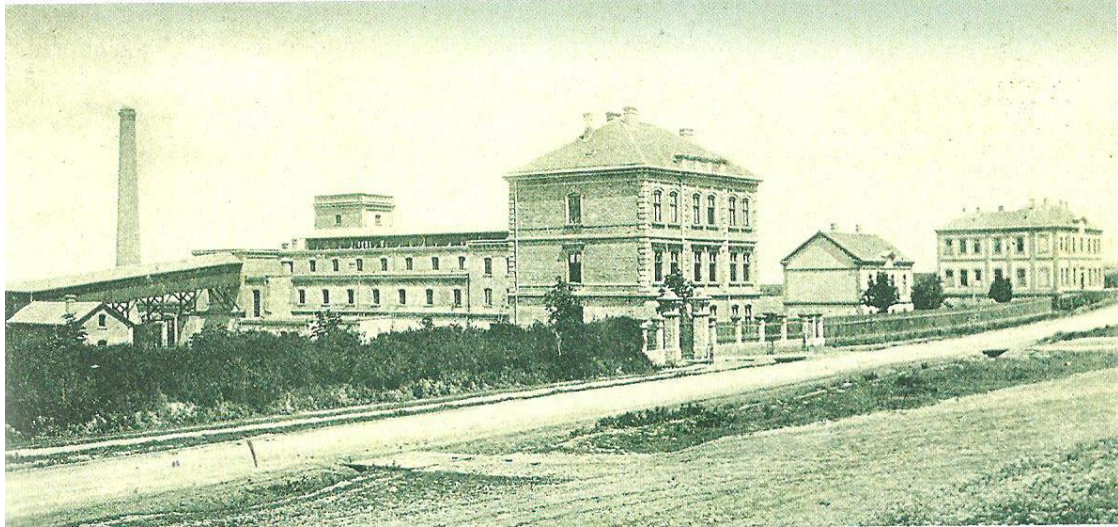
Сл. 26 – Савско шеталиште (Колекција М. Јуришића)

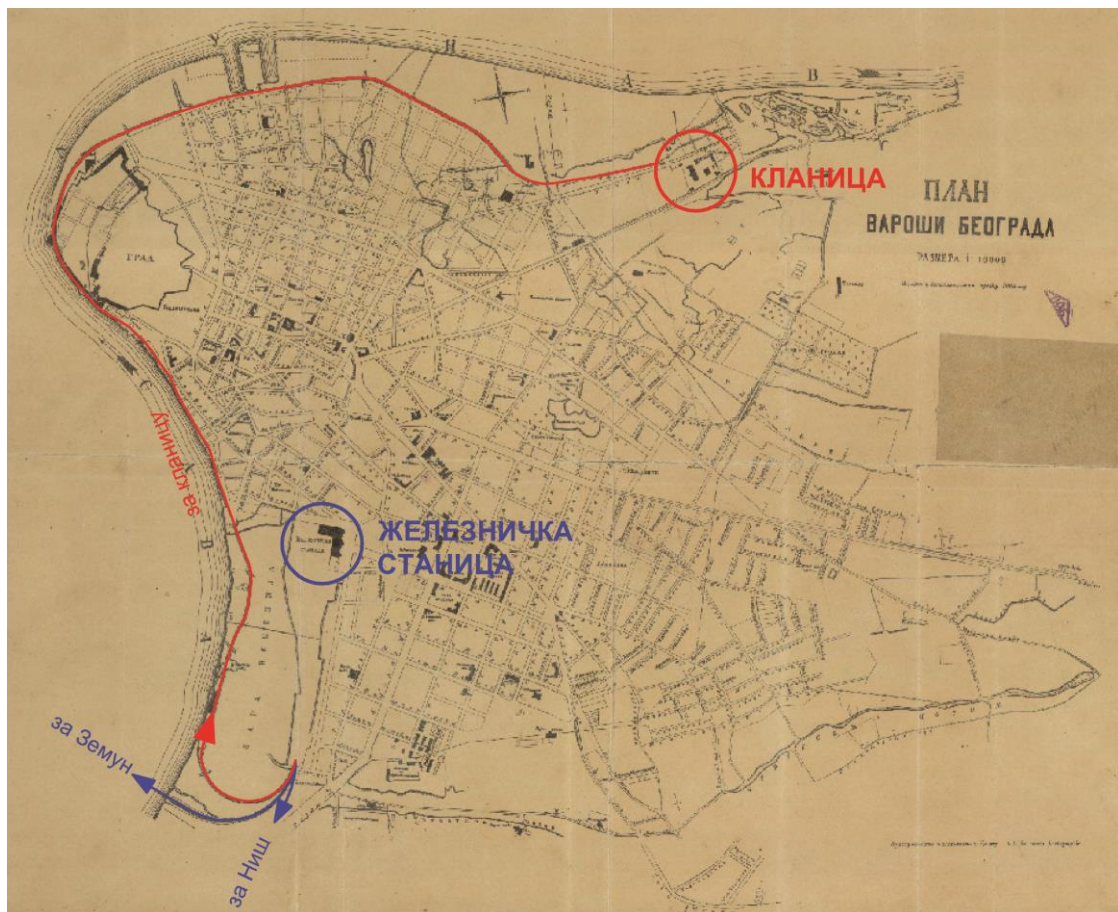
Сл. 27 – Детаљ плана из 1909. године са приказаним површинама које захтавају Горњи и Доњи Калемегдан, Општински расадник и Осуђеничка башта (МГБ, Ур 16670)

Сл. 28 – Киоск за продају освежавајућих пића на Горњем Калемегдану и на Савском шеталишту (Вицић, 2008., стр. 104 и 120)

Сл. 29 – Комплекс Кланице (Михајлов, С. 2011., стр. 97)

Сл. 30 – Траса железничког крака за Кланицу (Приказ на Плану из 1903. године, ИАБ, ЗПМ IА, 1/3, Нешковић, М., обрадила Милић, О.)

ПАШИН КОНАК

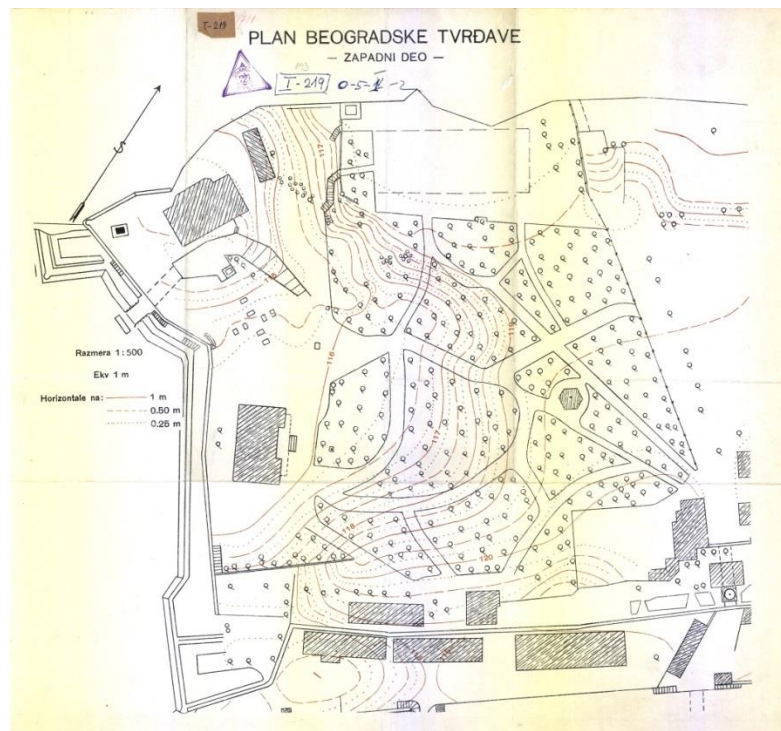

ЗГРАДА НАД ЈУГОЗАПАДНИМ БЕДЕМОМ

Сл. 31 – Оштећења у Првом светском рату - зграде у Горњем граду, које су срушене (Колекција М. Јуришића)

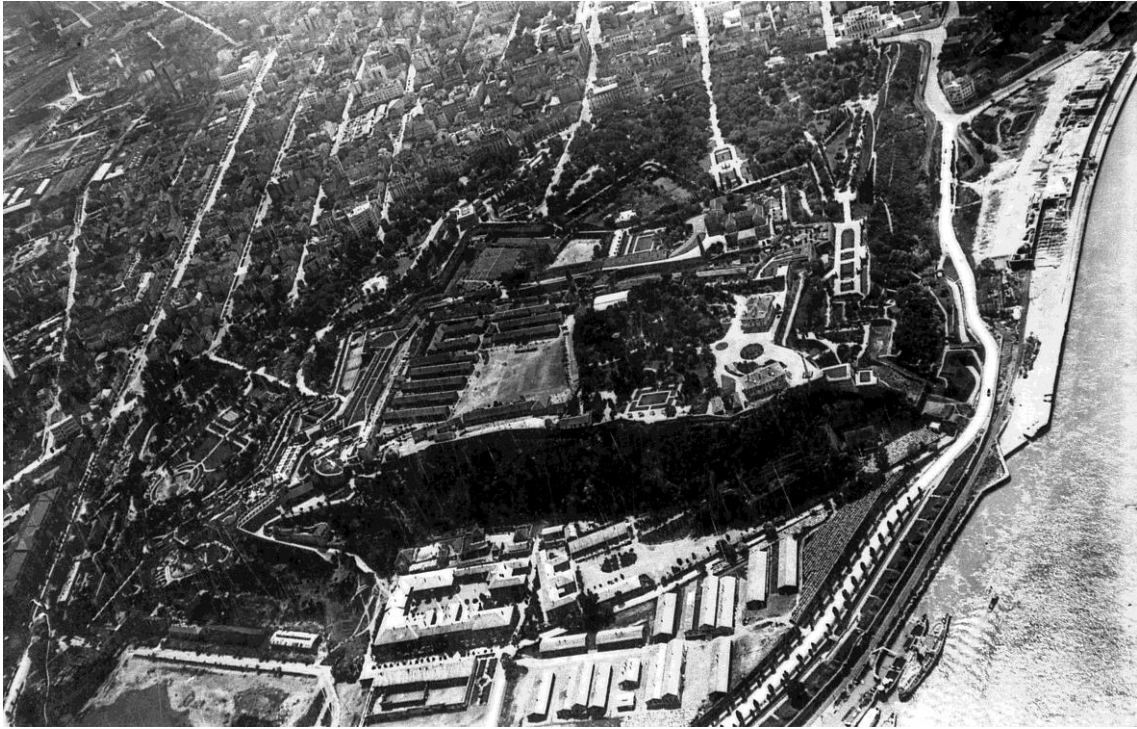
Сл. 32 – Изглед Тврђаве после нове изградње непосредно после завршетка Првог светског рата – две нове зграде подигнуте за потребе Генералштаба, авио снимак (Музеј ваздухопловства)

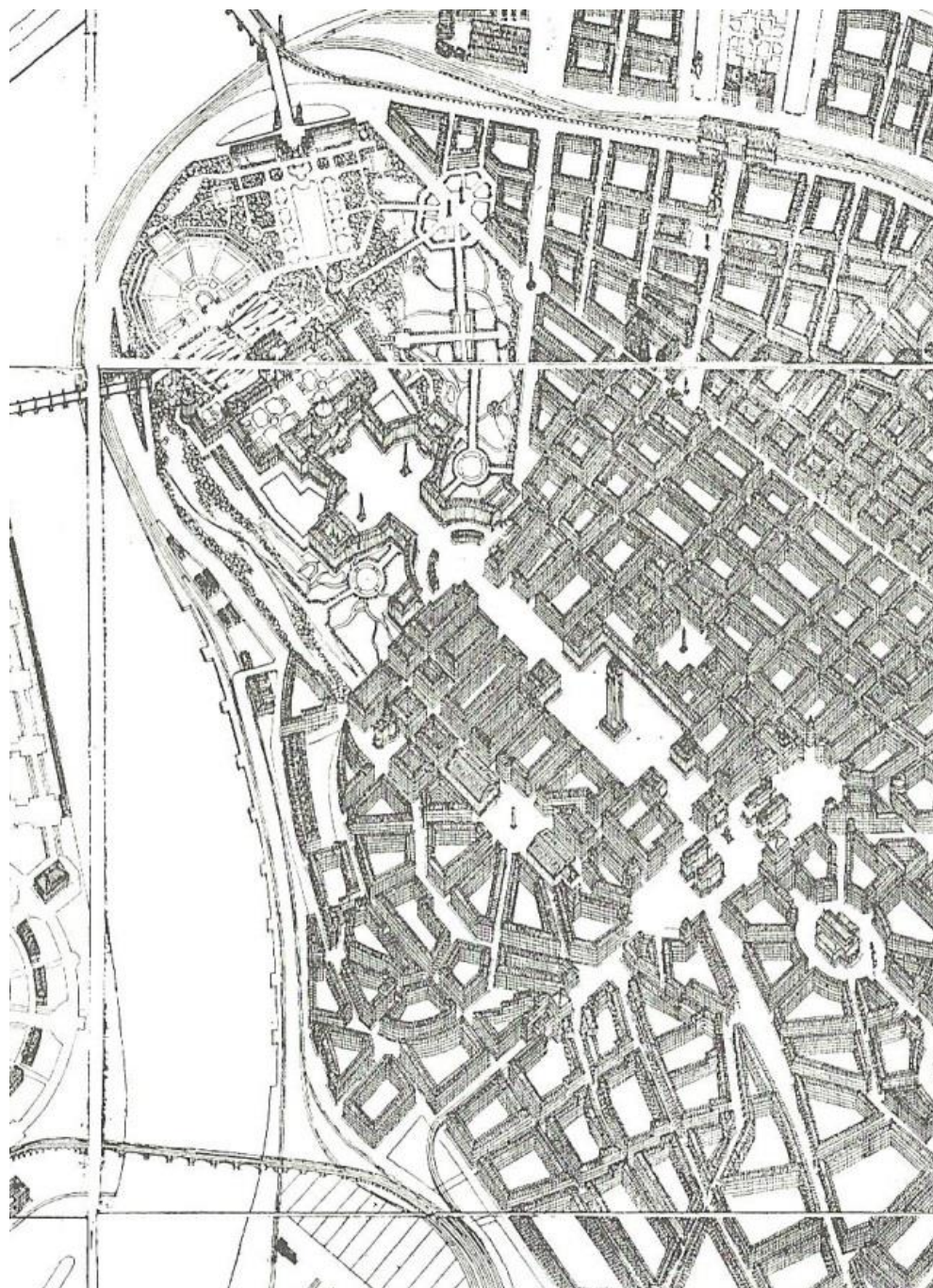
Сл. 33 – План западног дела Горњег града са новим зградама (Из документације П.Лажетића)

Сл. 34 – План Београдске тврђаве из 1919. године (МГБ, Ур. 10957)

Сл. 35 – Авио снимак – међуратни период (Музеј ваздухопловства)

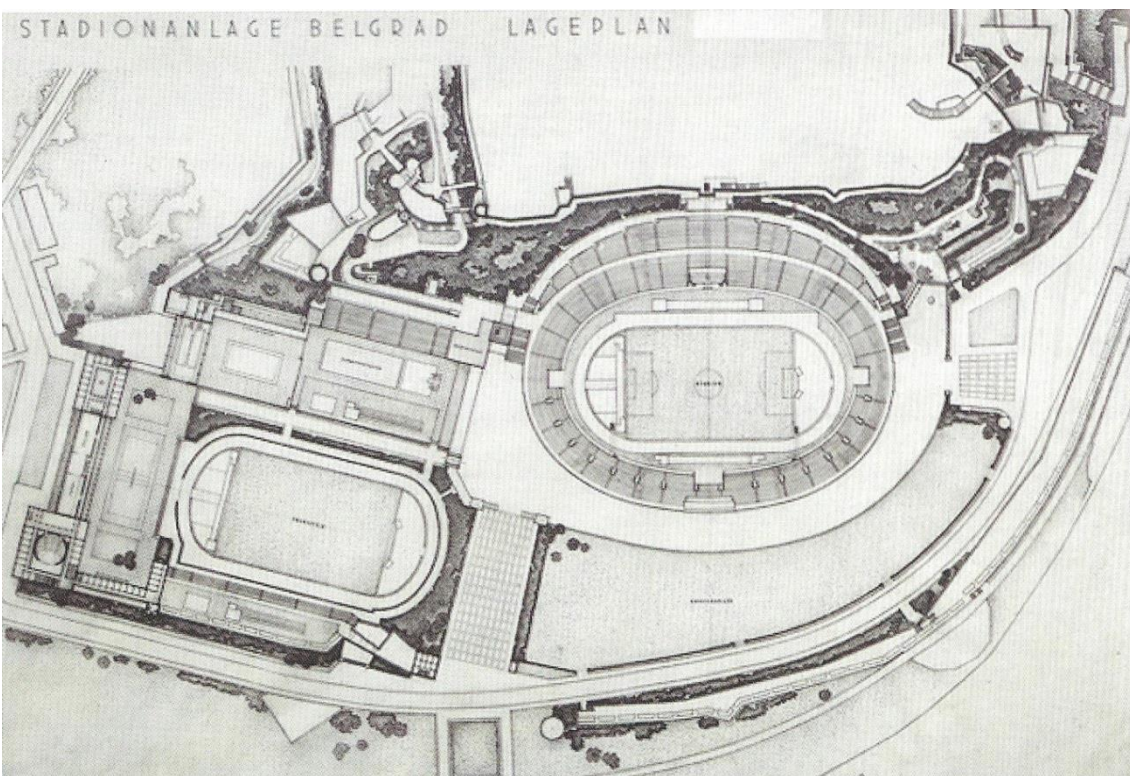
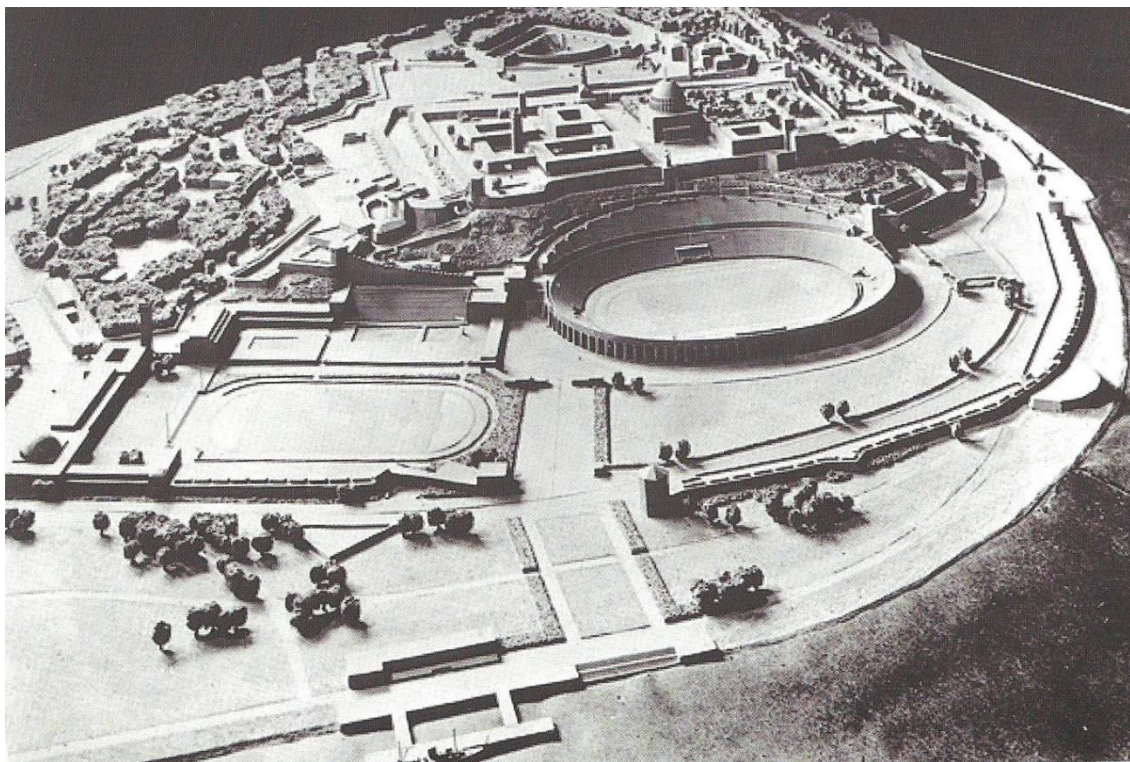
Сл. 36 – Детаљ конкурсног рада за Генерални план Београда 1922. – шифра Singidunum Novissima (Perović, М. 1985., стр. 14)

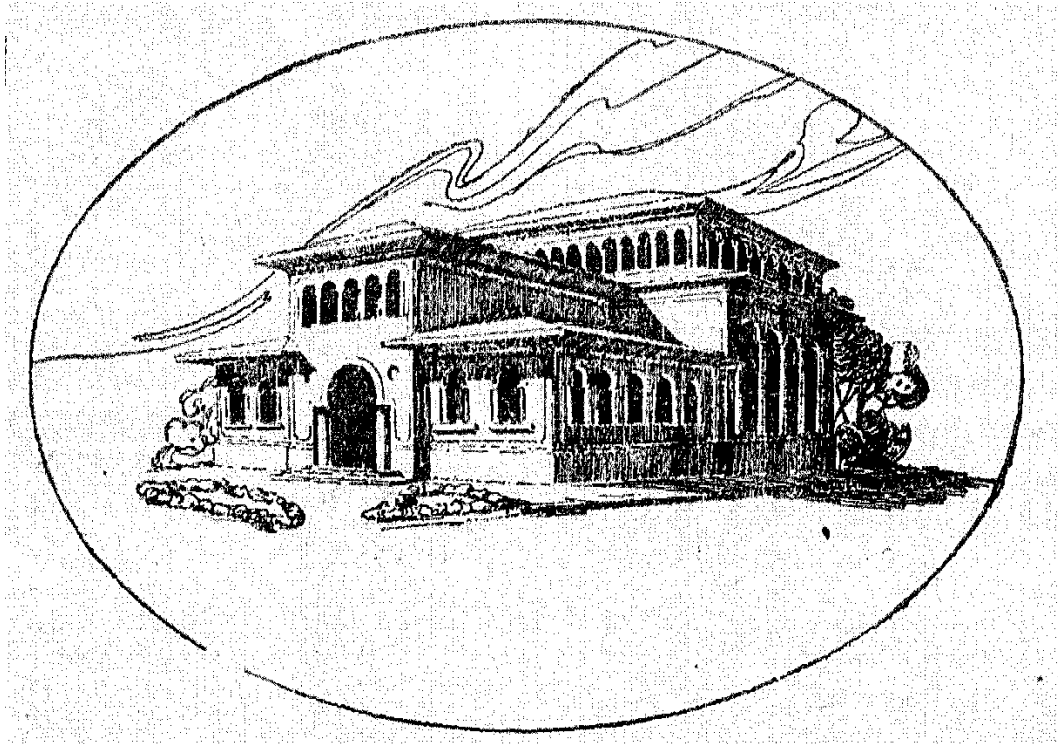
Сл. 37 – Детаљ Генералног плана Београда из 1923. године
(ЈП Урбанистички завод Београда)

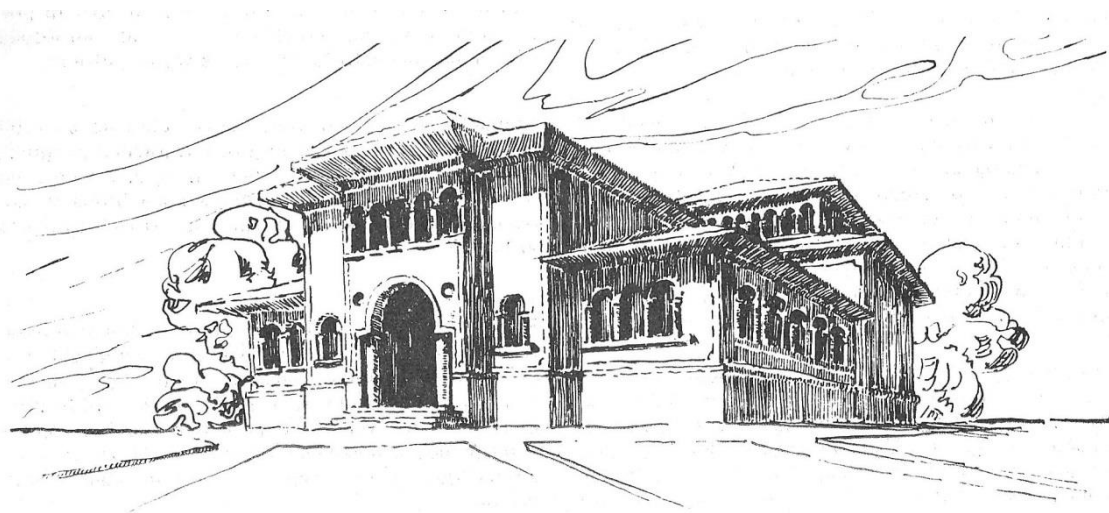
Сл. 38 – Споменик „Весник победе“ - „Победник“ (Колекција М. Јуришића)

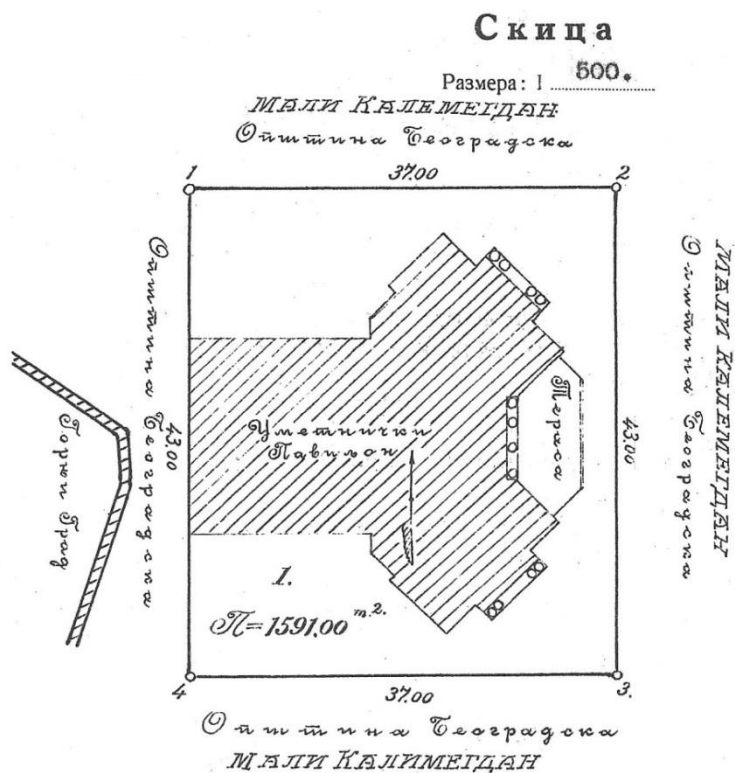
Сл. 39 – Пројекат за реконструкцију Тврђаве и изградњу стадиона у Доњем граду немачког архитекте Вернера Марха (Ђукановић, З. Андрић, М. 2009., стр. 55 и 54)

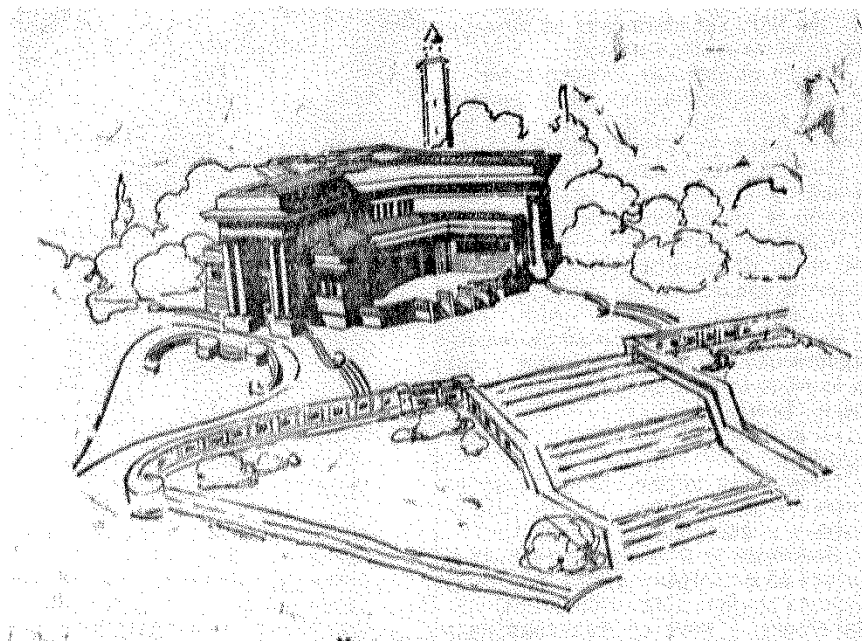
Сл. 40 - Конкурсни рад архитекте Б. Којића - 1925. година (Политика, 31.10.1925., стр. 16)

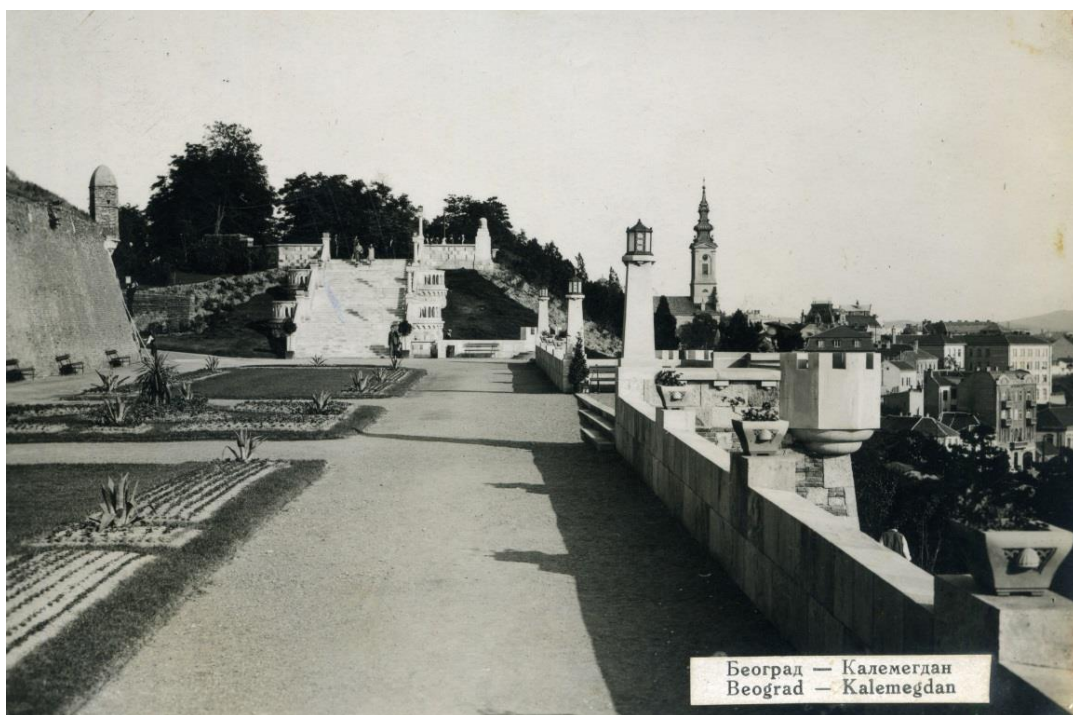
Сл. 41 - Нова скица за локацију на Малом Калемегдану (Којић, Б. Б. 1977., стр. 15)

Сл. 42 - Скица из Тапије – „Сведочанство број 7167“ (К.О. бр. 6902/27) од 25.I 1928. (ИАБ, Ф-ХVI-19-1927)

Сл. 43 - Усвојена скица по којој је изведен Павиљон (1927 – 1928)
 (Политика, 14.08.1927. стр. 8)

Сл. 44 – Калемегданска тераса са великим степеницама
(Колекција М. Јуришића)

Сл. 45 – Калемегданска тераса – санација и реконструкција
(Колекција М. Јуришића)

Сл. 46 – Визура на Војно географски институт пре новог партерног уређења
(Колекција М. Јуришића)

Сл. 47 – Радови на реконструкцији Великог Калемегдана
(Колекција М. Јуришића)

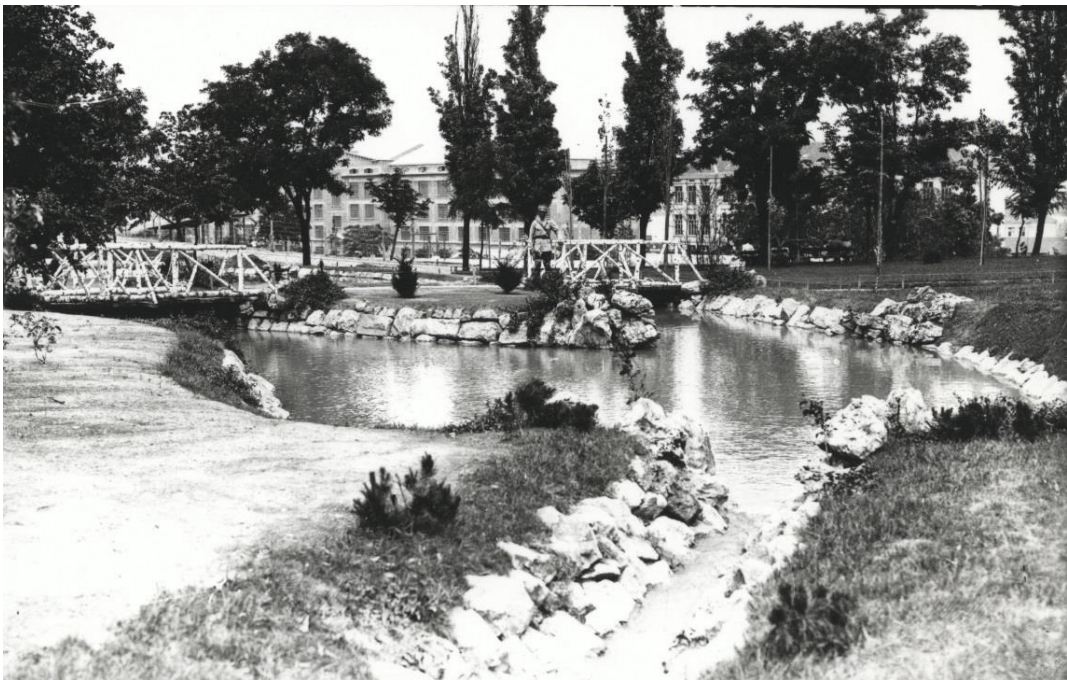
Сл. 48 – Ново партерно уређење (Колекција М. Јуришића)

Сл. 49 – Авио снимак – улазна алеја у наставку Кнез Михаилове улице и уређени партери у парку и рову (Музеј ваздухопловства)

Сл. 50 – Споменик Захвалности Француској (Колекција М. Јуришића)

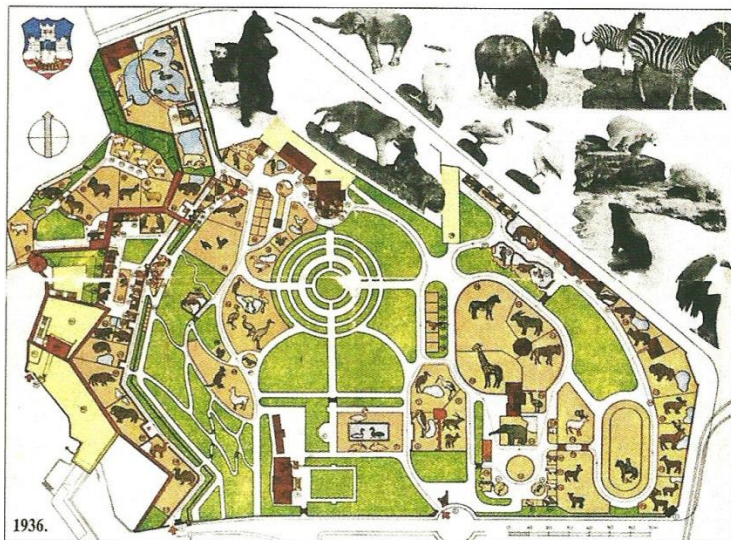
Сл. 51 – Уређење Малог Калемегдана (Колекција М. Јуришића)

Сл. 52 – Авио снимак – простор општинског расадника, пре радова на уређењу (Музеј ваздухопловства)

Сл. 53 – Авио снимак – исти простор расадника после изведених радова на уређењу (Колекција М. Јуришића)

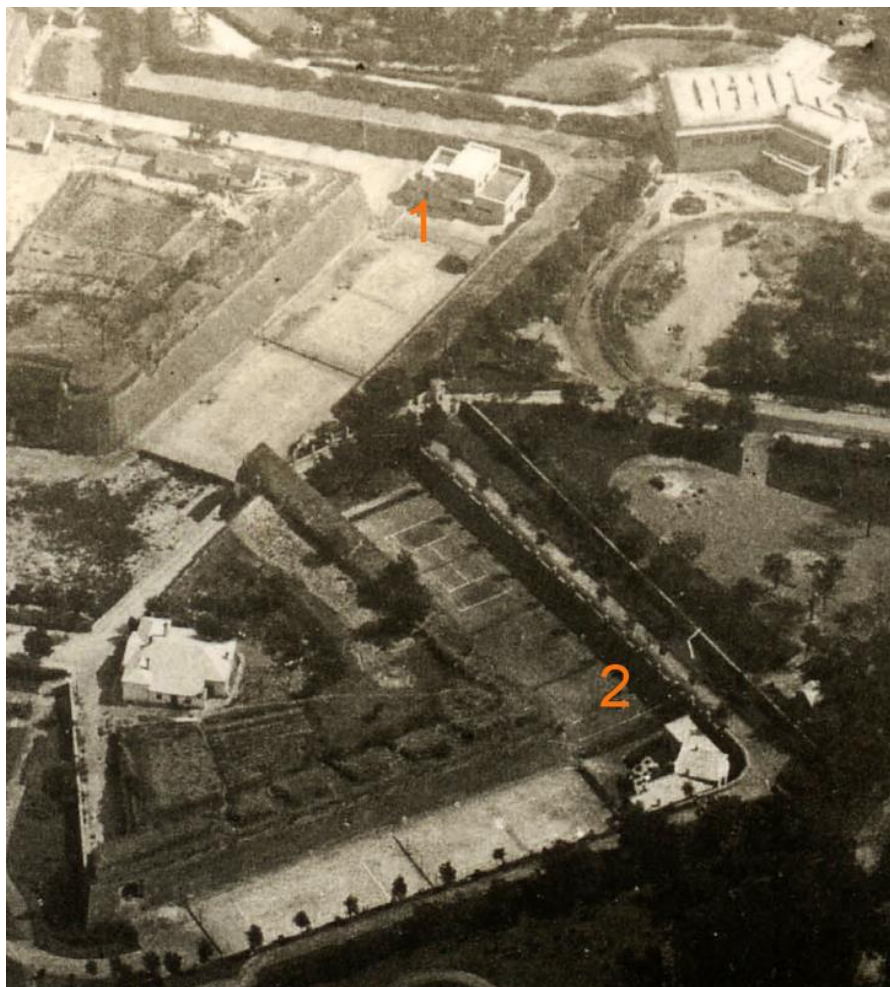
Сл. 54 – Карта Зоо-врта (Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века, 2008., стр. XXI)

Сл. 55 – Кнегиња Олга и Принцеза Јелисавета у Зоо – врту (БОН 5, мај 1939., стр. 305)

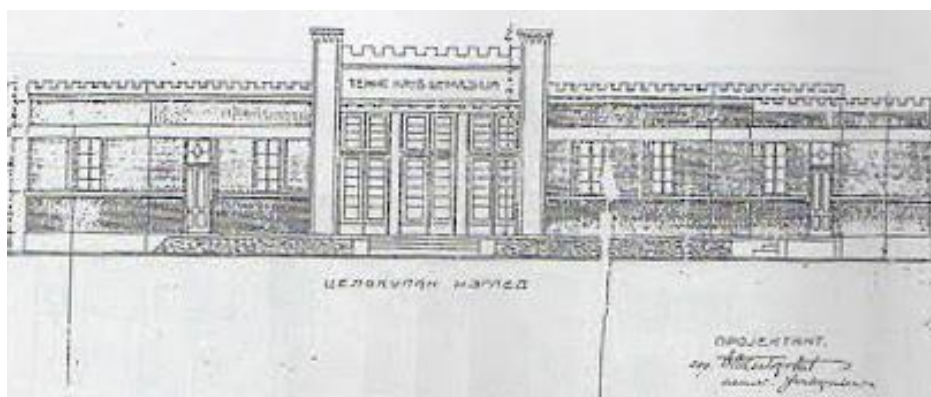
Сл. 56 – Краљевска породица у посети Зоо – врту (Милосављевић, П. 2004., стр. 161)

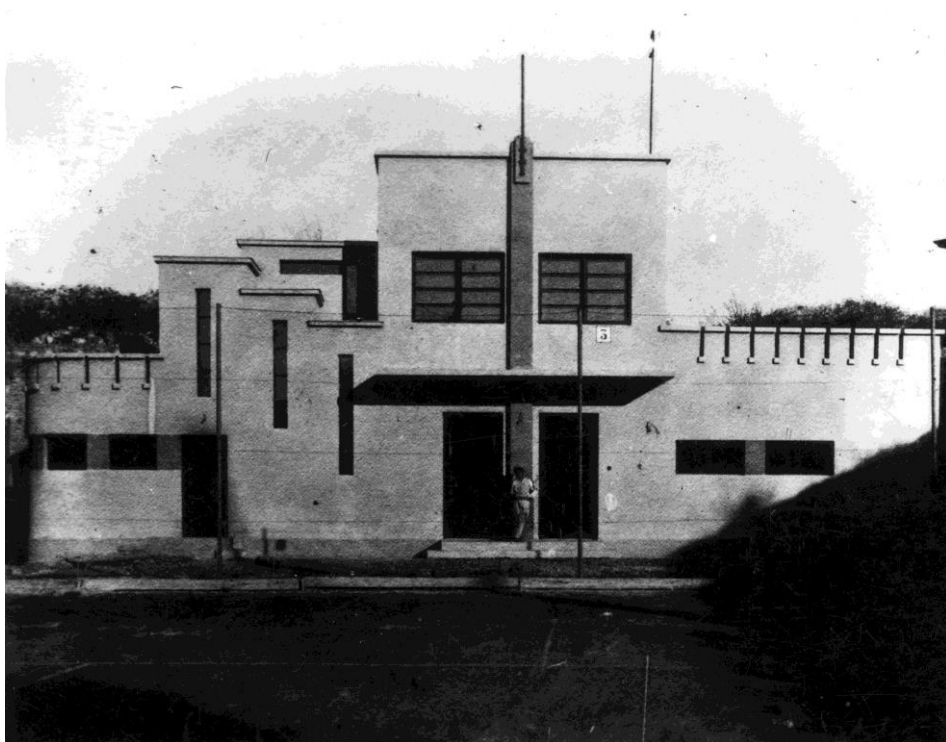
Сл. 57 – Ровови Југоисточног фронта са зградама спортских клубова (Колекција М. Јуришића)

Сл. 58 – Тениски терени у рову испред Великог Равелина – клуб „Шумадија“ (Колекција М. Јуришића)

Сл. 59 – Пројекат клупске зграде Тениског клуба „Шумадија“ (Максић, С. 2000., стр. 54)

Сл. 60 – Зграда Боб клуба (Колекција М. Јуришића)

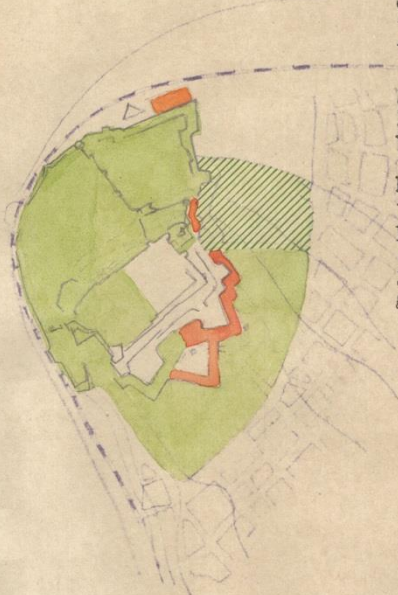
1941-1946 god.

Sticajem prilika za vreme Drugog svetskog rata, porušene su vojne barake i magacini u donjem gradu pa je tako i ta teritorija očišćena i uredjena. Za vreme bombardovanja Beograda 1944 god. i docnije u borbama za oslobodjenje Beograda taj teren je stradao i postao zapušten.

Posle rata nije se moglo odmah pristupiti uredjenju tvrđave i tako su izvesni tereni ponova zapušteni.

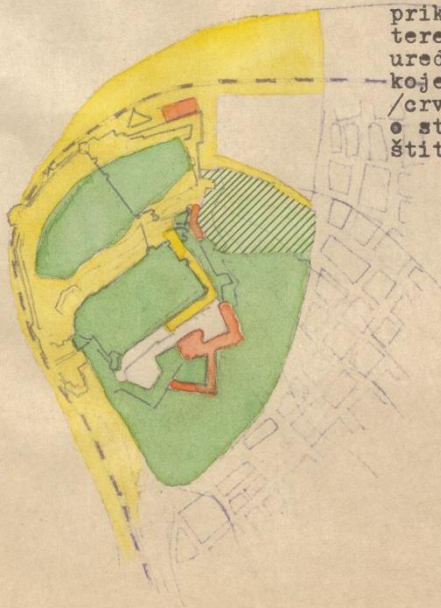
- Fiskulturna društva dobijaju proširenje terena svojih a deo koji drži JNA je vrlo mali.

Godine 1946 donet je Zakon o zaštiti spomenika kulture a tvrđava se stavlja pod zaštitu države. Njeno dalje uredjenje obezbedjeno je zakonskim propisima novoga Zakona.

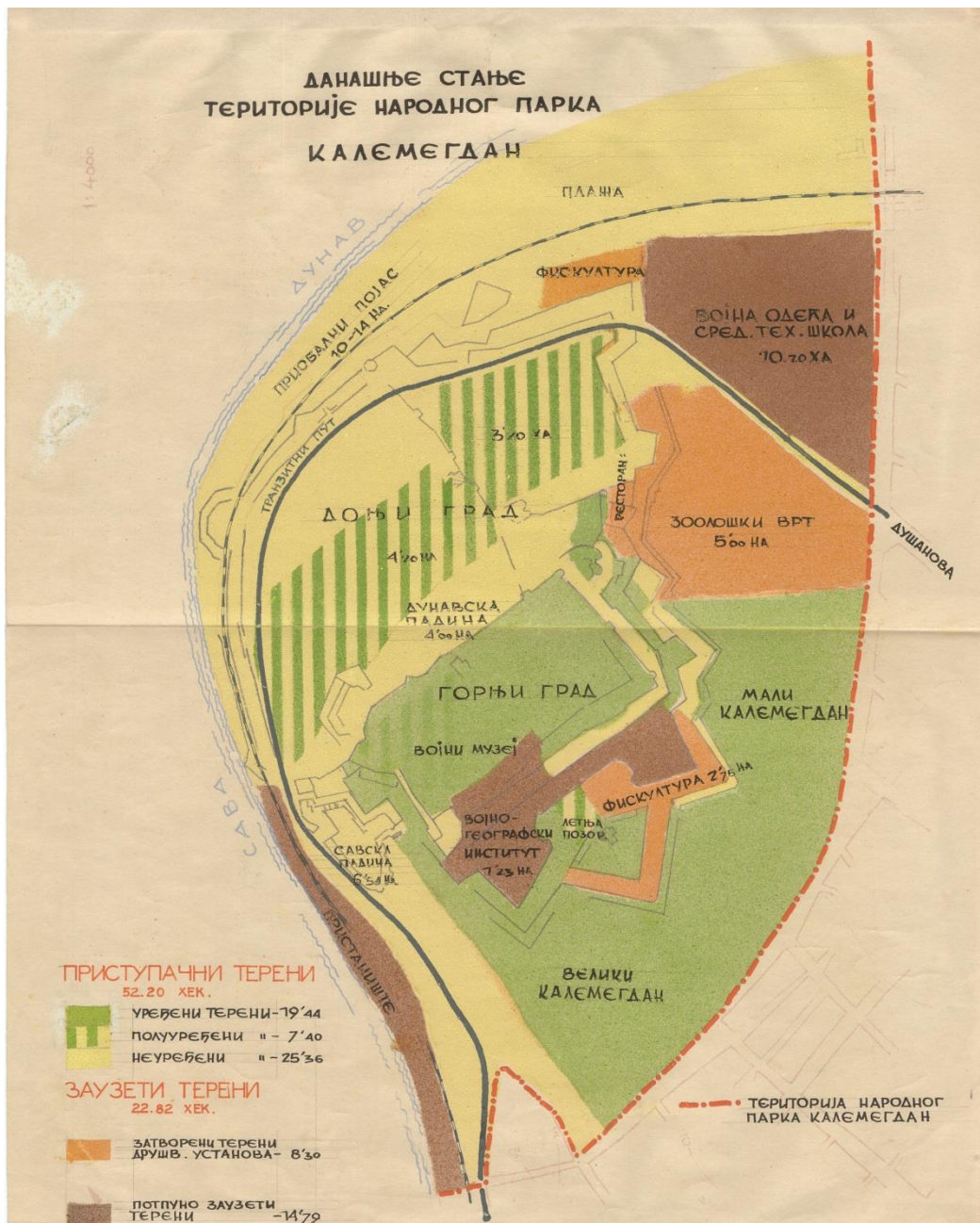

1946-1955 god.

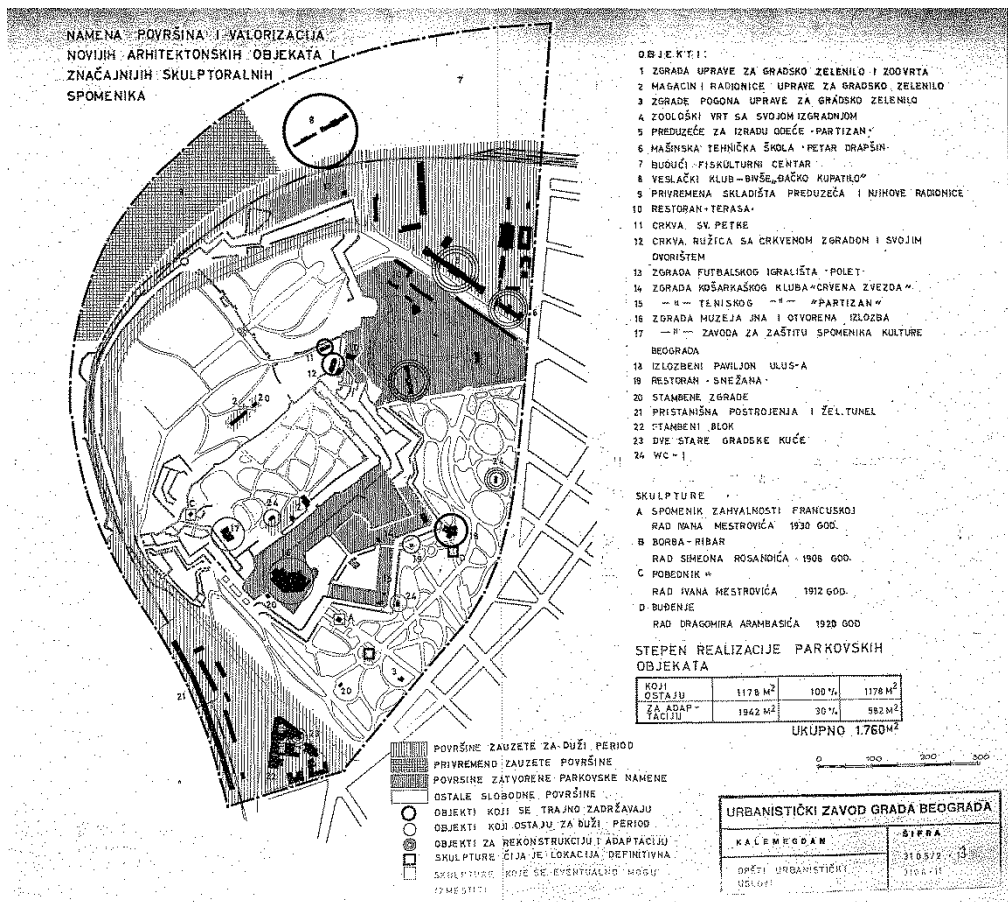
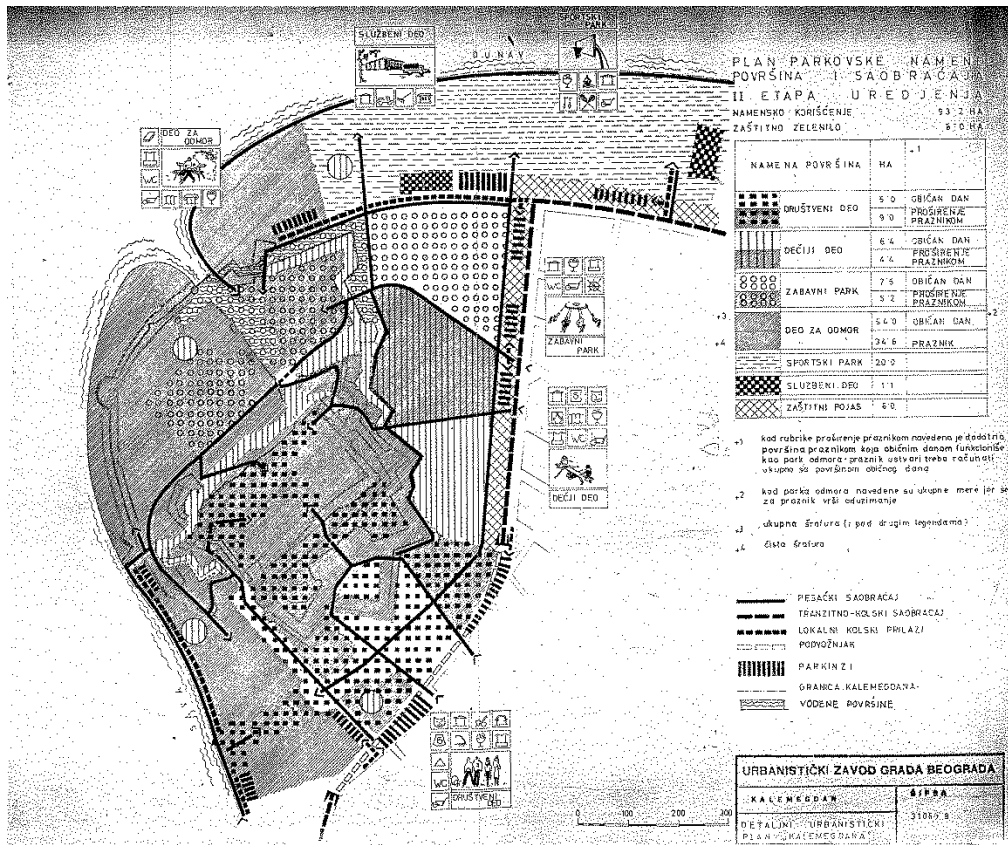
Donošenjem odluke o zaštiti, održavanju i uredjenju Narodnog parka Kalemegdan date su smernice za uredjenje te teritorije. Na ovoj skici prikazan je odnos uredjenih terena /zeleno/ i terena ne uredjenih /žuto/ kao i terena koje koriste druge ustanove /crveno/ a koje se po rešenju o stavljanju tvrđave pod zaštitu države moraju iseliti.

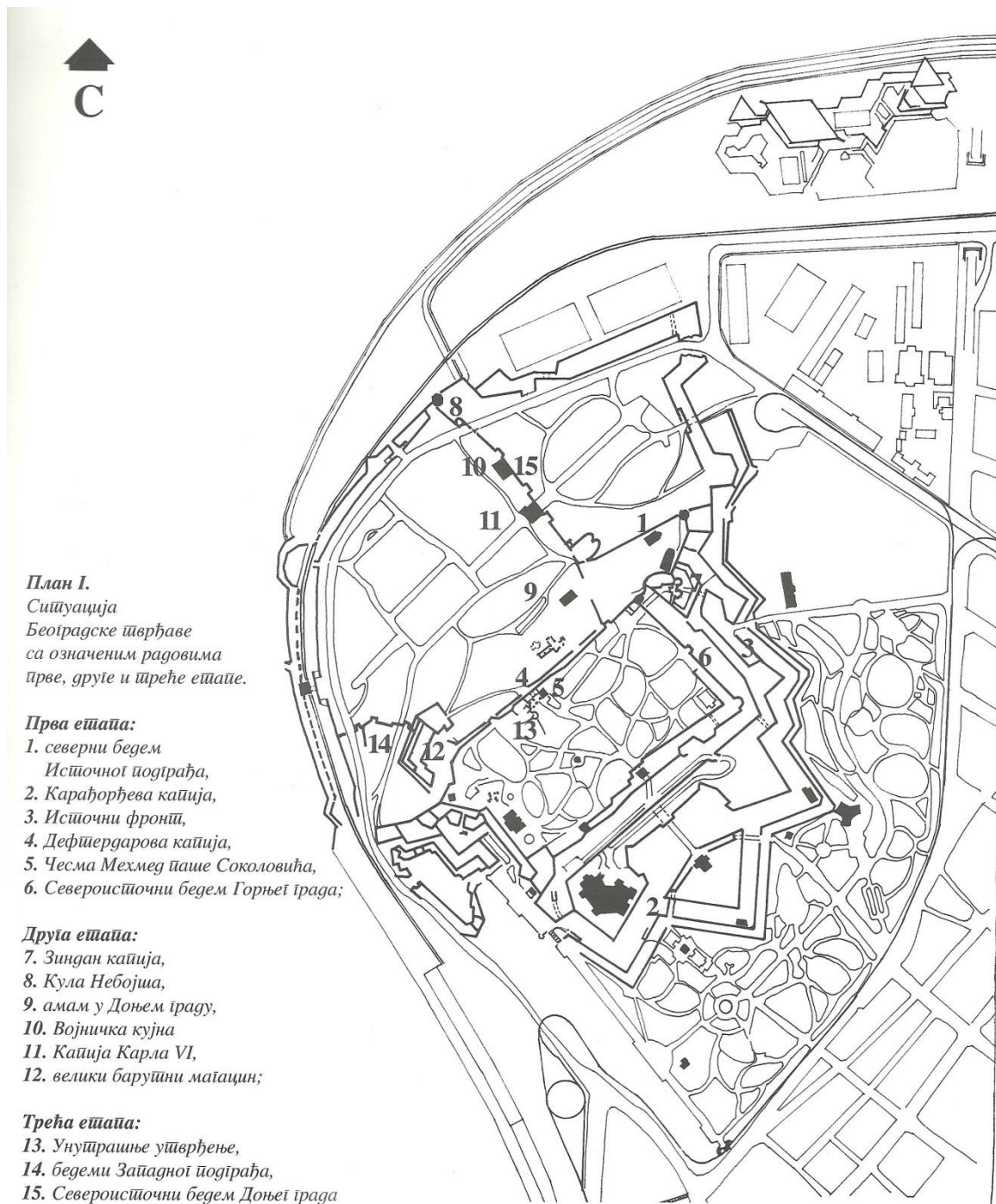
Сл. 61 – Извод из Елабората „Инвестициони програм Градског Зеленила“ (ИАБ, 409-5/55)

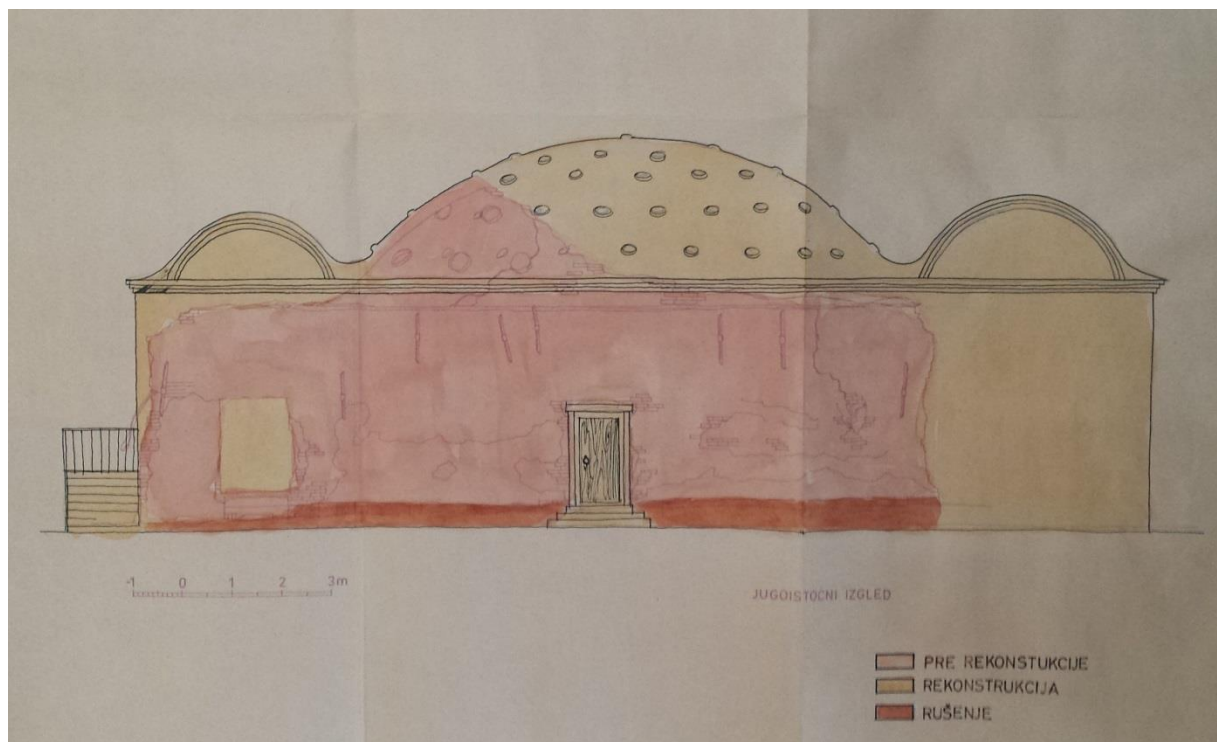
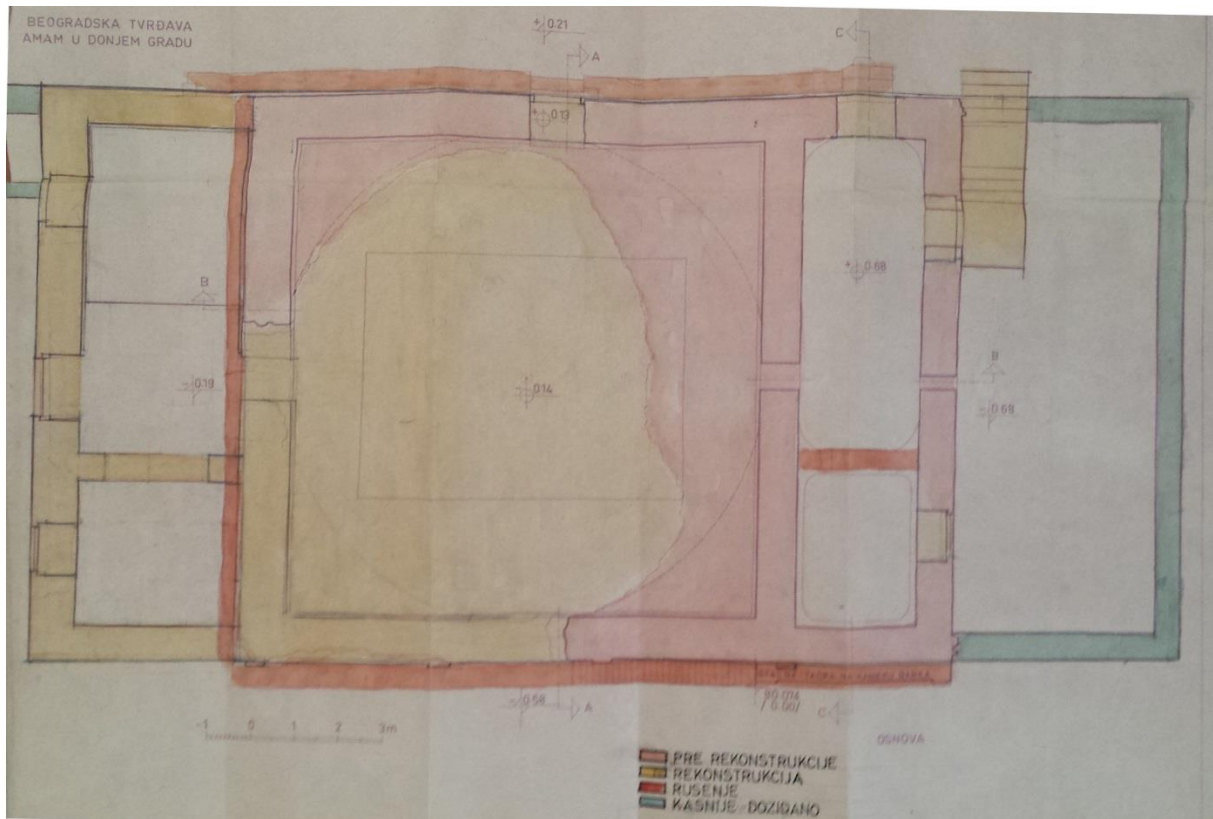
Сл. 62 – Стање простора Београдске тврђаве 1955. године – намена и уређење (ИАБ, 409-5/55)

Сл. 63 – ДУП „Калемегдан“, документација ЗЗЗСКГБ

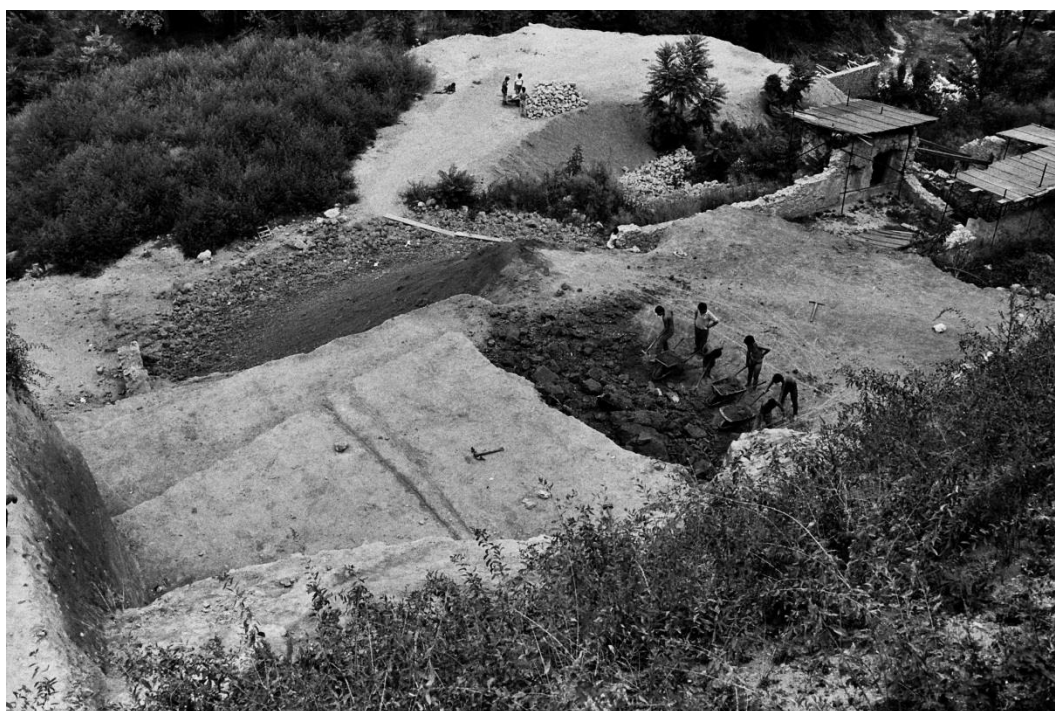
Сл. 64 – Програм радова на Београдској тврђави (Вуловић, М. 2001).

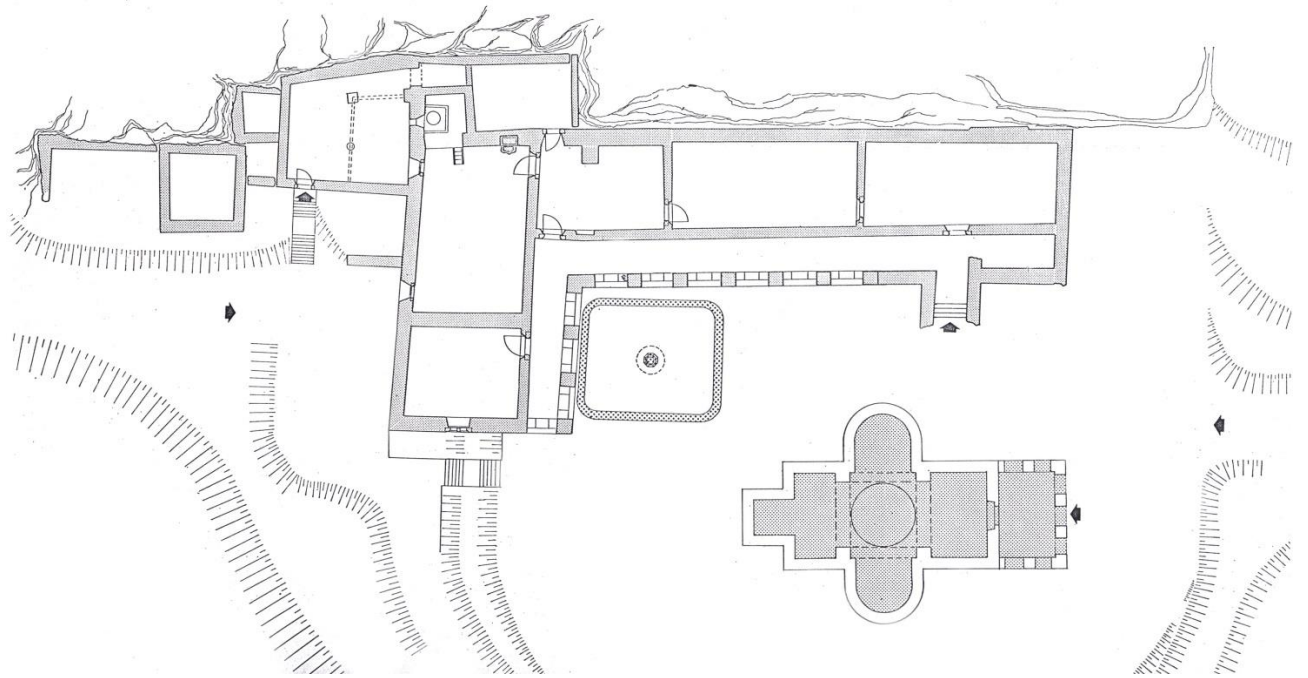
Сл. 65 - Амам у Доњем граду – из пројектне документације за рестаурацију (333СКГБ)

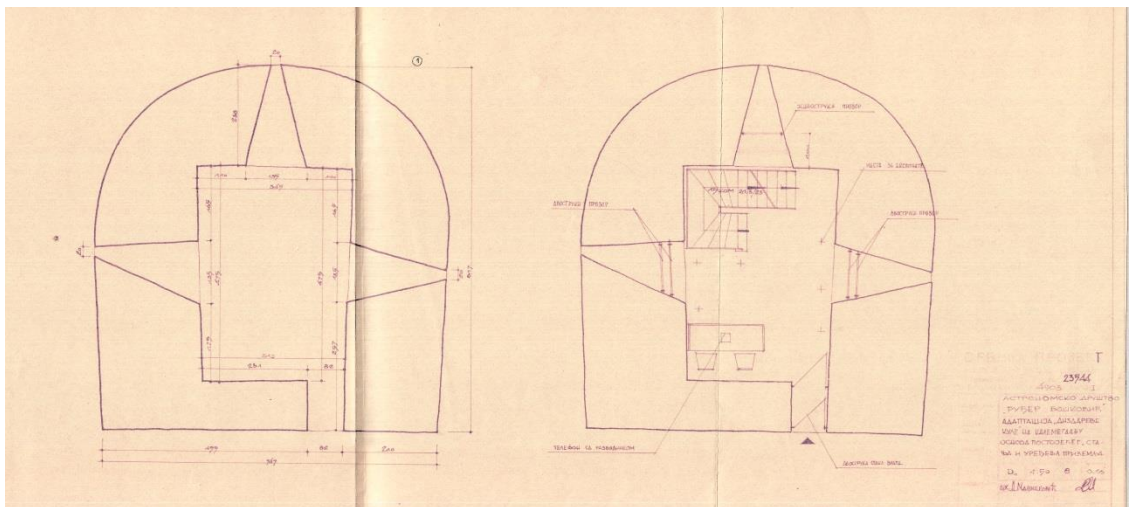
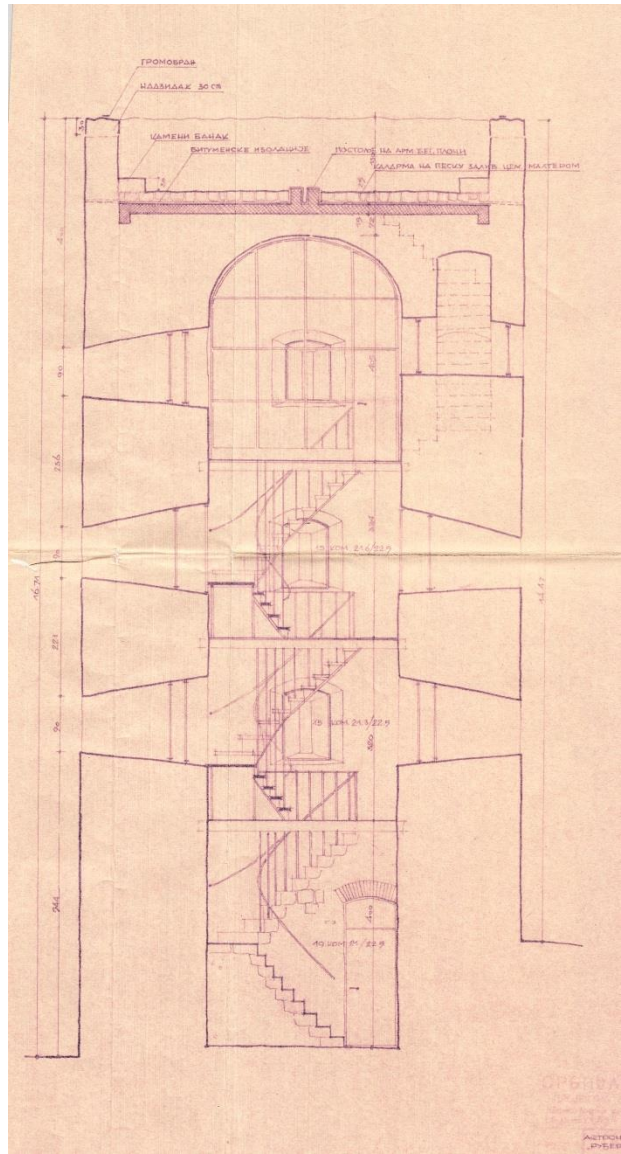
Сл. 66 – Кула Небојша – статичка санација 1962. године (ЗЗЗСКГБ)

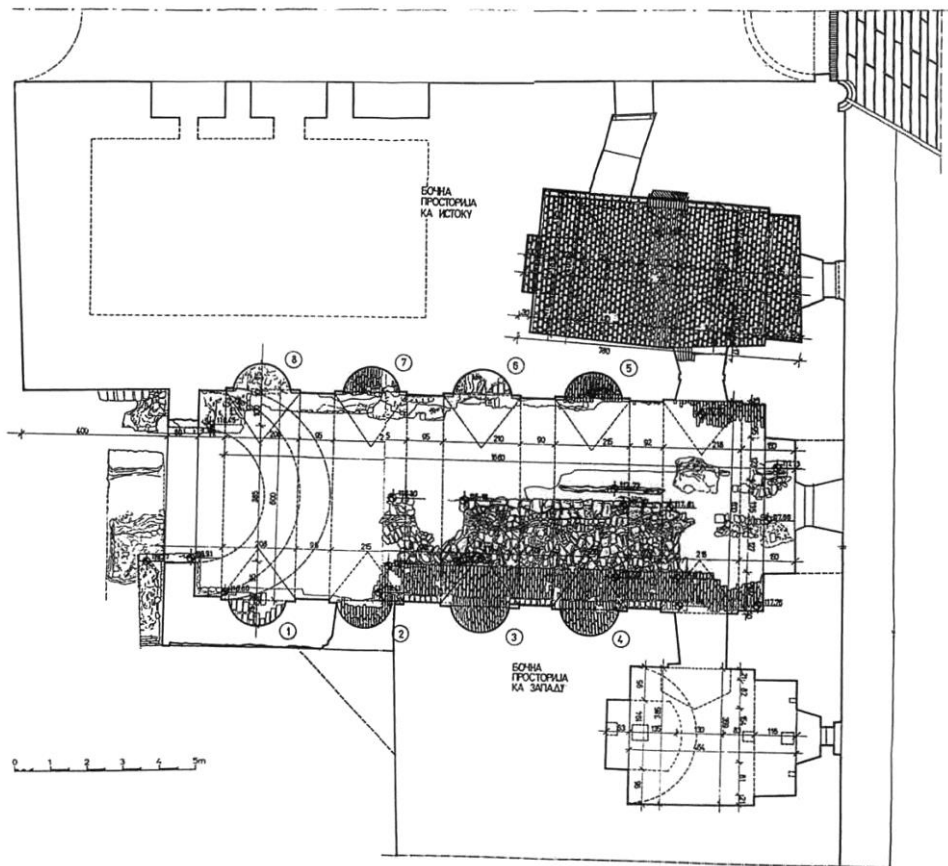
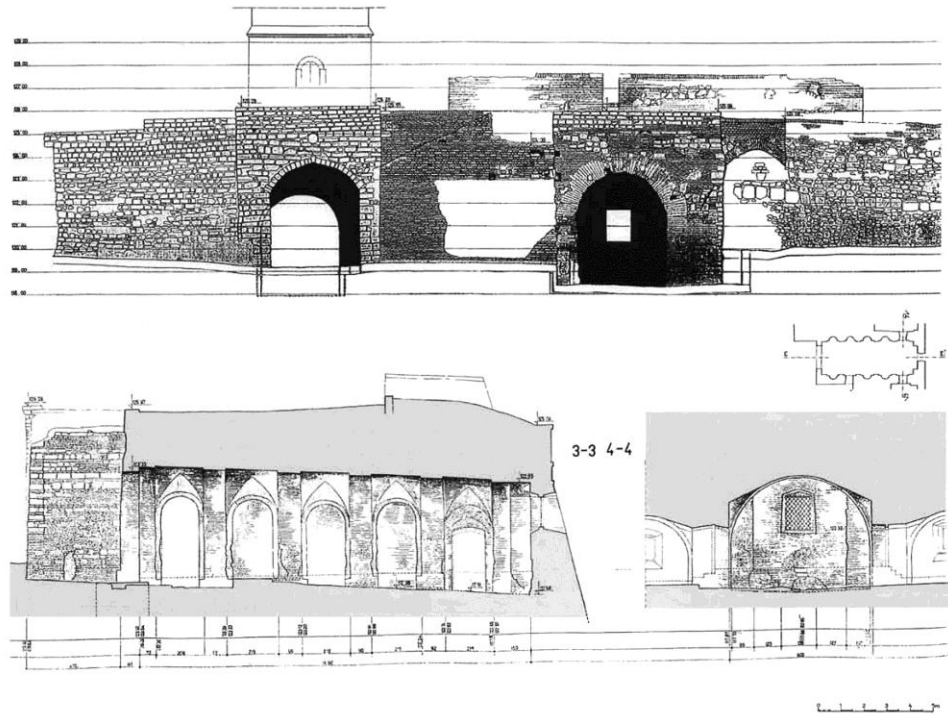
Сл. 67 - Митрополитски двор – Палата у Доњем граду у току археолошких истраживања 1988. године (ЗЗЗСКГБ)

Сл. 68 – Митрополитски двор – извод из Пројекта ревитализације и данашње стање конзервиране грађевине (ЗЗСКГБ)

Сл. 69 – Пројекат ревитализације средњовековне угаоне куле Горњег града (333СКГБ)

Сл. 70 – Сахат капија – пројекат ревитализације (Документација 333СКГБ)

Сл. 71 – Унутрашња Стамбол капија пре и после радова на рестаурацији фасаде

(Документација 333СКГБ)

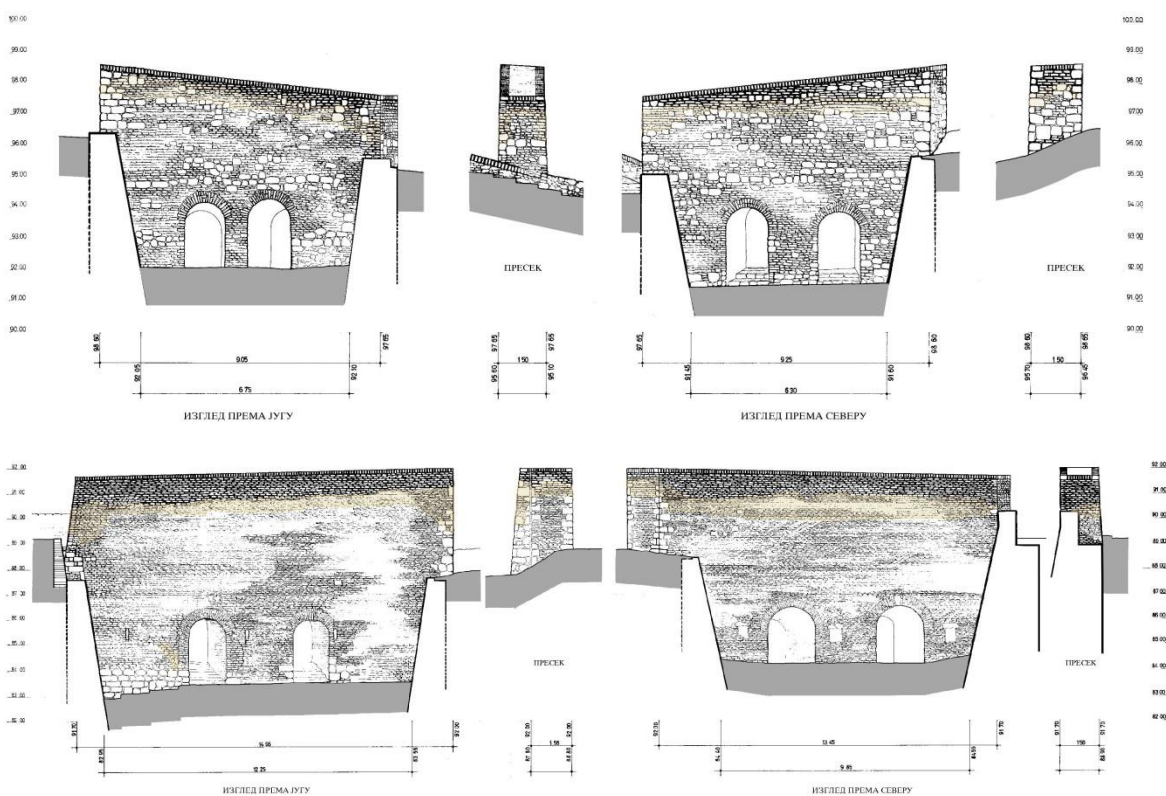

Сл. 72 – Североисточни бедем са капијом и угаоном кулом пре и после радова

(Документација 333СКГБ)

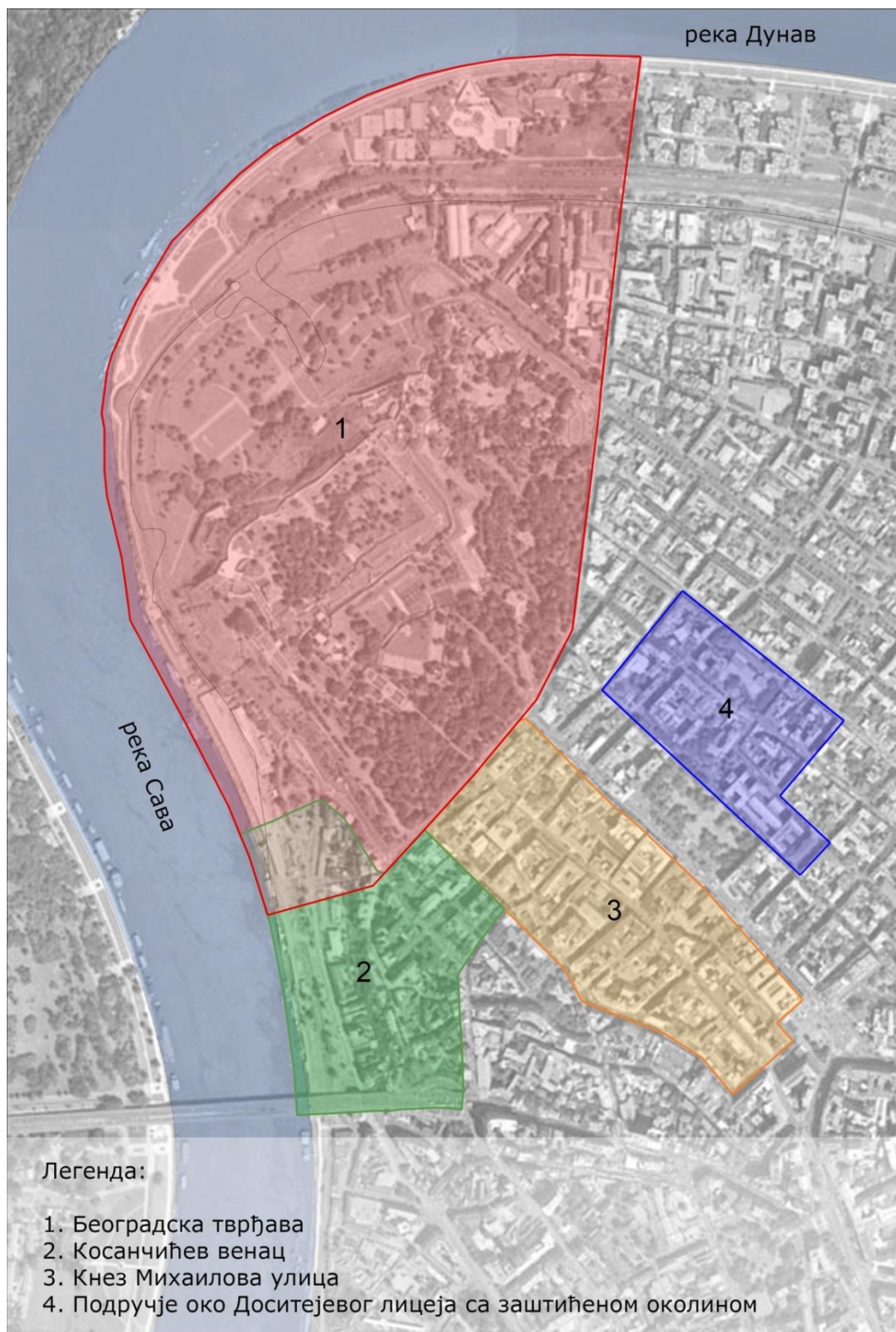

ПРЕ РАДОВА

ПОСЛЕ РАДОВА

Сл. 73 - Велики степенишни силаз пре и после радова и извод из Пројекта (333СКГБ)

Сл. 74 – Статус заштите простора у историјској зони Београда (Нешковић, М. обрадила Радојловић, М. према документацији ЗЗЗСКГБ)

Сл. 75 – Транзитни саобраћај у Доњем граду (ЗЗЗСКГБ)

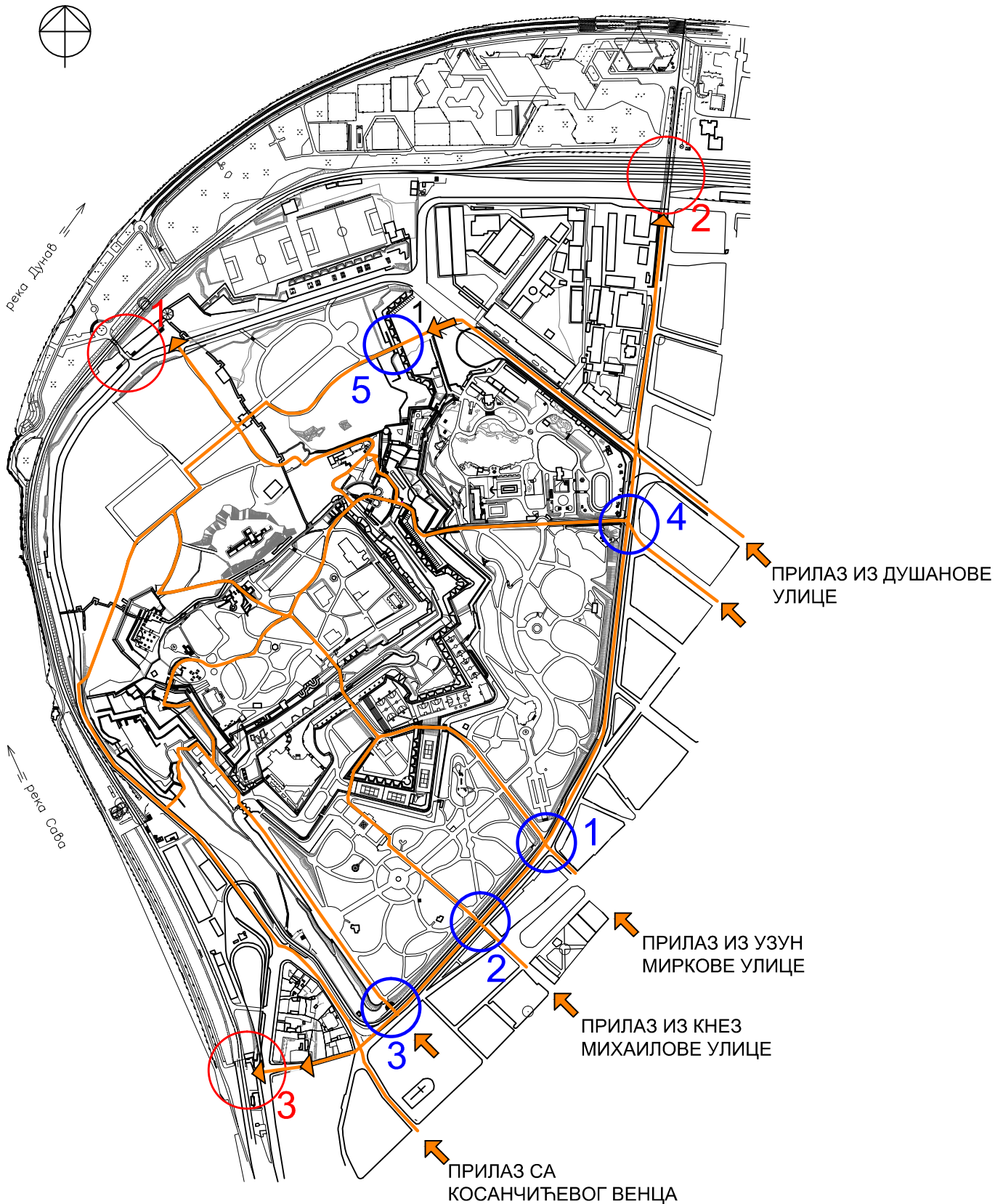

Сл. 76 – Железничка пруга у приобаљу Београдске тврђаве (ЗЗЗСКГБ)

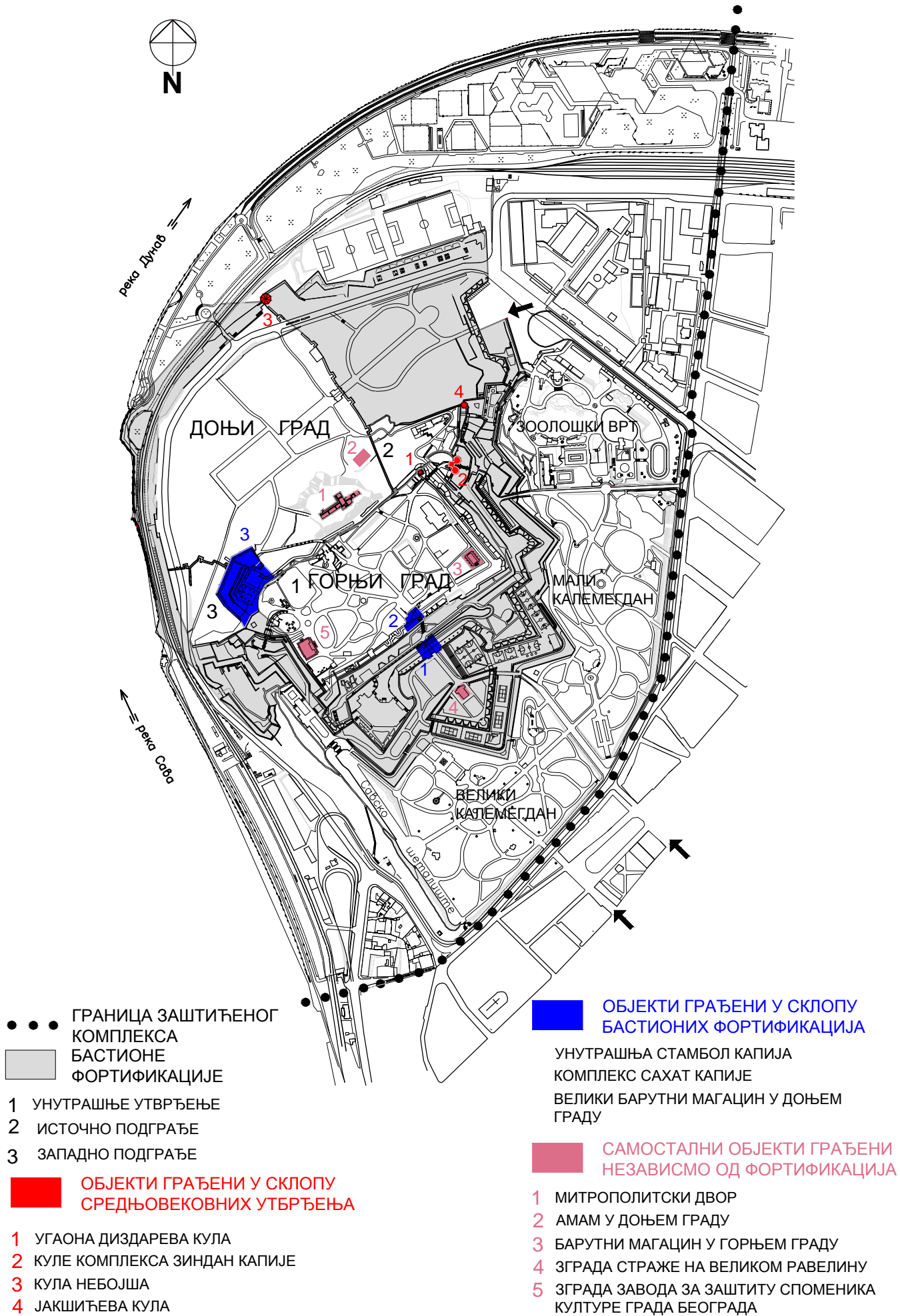

Сл. 77 – Зона Савског приобаља – трамвајска окретница (ЗЗЗСКГБ)

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА - ГЛАВНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ И ПРИЛАЗНИ ПРАВЦИ

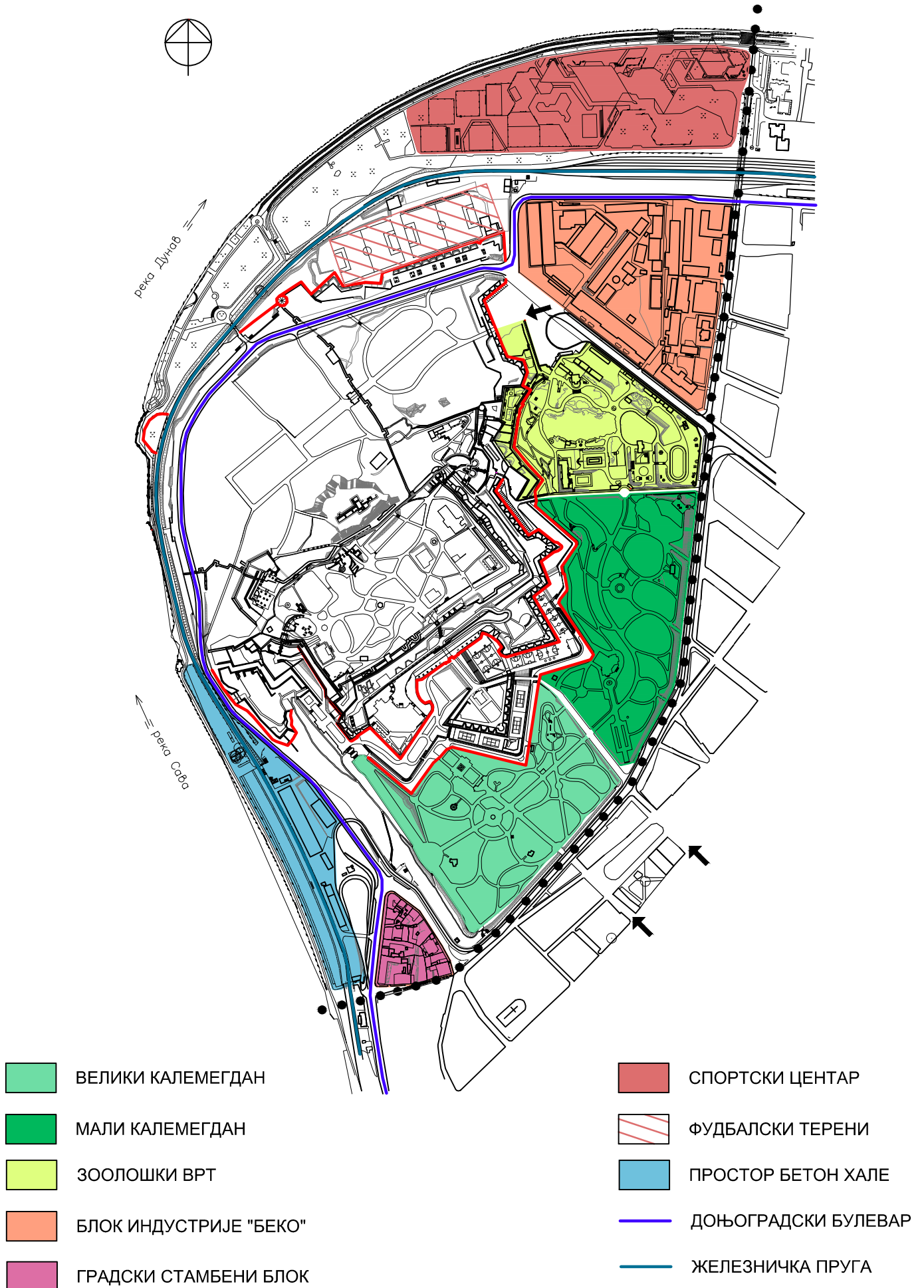

- КОМУНИКАЦИЈСКИ ПРАВЦИ
- 1-5 ПРИЛАЗИ ТВРЂАВИ
- 1-3 ИЗЛАСЦИ НА РЕКУ

Сл. 79 - Класификација грађевина (Нешковић, М., обрадила Милић, О.)

ОСНОВНА ПОДЕЛА ПРОСТОРА ПРЕМА НАМЕНИ

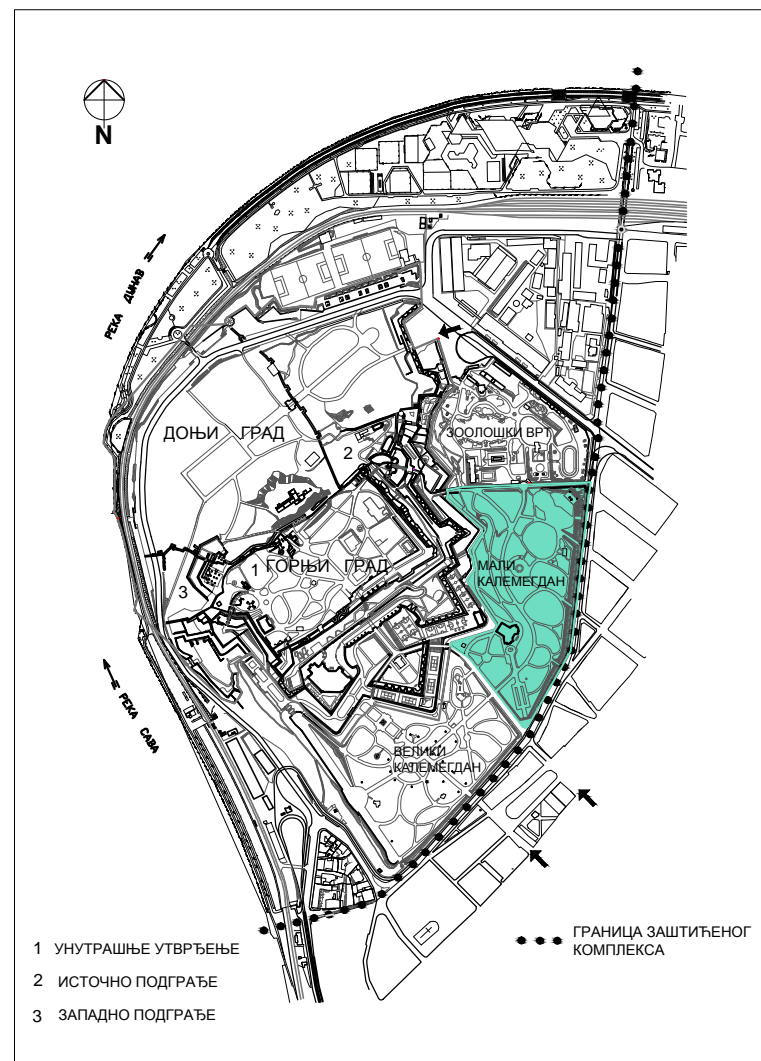

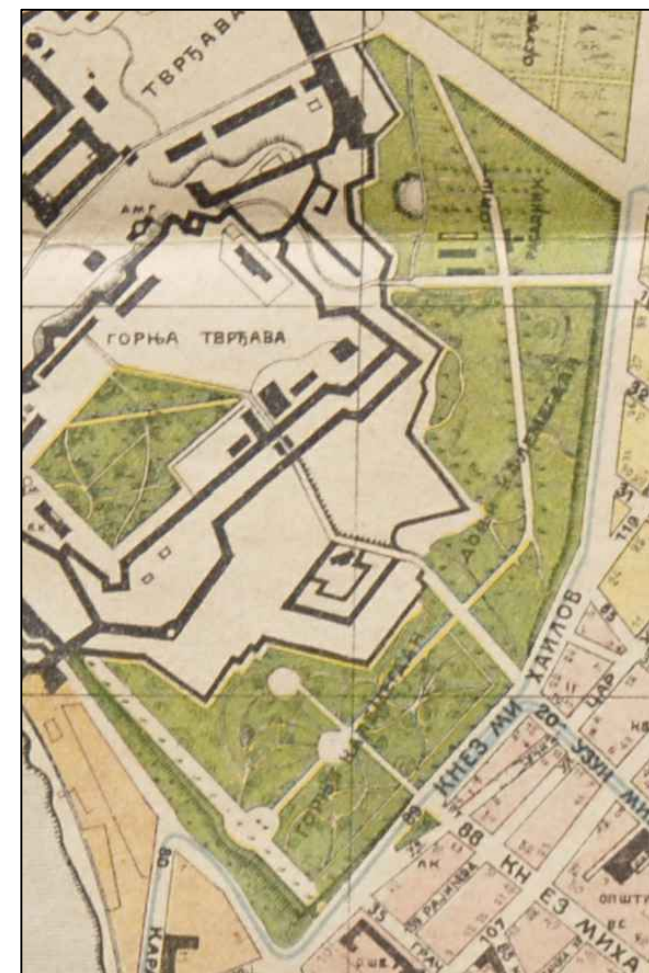
Сл. 81 – Првонаграђени рад на конкурс за „Бетон халу“
(<http://www.betonhala.com/2011/>)

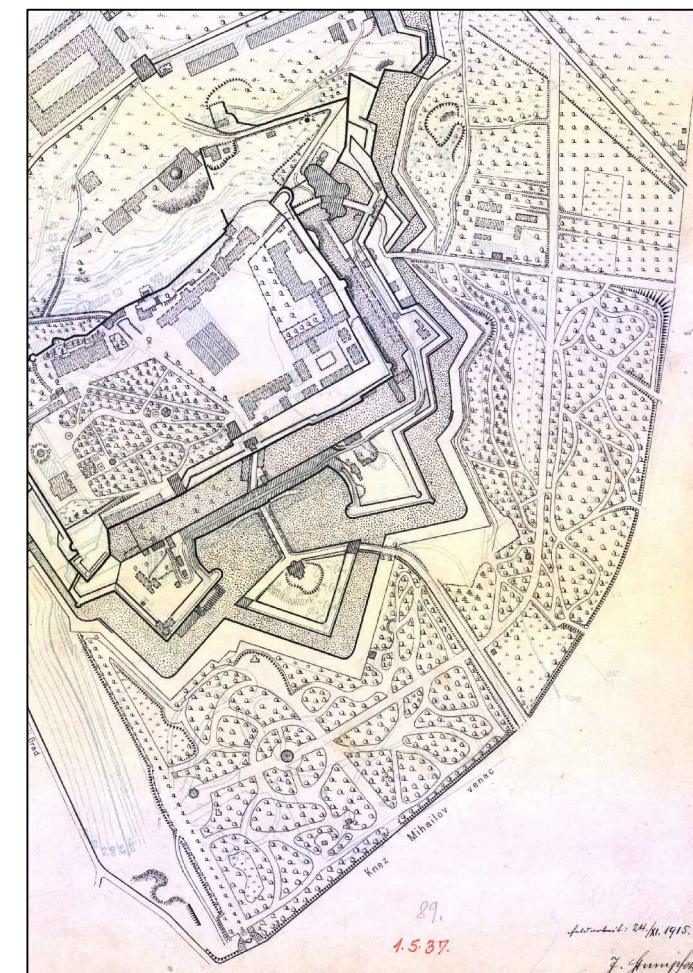
Сл. 82 – Пројекат за комплекс фабрике „Беко“
(Property development, d.o.o.)

Сл. 1 ПАРК КАЛЕМЕГДАН -стање из 1893. године
(Детаљ са Бешлићевог плана,
ИАБ, ЗПМ, IА, 1/2)

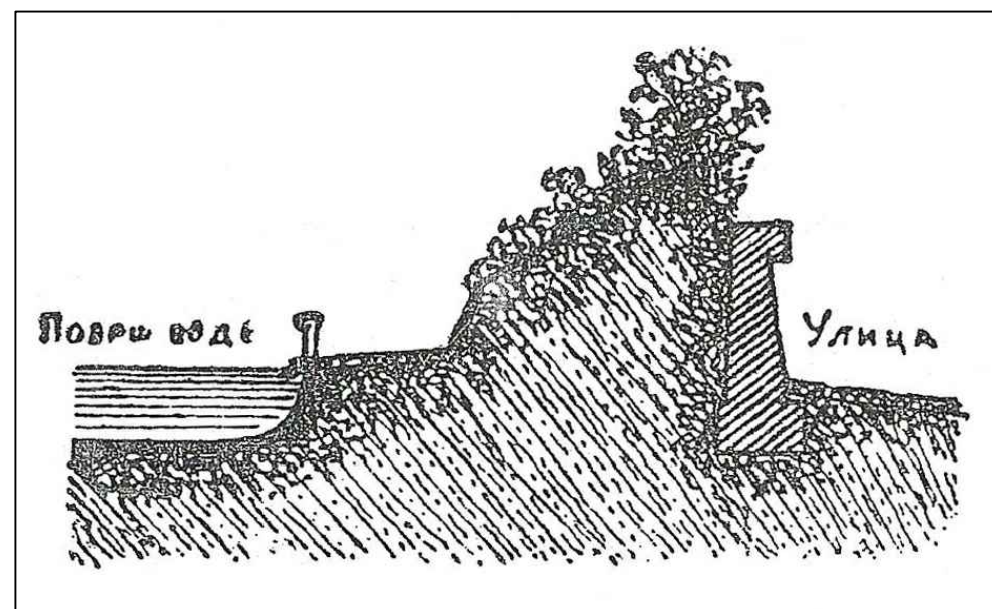

Сл. 2 ПАРК КАЛЕМЕГДАН -стање из 1909. године
(Детаљ са Плана Београда, МГБ, Ур 16670)

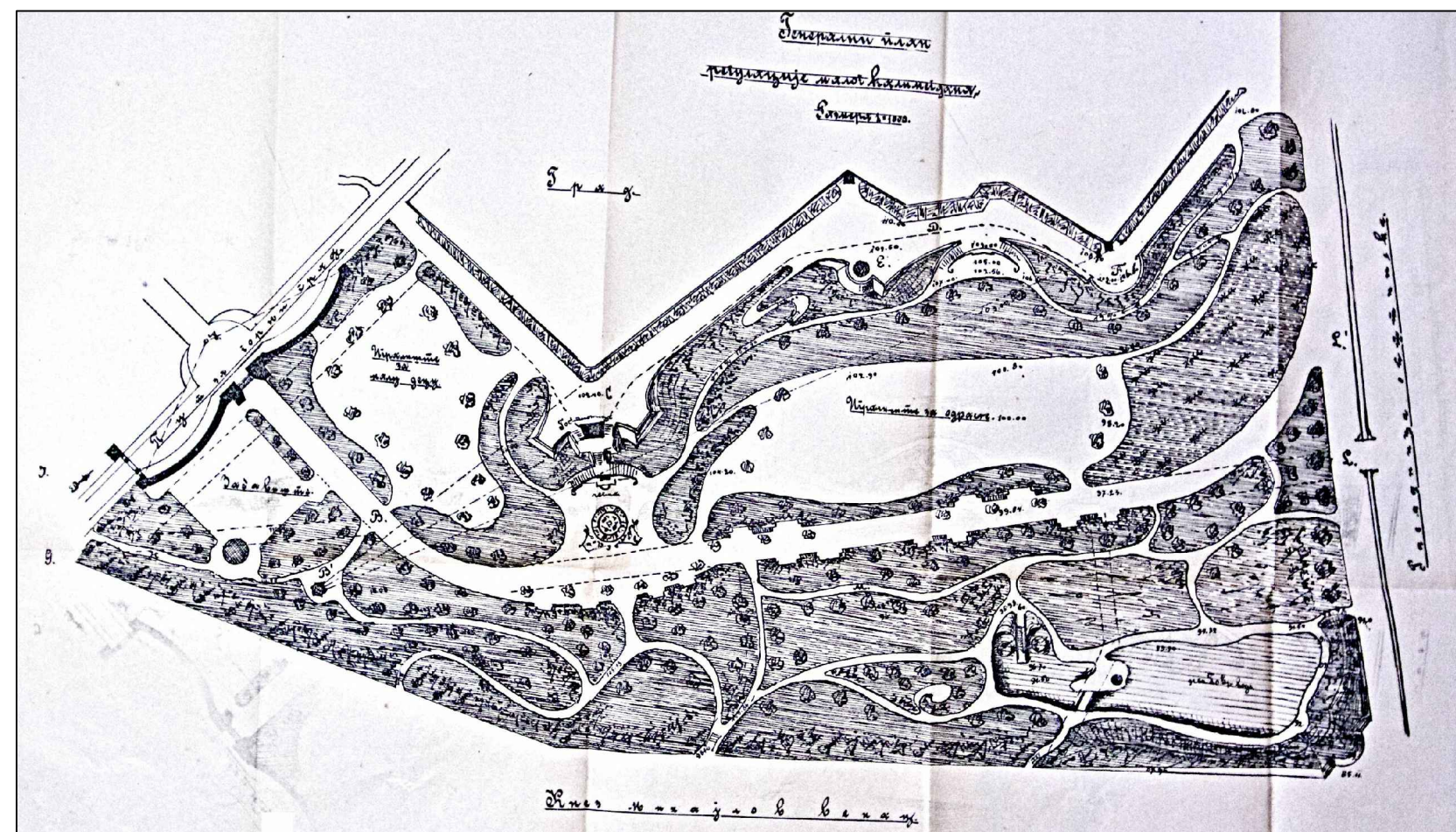
Сл. 3 ПАРК КАЛЕМЕГДАН -стање из 1915. године
(Детаљ са плана -Војногеографски институт)

МАЛИ КАЛЕМЕГДАН

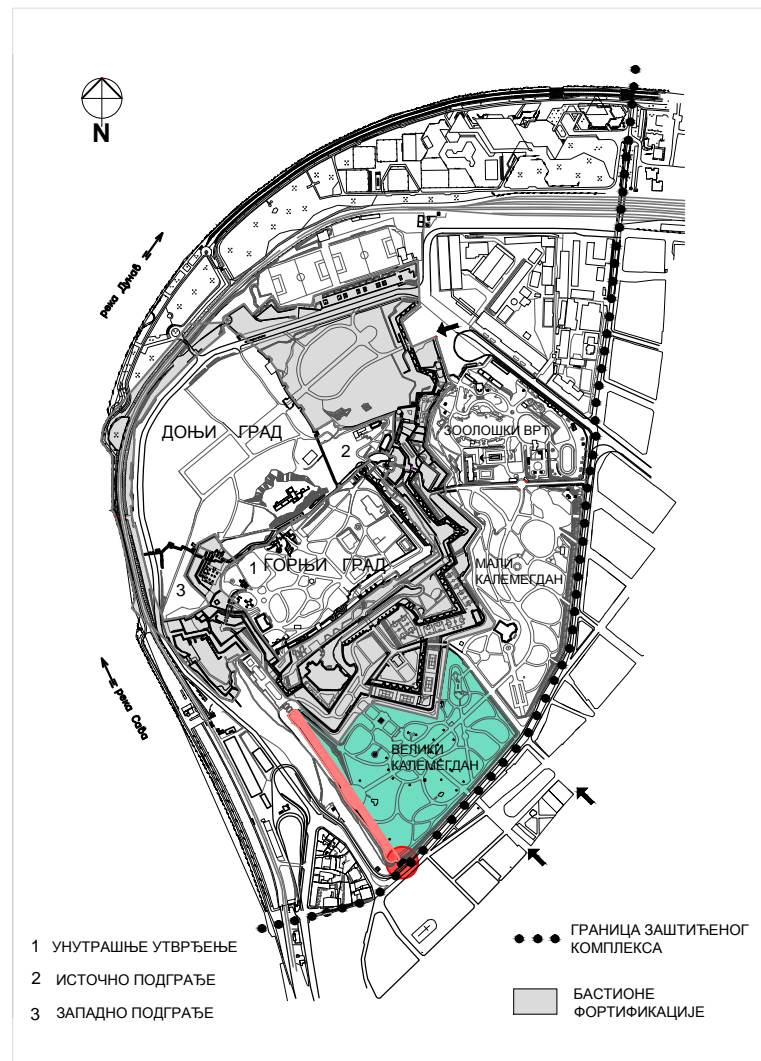

Сл. 4 - Пресек између парка и улице (стр. 3)

Сл. 4 и 5 - Конкурсни пројекат за уређење малог Калемегдана архитекте Димитрија Т. Лека
(Леко, Т.Д. "У лету кроз Београд", Београд 1898.)

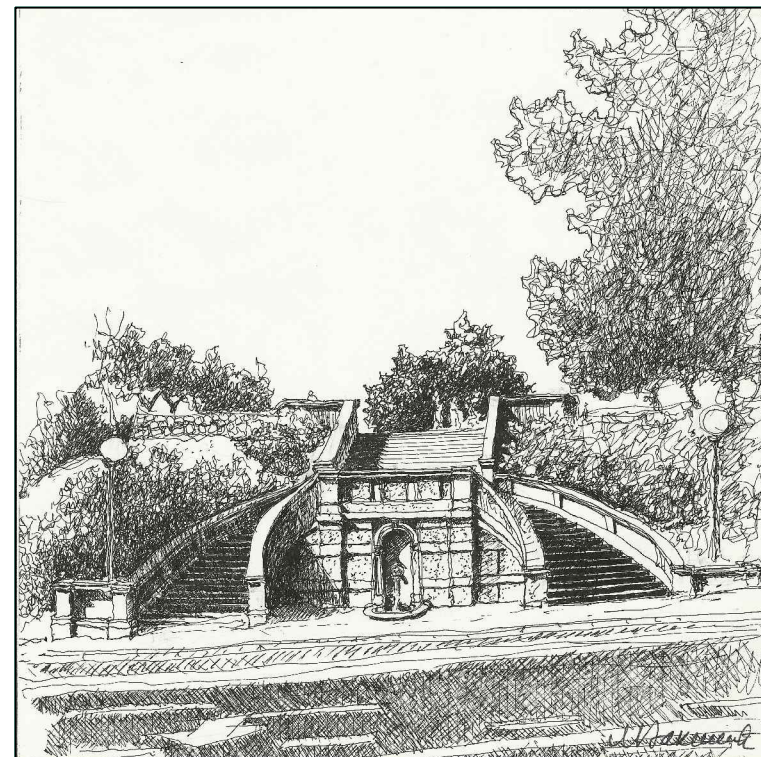
Сл. 5 - Ситуација (прилог на крају публикације)

Сл. 1 - ИЗГЛЕД СТЕПЕНИШТА ПРЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
(Вицић С. 2008. стр. 120)

Сл. 2 - СТАЊЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
(www.e-novine.com/.../52759-Prohujalo-vihorom.html)

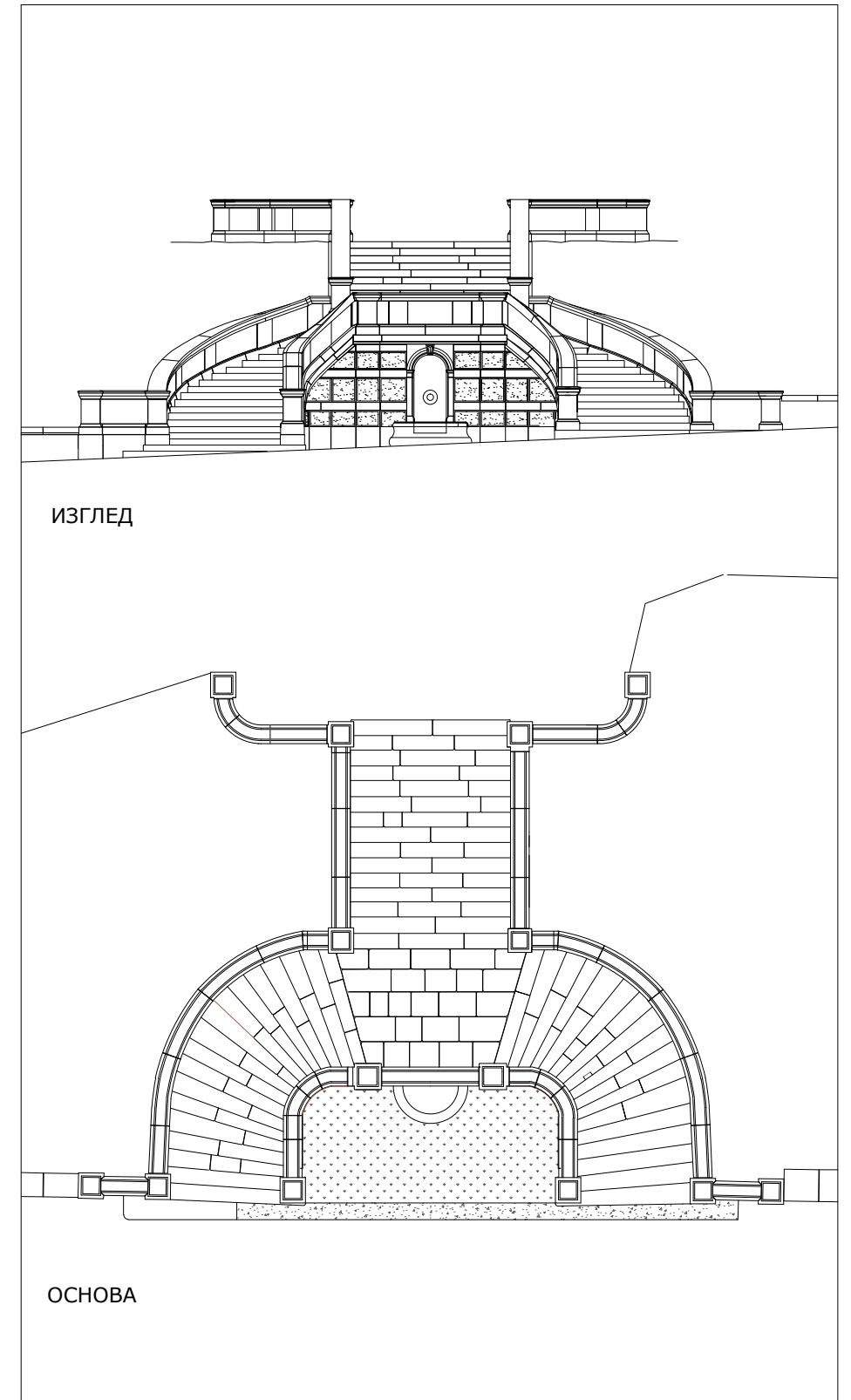

Сл. 5 - ИЗГЛЕД СТЕПЕНИШТА ДАНАС
(Јакшић, М. 2005.)

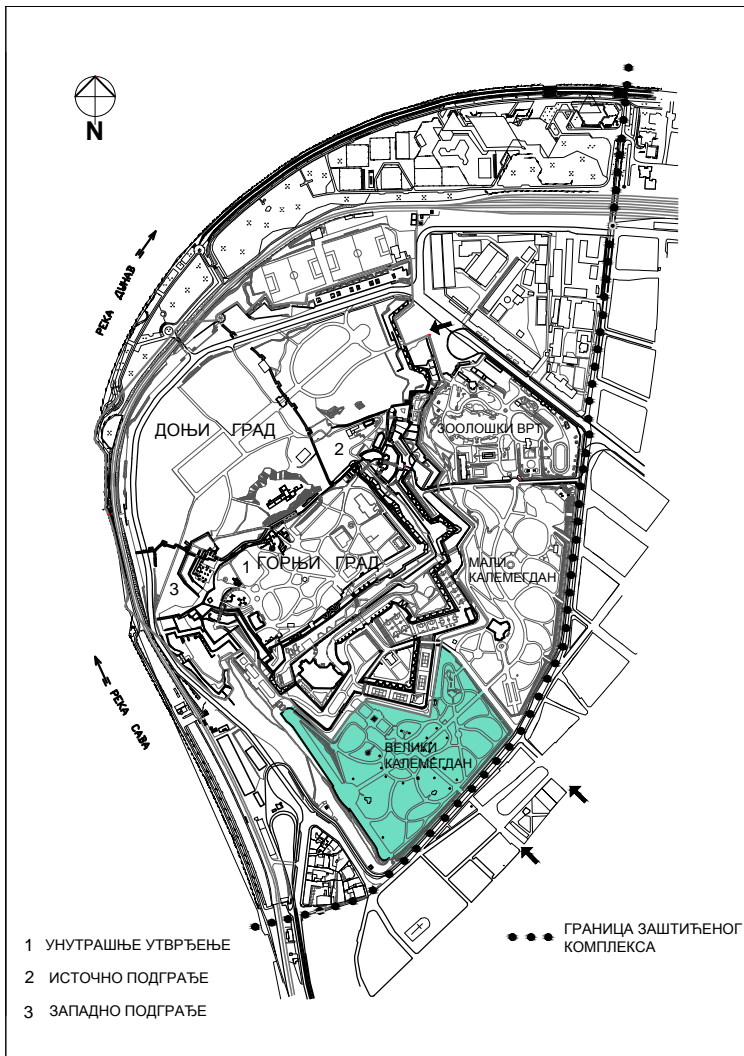
Сл. 3 - ИЗГЛЕД СТЕПЕНИЦА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА
(Колекција М. Јуришића)

МАЛО СТЕПЕНИШТЕ НА САВСКОМ ШЕТАЛИШТУ (У СКЛОПУ ВЕЛИКОГ КАЛЕМЕГДАНА)

Сл. 4 - РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРВОБИТНОГ СТАЊА
(др М. Павловић)

СПОМЕНИЦИ НА ГОРЊЕМ - ВЕЛИКОМ КАЛЕМЕГДАНУ

1

Сл.2 - ФОНТАНА ПРЕ ПОСТАВЉАЊА СКУЛПТУРЕ
(Колекција М. Јуришића)

Сл. 3 - СКУЛПТУРА "БОРБА" У ПАВИЉОНУ НА ИЗЛОЖБИ
У ЛОНДОНУ (Нова Искра 1907. стр.319)

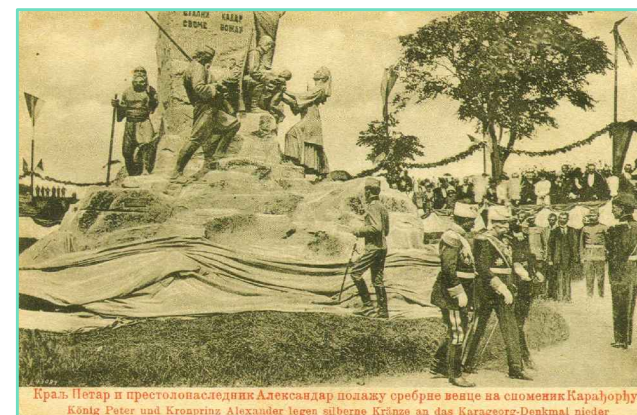

Сл. 4 - ФОНТАНА "РИБАР" (Колекција М.Јуришића)

2

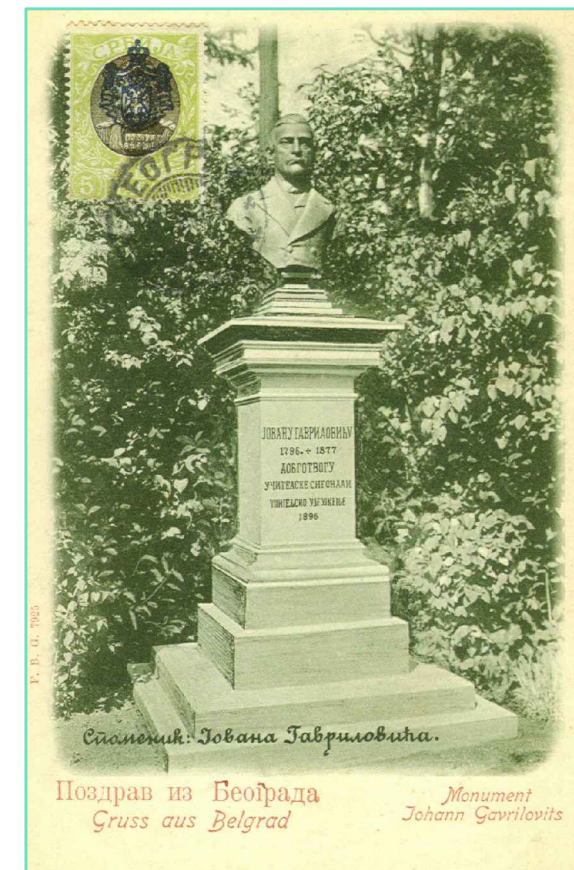

Сл. 5 - СПОМЕНИК КАРАЂОРЂУ
(Вицић, С. 2008. стр. 107)

Сл. 6 - СВЕЧАНОСТ ОТКРИВАЊА СПОМЕНИКА
КАРАЂОРЂУ (Вицић, С. 2008. стр. 107)

3

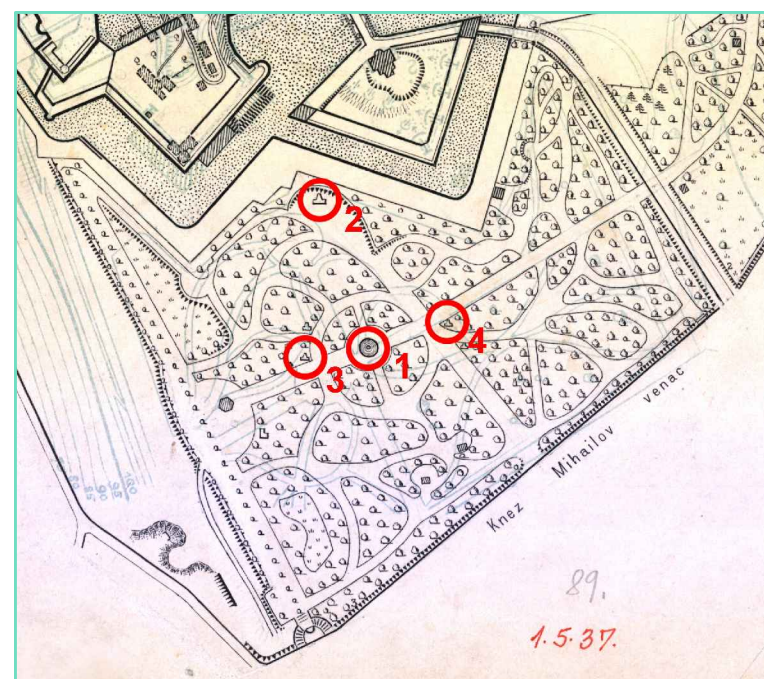

Сл. 7 - СПОМЕНИК ЈОВАНУ ГАВРИЛОВИЋУ
(Вицић, С. 2008. стр. 100)

4

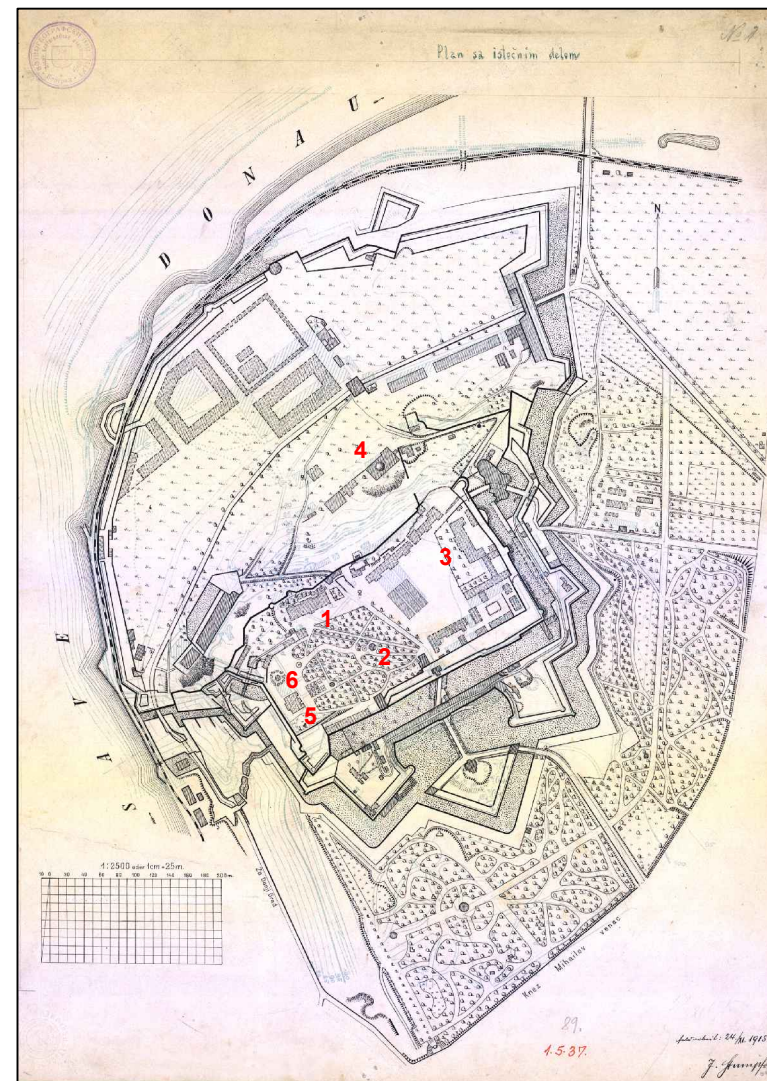

Сл. 8 - СПОМЕНИК ВОЈИСЛАВУ ИЛИЋУ
(Вицић, С. 2008. стр. 100)

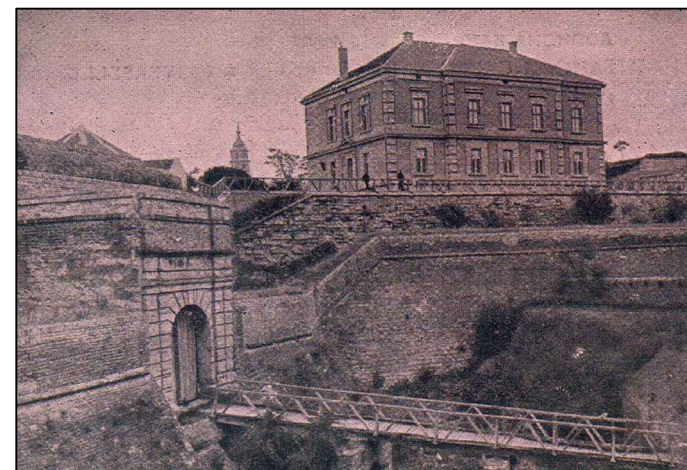

Сл. 1 - ДЕТАЉ ПЛАНА ИЗ 1915. ГОДИНЕ
(Војно-географски институт)

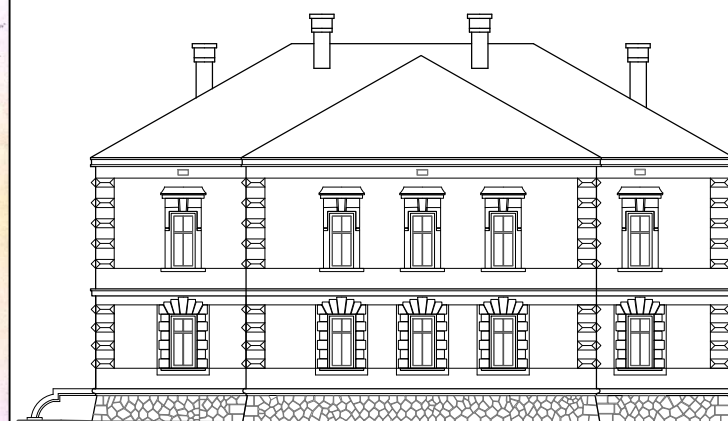
БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА ПРЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сл. 1 ПЛАН ИЗ 1915. ГОДИНЕ (Војногеографски институт)

Сл. 2 - ЗГРАДА НАД ЈУГОЗАПАДНИМ БЕДЕМОМ (Вицић, С. 2008. стр. 102)

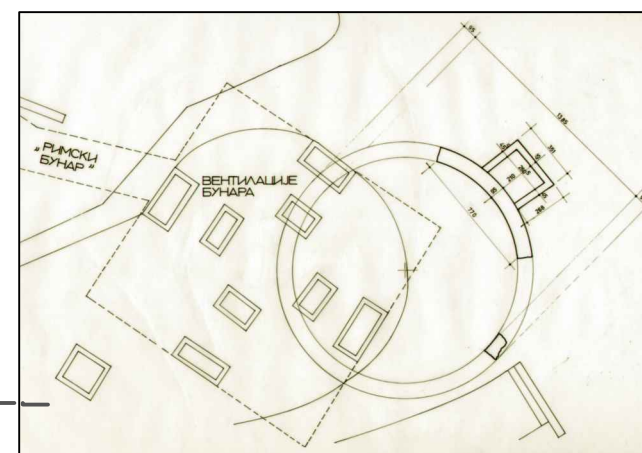
Сл. 3 - ЗГРАДА НАД ЈУГОЗАПАДНИМ БЕДЕМОМ (Реконструкција Нешковић, М. обрадила Милић, О.)

5

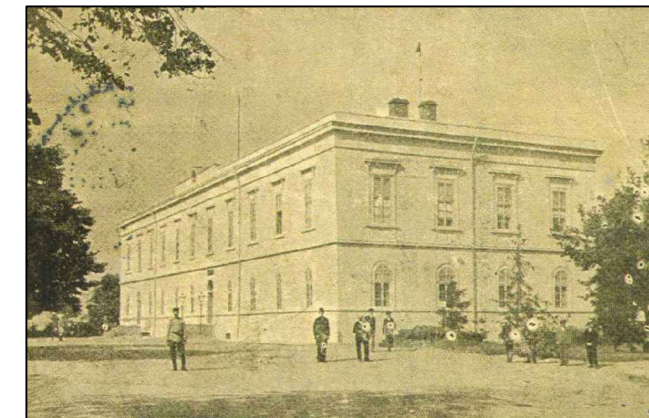

Сл. 4 - ПАВИЉОН ВОЈНОГ МУЗЕЈА (Лажетић, П. 2007. стр. 84)

6

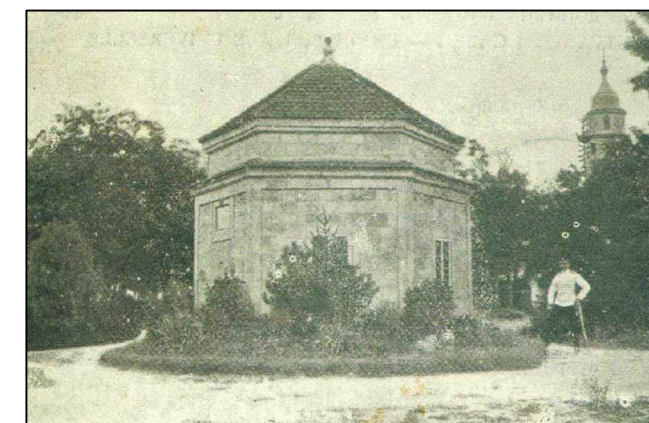

Сл. 5 - ОСТАЦИ ЗГРАДЕ ВОЈНОГ МУЗЕЈА (Снимиле Нешковић М. Васић, Д., ЗЗЗСКГБ)

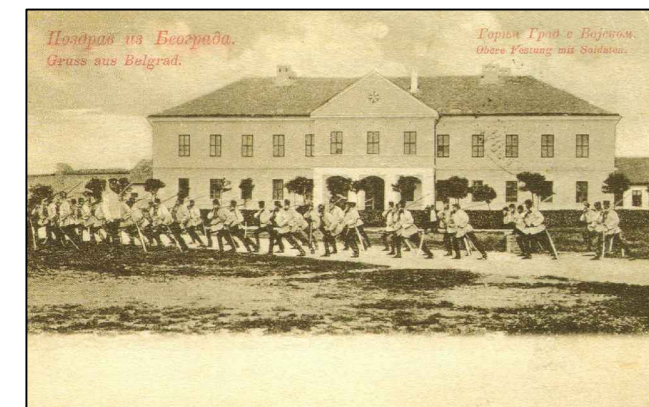
Сл. 6 - ПАШИН КОНАК (Вицић, С. 2008. стр. 103)

2

Сл. 7 - ДАМАД АЛИ ПАШИНО ТУРБЕ (Вицић, С. 2008. стр. 101)

3

Сл. 8 - ОФИЦИРСКА ШКОЛА (Вицић, С. 2008. стр. 96)

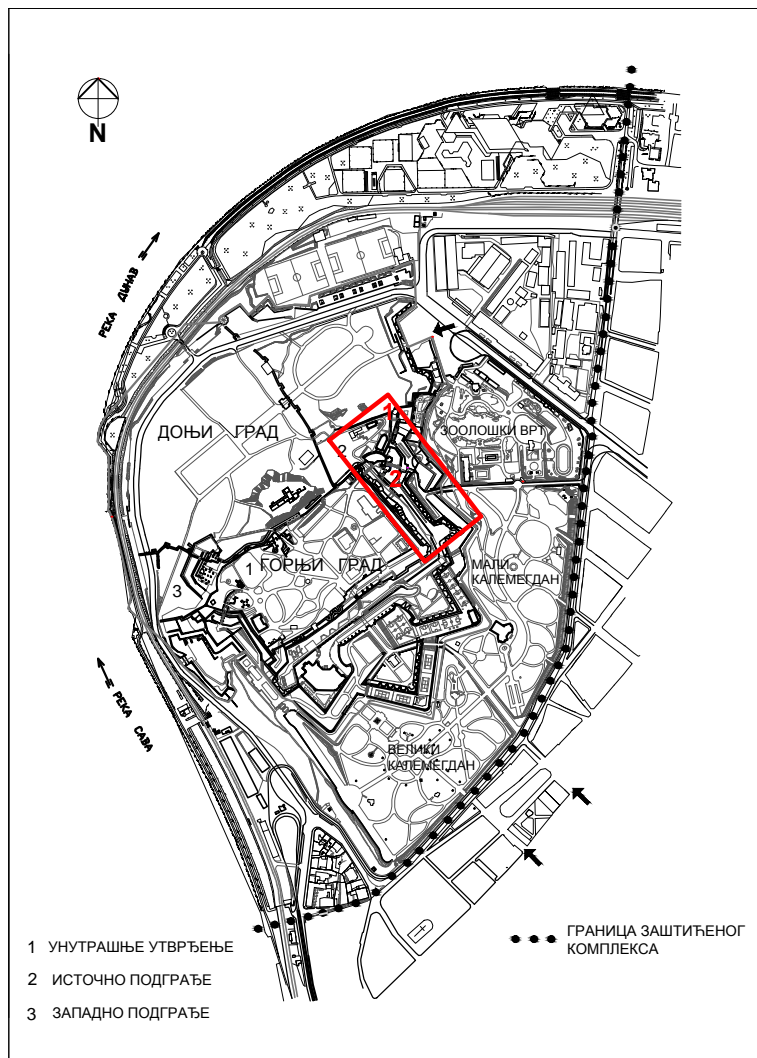
4

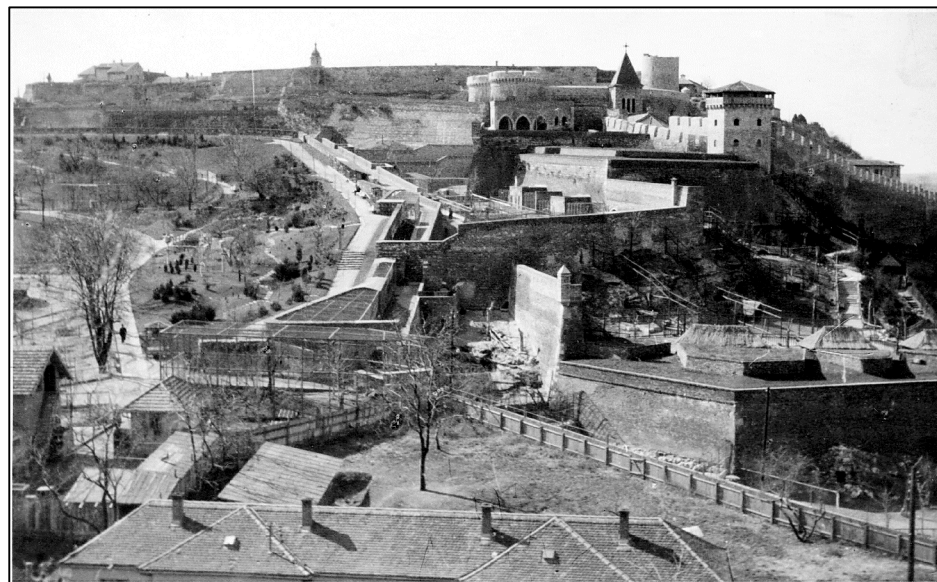
Сл. 9 - АМАМ У ДОЊЕМ ГРАДУ (Вицић, С. 2008. стр. 91)

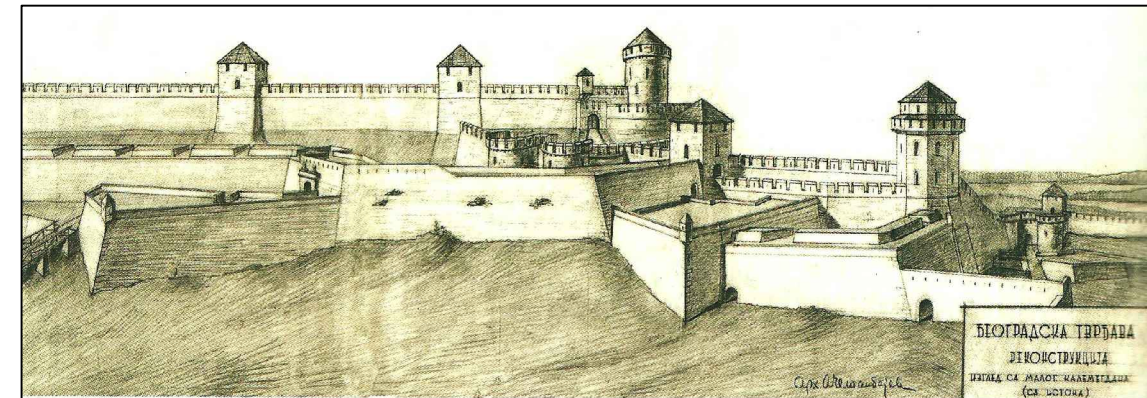
Сл. 10 ИЗГЛЕД БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ ПРЕ 1915. ГОДИНЕ (Вицић, С. 2008. стр. 110-111)

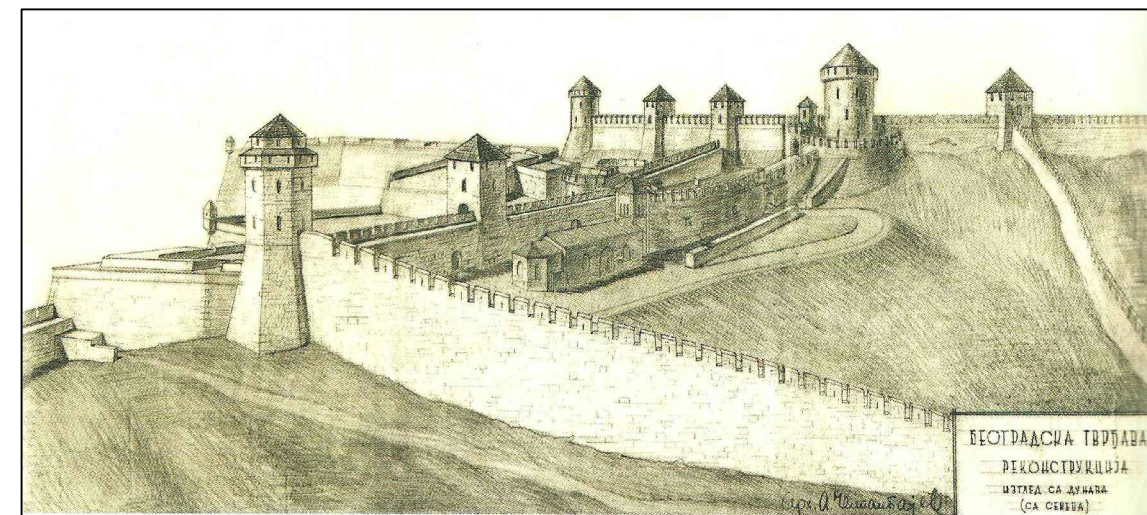
ПРВИ РАДОВИ НА ОБНОВИ ТВРЂАВЕ

Сл. 1 - Североисточни део Тврђаве после радова на рестаурирању и формирању Зоо-врта 1937. године (Колекција М. Јуришића)

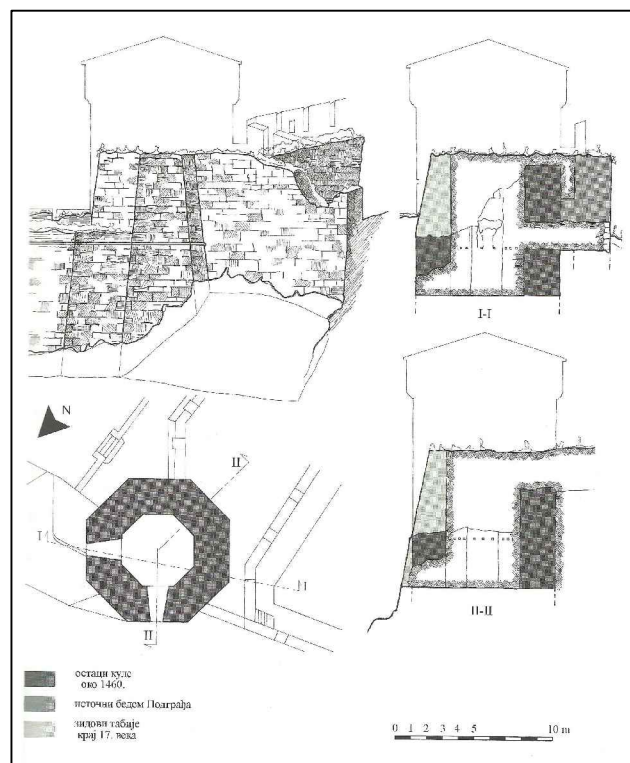

Сл. 2 Идејни пројекат - арх.Четамбајев (Поповић, М. 2011., стр. 14)

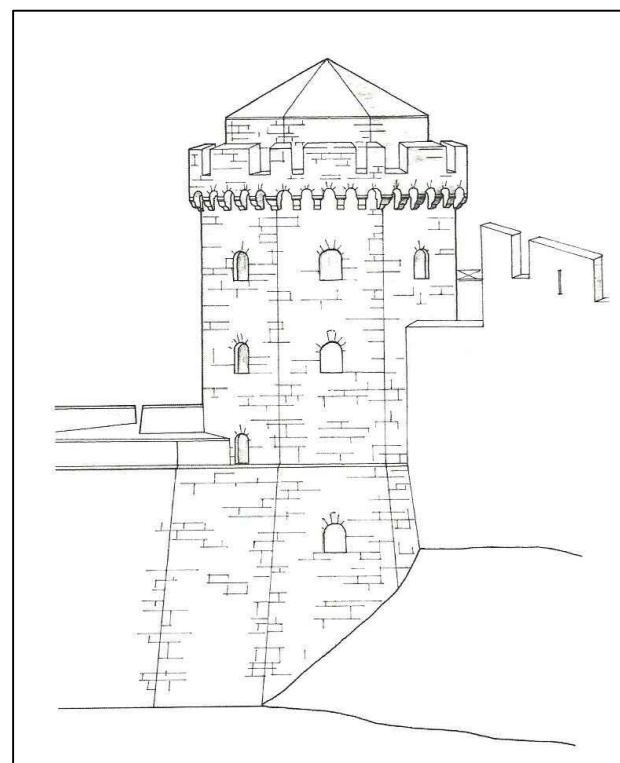

Сл. 3 - Идејни пројекат - арх.Четамбајев (Поповић, М. 2011., стр. 14)

1

Сл. 4 - Стање Јакшићеве куле после откопавања 1936. године (Поповић, М. 2011., стр. 15)

Сл. 5 - Пројекат реконструкције Јакшићеве куле (Поповић, М. 2011., стр. 16)

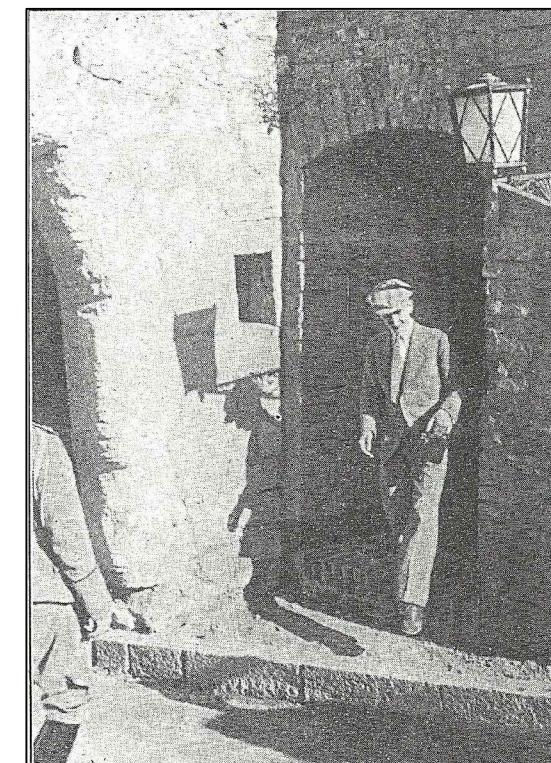
2

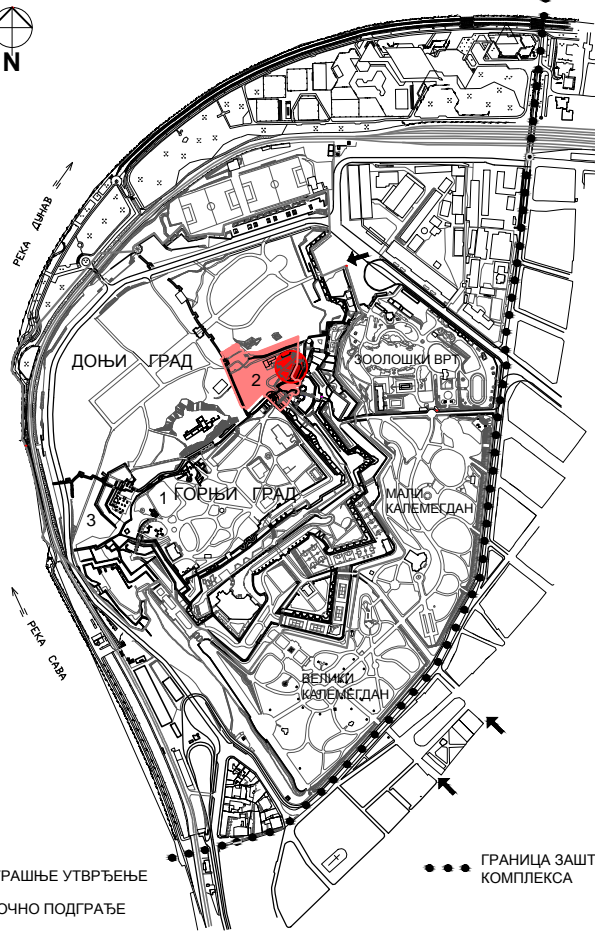
Сл. 6 - Изглед Зиндан капије пре радова на рестаурирању (Колекција М. Јуришића)

Сл. 7 - Њ. В. Краљ Петар II у обиласку радова на рестаурирању Тврђаве, приликом посете новоовореном Зоо-врту, у пролеће 1937. године (БОН 7-8, 1937., стр. 383)

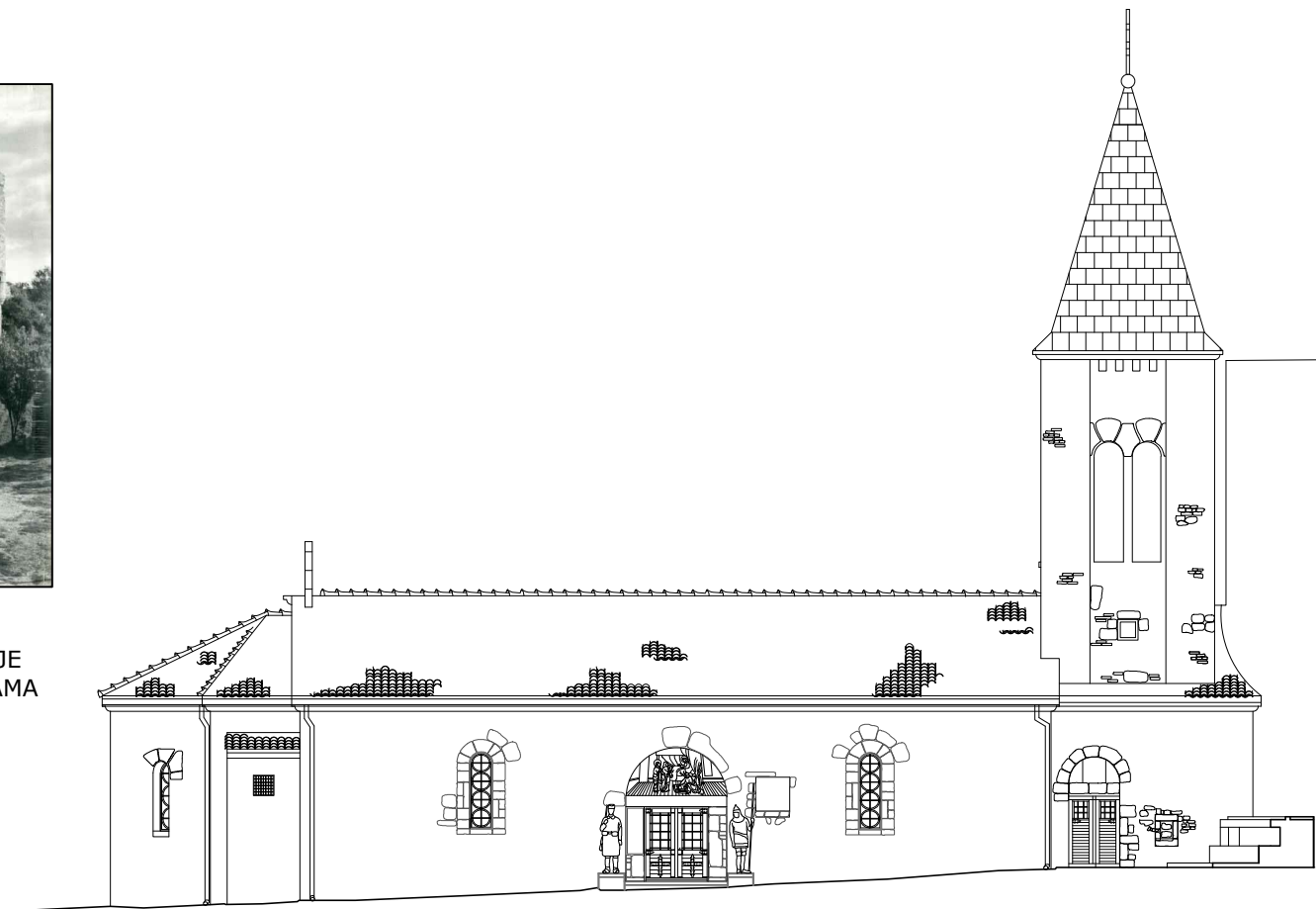
Сл. 8 - Њ. В. Краљ Петар II на изласку из Јужне куле Зиндан капије - привременог музеја (БОН 7-8, 1937., стр. 469)

ЦРКВА РУЖИЦА

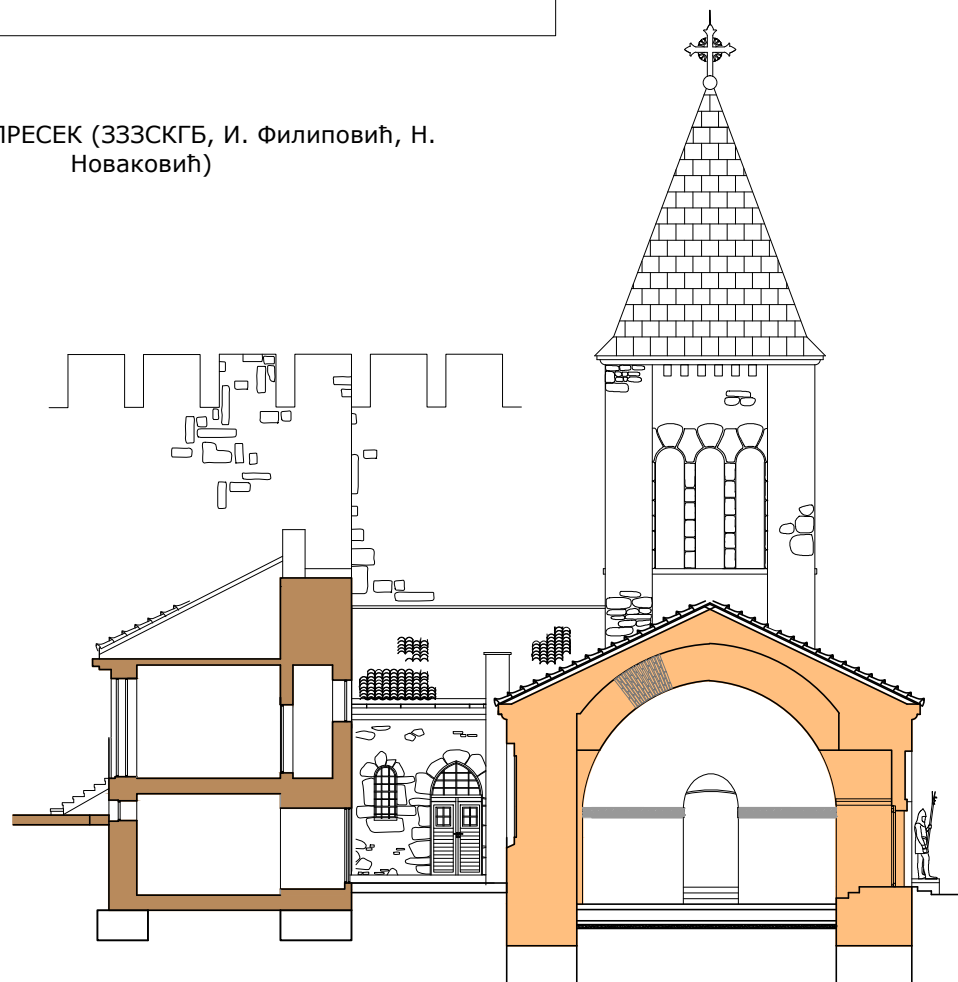

ИЗГЛЕД ЦРКВЕ РУЖИЦЕ ПОСЛЕ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ 1925. ГОД. СА РЕСТАУРИСАНИМ ФОРТИФИКАЦИЈАМА ИСТОЧНОГ ПОДГРАЂА (ИАБ, Zf A-7-2)

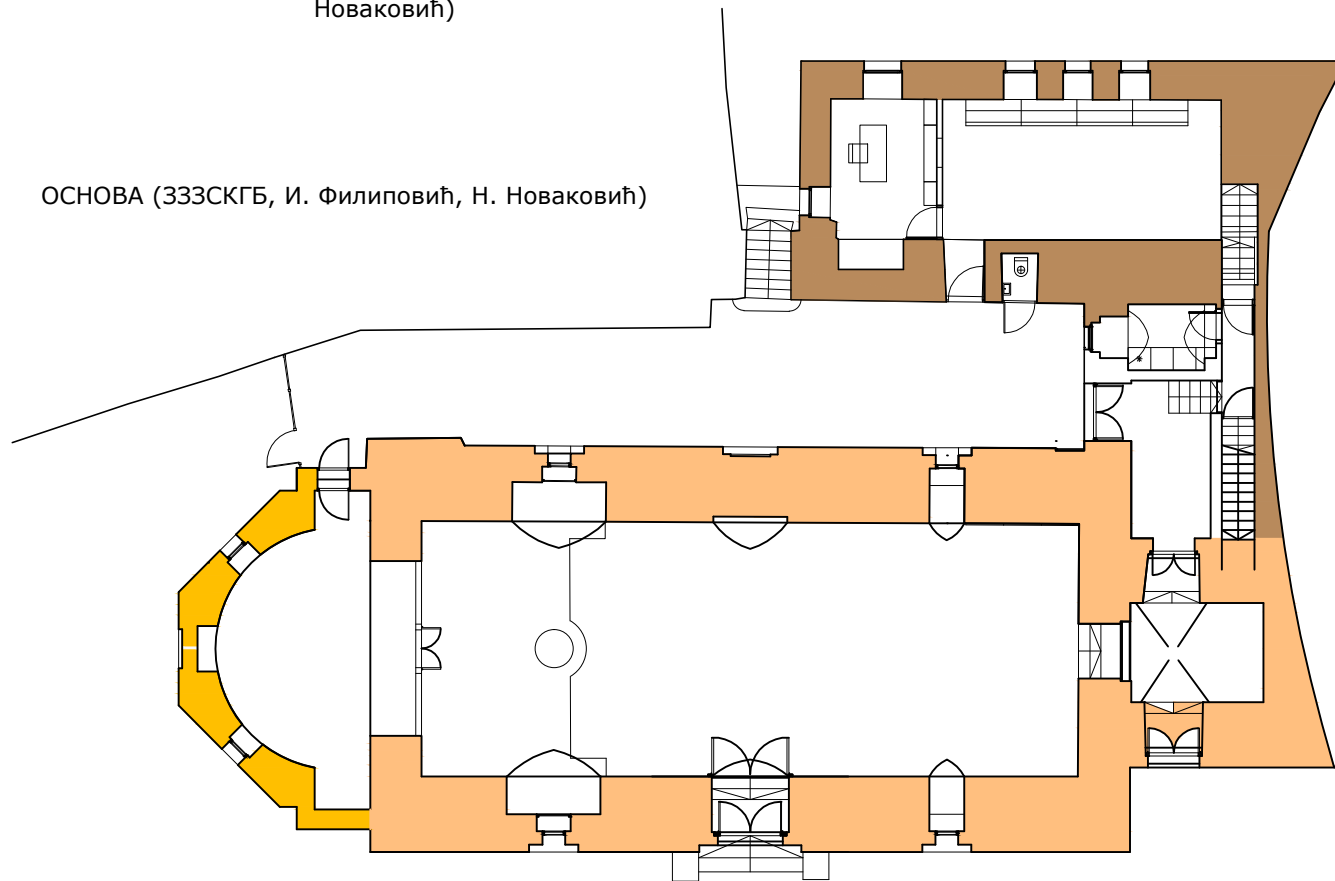

ГЛАВНА ФАСАДА (ЗЗЗСКГБ, И. Филиповић, Н. Новаковић)

ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК (ЗЗЗСКГБ, И. Филиповић, Н. Новаковић)

ОСНОВА (ЗЗЗСКГБ, И. Филиповић, Н. Новаковић)

ДЕЛОВИ СТАРИЈЕ ГРАЂЕВИНЕ-БАРУТНОГ МАГАЦИНА (18.ВЕК)

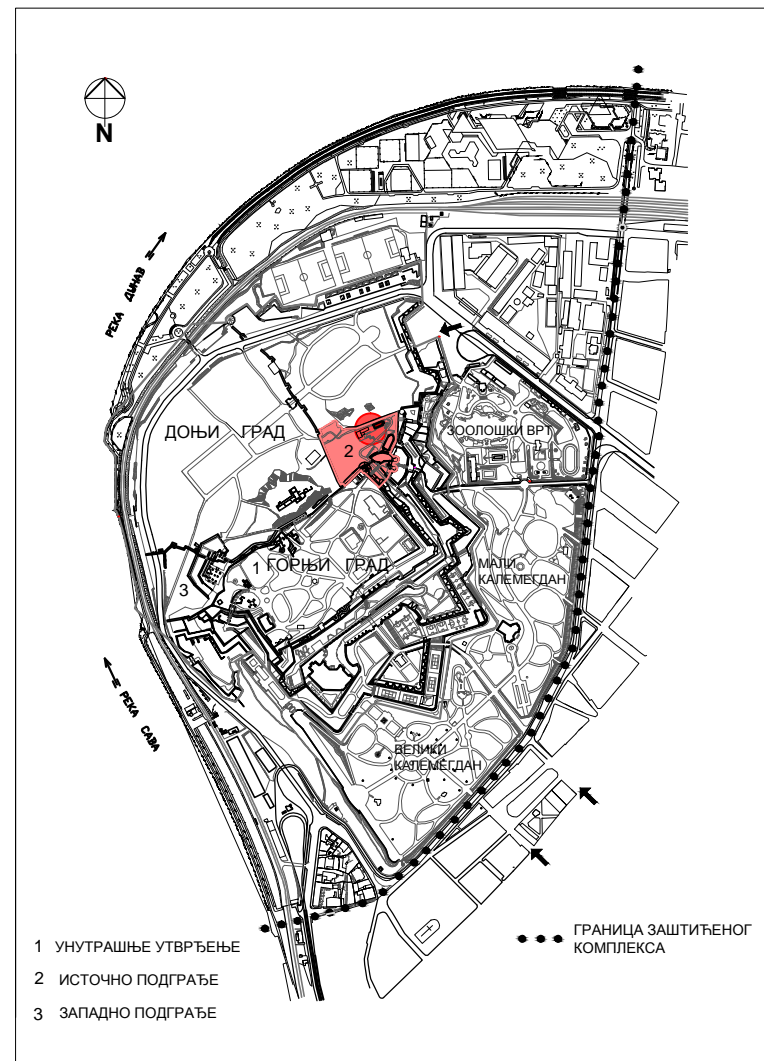
ДОЗИДАНИ ОЛТАРСКИ ПРОСТОР (1867-1925)

ЦРКВЕНА КУЋА

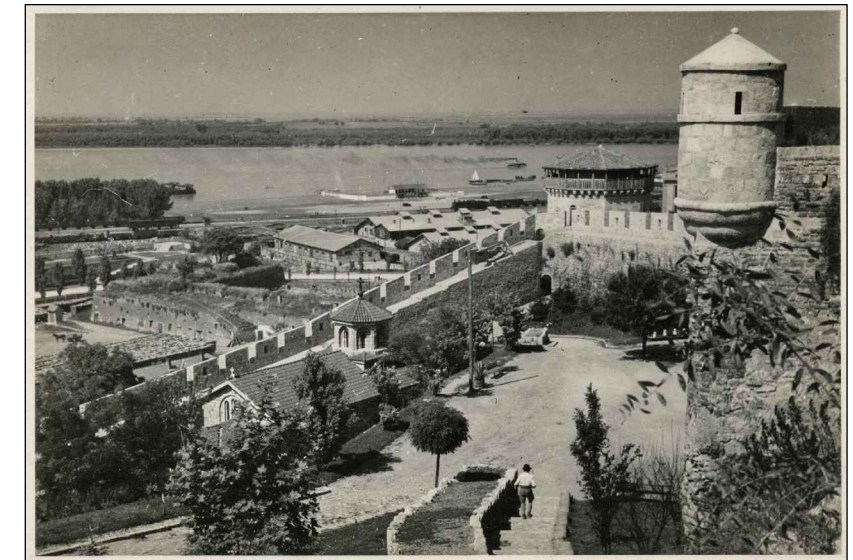
ПРИКАЗ ФАЗА ГРАЂЕЊА (М. Нешковић, обрадила О. Милић)

10m

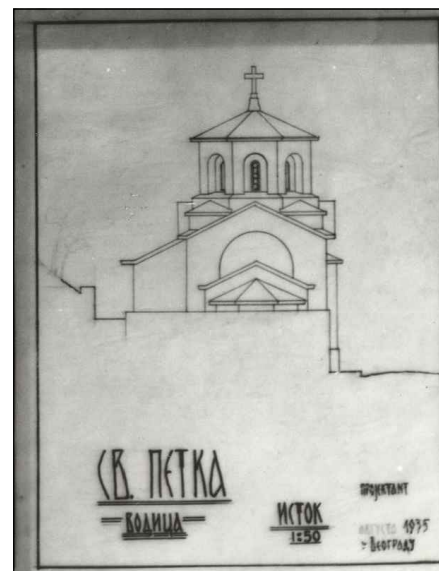
КАПЕЛА СВЕТЕ ПЕТКЕ

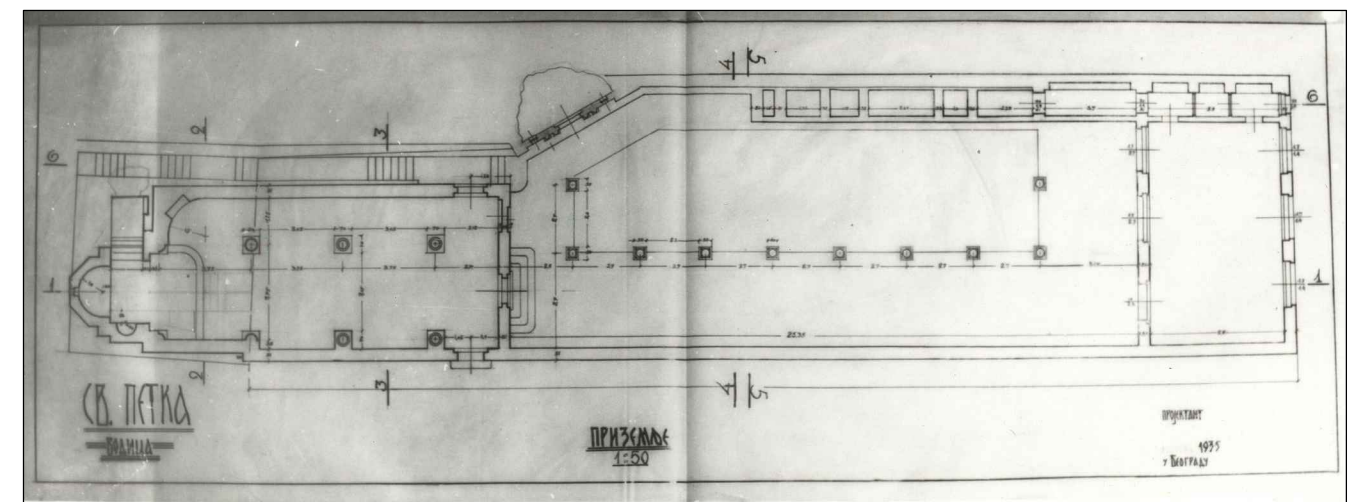
Цртеж сликара Луке Младеновића
(Из документације А. Кадијевића)

ИСТОЧНО ПОДГРАЂЕ И КАПЕЛА СВЕТЕ ПЕТКЕ - ИЗМЕЂУ ДВА РАТА
(Колекција М. Јуришића)

ИСТОЧНИ ИЗГЛЕД
(Из документације А. Кадијевића)

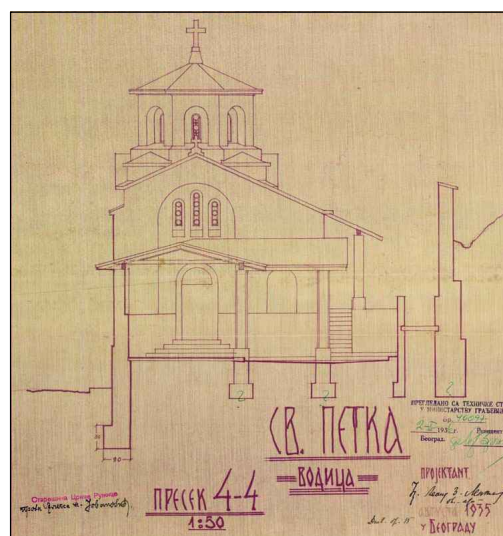
ОСНОВА ПРИЗЕМЉА (Из документације А. Кадијевића)

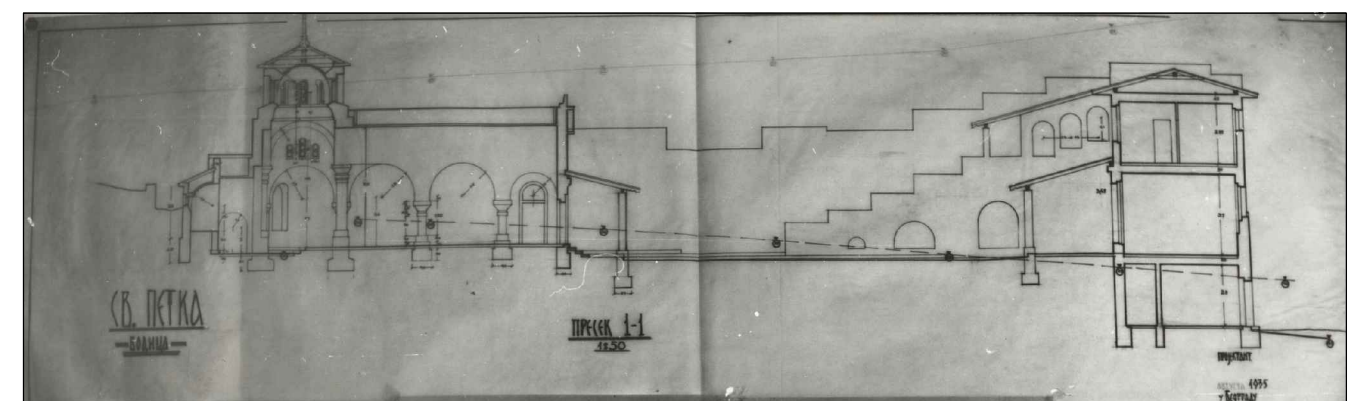
ИЗГЛЕД СТАРЕ КАПЕЛИЦЕНАД ИЗВОРОМ
(Иванчевић, Д. 1970., стр. 131)

Патријарх српски Варнава и Милослав Стојадиновић,
потпредседник Општине града Београда,
испред старе Капеле Св. Петке, 1931 (ИАБ, ЛФ МСП)

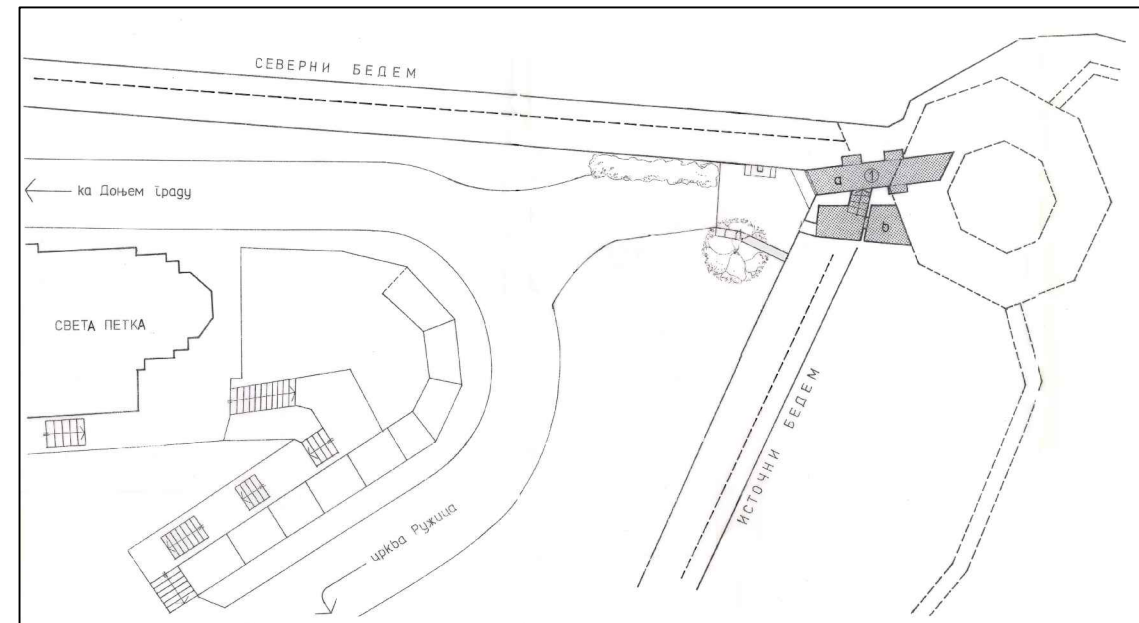
ПРЕСЕК 4-4 (Из документације ИАБ)

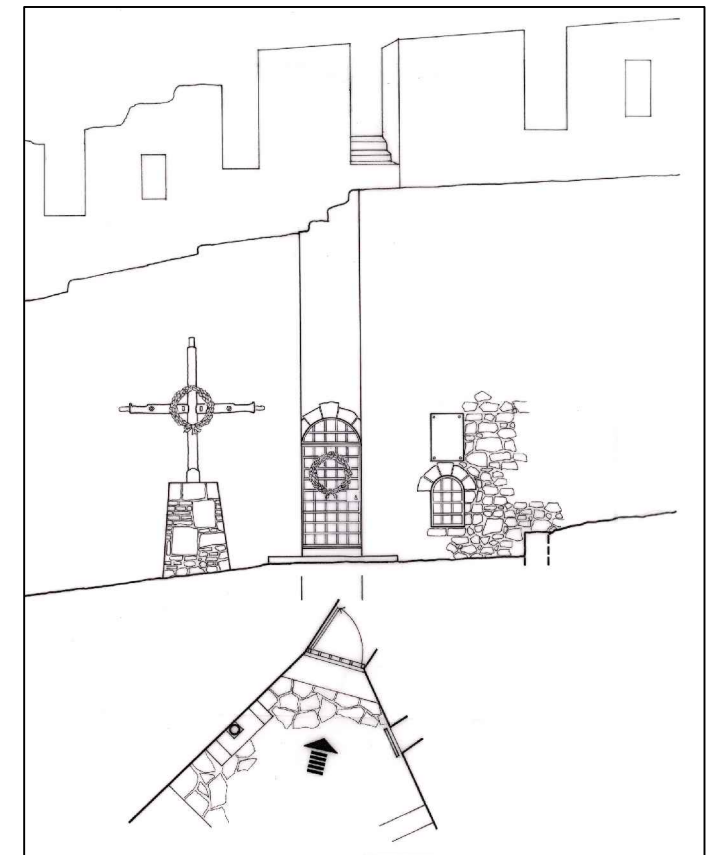
ПОДУЖНИ ПРЕСЕК (Из документације А. Кадијевића)

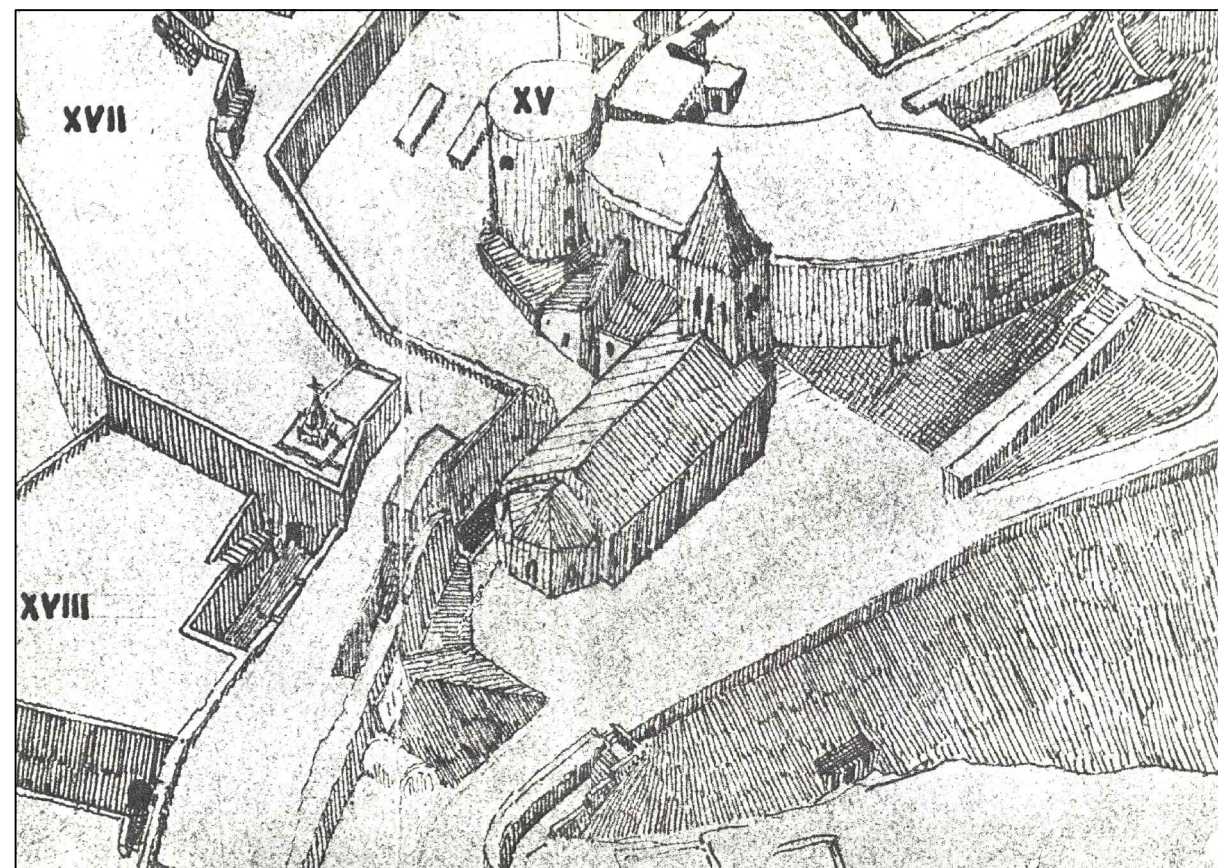
КОСТУРНИЦА БРАНИЛАЦА БЕОГРАДА 1914 - 1918 У ИСТОЧНОМ ПОДГРАЂУ

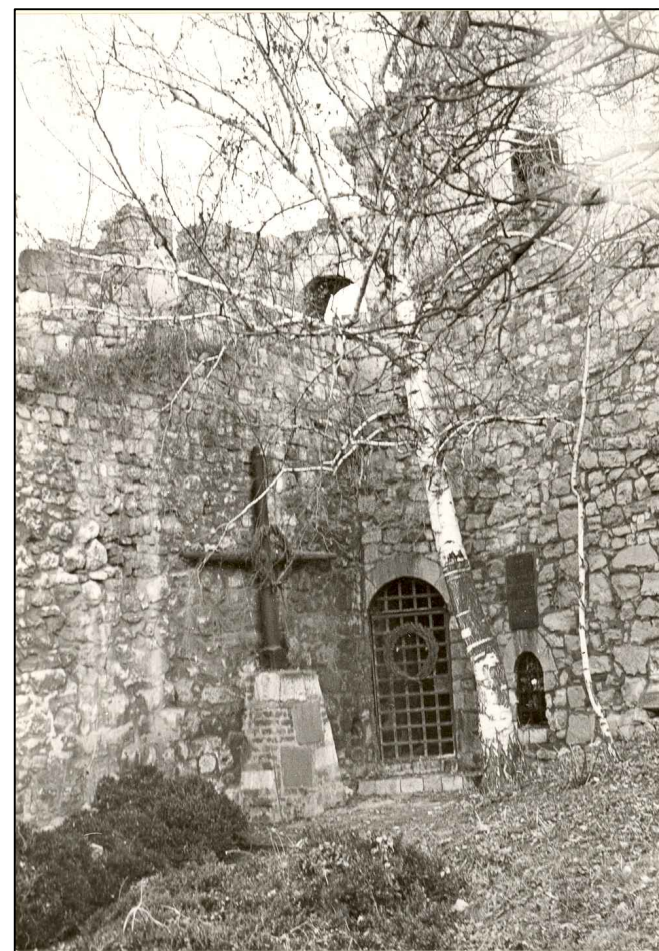
Сл. 1 - ОСНОВА КОСТУРНИЦЕ У ПОДНОЖЈУ ЈАКШИЋЕВЕ КУЛЕ (М. Нешковић, ЗЗЗСКГБ)

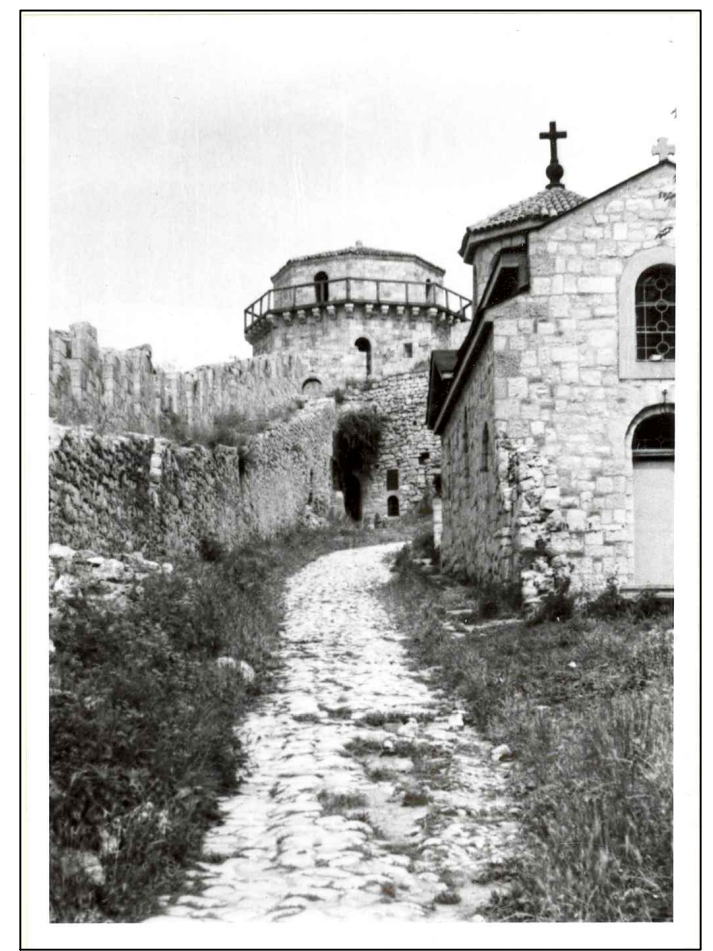
Сл. 2 - РАЗВИЈЕНИ ИЗГЛЕД (М. Нешковић, ЗЗЗСКГБ)

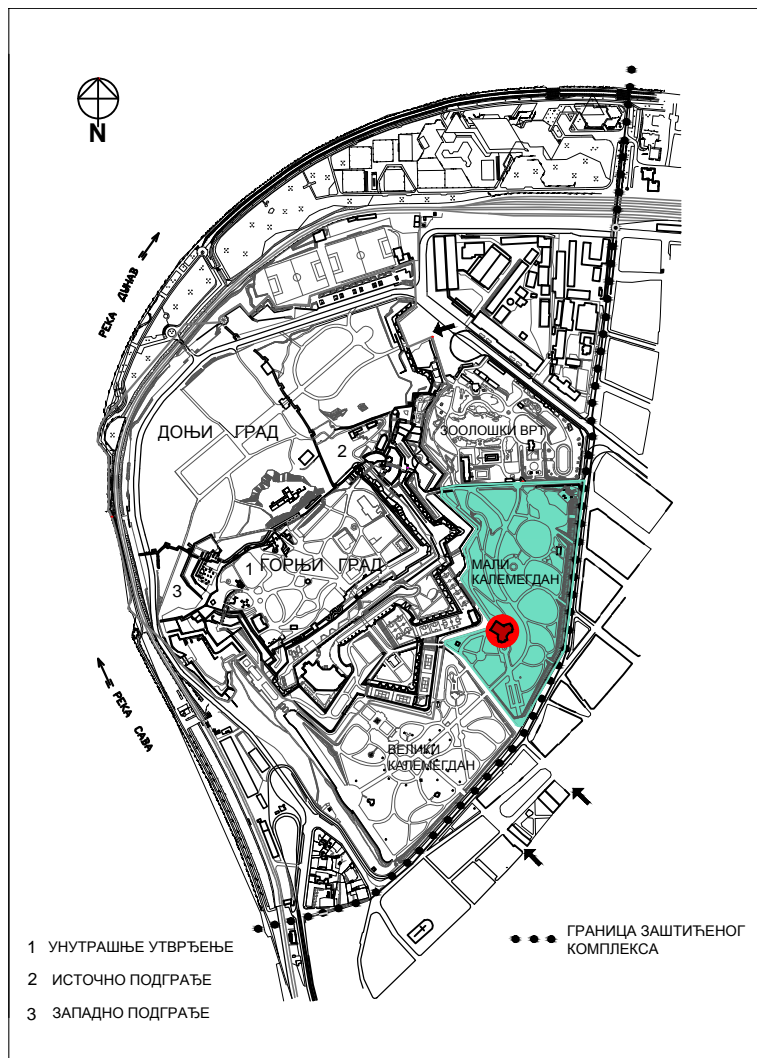
Сл. 3 - ПРВОБИТНА ЛОКАЦИЈА - ИЗНАД ЦРКВЕ РУЖИЦЕ (ЗЗЗСКГБ)

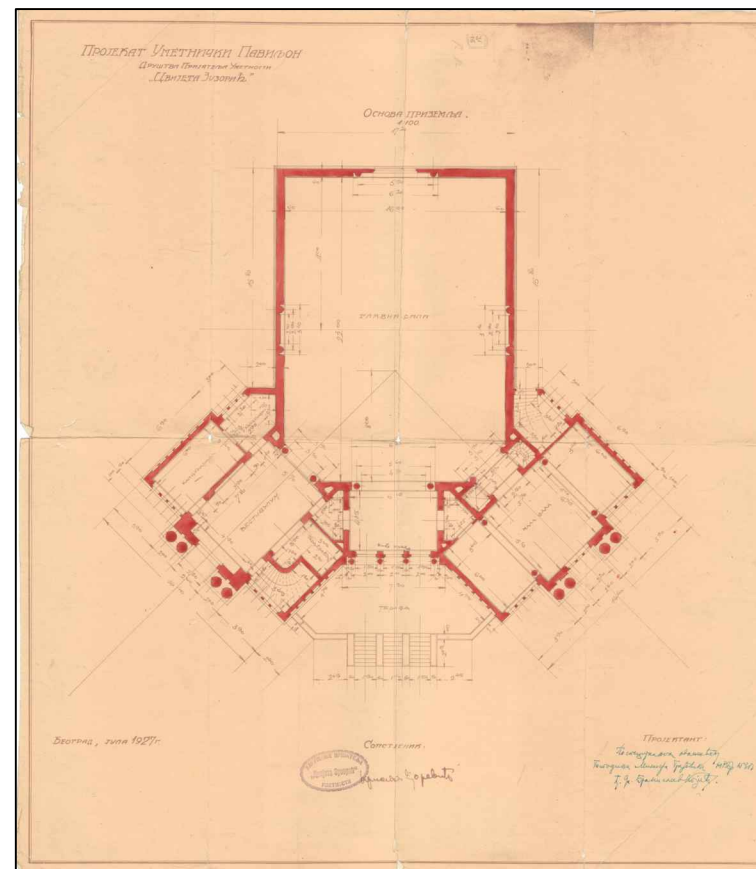
Сл. 4 - ПРИЛАЗ КОСТУРНИЦЕ - стање крајем 20. века (ЗЗЗСКГБ)

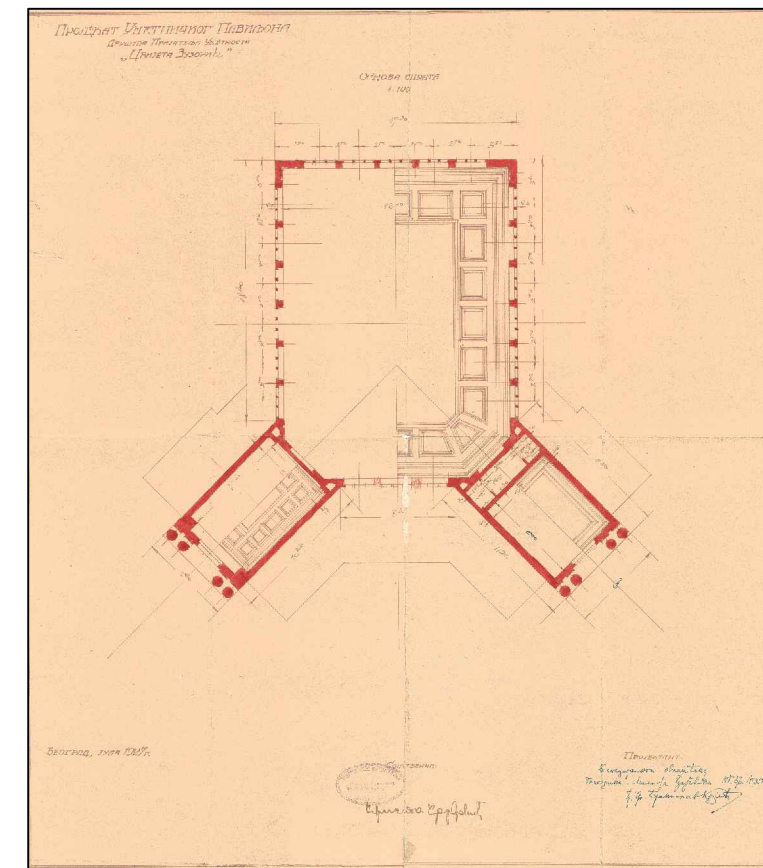
Сл. 5 - ОПШТИ ИЗГЛЕД - стање крајем 20. века (ЗЗЗСКГБ)

УМЕТНИЧКИ ПАВИЉОН "ЦВИЈЕТА ЗУЗОРИЋ" НА МАЛОМ КАЛЕМЕГДАНУ

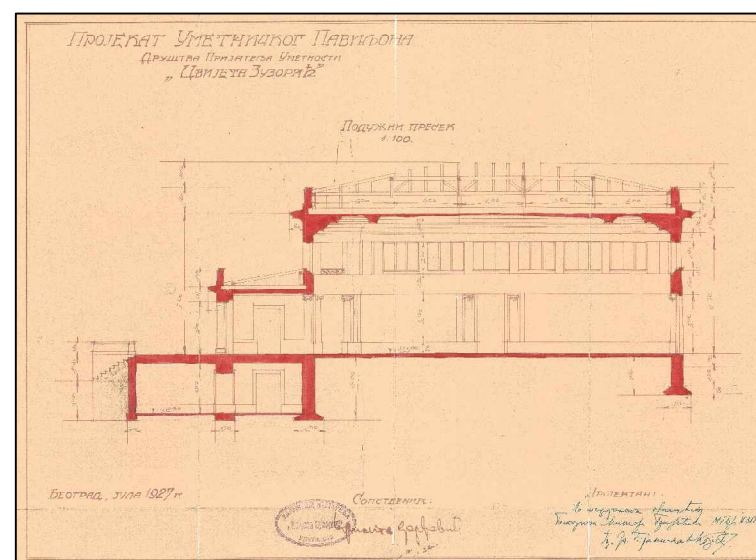
Сл.2 - ОСНОВА ПРИЗЕМЉА - Б. КОЈИЋ (ИАБ, Ф XVI-19-1927)

Сл.4 - ОСНОВА СПРАТА - Б. КОЈИЋ (ИАБ, Ф XVI-19-1927)

Сл.3 - ПОДУЖНИ ПРЕСЕК - Б. КОЈИЋ (ИАБ, Ф XVI-19-1927)

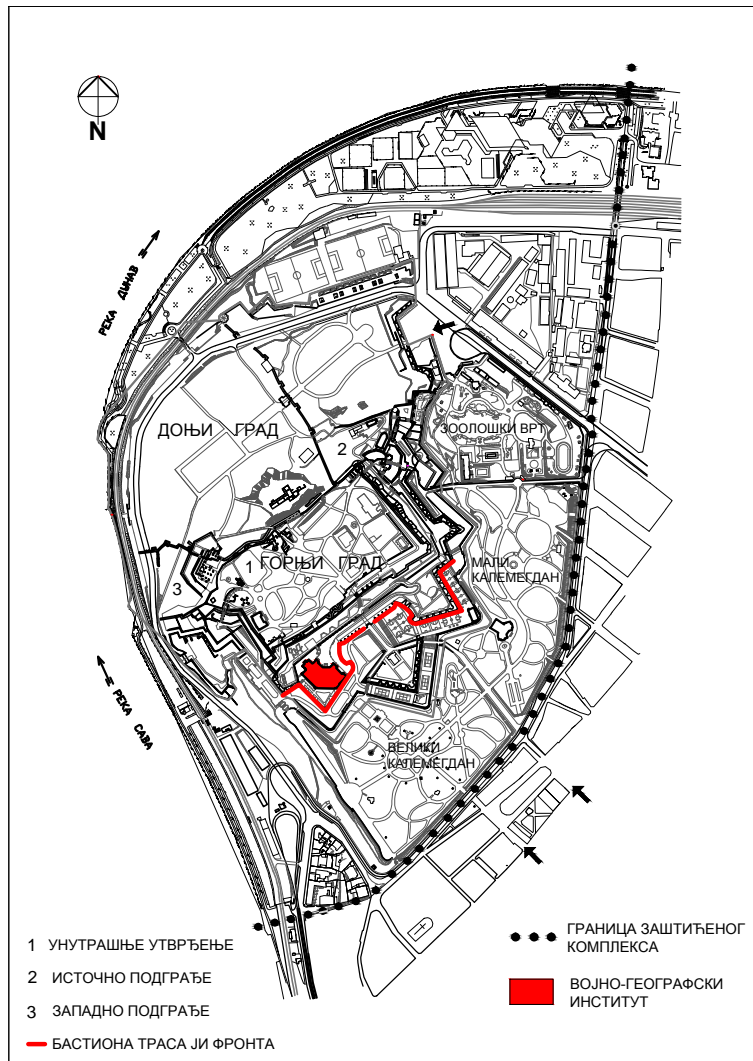
Сл.1- ПОГЛЕД ИЗ ВАЗДУХА (www.e-novine.com/.../52759-Prohujalo-vihorom.html)

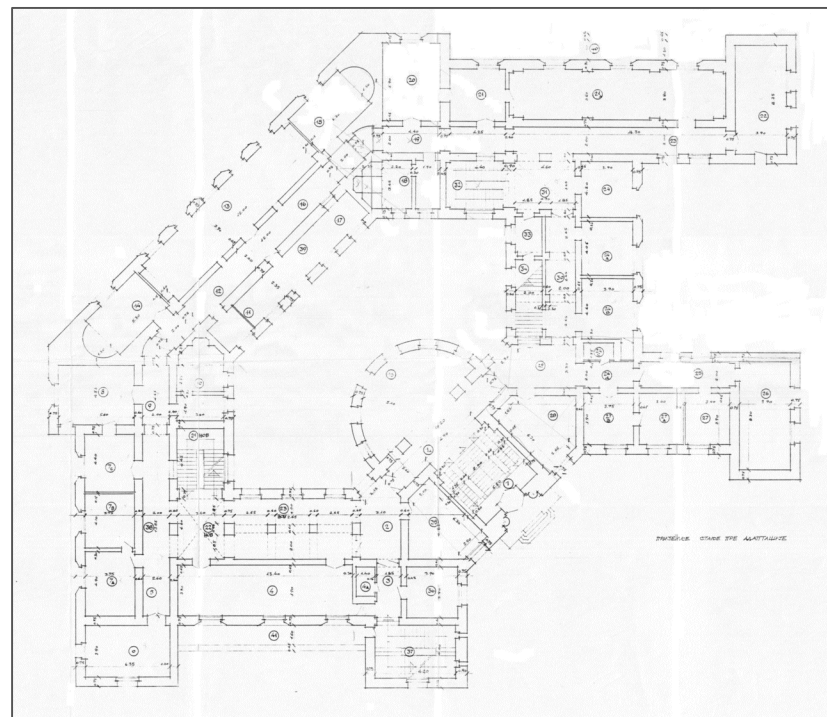
Сл.5 - ОПШТИ ИЗГЛЕД ИЗ ПАРКА (Колекција М. Јуришића)

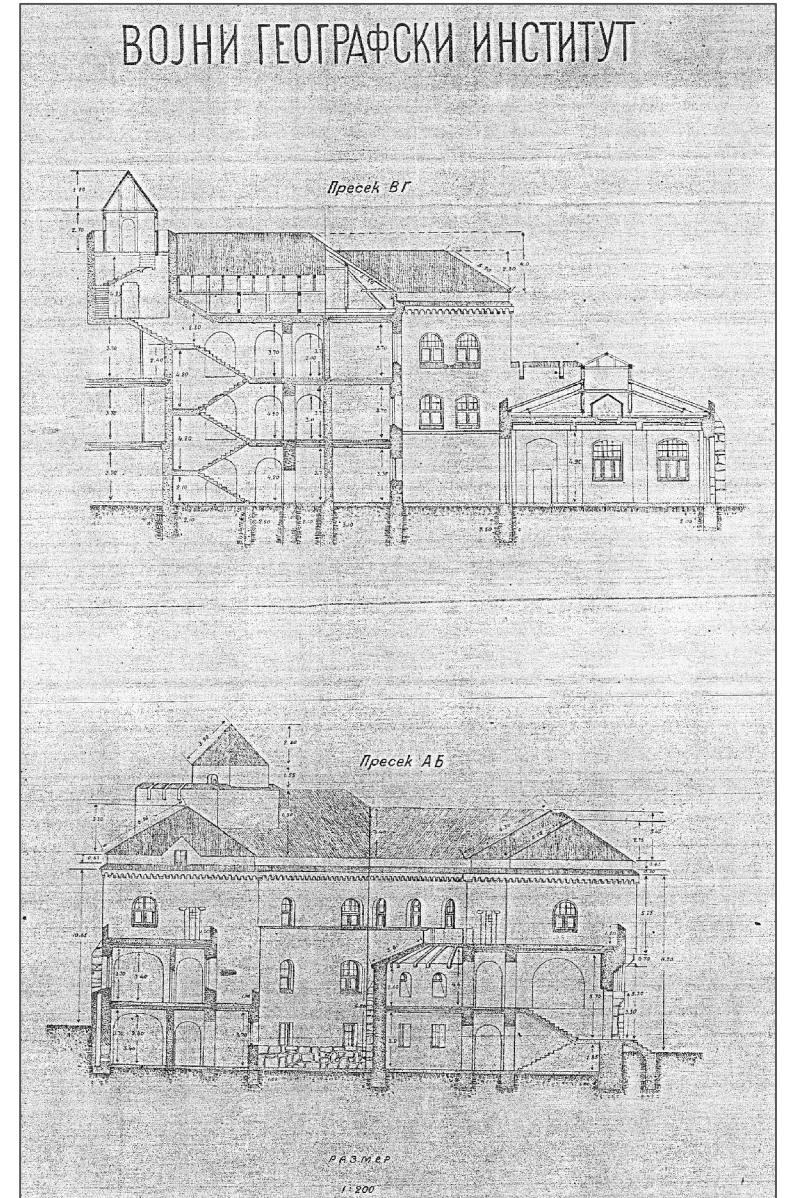
Сл.6 - ЦРТЕЖ ГЛАВНЕ ФАСАДЕ
(beogradskonasledje.rs/kd/zavod/stari_grad/umetnicki_paviljon_cvijeta-zuzoric.html)

Сл. 1 - ПОГЛЕД ИЗ ВАЗДУХА (Колекција М. Јуришића)

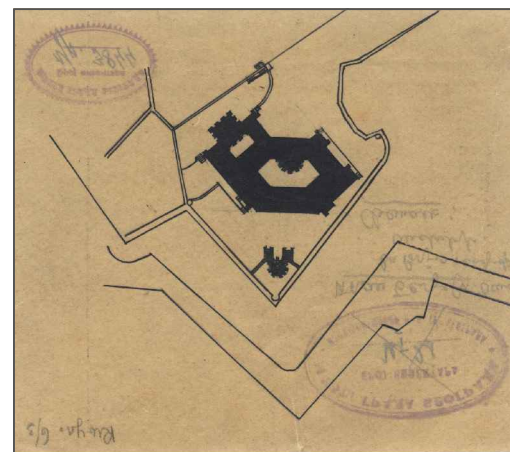
Сл. 2 - ОСНОВА (ЗЗЗСКГБ)

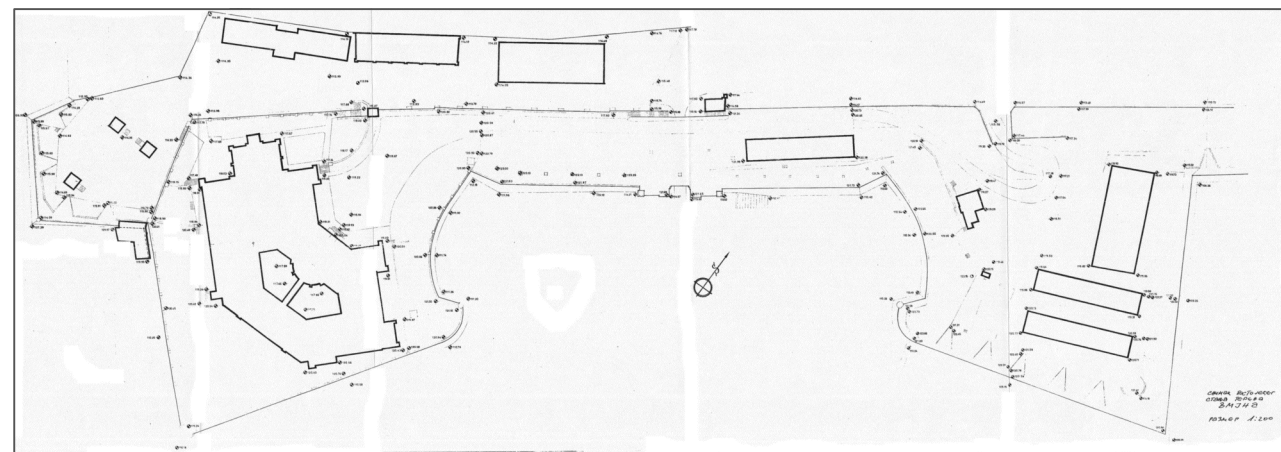
Сл. 3 - ПРЕСЕЦИ: А-Б и В-Г (ЗЗЗСКГБ)

Сл. 4 - ПОГЛЕД НА ВОЈНО ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ СА ВЕЛИКОГ КАЛЕМЕГДАНА (Колекција М. Јуришића)

Сл. 5 - СИТУАЦИОНИ ПЛАН (МГБ, Ур 3844)

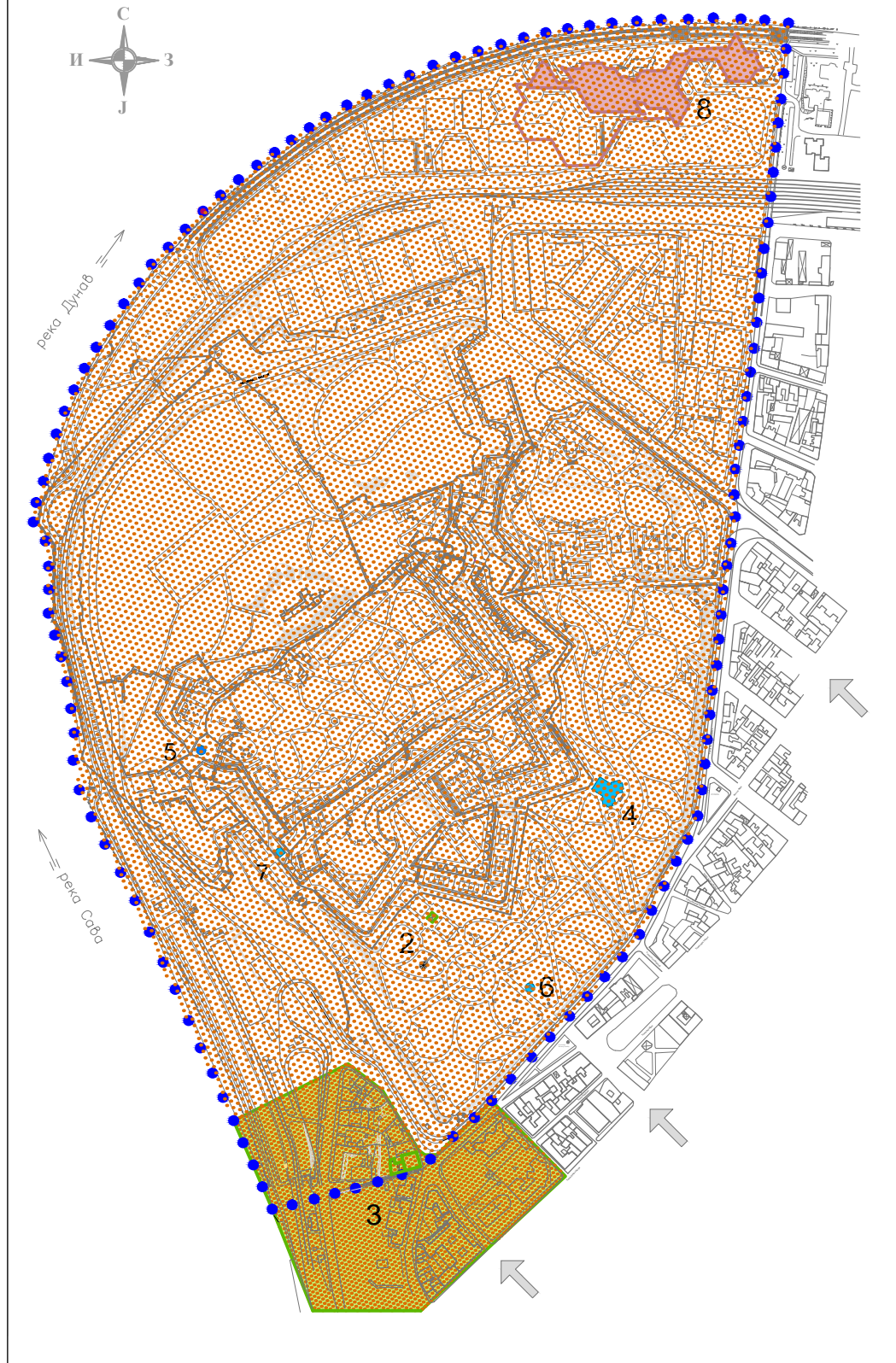

Сл. 6. СИТУАЦИОНИ ПЛАН (ЗЗЗСКГБ)

Сл. 7 - ПОГЛЕД НА ВОЈНО ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ СА КАЛЕМЕГДАНСКЕ ТЕРАСЕ (Колекција М. Јуришића)

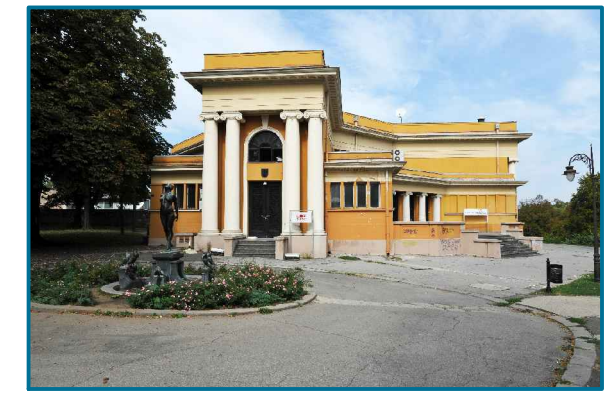
СТАТУС ПРОСТОРА И ОБЈЕКТА

- Београдска тврђава - непокретно културно добро од изузетног значаја
- Непокретна културна добра од великог значаја
- Непокретна културна добра
- Добра под претходном заштитом

1 Београдска тврђава - споменик културе

4 Уметнички павиљон "Цвијета Зузорић" споменик културе

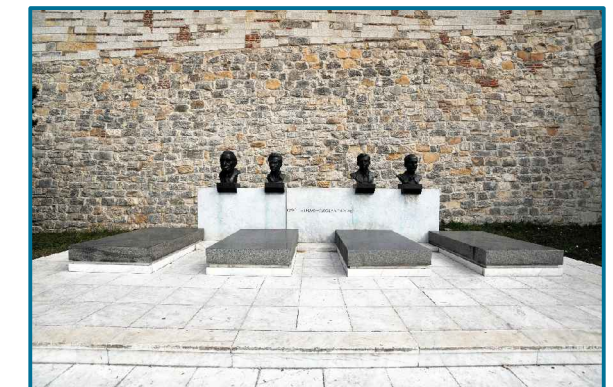
2 Споменик захвалности Француској споменик културе

5 Споменик Победнику споменик културе

6 Место предаје кључева 1867. године знаменито место

7 Гробница народних хероја на Калемегдану споменик културе

3 Косанчићев Венац просторна културно - историјска целина

8 Спортски центар "Милан Гале Мушкатировић" добро под претходном заштитом

ХРОНОЛОГИЈА УВОЂРЊА НОВИХ САДРЖАЈА

ТРАНСФОРМИСАЊЕ ТВРЂАВЕ У ЈАВНИ ГРАДСКИ ПРОСТОР

1867-1914

● ЦРКВА РУЖИЦА

1 ГОРЊИ (ВЕЛИКИ) КАЛЕМЕГДАН

2 ЗАПАДНИ ДЕО ГОРЊЕГ ГРАДА

3 ДОЊИ (МАЛИ) КАЛЕМЕГДАН

4 ОПШТИНСКИ РАСАДНИК

5 "ОСУЂЕНИЧКА БАШТА"

● МАЛЕ СТЕПЕНИЦЕ

■ САВСКО ШЕТАЛИШТЕ

▬ РЕГУЛАЦИЈА ВАРОШКИХ БЛОКОВА

⋯ КОМУНИКАЦИЈА КРОЗ ДОЊИ ГРАД
(ВЕЗА САВСКОГ И ДУНАВСКОГ КРАЈА)

▬ ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРИГА

ТРАНСФОРМИСАЊЕ ТВРЂАВЕ У ЈАВНИ ГРАДСКИ ПРОСТОР ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

ГОРЊИ (ВЕЛИКИ) КАЛЕМЕГДАН

ФОРМИРАЊЕ ГЛАВНЕ АЛЕЈЕ

САВСКО ШЕТАЛИШТЕ

КАЛЕМЕГДАНСКА ТЕРСА

УРЕЂЕЊЕ РОВА ИСПРЕД БАСТИОНА I

ДОЊИ (МАЛИ) КАЛЕМЕГДАН

ЦВИЈЕТА ЗУЗОРИЋ

ПРИЛАЗ ПАВИЉОНУ "ЦВИЈЕТА ЗУЗОРИЋ"

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ЗАПАДНИ ДЕО ГОРЊЕГ ГРАДА

ЗГРАДА ГРАДСКОГ ЗЕЛЕНИЛА

ЗООЛОШКИ ВРТ

ЦРКВА РУЖИЦА

КАПЕЛА СВЕТЕ ПЕТКЕ

КОСТУРНИЦА

МАЛЕ СТЕПЕНИЦЕ

ЖЕЛЕЗНИЧКА ПРИГА

1 - УЛАЗ ИЗ КНЕЗ МИХАИЛОВЕ УЛИЦЕ

2 - УЛАЗ ИЗ УЗУН МИРКОВЕ УЛИЦЕ

3 - КАРАЂОРЂЕВА КАПИЈА

4 - КРАЉ КАПИЈА

5 - СТАМБОЛ КАПИЈА

6 - СПОЉНА СТАМБОЛ КАПИЈА

ПРИЛОГ 1: Текст Фермана о предаји Градова

„Превод фермана Његовог Величанства Султана Абдул Азиса

ЊЕГОВОЈ СВЕТЛОСТИ КЊАЗУ СРБСКОМ МИХАИЛУ М. ОБРЕНОВИЋУ Ш.

Пошто овај мој високиј знак буде приспео, нека је у знању садањем српском владоцу Књазу Михаилу, како мени одвећ на срцу лежи, да се безбедност грађана и спокојство Србије, која је саставниј део моје царевине одржи и умножи; и према томе нужно је, да се градови у Србији, као: Београд, Фетислам, Смедерево и Шабац свагда у добром стању и на начин сходан за безбедност грађана обдрже; но имајући тврдо убеђење да ћеш ти и уобште цео србски народ, који је својствима верности и лојалности обдарен, ове градове по мојој жељи чувати и с њима добро управљати. Ја сам сада за сходно нашао, да се управа означени градова теби и србској војсци повери с тим, да се одсада на бедемима и кулама њијовим поред моје царске заставе вије и србска застава. Ја сам уверен да ћеш ти и народ србски моћи достојно оценити ово решење, које је јвниј и фактичниј доказ мога благовољења и поверења према теби и народу србском, да ће влада србска подпуно и свагда испуњавати обвезаности, које она има према сизереном двору и да ћете бодро настојавати да се означени градови сачувају.

Обзнањујући ово решење, којим се управа ти градова на означениј начин теби поверава, додајем, да се има предходно изискати од моје владе саизвољење, кад би се имала предузети на њима какова преиначења.

Овај мој царски налог одпуштен је и теби дат петого дана месеца Зилхице хиљаду двеста осамдесет треће године. - Двадесет девог марта хиљаду осам стотина шесдесет седме године“.

Превод фермана преузето из: Илић-Агапова, М. (2002). *Илустрована историја Београда*, Београд: ДЕРЕТА, Библиотека града Београда, стр. 281-282.

ПРИЛОГ 2: Програм церемоније поводом читања Фермана, објављен 5. априла 1867. године:

„Сутра у 10 сати биће предаја градова по овоме програму:

ПРОГРАМ

Церемоније, која ће се држати приликом читања царског фермана, по коме се замењују у градовима у Србији посаде турске са посадама србским. Четвртак 6. Априла 1867. год.

У 10 сатиј један батаљон турскиј у пуној форми са војеном музиком постројиће се у две врсте на 20 до 30 корака десно од трибуне, која ће бити подигнута на калемејдану. Један батаљон србскиј постројиће се на истиј начин с леве стране трибуне, лицем окренут турском батаљону. Официри турски од капетана до подпоручника, који нису у строју батаљоном, постројиће се на левом крилу свог батаљона, а сви официри србски, који нису у строју, стаће у две врсте на десном крилу батаљона србског. Од ови официра одвојиће се онолико колико буде турскиј официра, који нису у строју, те ће с леве стране пратити Књаза у град београдскиј.

Десно од Књаза стаће у једној линији митрополит, президент министерства, президент совјета и министри, а за овима совјетници и остали чиновници вишиј надлежateljства. Између официра турскиј и министра стајаће Н. Е. Паша, на челу свог генерал-штаба. На левој страни Књаза стајаће министар војениј са својим штабом и ађутантима Његове Светлости.

Иза овиј разниј линија стајаће грађанство у колико то простор места дозволи. Позади трибуне један ред жандарма у полукругу затвориће пролаз и оставиће само место за коње књажеве, пашине и другиј виши официра одређени за спровод Његове Светлости у град, као и за кола министра и совјетника. Два реда шилбока жандармеријски обдржаваће слободан пролаз од 40 корака ширине од крила батаљона до градске капије.

Кад Књаз дође, трупе ће му одати почест. Ферман ће се читати на језику турском и србском. Два чиновника, који за ово буду одређени, стајаће у униформи на подножју трибуне и попеће се на ову тек кад Књаз дође на своје место.

Кад се ферман прочита, избациће се са града 21 топ, па ће се после одма на граду подићи барјак турскиј и србскиј, који ће бити поздрављени опет са 21 топом. Пуцаће се из градскиј батерија, које су окренуте старом крају турске вароши. За ово време ће Н. Е. Паша, праћен од свог генерал-штаба, предати Његовој Светлости све градове и службу у њима, и честитаће му. Затим ће Књаз прићи турском батаљону и проговориће му неколико речиј. Војска ће на то узети пред прси и викати у трипут: „Живио цар.“

Међутим ће се привести коњи књажеви, пашини, и војеног министра, а остали виши официри ићи ће сами к својим коњима.

Првиј ађутант књажев и један вишиј турскиј официр, кога одреди Н. Е., ићи ће напред – на челу – и то на 20 корака пред књазем. Две линије официра који пешаче, ићи ће равно одстојно задржавајући међу собом растојање од 40 корака. За Књазем ће ићи Н. Е. Паша и министар војениј праћени од виши официра турски и србски у два реда. За овима ићи ће министри и совјетници на колима.

Цела пратња отићи ће у конак градскиј.

Батаљони заоставши на калемејдану постројиће се затим од капије градске к вароши и то тако да образују улицу за пролазак.

Музика турска и србска отићи ће у пратњи за колима. Први ће свирати до другог моста, одакле ће србска почети да свира.

Кад пред конак дођу, обадве музике свираће редом неколико комада, али на неколико магновења пре изласка књажевог, турска музика изићи ће из града и отићи ће да се придружи батаљонима заоставшим на калемејдану, те да тако заједно са њима поздрави Књаза при излазку. Србска музика остаће у граду да поздрави Књаза са батаљоном артиљерије турске.“

Србске новине, бр. 48, 5. април 1867.

УРЕДБА

О ЗАШТИТИ СПОМЕНИКА ДРЕВНОСТИ

СРБИЈА

Београд, 14. фебруар. Следећи извештај Попечитељства Просвете, да се развалине старих градова и замака, који се у Србији налазе како од времена наших царева и краљева тако и од Римљана, као споменици древности достојно не уважавају, већ се или по несташлуку или из користи приватних лица руше и разваљују: благоизволела је Његова Књажевска Светлост у сагласности са Совјетом, под 9. фебруаром т.г. у бр.137. издати Височајше Решење којим се уништавање таквих развалина (не подразумевајући оне које се на површини земље не налазе, већ се састоје из зидова земљом затрпаних) строго забрањује.

Србске новине бр.14, од 16. фебруара 1844. (по старом календару)

Према: Бргуљан, В. *Извори споменичког права у Југославији*, Београд: Службени гласник, стр.39

УРЕДБА О ЗАШТИТИ БЕОГРАДСКИХ СТАРИНА

I

Делови Београда који се морају сачувати у постојећем стању и на којим се не могу вршити никакве промене без дозволе надлежне власти.

- 1) Горња и Доња тврђава са зидинама и објектима у њима.

Конзервирање свих делова сме се вршити само по модерним принципима о конзервацији споменика.

Од објеката у Горњем и Доњем граду поименично се истичу: Кула Небојша са траговима старог пристаништа; Карлова капија; амам; црква Ружица, Марице и Свете Петке; бастиони који се налазе поред цркве Ружице; Мустафа пашино тулбе; Римски бунар и Карађорђева капија. Спомен плоче ће се поставити на месту где се некада налазио пашин конак.

- 2) Варош капија у којој ће се задржати регулација, а конкурсом прибавити архитектонско решење за обраду блока између: Задарске, Краља Петра, и Богојављенске улице са Конаком кнегиње Љубице. Све зграде које ће се убудуће подизати на овом делу града морају бити у стилу времена Београда из XIX века. Код те обраде узеће се у обзир обрада профила Задарске улице, како би се одржао јединствени стил. На исти ће се начин решити и обрадити угао: Краља Петра и Косанчићевог венца и фронт улице Краља Петра од Богојављенске до Грачаничке са двама старим зградама, које овде постоје.

Ове ће се две зграде сачувати. Ако је то немогуће, онда ће се нове зграде на њиховом месту подићи са истом спољашњом архитектуром с тим да се у унутрашњем распореду смеју извршити по надлежном одобрењу само најнужније измене.

- 3) У Скадарлији ће се сачувати њена садашња регулација.

Куће у којима су живели Ђура Јакшић, Милорад Гавриловић, Чича Илија Станојевић, Димитрије Гинић обележиће се одмах натписима, плочама и рељефним портретима ових уметника.

II

Појединачни објекти који се морају сачувати у данашњем стању и по потреби рестаурирати:

- 1) Конак кнегиње Љубице;
- 2) Доситејев лицеј;
- 3) Барјак-цамија;
- 4) Капетан Мишино здање;
- 5) Стари двор (угао Краља Милана и Бријанове);
- 6) Крсмановићева кућа на Теразијама;
- 7) Стара Скупштина на углу Милоша Великог и Краљице Наталије;
- 8) Конак кнеза Милоша у Топчидеру;
- 9) Теразијска чесма;
- 10) Цркве: Саборна, Вознесенска и Топчидерска;
- 11) Текија, угао Змаја од Ноћаја и Вишњићеве, с тим да се око ње уреди башта и зграда веже за пијацу код Лицеја.

III

Историјски споменици, места, јавне грађевине и куће на које треба сачувати спомен.

а) Историјски споменици:

- 1) Градске капије: Стамбол, Видин и Варош капија.

б) Места:

1) Место у Карађорђевоm парку на ком се 1806. године налазио табор вожда Карађорђа, а на ком један скроман споменик и неколико надгробних плоча покривају кости славних ослободилаца Београда Великог доба нашег народног васкрса;

2) место на ком је 1830. године прочитан Хатишериф;

3) место на Калемегдану на ком је знамените 1867. године последњи турски паша у Београду предао кнезу Михајлу градске кључеве.

4) Лауданов шанац и Римски друм,

в) Јавне грађевине:

1) Стара царинарница на Сави;

2) реалка код Калемегдана;

3) Милошева касарна (Нар. Скупштина пре Мањежа);

4) Милошев двор (старо Министарство финансија);

5) Пиринчана (двори Евгенија Савојског);

6) две старе зграде, које још постоје у Босанској улици;

7) зграде на углу Краља Петра и Господар Јевремове.

г) Куће:

1) Кућа др Ј. Панчића у Сремској улици;

2) кућа др Лазе Лазаревића;

3) кућа Стеве Тодоровића у Бранковој улици у којој је умро А. Бачвански;

4) кућа Влад. Каћанског у Доситејевој улици;

5) кућа Стојана Новаковића у Франкопановој улици;

6) кућа у којој су живели: Мокрањац, Виловски, генерал Протић, Змај Јован и Војислав Илић, Цвијић;

7) кућа Томе Вучића Перишића у Узун Мирковој улици;

8) кућа у Јовановој ул. у којој се родио Краљ Петар;

9) Хаџи Томина кућа у Француској улици у којој је 1918. потписано примирје са Мађарском;

10) кућа сликара Анастаса Јовановића.

Све ће се ове зграде детаљно фотографисати, израдити њихови модели, технички снимити, а њихови рељефи поставити на будуће зграде, које ће се евентуално на њиховим местима подићи. Исто ће се тако поставити и спомен-плоче свагде где то буде требало. При подизању нове зграде на место данашње царинарнице задржаће се стара архитектура нарочито аркаде у приземљу. Исто ће се тако при подизању нове зграде на углу Краља Петра и Господар Јевремове задржати ранија архитектура, нарочито тешке аркаде у приземљу.

Будући у овој Уредби нису означене све куће у којима су живели наши грађани заслужни за развој Београда, замољен је г. Већник и председник културног одбора Општине града Београда Душан С. Николајевића, да овај списак употпуни, како би се по њему у будуће могло управљати.

Ради трајног надзора над историјским и уметничким споменицима, стручног вршења рестаурације и надзора над ископавањем појединих историјских објеката, који се налазе на територији Београда, установиће се конзерваторски уред, ком ће бити поверене све ове дужности, да их врши у колаборацији са музејем општине града Београда.

Уредба о старинама и овај реферат сачињавају једну целину.

Извод из реферата са седнице одржане 2. XII 1935. у Техничкој дирекцији Општине града Београда

Преузето из: Илић-Агапова, М. (2002). *Одабрани радови*, Београд: Библиотека града Београда, стр. 145-148.

ПРИЛОГ 5: Одлука о стављању под заштиту споменика у Београду из 1946. године

Одељење за заштиту и научно проучавање

споменика културе на територији
НР Србије и Космета
при Уметничком музеју

Грб
НАРОДНА РЕПУБЛИКА СРБИЈА
УМЕТНИЧКИ МУЗЕЈ
Бр. 1108
2 XII 1946 год.
Београд

О Д Л У К А

На основу чл. 1 и 4 Општег закона о заштити споменика културе и природних реткости Савет стручњака за заштиту и научно проучавање споменика културе на територији НР Србије и Космета, на својим седницама од 6 27 новембра 1946 године, донео је одлуку да се ови споменици у Београду, од културно-историског и уметничког значаја, ставе под заштиту државе и то:

1 – Горњи и доњи град са свим објектима од историског значаја изузев објеката подигнутих после 1900. године;

2 – Кућа у Јевремовој улици бр. 19, у којој сада станују уметници; (до Доситејевог лицеја)

3 – Конак кнеза Милоша у Топчидеру;

4 – Топчидерска црква;

5 – Свештеничка кућа уз Топчидерску цркву;

6 – Чесма у Топчидеру (у порти Топчидерске цркве);

7 – Тулбе на углу Вишњићеве и Југовићеве улице;

8 – Кафана код „Знака питања“ (у ул. „7.јули“, преко пута Саборне цркве);

9 – Споменик и гробље уз сам споменик палим борцима за ослобођење Београда 1806 (у Карађорђевог парку);

10 – Кнез Михаилов споменик (испред државне инвестиционе банке на тргу Републике), с тим да се може преместити на које друго место ако то буду изискивале потребе будуће регулације Трга републике); и

11 Стари Универзитет (Здање Капетан Мише Анастасијевића)

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е

1 – Београдска тврђава води своје порекло од најстаријих времена – београдско место насељено је још у праисториско доба – и била је својина многих завојевача и народа, пошто је доживела прошлост као ниједна тврђава и град у Европи, ставља се под заштиту као културно-историски споменик од неоцењиве и неисплативе вредности и значаја, заједно са свим објектима од историског значаја изузев објеката подигнутих после 1900. год.

2 – Да би се сачувале зграде Београда из почетка XIX века, којих сваког дана нажалост све више и више нестаје (Пример Ичкова кућа, преко пута Саборне цркве), потребно је ставити под заштиту државе још две једине преостале, а које су типичне за ондашњу архитектуру и које су срећом добро очуване, а то су:

Зграда у Јевремовој бр. 19, и

Зграда у улици „7 јула“ број 6, позната под именом „Код знака питања“.

Обе ове зграде особито су интересантне, јер јасно показују прелаз из старе балканске профане архитектуре у некад савремену западњачку еклектично-ренесанску архитектуру.

Зграда у Јевремовој улици грађена 1836 године. Код ње је од обележја балканске профане архитектуре остала само основна диспозиција у распореду.

Зграда у улици „7 јула“ спада у ред оних зграда које претстављају тип зграде за становање, а изграђена је вероватно у другој четвртини XIX века.

Обе зграде изграђене су у периоду једне деценије, баш у доба афирмирања нове српске државе. Промене у грађевинским схватањима које се на њима могу да

прате, показују како се у то доба хитало са приближавањем западној култури. Из тих разлога обе се стављају под заштиту државе.

3 – Кнез Милошев конак у Топчидеру – Отпочео је да се зида 1831 године по плановима првог архитекте обновљене Србије Хаџи Николе Живковића (1792-1870). Овај је конак у истом стилу као и Књегиње Љубице у Београду, који је такође сазидан по плановима Хаџи Николиним. Зграда има приземље и спрат, и њена изградња коштала је 63.819,39 гроша. У овом конаку становао је кнез Милош и за време своје друге владавине и у њему је умро 1860 године. Сада је у овој згради музеј Министарства шума.

4 – Црква у Топчидеру – То је мала црква која је служила као дворска капела. Довршена 1834 године, а изградња је коштала 76.647 гроша. Изградњом су руководили мајстори Јања и Никола Хаџи Живковић.

5 – Свештеничка кућа уз Топчидерску цркву – такође се заштићује из разлога што и она претставља изванредан примерак балканске профане архитектуре из прошлог века.

6 – Кнез Милошева чесма у Топчидеру – Она је подигнута 1860 године у знак сећања на кнез Милошев срећан повратак те године у земљу. Првобитно је била постављена на Теразијама, па је отуда пренета у Топчидер 1911. године.

7 – Споменик Кнеза Михаила – На Тргу републике, а пред Народним позориштем, откривен је на св. Николу 6 децембра 1882 године. Споменик је израђен на постољу од мермера, од бронзе. Висок је 11 метара, а дугачак 8,46м. Радио га је флорентински мајстор Енрико Паци. Заштићује се као историски предмет.

8 – Тулбе на углу Вишњићеве и Југовићеве улице – такође се ставља под заштиту државе како би се сачувао и тај споменик на доба када су турци држали у рукама Београд и у њему градили своје верске грађевине.

9 – Споменик на гробљу уз сам споменик палим борцима за ослобођење Београда 1806 године – такође треба да се сачува као захвалност и сећање на те жртве које су поднете те године за ослобођење Београда од Турака.

10 – Стари универзитет – (Здање Капетан Мише Анастасијевића)
Архитекта ове грађевине звао се Јан Новеле по рођењу Чех! Од свију грађевина подигнутих у Београду прошлог столећа ова грађевина је најзначајнија и највеличанственија. Средином прошлог века развио се био некакав мешани стил из елемената романских, готских и ренесансе који се употребљавао за многе зграде; у оваквом стилу изграђена је и зграда капетан Мише. Та се грађевина знатно разликује од свију београдских зграда и остала је једина у овом стилу. Завршена је 1836 год., а коштала је 1.200.000 динара. То је била велика школа до 1905, а од те године до данас Универзитет.

Савет је упутио Комисији за обнову универзитетских зграда акт у коме се предлаже да се дозидани део који је служио раније за потребе Завода за испитивање материјала поруши и тако открије и та фасада Старог универзитета. Управо да се доведе Стари универзитет у своје природно стање, које одговара архитектонски и урбанистички тргу на коме се налази зграда.

Из ових разлога Савет стручњака за заштиту и научно проучавање споменика културе ставио је све ове наведене споменике у Београду и Топчидеру под заштиту државе како би се сачували од даљег пропадања и како би могли на њима да се предузму радови на конзервацији или евентуалне рестаурације и тако довели у своје првобитно стање у каквом су поједини били пре овога, другог светског рата. Стављањем под заштиту моћиће свакако да се постигне овај племенит подухват и културна потреба.

Директор Уметничког музеја,

Б, Петровић, с.р.

Из документације РЗЗСК - Београд

ПРИЛОГ 6: Одлука о заштити народног парка Калемегдан

Народни одбор града Београда на свом XV редовном заседању II сазива одржаног 3 јануара 1952 године, на основу чл. 34, 36, 58 и 59 Општег закона о народним одборима и чл. 4 Закона о заштити споменика културе и природних реткости Народне Републике Србије, донео је следећу

ОДЛУКУ

О ЗАШТИТИ УРЕЂЕЊУ И ОДРЖАВАЊУ НАРОДНОГ ПАРКА „КАЛИМЕГДАН“

Члан 1

Подручје које обухвата београдска тврђава /горњи и доњи град/ са простором Великог и Малог Калимегдана, изградиће се у парк под називом: Народни парк „Калимегдана“.

Границе овог подручја иду од обале Дунава правцем ул. Тадеуша Кошћушког, Париском улицом до ограде Савског пристаништа, па поред ове ограде на север до линије северног излаза у пристаништу према обали Саве, затим обалом Саве и Дунава до полазне тачке.

Члан 2

Народни одбор града Београда преузима старање око одржавања и заштите београдске тврђаве, као и појединих њених делова и објеката од историске и културне вредности, који су решењем надлежног органа стављени под заштиту по прописима Закона о заштити споменика културних и природних реткости НРС.

Београдска тврђава са свим својим деловима и објектима од историске и културне вредности /градска капија, кула Небојша, римски бунар, остаци утврђења из средњег века итд./ обезбедиће се од даљег рушења /конзервирати/ а

порушени или оштећени делови обновити /рестаурирати/. Ово ће се извршити из средстава и на терет буџета Народног одбора града Београда.

Члан 3

За руковођење пословима заштите и уређења београдске тврђаве и њених објеката од културно историске вредности, као и пословима уређења и одржавања Народног парка „Калимегдан“ оснива се Савет за заштиту и уређење Народног парка „Калимегдан“.

Овај Савет ће сагласно прописима Закона и ове Одлуке проучавати и предлагати потребне мере у циљу:

а/ Да се Београдска тврђава као споменик историске и културне вредности Београда у целости очува;

б/ Да се поједини објекти ове тврђаве од историске, културне, археолошке, уметничке, етнографске, социолошке и уопште научне или естетске вредности сачувају од сваког квара или уништења.

Савет за заштиту и уређење Народног парка „Калимегдан“ састоји се од 9-11 чланова које именује Народни одбор града Београда из редова научних и културних радника заинтересованих и стручних за ова питања, од којих је један обавезно претставник Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС.

Овај Савет се бира на три године, а Народни одбор града Београда може поједине чланове или цео Савет променити и пре тога рока ако наступе потребе.

Пословник о раду овог Савета прописује Савет за просвету и културу Народног одбора града Београда.

Члан 4

За извршење задатака из чл. 3 ове Одлуке, Савет за просвету и културу, односно одговарајућа служба при овом Савету, вршиће углавном следеће послове:

1. Прикупљање материјала из прошлости града од историске и културне вредности;

2. Чување и конзервирање архитектонских споменика у тврђави;
3. Рестаурирање појединих објеката у тврђави;
4. Старање о правилном смештају и коришћењу пронађених предмета културно-историске вредности;
5. Старање о уређењу обала Саве и Дунава на заштићеном подручју.

Све ове послове, као и радове на конзервирању и рестаурирању културно-историских објеката, затим радове на даљем археолошком истраживању на подручју Народног парка „Калимегдан“ вршиће одговарајућа служба – Управа народног парка „Калимегдан“ при Савету за културу и уметност Народног одбора града Београда, само по плану и стручном упутству Савета за заштиту и уређење Народног парка „Калимегдан“.

Члан 5

Уређење парковских површина на заштићеном подручју и даље остаје у надлежности Управе за градске паркове, с тим што ће све своје планове за уређење парковских површина заштићеног подручја прилагођавати плану општег уређења Народног парка „Калимегдана“ и упутствима Савета за заштиту и уређење Народног парка „Калимегдан“.

Члан 6

Савет за просвету и културу Народног одбора града Београда одредиће време и начин иселења и уклањања свих установа и објеката који данас постоје на подручју народног парка „Калимегдан“, а нису везани за културно историску прошлост београдске тврђаве.

Члан 7

Овлашћује се Савет за просвету и културу Народног одбора града Београда да у споразуму са Заводом за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС доноси ближе одредбе за извршење ове Одлуке и са својом наредбом пропише услове и начин приступања на подручје Народног парка „Калимегдан“ и коришћења и разгледања постојећих објеката.

Члан 8

За повреду прописа ове Одлуке, уколико таква повреда не представља кривично дело, учинилац ће се казнити по одговарајућим прописима Закона за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних реткости НРС /чл. 30./, односно прописима Одлуке о заштити комуналних објеката на подручју града Београда.

Административно казни поступак по прекршајима из ове Одлуке води и казну изриче судија за прекршаје надлежног државног органа.

Члан 9

Ступањем на снагу ове Одлуке престаје важност свих прописа Народног одбора Београда и рејонских народних одбора, уколико су у супротности са прописима ове одлуке.

Члан 10

Ова Одлука ступа на снагу даном објављивања у Службеном гласнику Народног одбора града Београда.

Претседник ИНО-а

Ђурица Јојкић ср.

Претседник заседања

Милан Исаковић ср.

Из документације 333СКГБ

СКРАЋЕНИЦЕ

- АЈ Архив Југославије
- АС Архив Србије
- БОН Београдске општинске новине
- ГГБ Годишњак града Београда
- ГМГБ Годишњак Музеја града Београда
- ГП Генерални план
- ДКС Друштво конзерватора Србије
- ДУП Детаљни урбанистички план
- ЗЗСКГБ Завод за заштиту споменика културе града Београда
- ЗЗЗСКК Завод за заштиту споменика културе Краљево
- ЗЛУМС Зборник Матице српске за ликовне уметности
- ЗНМ Зборник Народног музеја
- ИАБ Историјски архив Београда
- ИАУС Институт за архитектуру и урбанизам Србије
- ИНО Извршни народни одбор
- МГБ Музеј града Београда
- НМ Народни музеј
- РЗЗСК Републички завод за заштиту споменика културе
- РС Република Србија
- САНУ Српска академија наука и уметности

VIII БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марина Нешковић рођена 1959., у Београду је после завршене гимназије дипломирала на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Рад у области заштите градитељског наслеђа започела је као студент, снимањима на терену и израдом документације, а наставља у оквиру установа заштите. У *Заводу за заштиту споменика културе града Београда*, од 1995. до 2007. ради на истраживањима, конзерваторско - рестаураторским пројектима и извођењу радова на средњовековним и бастioniм фортификацијама и појединачним објектима Београдске тврђаве. Од 2002. до 2007., као помоћник директора, ангажована је на најсложенијим стручним пословима, учествује у креирању и реализацији планова и програма рада на нивоу ове установе.

Запослена је у *Републичком заводу за заштиту споменика културе – Београд* од 2007. године у звању саветника, где руководи пословима заштите просторне културно - историјске целине „Стари Рас са Сопоћанима“, културног добра на Листи светске културне и природне баштине а од 2014. као Site manager за програм Периодичног извештавања. Израђује планове и пројекте за конзерваторске радове на споменицима средњовековног сакралног градитељства.

Стручно усавршавање започела је на Магистарским студијама на Архитектонском факултету из „Заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа“, а 2004. завршила је специјалистички курс „Обнова и конзервација историјских грађевина“ на Универзитету Uniadriон у Равени.

Резултате свога рада публикује у стручним и научним часописима и представља на националним и међународним скуповима и конференцијама. Добитница је награде ДКС *Златна мистрија* из фонда проф.арх.Милорада Димитријевића за пројекат реконструкције јужне куле – звоника у цркви Светог Петра у Бијелом Пољу.

Активно учествује у раду струковног удружења Друштва конзерватора Србије, као председник секције архитеката (2001. - 2009.). Члан је редакција стручних часописа "Гласник ДКС-а" и „Наслеђе“. Члан је Националног савета за културу Републике Србије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а: Марина Ј. Нешковић

број индекса _____

Изјављујем

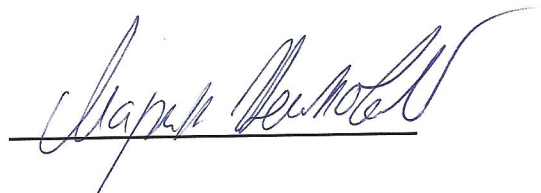
да је докторска дисертација под насловом

Заштита и ревитализација Београдске тврђаве као историјског језгра града

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15. 04. 2015. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Марина Ј. Нешковић

Број индекса _____

Студијски програм: Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

Наслов рада: **Заштита и ревитализација Београдске тврђаве као историјског језгра града**

Ментор: проф. др Мирјана Ротер Благојевић

Потписани/а: Марина Ј. Нешковић

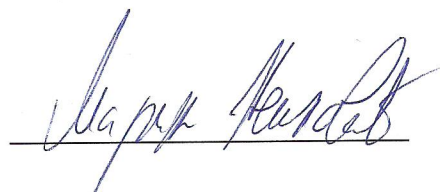
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15. 04. 2015. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Заштита и ревитализација Београдске тврђаве као историјског језгра града
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15. 04. 2015.године

